

REVIZIJA PROŠLOSTI NA PROSTORIMA BIVŠE JUGOSLAVIJE

ZBORNİK RADOVA

POSEBNA IZDANJA

Knjiga 4

Izdavač:

Institut za istoriju, Sarajevo

Za izdavača:

Dr. Husnija Kamberović

Glavni i odgovorni urednik:

Dr. Vera Katz

CIP – Katalogizacija u publikaciji
Nacionalna i univerzitetska biblioteka
Bosne i Hercegovine, Sarajevo

930.1/2.(497.6) (063) (082)

**REVIZIJA prošlosti na prostorima bivše
Jugoslavije : zbornik radova. - Sarajevo :**
Institut za istoriju, 2007. - 337 str. ; 24 cm. -
(Posebna izdanja / Institut za istoriju Sarajevo ;
knj. 4)

Bibliografija i bilješke uz tekst

ISBN 978-9958-9642-9-9

COBISS.BH-ID 16137478

REVIZIJA PROŠLOSTI NA PROSTORIMA BIVŠE JUGOSLAVIJE

ZBORNİK RADOVA

INSTITUT ZA ISTORIJU U SARAJEVU

Sarajevo, 2007.

Štampanje Zbornika omogućeno je zahvaljujući finansijskoj podršci Fondacije za izdavaštvo/Fondacije za nakladništvo, Sarajevo

SADRŽAJ

- Predgovor (Vera Katz)..... 7
- Dževad Juzbašić, Pozdravna riječ 9
- Husnija Kamberović, Između kritičke historiografije
i ideološkog revizionizma..... 11
- Vladimir Petrović, (Ne)legitimni revizionizam: pravo i (pseudo)istoriografske
revizije na zapadu i istoku 21
- Aleš Gabrič, Problemi sa historijom i historičarima 43
- Damir Agičić, (Re)konstrukcija suvremene hrvatske / jugoslavenske povijesti
u pregledima / sintezama nakon 1991. godine 59
- Gorgi Čakarjanevski, Tranzicija: od negacije do međunarodnog priznanja
Republike Makedonije 73
- Boro Bronza, Između revizije i tradicije: savremena istoriografija postjugosloven-
skih zemalja o razdoblju protonacionalnog razvoja južnoslovenskih
naroda (1780-1800) 85
- Seka Brkljača, Teritorijalne samouprave u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca –
od ustavne kategorije i realizacije do historiografske obrade..... 103
- Ivana Dobrivojević, Rezultati novijih istraživanja o delovanju KPJ u doba šestoja-
nuarskog režima kralja Aleksandra 129
- Emily Greble-Balić, Preispitivanje historije i historiografije Jugoslavije tokom
Drugog svjetskog rata: slučaj Sarajeva..... 163

Sadržaj

- Bojan Godeša, Historiografija Drugog svjetskog rata u Sloveniji između nauke i politike173
- Ivo Goldstein / Goran Hutinec, Neki aspekti revizionizma u hrvatskoj historiografiji devedesetih godina XX stoljeća – motivi, metode i odjeci..... 187
- Nikica Barić, Antifašistička borba u Drugom svjetskom ratu u političkim interpretacijama hrvatskih predsjednika 1991-2006. 211
- Sanja Petrović-Todosijević, “Šegrtri u školi života” ili “čekači u životnoj čekaonici”, detinjstvo u Federativnoj Narodnoj Republici Jugoslaviji 235
- Carl Bethke, Ponovno otkriće povijesti Nijemaca u zemljama bivše Jugoslavije – prva bilanca poslije 15 godina 255
- Azem Kožar, O nekim aspektima i mogućnostima revizije bosanskohercegovačke prošlosti 265
- Izet Šabotić, Potreba revalorizacije historijskih izvora socijalističkog perioda 275
- Fedžad Forto, Stambena politika u Sarajevu 1945. godine 285
- Fikret Midžić, Cazinska buna 1950. – tajne dosjea “Cazinski ispad” sa aspekta postojećih povelja i konvencija UN-a (1945, 1946, 1948) 297
- Vera Katz, Siromaštvo kao odrednica privrednog razvoja u Bosni i Hercegovini (1945-1950) 321
- Bilješke o autorima priloga 337

PREDGOVOR

U augustu 2005. godine u Institutu za istoriju u Sarajevu razmišljalo se o organiziranju jedne međunarodne konferencije na kojoj bi se u prvom redu okupili historičari iz bivših jugoslavenskih republika u razgovoru o uzrocima i pravcima promjene slike povijesti jugoslavenskog prostora s kraja 20. stoljeća. Mada bi već time konferencija dobila međunarodni karakter, namjera je bila zainteresirati učesnike iz Sjedinjenih Američkih Država, Njemačke i drugih evropskih zemalja koji se bave prošlošću južnoslavenskog prostora da uzmu učešće. S obzirom na ratno iskustvo u posljednjoj deceniji 20. stoljeća, organizator je bio mišljenja da bi ovakva konferencija dobro došla historičarima u postjugoslavenskim zemljama, a osobito u vremenu ekspanzije različitih knjiga u kojima se prošlost vrlo često tretira na neadekvatan način. Cilj je bio rasvijetliti glavne uzroke prerade prošlosti i upotrebe mitova, ali i razmijeniti mišljenja o različitim pravcima historiografskog razvoja u bivšim republikama nakon sloma Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije. Nastojale su se sagledati promjene u jugoistočnoj Europi primjenom komparativne metode u historiografiji. Zadaci konferencije bili su analiziranje revizionizma u suvremenoj historiografiji postjugoslavenskih zemalja prema različitim pitanjima. U prvom redu, da li je to bilo nužno znanstveno sazrijevanje u sagledavanju prošlosti omogućeno novim teorijskim i metodološkim pristupima i novootkrivenom arhivskom građom, a zatim, da li je to bilo razumljivo pomjeranje akcenta u tumačenju ključnih zbivanja u prošlosti nestankom autoritarnih obrazaca jednopartijskog socijalističkog režima, ili, da li je to bila pragmatična prerada prošlosti podsticana širim ili užim, ideološkim, stranačkim ili ličnim interesima ili motivima. Usput je možda bilo potrebno i provjeriti mogućnost zrele i tolerantne rasprave među povjesničarima. Osim toga, ova konferencija je prema dogovoru nastavak susreta historičara sa bivših jugoslavenskih prostora započetog 2004. godine u Ljubljani.

U organizaciji Instituta za istoriju u Sarajevu 3. i 4. novembra 2006. godine u prostorijama Nacionalne i univerzitetske biblioteke u Sarajevu održan je naučni skup pod naslovom *Revizija prošlosti na prostorima bivše Jugoslavije*. Zanimljivim referatima predstavili su se znanstvenici srodnih instituta iz bivših jugoslavenskih republika: Inštitut za novejšo zgodovino iz Ljubljane,

Inštitutot za nacionalna istorija iz Skopja, Institut za noviju istoriju iz Beograda i Hrvatski institut za povijest iz Zagreba. Osim iz nabrojanih instituta, učesnici na konferenciji su bili profesori filozofskih fakulteta iz Sarajeva, Mostara, Banja Luke, Tuzle i Zagreba. Osim navedenih institucija učešće su uzeli doktoranti sa History Department of Central European University (Budapest), Stanford University (SAD) i Instituta za istočnu Europu FU (Berlin). Interes za konferenciju iskazali su i djelatnici Arhiva Tuzlanskog kantona i Arhiva Unsko-sanskog kantona iz Bihaća. Jedino su nedostajali predstavnici iz crnogorskih, vojvođanskih i kosovskih institucija.

U svečanom dijelu, učesnike konferencije su pozdravili akademik Dževad Juzbašić, ispred Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine i gospodin Severin Montina ispred Federalnog ministarstva za obrazovanje i nauku. U dvodnevnom radnom dijelu svoje znanstvene radove su izložili: Husnija Kamberović, Vladimir Petrović, Aleš Gabrič, Damir Agičić, Gorgi Čakarjanovski, Ivo Lučić, Marijan Dimitrijević, Goran Hutinec, Boro Bronza, Ivana Dobrivojević, Seka Brkljača, Bojan Godeša, Emily Greble-Balić, Nikica Barić, Carl Bethke, Sanja Petrović-Todosijević, Azem Kožar, Izet Šabotić, Fedžad Forto, Fikret Midžić i Vera Katz. Od svih učesnika na konferenciji jedino Marijan Dimitrijević nije dostavio konačnu verziju teksta, a Ivo Lučić je svoj prilog već objavio u časopisu *Status*, Mostar br.11/2007. Svoje učešće su bili najavili Nenad Stefanov, Dubravko Lovrenović i Natalija Bašić, ali zbog drugih obaveza nisu mogli sudjelovati. Nadamo se, da će neka od tih najavljenih priopćenja biti objavljena u časopisu *Prilozi* Instituta za istoriju u Sarajevu. Zanimljiv dio konferencije bila je i diskusija, međutim učesnici rasprave do predaje zbornika u štampu nisu dostavili uredništvu svoje priloge.

Za organiziranje konferencije i objavljivanje zbornika radova zahvaljujemo se Ministarstvu obrazovanja i nauke Kantona Sarajevo, Federalnom ministarstvu obrazovanja, nauke sporta i Fondaciji za izdavaštvo / nakladništvo Federacije Bosne i Hercegovine. Osim finansijerima ovog projekta, zahvaljujemo se Nacionalnoj i univerzitetskoj biblioteci Bosne i Hercegovine i njenom direktoru dr. Ismetu Ovčini na ustupljenom prostoru, uposlenima na ljubaznosti, a posebno se zahvaljujemo gospođi Bediti Islamović na iskazanoj pomoći tijekom organiziranja i održavanja konferencije.

Sarajevo, 24. 8. 2007.

Vera Katz

Akademik Dževad Juzbašić

POZDRAVNA RIJEČ

Poštovane dame i gospodo,

Čast mi je i zadovoljstvo pozdraviti vas u ime Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, izražavajući uvjerenje da će i ovaj skup biti jedan u nizu uspješnih naučnih simpozija koje je u svojoj plodnoj djelatnosti organizirao Institut za istoriju u Sarajevu.

Često se citira Max Weber koji je označio historiju kao *immer jugendliche Wissenschaft*, nauku koja se uvijek podmlađuje. On je pri tome, istina, imao u vidu kako primjena uporedne sociologije razbija zidove historije, nauke usmjerene na ispitivanje pojedinačnih pojava. Inače, vremenom se i najkрупniji događaji različito ocjenjuju i gledišta se o njima mijenjaju. Ono što je za savremenike izgledalo odlučujuće tokom vremena dobija manji značaj i obrnuto. Sa protokom vremena znaju se mijenjati i vrijednosni kriteriji. Velike historijske prekretnice, kao što je i ova sadašnja, daju poseban podsticaj istraživanjima i formuliranju novih pogleda na prošlost.

Na potrebu temeljite valorizacije naše historiografije i svestranog preispitivanja niza pojava i događaja iz naše bliže i dalje prošlosti posebno je ukazano na interdisciplinarnom simpoziju posvećenom historiji Sarajeva, koji je u organizaciji Instituta za istoriju i Orijentalnog instituta u Sarajevu održan u martu 1993. godine, u najdramatičnijim danima opsade grada. Na ovom skupu je izraženo mišljenje o posljednjem ratu kao svojevrsnoj završnici “dugo pripremanog slijeda događaja”, i da to treba biti “pouka za budućnost, ali i svojevrsan korektiv u valorizaciji prošlosti”. Zahtijevano je temeljito demitologiziranje prošlosti i oslobađanje historiografije u prvom redu od nacionalističkih zabluda. U tom pogledu izražena je nada u angažman prvenstveno

mlađih historičara. Slična tematika našla je prethodno mjesto i na kolokviu “Rat u Bosni i Hercegovini i istorijska nauka” održanom 18. novembra 1992. godine na proširenoj sjednici Odbora za historijske nauke Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, kojoj su prisustvovali historičari u opkoljenom Sarajevu. Tada je, pored ostalog, pledirano za očuvanje digniteta historiografije i osuđena je njena politička zloupotreba. U najtežim uvjetima rata historičari su u Sarajevu konstruktivno istupali povremeno u saradnji sa inozemnim kolegama.

Međutim, u nedavnim zbivanjima kao i danas imamo na javnoj sceni da je oslobađanje od nekih ranijih ideoloških i drugih ograničenja i predrasuda praćeno samo zamjenom ideološke matrice druge vrste, nekritičnim odnosom prema određenim objektima istraživanja i nacionalističkim jednostranostima u interpretacijama zbivanja. Pri tome se nerijetko današnji odnosi projiciraju u daleku prošlost. Takvi radovi i djela često lakše dobivaju finansijsku podršku za publikovanje nego ozbiljna naučna ostvarenja. Mi smo i ranije imali slučajeve da je određena politička publicistika bila posebno privilegirana. Danas su prisutne i tendencije orvelovskog prekrajanja prošlosti kao i nihilistički odnos prema prethodnim etapama razvitka, osobito u publicistici i udžbeničkoj literaturi. To je inače, kod nas posebno dolazilo i ranije do izražaja 1918. 1941. i 1945. godine.

Kada je riječ o reviziji određenih pogleda na prošlost, najbolje je kada nova istraživanja daju rezultate koji revidiraju ranije ocjene. Niko ne može staviti tačku kada je riječ o istraživačkom procesu. Poželjan je interdisciplinarni pristup u istraživanjima složene historijske problematike. Pojedina pitanja ne bi se smjelo izolovano tretirati izvan šireg konteksta i kontinuiteta zbivanja. Naglašavam potrebu da se pravi distinkcija između nauke i diletantskih pokušaja. Međutim, u aktuelnoj situaciji su na mjestu i apeli za očuvanje naučnog digniteta u polemikama, za kritiku *ad rem* a ne *ad hominem*. Plediram da se u diskusijama, koliko je god to moguće, izbjegava nepotrebno politiziranje. Zalažem se za kontinuirani dijalog, u kome će se polaziti od principa kritičke historiografije i humanističkih opredjeljenja, za saradnju naučnika na širem prostoru i ne samo sa područja bivše države. Bilo bi dobro kad bi se ostvario konsenzus u pogledu sadržaja udžbenika historije u osnovnim i srednjim školama u Bosni i Hercegovini, gdje je ugrožena civilizacijska tekovina javnog školstva uvedenog pod austrougarskom upravom. Izražavam želje za uspješan rad ovog skupa.

Husnija Kamberović

IZMEĐU KRITIČKE HISTORIOGRAFIJE I IDEOLOŠKOG REVIZIONIZMA

Profesor Todor Kuljić u svojoj knjizi *Prevladavanje prošlosti* smatra kako je “revizija istorijske slike razumljivo nastojanje za preispitivanje tumačenja prošlosti, skidanje sa prošlosti sloja legende, da bi lakše shvatili sadašnjost. Istoriografija je upućena na stalno preispitivanje istorijske slike, da ova ne bi prerasla u statičnu legendu. Ovo preispitivanje razlikuje se od revizionizma, tj. prerade prošlosti koja je nošena jasnim ili prikrivenim namerama pravdanja užih nacionalnih ili političkih ciljeva. Za tumačenje prošlosti snažno su zainteresovane vladajuće snage pa je u njemu uvek prisutan sloj društvenointegrativnog znanja kojim se poredak opravdava. Zato je shvatljiva potreba za revizijom istorije kada se temeljno promeni priroda režima i ukine tradicionalna društvenointegrativna misao. Ali revizionisti ne menjaju samo tumačenje činjenica, nego im izvrcu smisao ili ih direktno osporavaju. To je revizionizam u užem smislu”. Profesor Kuljić dalje razvija dosta utemeljen teorijski koncept različitih vrsta revizionizma u historiografiji dokazujući kako su revizionizmu historije bila podložna sva društva, posebno koncem XX stoljeća. On navodi primjer jednog historičara koji je, pišući o reviziji negativne slike o Trećem Reichu, utvrdio postojanje najmanje tri “obrasca ili stupnja” revizionizma: jedan stupanj je potpuno negiranje nacističkih zločina (konclogori su apsolutna laž); drugi model koji ne poriče zločine, ali ih relativizira ističući kako je Treći Reich imao i pozitivnih strana i treći model koji ne poriče zločine, ali ih uspoređuje sa drugim zločinima (sa komunističkim). Kuljić govori i o pojavi jezičkog revizionizma, koji se ispoljava kroz distanciranje od ranijih pojmova uobičajenih u historiografiji (npr. više se ne govori o eksploataciji nego o ugrožavanju ljudskih prava, ne govori se o kapitalizmu nego o preduzetničkom društvu i sl.)

U postjugoslavenskim zemljama mogu se uočiti svi mogući modeli revizionizma prošlosti, i to ne samo nedavne nego i najstarije prošlosti. Ta revizija se odvijala kako kroz historiografiju (koja je pod okriljem kritičkog pristupa revidirala prošlost ne samo novim tumačenjem poznatih činjenica nego pukim izmišljanjem činjenica), tako i u javnom diskursu putem printanih medija, koji su bili znatno pogodniji za efekte koji su se željeli postići revizijom prošlosti. Može se uočiti kako je postojalo beskrajno mnogo modela revizije, ali ono što se čini zajedničko svim postjugoslavenskim zemljama jeste revizija zajedničke prošlosti, odnosno revizija jugoslavističkog razdoblja. Valja istaknuti kako je pri tome ta revizija ipak bila različitoga stupnja u pojedinim zemljama. Revizijom jugoslavističkog razdoblja se, zapravo, nastojalo napraviti jasan diskontinuitet spram tek raspadnute države i njezina osamdesetčetverogodišnjeg trajanja, kako bi se preradom te prošlosti konstruirala što ljepša predjugoslavistička prošlost i pronašli dublji povijesni argumenti za utemeljenje novih država i novih vladajućih ideologija. U nekim zemljama "historiografija" (odnosno oficijelne historiografske institucije) se aktivno uključila u reviziju prošlosti, dok je u nekim postjugoslavenskim zemljama historiografija dobrim dijelom ostala izvan toga.

Očito su u tome najdalje otišle historiografije u Srbiji i Hrvatskoj. Nedavno je profesor Đorđe Stanković u jednom eseju oštro kritizirao revizionistička nastojanja u srpskoj historiografiji. On tvrdi kako revizionistički historičari uz podršku političkih struktura stvaraju u medijima novu sliku prošlosti. Profesor Stanković tvrdi kako vladajući establishment u Srbiji nastoji po svaku cijenu rehabilitirati sve što se dešavalo prije 6. aprila 1941, te da "u medijima i izjavama revizionističkih istoričara i medija ima sve više obnavljanja nacističkog i konzervativnog vokabulara". Stanković se ovako okomio na najnoviju generaciju revizionističkih istoričara u Srbiji: "U svojim javnim nastupima, raspravama i knjigama revizionističkog karaktera, učešćem i na najbeznačajnijim naučnim skupovima i promocijama knjiga, pokušavaju da oblikuju novu istorijsku svest. Putem privatnih veza i veza po "partajnoj liniji", dozvoljeno im je da pišu čak i udžbenike za osnovne i srednje škole. Najviše su tamo gde ima najviše "partajnog novca". Jedan od pisaca udžbenika, kao urednik u Zavodu za izdavanje udžbenika, kasapi, po svom ubedenju, nekoj samo njemu poznatoj metodologiji, autorske rukopise. Drugi, njegov školski drug, pisac trotomne istorije ravnogorskog pokreta, (...) naveo je tri ugledna profesora

Univerziteta kao recenzente a oni nisu videli ni konačan rukopis niti su napisali ijednu reč recenzije! I umesto da se nađe u Palati pravde (...) stigao je da dobije čak i nagradu “Vuk Karadžić”!

Profesor Stanković navodi i druge slučajeve “forsiranja” revizionističkih historičara u Srbiji (ako ne možeš napisati dobru doktorsku disertaciju – možeš doktorirati na drugom univerzitetu i postati savjetnik ministra odbrane). “Ko zna, možda je to budući ministar odbrane? (...) Ima i onih koji se lome između dosledne stručnosti i vrednosti koje nameće novo vreme. Nije im lako kada vide da se istorijom bave i uspešno objavljuju knjige istoriografskog karaktera advokati, istoričari književnosti, bankarski činovnici, bibliotekari, svedoci događaja “sa repa kolone”, čisti amateri nepoznate profesije ali zaljubljenici u razne istorijske ličnosti. Istoriju pišu i sveštenici i igumani, svedoče starci od 80 i 90 godina, “bivši vlasnici svega i svačega”, potomci srpskog srednjovekovnog plemstva (novine pišu da ih ima oko 2.000). Prođu imaju najviše oni koji pišu o “komunističkom teroru”, ravnogorskom pokretu i antijugoslovenstvu – ne možete otvoriti novine ili uključiti televizor a da te tri teme nisu svakodnevno prisutne. Sada se pridodaje i Tito. Ali, sve bi mi to mogli da strpamo u jedan koš – “sektu profesionalnih antikomunista” danas, za razliku od postojanja “sekte profesionalnih revolucionara – komunista” u XX veku. Koliko su oni sve bučniji i prisutniji, čitateljstvo i gledaoci su sve zbunjeniji i ćutljiviji. Kao u nekom sudbonosnom iščekivanju!”¹

U Hrvatskoj je situacija, čini mi se, mnogo kompliciranija. Tamo svako svakoga optužuje za “revizionizam”. Prije nekoliko godina u Institutu “Ivo Pilar” je upriličen razgovor o dostignućima hrvatske historiografije.² Od brojnih rasprava izdvajam raspravu Ante Birina, koji na jednom mjestu veli da se historičari, koji se bave razdobljem hrvatske povijesti u Drugom svjetskom ratu, ukoliko pokušavaju to razdoblje sagledavati izvan ideoloških okvira koje je nakon rata uspostavila komunistička vlast, dovode u opasnost da “budu izloženi optužbama za revizionizam, taj novoustoličeni sinonim za fašizam”.³

¹ Đorđe Stanković, “Mediji i kultura sećanja.” *Tokovi istorije*, 1-2/2006.

² *Hrvatska historiografija XX. stoljeća: Između znanstvenih paradigmi i ideoloških zahtjeva*. Uredili: Srećko Lipovčan i Ljiljana Dobrovšak. Zagreb: Institut društvenih znanosti “Ivo Pilar”, 2005.

³ *Hrvatska historiografija XX. stoljeća*, str. 39

Birin se posebno osvrnuo na pisanje Ive Goldsteina, koji je u svojim radovima među revizioniste u hrvatskoj historiografiji ubrojao F. Tuđmana, J. Jareba, A. Benigara. M. Cota, J. Krištu, J. Jurčevića i druge. Osim Birina, u ovom se zborniku oglasio i Ivo Goldstein koji zastupa tezu kako je povijesni revizionizam nova politička vlast u Hrvatskoj od 1989/90. uključila u svoj politički program. Njegova je teza da je potrebno raspravljati paralelno kako o “partinosti”, odnosno o zvaničnom utjecaju KPJ na historiografiju poslije Drugog svjetskog rata, tako i o revizionizmu od 1989/90. godine potkrepljujući to nizom konkretnih primjera.⁴

U ostalim postjugoslavenskim zemljama situacija je slična kao i u Srbiji i Hrvatskoj. U Bosni i Hercegovini revizija prošlosti se odvijala na nekoliko razina. Mi želimo pokazati kako se ta revizija prošlosti odvijala u historiografiji, a kako u publicistici i javnom diskursu. Navest ću samo nekoliko primjera revizionističkih pogleda u historiografiji, zatim primjer revizije uloge mladomuslimanskog pokreta u publicistici, te se zadržati kratko na reviziji prošlosti u javnom diskursu, na primjeru debata u promjeni naziva ulica, uloge pojedinih pokreta u Drugom svjetskom ratu i podizanju spomenika, te na kraju spomenuti odnos revizionističkih pogleda na prošlost i historijskih mitova potcrtavajući teškoće na koje se nailazi u pokušaju definiranja koji su to pogledi revizionistički.

Čini mi se kako je historiografija u Bosni i Hercegovini većim dijelom ostala izvan revizionističkih talasa, premda je nastalo nekoliko knjiga usmjerenih u tom pravcu. U Bosni i Hercegovini se manje u historiografiji a više u javnom diskursu, prerađivala prošlost predsocijalističkog jugoslavističkog razdoblja, dok je socijalističko razdoblje bilo ipak manje načeto ovim sindromom. Ovdje se koplja lome oko srednjovjekovne bosanske historije,⁵ pri čemu mnogi samo za sebe prisvajaju bosansku srednjovjekovnu državu, ne zna se pravi karakter osmanske vladavine u Bosni jer su ocjene radikalno različite, poteže se pitanje kontinuiteta i diskontinuiteta, i opet zagovornici različitih koncep-

⁴ *Hrvatska historiografija XX. stoljeća*, str. 59-71

⁵ U posljednje vrijeme imamo i nekoliko djela sasvim drukčijeg pogleda na najstariju historiju Bosne i Hercegovine. Tako, na primjer, Ibrahim Pašić nastoji argumentirati tezu o ilirskom porijeklu imena nekih bosanskih srednjovjekovnih vladara, što implicira i ilirsko porijeklo Bošnjaka. (Ibrahim Pašić, *Kulin i Prijesda. Dva imena ilirskog porijekla u vladarskoj dinastiji srednjovjekovne Bosne*. Zenica: Društvo historičara, 2006.).

cija one druge smatraju revizionistima i mitmejkerima i slično. Svi radikalno mijenjaju ocjenu položaja Bosne u razdoblju između dva svjetska rata, uz napomenu da jedni ocjenjuju to razdoblje izuzetno pozitivnim a drugi izuzetno negativnim. Ovisi da li se o tome knjige pišu u Banjoj Luci ili Sarajevu.

Ipak, možda je drastičniji slučaj sa razdobljem Drugog svjetskog rata. Ovdje, ipak, nije napravljena revizija pogleda kao u drugim zemljama, ali je bila prisutna tendencija revizije povijesti muslimanskih građanskih snaga i karaktera partizanskog pokreta. Djelomično je to zastupljeno čak i u poznatoj knjizi *Bosna i Hercegovina od najstarijih vremena do kraja Drugog svjetskog rata*, u kojoj su sadržane neke ocjene koje traže novo preispitivanje. Autoritativna knjiga o tome je ipak knjiga akademika Envera Redžića, u kojoj o tome nema niti traga. Ocjene o “padu Tuzle pod kontrolu partizana” nisu našle svoje revizionističke suputnike među profesionalnim historičarima.

Problem, međutim, nastupa u onom trenutku kada treba odgovoriti na pitanje šta se to, zapravo revidira, i koliko je u pitanju revizija prošlosti, a koliko revizija historiografije. S tim problemom se možemo suočiti ako usporedimo poglede na stariju bosanskohercegovačku povijest. Tu možemo vidjeti oživljavanje određenih teza s kraja 19. i početka 20. stoljeća. Premda se nositelji tih teza obično kvalificiraju kao revizionisti, oni bi se prije mogli nazvati *revitalistima*, s obzirom da oživljavaju već ranije iznesene teorije, pa oni, prema tome, ne revidiraju prošlost, nego samo oživljavaju već ranije oblikovanu spoznaju prošlosti, koja se u većem dijelu nauke smatra već zastarjelim razumijevanjem. To se posebno lijepo može pratiti na primjeru oživljavanja starih teorija o Crkvi bosanskoj, koje je utemeljio Franjo Rački, kao i oživljavanju nekih teorija o porijeklu stanovništva u Bosni i Hercegovini, koje su u nekim naučnim krugovima bile prisutne krajem 19. i početkom 20. stoljeća, da bi se kao “novi” pogledi opet oživjeli krajem 20. stoljeća. Knjiga dr. Peje Ćoškovića o problemu Crkve bosanske pokazala se kao veoma smireno i temeljito naučno djelo, bez političkih refleksija. Možda je ova Ćoškovićeva knjiga, zapravo, dobar primjer zrelih historiografskih pogleda. Ćošković je koristio zbirke već objavljenih dokumenata, ali je svojom interpretacijom znatno utjecao na tzv. pozitivno revidiranje, bez ikakvih političkih ili drugih izvan naučnih poruka. Na žalost, nije isti slučaj sa nekim drugim knjigama koje su se bavile razvojem bosanskog stanovništva i bosanske države, posebno najstarijih razdoblja,

a koje su oživljavale stare teorije i smještale ih isključivo u savremeni društveni i politički kontekst.

Knjiga dr. Enesa Pelidije o Banjalučkom boju je lijep primjer djela u historiografiji u Bosni i Hercegovini koje uspješno objedinjava novootkrivene povijesne dokumente i već postojeće teorije i pokazatelj je sazrijevanja historijske nauke temeljene na novim povijesnim izvorima, ali uz zadržavanje tradicionalnih pristupa historijskim istraživanjima, posebno historije Bosne i Hercegovine u osmanskome razdoblju. S druge strane, knjiga Ahmeda Aličića o autonomističkom pokretu znatno odstupa od tradicionalnih pristupa našoj povijesti, mješavina je pokušaja primjene novog modela istraživanja usmjerenog na čitavo društvo, s novim dokumentima, ali i snažnom političkom konotacijom, pa ovakvi revizionistički pristupi uvelike obesnažuju pozitivne strane ove knjige. Ovu je Aličićevu knjigu doista najbolje smjestiti u prostor između kritičke historiografije i ideološkog revizionizma.

Ovdje je, ipak, napravljena velika revizija pogleda na tzv. mladomuslimanski pokret, ali, opet, više u krugu publicista nego profesionalnih historičara. Doduše, jedan je historičar na jednoj lokalnoj TV, govoreći povodom smrti Alije Izetbegovića, govorio o mladomuslimanskom pokretu kao naprednom i revolucionarnom pokretu, poput nekih drugih evropskih “mladih” pokreta (“Mlada Italija” i slično). Ali, to nije našlo odraza u historiografiji.

U Bosni i Hercegovini nije, poput Hrvatske na primjer, došlo do velike revizije prošlosti jugoslavističkog socijalističkog razdoblja, što se može uočiti već na temelju činjenice da je ovdje sjećanje na socijalizam i Tita većim dijelom pozitivno nego negativno. U javnom diskursu pokazalo se to prilikom pokušaja promjene naziva Titove ulice u središnjem dijelu Sarajeva i njezino preimovanje u Ulicu Alije Izetbegovića. Reakcije javnosti su bile toliko snažne da se od toga odustalo. Taj pokušaj promjene naziva ulice jedan je od pokazatelja kako sjećanje na socijalizam i Tita u javnom diskursu u Bosni i Hercegovini nije podleglo negativnoj reviziji prošlosti.

Slično se nedavno dešavalo u Hrvatskoj, gdje se povelu raspravio o tome da jedan trg u Zagrebu dobije ime Franje Tuđmana. O tome se vodila javna diskusija u štampi, nakon što je *Jutarnji list* objavio prijedlog da se Markov trg nazove Trg Franje Tuđmana. Ova rasprava oko imenovanja jednog trga u Zagrebu imenom Franje Tuđmana veoma je ličila raspravi o promjeni Titove ulice u Sarajevu u Ulicu Alije Izetbegovića. Čak su u jednoj fazi rasprava i

prijedlozi bili slični (prijedlog da se aerodromi u tim gradovima nazovu po Tuđmanu odnosno Izetbegoviću). Razlika je u tome da je u Sarajevu raspravi izostao akademski karakter i ona se svela više na politička prepucavanja, mada je i rasprava u Zagrebu, u kojoj su sudjelovali i znanstvenici (poput, na primjer, Nevena Budaka ili Zdravka Tomca) imala više politički nego znanstveni karakter, što je bjelodano došlo do izražaja u emisiji novinara Željka Rogošića i Tihomira Dujmovića *Dvoboju* TV Nova 14. septembra 2006. kada je N. Budak odbacivao ideju o preimenovanju Trga sv. Marka u Trg Franje Tuđmana, dok je Tomac, iako nije izravno tražio preimenovanje toga trga u Trg F. Tuđmana, snažno zastupao tezu da se neki središnji trg mora preimenovati u Tuđmanov trg. Budak je zastupao tezu kako se promjenom naziva ulica i trgova zapravo vrši revizija prošlosti, a povijest je pokazala kako i inače nije dobro često mijenjati nazive ulica.

No, možda je, zapravo, mijenjanje naziva ulica, ali i obilježja u tim ulicama, također važna karika u procesu revizije prošlosti u javnom diskursu: kao dokaz za ovu tvrdnju samo bih naveo situaciju u Brčkom, gdje se vodila ogorčena debata oko toga kakav spomenik treba izgraditi u središtu grada. Dok su Srbi već ranije tu izgradili spomenik Draži Mihailoviću, kao i spomenik "srpskim braniocima Brčkog", Bošnjaci i Hrvati su, u nemogućnosti da izglasaju odluku o uklanjanju tog spomenika, pokušali izgraditi spomenik stradalim Bošnjacima i Hrvatima u ratu 1992-1995. Tamošnja Socijaldemokratska partija je javno optužila sve srpske stranke iz tog grada i SPC da ne dopuštaju izgradnju takvog spomenika kako bi središnji dio grada ostao naglašeno srpski. Srpske političke stranke i SPC, pak, ističu, kako bi izgradnja takvog spomenika značila ugrožavanje nacionalnih osjećaja Srba. Očito je da ovdje borba za izgradnju spomenika u sebi uključuje, zapravo, borbu za izgradnju bolje prošlosti, ili odgovarajuće prošlosti. A tridesetak godina ranije, na primjer, sarajevsko "Oslobođenje" donosi vijest o otkrivanju spomenika palim borcima Semberije, Srijema, Mačve i Slavonije u Bosanskoj Rači na ušću Drine u Savu, koji "simbolizuje zajedničku borbu naroda i narodnosti iz mjesta pored dvije rijeke". Radilo se o spomen-kosturnici u kojoj su pohranjeni ostaci 666 ratnika iz ovih regiona, izginulih u Semberiji u periodu od 1941. do 1945. godine.⁶ Ili, možda je bolji primjer slučaj sa obilježavanjem bitaka na

⁶ *Oslobođenje*, 5. juli 1973, str. 1.

Neretvi i Sutjesci. Ono što se posljednjih godina dešava sa obilježavanjem tih bitaka zapravo je velika revizija prošlosti u kojoj sudjeluju čak sami sudionici bitke. Podjela među partizanima, i različite ocjene karaktera bitke, posljedica su promjena u savremenim političkim odnosima.

Cilj tih nastojanja je, zapravo, prisvajanje i revizija prošlosti.

Tako, dok jedni govore o hiljadugodišnjem kontinuitetu Bosne, gradeći na tome mit o temeljnom narodu, drugi u javnom diskursu kroz političko-vjerske manifestacije, kakve su, na primjer, manifestacije na Bobovcu posvećene srednjovjekovnoj bosanskoj kraljici Katarini, koje također tragaju za vlastitim korijenima i te korijene prisvajaju isključivo za sebe. Pri tome jedni druge smatraju "revizionistima". To je isto kao kada nakon nekoliko generacija nasljednici, koji su svi postali različitoga zanimanja, uvjerenja i slično, počnu se prepirati oko toga kome pripada posjed ili dvorac njihovoga davnog zajedničkog pretka.

Ali, ovdje se dešava nešto drugo, što nije primjetno u drugim postjugoslavenskim zemljama. Ovdje se pokušaji revizije prošlosti usko vežu za fenomen historijskih mitova, pri čemu se to ispoljava na način da se u javnom diskursu manje fokusira na reviziju samo nekih pitanja bosanske povijesti nego se pažnja usmjerava na Bosnu i Hercegovinu kao povijesnu činjenicu. Tu je, možda, moguća usporedba sa Makedonijom, o čemu će na ovoj konferenciji govoriti kolega Čakarjanevski iz Skopja. U suštini, teza o apsolutnoj i neprekinutoj hiljadugodišnjoj državnoj tradiciji, kao i teza o jasnom i apsolutnom diskontinuitetu te državnosti, samo su dva pola istog pokušaja. Ali, zastupnici i jedne i druge teze su u startu spremni jedni druge okvalificirati kao revizioniste i mitmejkere. Pokazala je to i nedavno rasprava o tzv. fenomenu konsocijacije u Bosni i Hercegovini, pa je, na primjer, akademik Muhamed Filipović u intervjuu *NTV* "99 13. oktobra 2006. spremno optužio zagovornike tog modela kako vrše veliku reviziju bosanske povijesti s ciljem dokazivanja kako u povijesti nije nikada niti postojalo bosansko društvo, nego su tu uvijek postojala tri odvojena društva, pa i danas, prema Filipovićevom mišljenju, zahtjevi za konsocijativnim ustrojem Bosne i Hercegovine teže formiranju tri odvojene zajednice koje bi razbile bosansko društvo, ali i bosansku državu kao jedan okvir unutar kojega se to društvo razvijalo i izgrađivalo tokom povijesti. To

je, prema njegovom mišljenju, najeklatantniji primjer revizije bosanskohercegovačke prošlosti.⁷

Ipak, čini se kako je na bivšim jugoslavenskim prostorima najprisutnija revizija najnovije povijesti. U Hrvatskoj, nakon sve većeg broja podignutih optužbi protiv vodećih ličnosti iz vojnog i političkog vrha iz vremena rata, ističu kako je na djelu velika revizija Domovinskog rata, odnosno otvoreno falsificiranje povijesti. U tome, prema tim ocjenama, sudjeluju brojni mediji, političari te Haaški sud. U Bosni i Hercegovini je sličan pristup: s jedne strane se stalno inzistira na “agresiji”, dok se s druge strane uporno brani teza o “građanskom ratu”. Tretiranje pitanje genocida, etničkog čišćenja i slično okupira pažnju nekih medija i ovih dana Ova bitka će trajati dugo, a možda neće nikada niti biti završena! Priče o našoj historiji će se još jedno vrijeme odvijati u koordinatama planova za političku budućnost ovih prostora (Evropa, srednja Evropa ili Zapadni Balkan). Ovo će samo potvrditi tezu kako nema historije. Postoje samo historičari.

SUMMARY

BETWEEN CRITICAL HISTORIOGRAPHY AND IDEOLOGICAL REVISIONISM

The author reflects upon the different models of historical revision used in post-Yugoslav countries (both contemporary and immediately postwar). He observes that in every post-Yugoslav country, the most common revision concerns events from the period when they all belonged to one state or, in other words, from twentieth-century Yugoslav History. Within these revisions, the most common theme is the Second World War.

⁷ Oštru kritiku Filipovićevih shvatanja bosanskohercegovačke povijesti dao je Dubravko Lovrenović (O historiografiji iz Prokrustove postelje. Kako se i zašto kali(o) bogumilski mit. *Status*, br. 10, jesen 2006, str. 256-286). Lovrenović Filipovića smatra revizionistom pokazujući to primjerom njegova odnosa 1960-ih godina prema bogumilstvu (koje tada tretira mitom) i početkom 21. stoljeća (kada bogumilstvo proglašava sastavnim identitetom Bošnjaka).

Vladimir Petrović

(NE)LEGITIMNI REVIZIONIZAM: PRAVO I (PSEUDO)ISTORIOGRAFSKE REVIZIJE NA ZAPADU I ISTOKU

Revizionizam je neobično klizav pojam. Čak i letimično nabranje pojedina i grupa kojima se u zapadnoj historiografiji pripisuje, budi oprez. Revizionistom se smatra i Alen Tejlor, jedan od najuglednijih posleratnih britanskih historičara, i Dejvid Irving, historičar kojeg su tekstovi i govori u kojima je poricao holokaust odveli pravo u zatvor. U Nemačkoj su revizionisti i Ernst Nolte, autor teze o responsivnom poretku nacizma, i hemičar Germar Rudolf, koji je zatvoren zbog osporavanja genocida nad Jevrejima. U Francuskoj to mogu biti i Pjer Renuven, doajen istorije međunarodnih odnosa, i Rober Farison, lingvista koji negira postojanje gasnih komora u Aušvicu. Revizionizam, prvi put korišćen u historiografiji za grupu međuratnih historičara koji su preispitali uzroke Velikog rata, vezuje se i za školu američkih historičara koji su korene Hladnog rata tražili u agresivnoj posleratnoj politici SAD, kao i za naučnike koji su reinterpretirali uzroke izbijanja Drugog svetskog rata, a naposljetku i za one koji umanjuju ili poriču ratne zločine. Postsocijalistička Evropa i postjugoslovenski kontekst pružaju još složeniju sliku, u kojoj revizionizam ima ulogu bauka, ali i šarm do juče zabranjenog voća. Sa jedne strane se koristi kao etiketa kojom se obezvređuje naučni doprinos, a sa druge kao perjanica kojom se legitimise pseudoistoriografija. Uprkos nizu pokušaja da se revizionizam u historiografiji definiše i podeli (govori se o reviziji odozgo i reviziji odozdo, levom i desnom revizionizmu, tvrdom i mekom revizionizmu, “revizionizmu” i revizionizmu, posrednom i neposrednom revizionizmu), on ostaje slabo teoretiziran, a ipak široko korišćen termin, čije je značenje po pravilu

predmet spora. Namera je priloga da ovu debatu, zaglavljenu u isključivom posmatranju revizionizma u ključu odnosa politike i istoriografije, osvetli iz ugla pravnih aspekata revizije istorije.

Pravo i dinamika revizionizama

Obično se smatra da je termin revizionizam prvi put upotrebljen da označi socijalističke teoretičare koji su revidirali Marksovu tezu o neumitnosti okončanja klasne borbe nasilnim preuzimanjem vlasti proleterijata. Manje je, međutim, poznato da su se i pre napada ortodoksnih marksista na Eduarda Bernštajna, revizionistima nazivale pristaše sudske obnove procesa Alfredu Drajfusu. Preseljenje ovog pravnog termina u istoriografiju predstavlja više od retoričke pozajmice. Kao što sudska revizija predstavlja vanredni pravni lek, koji se koristi kada su redovni putevi, poput prigovora i žalbe iskorišćeni, a neophodno joj je pristupiti usled bitnih kršenja prava ili akumulacije novih činjenica, tako i istoriografski revizionizam zasniva svoj legitimitet na potrebi vanrednog revidiranja nametnute dogme. U tom pregnuću treba tražiti osnovnu razliku između konvencionalne istoriografije i revizionizma. Naime, svi su istoričari donekle revizionisti. Revizija znanja o prošlosti proizilazi iz istraživačkog karaktera kritičke istorijske nauke, nastaje preispitivanjem starije literature u svetlu raspoloživih izvora. Istoriografija se i razvija u ritmu manjih ili većih faktografskih i interpretativnih revizija doskorašnjih saznanja o prošlosti. To je redovno stanje stvari. Međutim, sve istoriografske revizionizme karakteriše, i od svakodnevne istoriografije razlikuje *bunt protiv (stvarne ili zamišljene) vannaučne impozicije u proučavanju prošlosti*. Revizionizam je kroz sve svoje transformacije “preuzimao nekad pozitivno, a nekad negativno značenje, ali je uvek implicirao kritiku dominantne dogme.”¹

Upravo taj nonkonformizam otkriva dualan, zbunjujući karakter revizionizma. Sa jedne strane, otpor dogmi je hrana kritičkoj istoriografiji, koja bi bez njega ostala servis države ili sluškinja ideologije. Ukoliko ga ne bi bilo, istoriju bi zaista pisali pobednici, pomognuti oportunizmom istoričara. Sa druge strane, nisu ni sve dogme netačne. Štaviše, dogme najčešće i jesu sačinjene od sudova, koji ne podležu nužno istinitosnoj proveru, već odražavaju društvene

¹ Pierre Vidal-Naquet, *Assasins of Memory. Essays on the Denial of the Holocaust*, New York, 1992, 9.

vrednosti. Drugim rečima, legitimitet revizionizma umnogome zavisi od toga šta se revidira. Ruši li on štetnu dogmu ili gazi važne vrednosti? Takođe, zavisi i od toga zašto se revidira. Pokušava li revizionista da unapredi znanje o prošlosti ili da opravda istorijski poraženu politiku? Međutim, ni ta dva kriterija nisu dovoljna da delegitimišu revizionizam. Poželjne društvene vrednosti, kao i štetne dogme su promenjiva, pa i subjektivna kategorija. Takođe, sam istorijski poraz određene političke opcije, ideologije ili režima ne dokazuje po sebi i da oni nisu bili u pravu, pa je u pluralnom društvu i očekivano da te ideje i među istoričarima imaju svoje pristaše. Stoga je nužno pogledati i kako se revizija vrši – uz poštovanje naučne metodologije ili selektivnim izborom činjenica, njihovom tendencioznom interpretacijom i voluntarističkom kontekstualizacijom. Tek onda bi bilo smisljeno preći na pitanje ko je taj revizionista, sa kojim se, nažalost, obično i počinje i završava.

Pojava prve revizionističke grupe u istoriografiji otkrila je i njegov protivrečan karakter, i strukturnu vezu između revizionizma i prava. Pokazalo se, naime, da je pravna norma upravo idealna vannaučna impozicija, a time i dogma podobna istoriografskoj kritici. Revizionistima su se nazivali istoričari koji su u međuratnom periodu nastojali da ospore pravnu interpretaciju uzroka izbijanja Prvog svetskog rata.² Prvi su revizionisti, Hari Elmer Barns, Sidni Fej, Alfred fon Wegerer, u određenoj meri i Pjer Renuven, svoju kritiku usmerili protiv 231. člana Versajskog mirovnog ugovora, koji je za izbijanje rata krivio Nemačku i njeno rukovodstvo. Meta njihove revizije bio je segment pravnog dokumenta, međunarodnog ugovora, koji je, po njihovom mišljenju, pogrešno, restriktivno i selektivno interpretirao prošlost. Suprotstavivši se suženoj vizuri koju je ugovor normirao, međuratni su revizionisti ukazali na tenziju između pravnog i istoriografskog pristupa prošlosti, otvorivši time debatu koja zapravo traje i danas.³ Otvorivši tzv. *Kriegsschuldfrage* (Pitanje o ratnoj odgovornosti), ovi istoričari su isticali da pored Nemačke, njenog vladara i generalštaba, postoje mnogi saodgovornici i da je nepravедno za rat optuživati isključivo nemačku stranu. Pritom je bila nesporna politička, čak

² Osnovne razvojne pravce ove debate skicira Anthony D'Agostino, "The Revisionist Tradition in European Diplomatic History". *The Journal of The Historical Society* 4 (2), 2004, 255-287.

³ Njihovu reviziju pokušao je, sa nemalim uspehom, da revidira Fritz Fisher, *Griff nach Weltmacht. Die Kriegszielpolitik des kaiserlichen Deutschland 1914-1918*, Düsseldorf, 2000, 13-86.

revanšistička motivacija nekih revizionista.⁴ Ipak, pitanje koje su pokrenuli ostalo je istoriografski legitimno.

Istoriografska dinamika nakon Drugog svetskog rata pokazala je određene sličnosti. Neposredni posleratni period bio je obeležen frenetičnom pravnom delatnošću. Nizom suđenja kažnjavani su ratni zločinci, državljani zemalja Osovine i njihovi saradnici u okupiranim zemljama.⁵ Stožer ovih pravnih akcija bio je Međunarodni vojni sud u Nirnbergu, a njihov vrhunac suđenje glavnim ratnim zločincima (Hermanu Geringu i drugih dvadeset rukovodilaca Trećeg Rajha). Ovo je suđenje dalo ton prvim istoriografskim interpretacijama rata. Nirnberškim presudama za ratne zločine i zločine protiv čovečnosti dokumentovan je kriminalan karakter nacističkog režima. Međutim, presudama za zločin zavere i zločine protiv mira Nirnberg je unekoliko ponovio Versajski model, normirajući još strožije i detaljnije uzroke izbijanja Drugog svetskog rata, nalazeći ih u kriminalnoj delatnosti grupe nacista koji su se zaverili protiv mira. Ovo je tumačenje, koje Mark Osiel naziva "Nirnberškim zavereničkim pogledom na istoriju", takođe bilo otvoreno za reviziju.⁶ Britanski istoričar Alen Tejlor dobro je protresao stručnu javnost knjigom *Koreni Drugog svetskog rata* u kojoj je izneo niz tvrdnji koje su se kosile sa ustaljenim shvatanjima, naslovivši stoga jedan odeljak te knjige "Revizionistički pogled".⁷ Odbacivši argumente o neponovljivoj prirodi nacizma i presudnoj ulozi Adolfa Hitlera i grupe zaverenika, Tejlor je tražio uzroke rata u kontinuitetima nemačke i evropske istorije. Povodeći se za njim, i manje dobronamerni revizionisti su koristili razliku između sudske logike, koja podrazumeva osobeno,

⁴ Složena veza međuzavisnosti između nauke i politike u ovoj debati tema je priloga u Keith Wilson (prir.), *Forging the Collective Memory. Government and International Historians through Two World Wars*, Oxford, 1996, 87-177.

⁵ Obim ove pravne reakcije u čitavoj Evropi opisan je u: Klaus-Dietmar Henke et alia (prir.), *Politische Säuberung in Europa*, München 1991; István Deák, Jan T. Gross, Tony Judt (prir.), *The politics of retribution in Europe: World War II and its aftermath*, Princeton, 2000.

⁶ Najbolji primer istoriografske analize suda može se naći u obrazloženju presuda glavnim ratnim zločincima. Vidi *Nirnberška presuda*, Beograd, 1948, 35-81. Rafiniranu analizu ovog postupka daje Mark Osiel, *Mass Atrocity, Collective Memory, and the Law*, London, 2000.

⁷ A.J.P Taylor, *The Origins of the Second World War*, London (1961), 68-72.

usko shvatanje uzročnosti, krivične odgovornosti i namere, i istorijske logike koja istim problemima pristupa sa više fleksibilnosti.⁸

Nonkonformizam je išao na ruku ovoj vrsti revizionizma. Budući da su posleratna suđenja organizovali saveznici, revizionisti su ih osporavali kao primer “pobedničke pravde”. Revizionizam se pretapao u osporavanja, pomognut pravnom kritikom postupaka, koji su predstavljali novum u međunarodnom pravu, izveden u žurbi koja je išla na ruku brojnim greškama i propustima.⁹ Razvoj hladnog rata je doprineo upoređivanju, pa i objašnjavanju zločina fašizma zločinima komunizma. Radikalna desnica u Nemačkoj, ali i u Francuskoj, Velikoj Britaniji i SAD sve je češće pribegavala revizionističkim strategijama.¹⁰ I radikalna levica je, svojim putem, došla do sličnih zaključaka. Budući da je fašizam u komunističkoj interpretaciji stvarnosti svakako predstavljan kao poslednji, izopačeni stadijum kapitalizma, zločini Drugog svet-skog rata su revidirani stavljanjem u novi kontekst – njihovim upoređivanjem sa strahotama rata u Alžiru i Vijetnamu i drugih kolonijalnih i postkolonijalnih sukoba.¹¹ Ubrzo je uzelo maha i isticanje nemačkih patnji tokom Drugog svetskog rata u cilju dokazivanja moralne ekvivalencije zaraćenih strana, a ratna stradanja nemačkog naroda dovodena su u istu ravan sa eksterminaci-

⁸ Osnovne razlike između logike pravnog postupka i istorijske metodologije sistematizovao je Michael Wildt, *Differierende Wahrheiten*, u: Norbert Frei, Dirk van Laak, Michael Stolleis (hrg.), *Geschichte vor Gericht*, München, 2000, 46-59. Na neprikladnosti sudskog postupka za otkrivanje i izlaganje istorijskih istina insistira i Michael Marrus, “History and the Holocaust in the Courtroom” u: Ronald Smelser (prir.), *Lessons and Legacies V. Holocaust and Justice*, Evanston, Illinois, 2002, 215-239.

⁹ Kritika Nirnberga bila je lajtmotiv jednog od prvih revizionističkih dela: Maurice Bardeche, *Nuremberg ou la terre promise*, Paris, 1948. Poslednji primer revidiranja Nirnberga sa revizionističkih pozicija: David Irving, *Nuremberg: The Last Battle*, London, 1996.

¹⁰ Motiv poređenja mehanizama komunističke i nacističke represije, koji svoj početak ima u teoriji totalitarizma, razradio je dalje u kauzalnom okviru Ernst Nolte, dajući povoda debati u Nemačkoj poznatoj pod imenom Historikerstreit (svađa među istoričarima) u kojoj su učestvovali protagonisti poput Noltea, Habermasa, Andreasa Hilgrubera, Hansa-Ulriha Velera i drugih. Više o svadi među istoričarima: Andrej Mitrović, *Propitivanje Klio*, Beograd, 1996. 31-5; Velibor Buha, “O problemima rada na savremenoj istoriji – nemački slučaj”, u: Ernst Nolte, Fransoa Fire, *Neprijateljska bliskost*, Beograd, 2006, 97-111

¹¹ Detalji o ovoj formi revizionizma u: Paul Bodganor, *The Left-wing Deniers*, <http://www.paulbogdanor.com/deniers.html> (12.,12. 2006)

jom Jevreja.¹² Naposljetku, i širi intelektualni tokovi, pre svega proboj i velika popularnost različitih oblika poststrukturalizma išli su na ruku ovom trendu. Sa preispitivanjem temeljnih epistemoloških pretpostavki savremenog društva klimala se i predstava o istorijskoj istini.

U ovako zamućenoj vodi se kroz čitav posleratni period provlačila tanka nit poricanja nacističkih zločina. Napravljen je prelaz sa revidiranja uzroka rata na revidiranje njegovih najgorih posledica. Svoje ružno lice promolio je oblik revizionizma sračunat na minimiziranje broja žrtava rata, maskiranje načina na koji su lišene života, opravdavanja zločina ili skidanja odgovornosti sa Hitlera za uništenje Jevreja. Predstavljajući se kao intelektualni naslednici međuratnih revizionista, pisci koje je francuski istoričar Vidal-Naquet nazvao “ubicama memorije” sprovodili su, kako je ocenila Debora Lipstat, “snažan napad na istinu i sećanje”.¹³ U drugoj polovini sedamdesetih godina, sa novim talasom estetizacije nacizma i povećanim interesovanjem, pa i fascinacijom Trećim Rajhom, niz autora (Moris Bardoš, Dejvid Hogan, Rober Farison, Dejvid Irving, Bredli Smit) je izašlo iz poluilegale. Zaštićeni slobodom izražavanja i naučnog stvaralaštva, osvajali su margine akademskog diskursa i jačali svoje intelektualne pozicije osnivanjem časopisa, pa i pseudonaučnih institucija. U njihovom slučaju bilo je jasno i ko i zašto i kako revidira istoriju nacističkih zločina.

Od revizionizma ka negacionizmu

Upravo je uspeh ovih tendencija izazvao oštru reakciju. Postajalo je sve jasnije da napadi na Nirnberšku paradigmu i tendenciozne interpretacije toka Drugog svetskog rata predstavljaju i otvoren atak na javno sećanje i podrivaju neke od temeljnih koncnzusa na kojima počivaju savremena demokratska društva. Pravo se stoga pokazalo ne samo lakom metom historiografske revi-

¹² Ovu je istraživačku putanju otvorio Dejvid Irving studijom *Apocalypse 1945: The Destruction of Dresden*, London, 1963. U novije vreme sličnu koncepciju zastupao je Andreas Hillgruber, *Zweiterlei Untergang: Die Zerschlagung des Deutschen Reiches und das Ende des europäischen Judentums*, Berlin, 1986.

¹³ Pierre Vidal-Naquet, *Assasins of Memory. Essays on the Denial of the Holocaust*, New York, 1992; Deobrah Lipstadt, *Denying the Holocaust: The Growing Assault on Truth and Memory*, New York, 1992.

zije, već i moćnim instrumentom za njeno suzbijanje. Uprkos tome što savremena demokratija počiva na zaštiti slobode mišljenja, govora i izražavanja, ispostavilo se da određene forme revizionizma podstiču na mržnju, te se tako kose sa pravima i slobodama drugih građana. Revizije nekih od nalaza posleratnih sudova su predstavljale nedvosmisleni uvredu sećanju na ratne žrtve. Stoga je usledila pravna aktivnost koja je ponovo uvela sudski mehanizam u ovu (pseudo)istoriografsku debatu. U nizu pravnih postupaka, krivičnih i građanskih, vođenih na obe strane Atlantika, sprovedena je do sada najfunkcionalnija distinkcija kojom je poricanje zločina, često nazivano negacionizmom, jasno odvojeno od revizionizma i nedvosmisleno delegitimisano.¹⁴ Nekoliki su revizionisti pretvoreni u negacioniste, oglobljeni, ili čak završili u zatvoru. Time je i zaokružena i strukturna matrica koja na Zapadu povezuje istoriografski revizionizam i pravo: pravno normiranje određenih aspekata prošlosti → istoriografska revizija pravne norme → politička eksploatacija istoriografske revizije → poricanje zločina → pravno sankcionisanje poricanja zločina. Dinamika i oblik ove reakcije zavisila je u velikoj meri od lokalnog konteksta i potreba različitih društava da balansiraju zaštitu slobode govora i zaštitu prava građana koji su se ovakvim oblicima govora osećali oštećenim.

U Saveznoj Republici Nemačkoj, koja je svoj legitimitet gradila na negaciji političkog nasleđa Trećeg Rajha, postojala je već razvijena tradicija kriminalizacije oblika javnog govora koji streme neonacizmu. SRN nije imala nameru da ponovi grešku Vajmarske Nemačke, za čije se pravosuđe govorilo da je “slepo u desno oko”. U nizu slučajeva pojedinci su terećeni po 185. članu krivičnog zakona koji kažnjava ponašanje koje blati čast pojedinca, ili po članu 130. koji zabranjuje podsticanje na rasnu mržnju. Ovakva je politika pojačana donošenjem Zakona protiv laži o Aušvicu 1985, po kojem je tokom devedesetih procesuirano nekoliko slučajeva poricanja masovnog ubistva Jevreja. U Austriji je slično istorijsko nasleđe verovatno uticalo na sličan razvoj. U njoj je “javno poricanje, minimiziranje ili opravdavanje zločina nacionalsocijalizma”

¹⁴ O definiciji i razvoju negacionizma u Francuskoj vidi Valérie Igounet, *Histoire du négationnisme en France*, Paris : Seuil, 2000. O dilemama između dva shvatanja revizionizma u Nemačkoj više u: Brigitte Bailer-Galanda, “Revisionism” in *Germany and Austria: the Evolution of a Doctrine*, <http://www.doew.at/information/mitarbeiter/beitraege/revisionism.html>, (25. 9. 2006).

definisano kao zločin još od 1947.¹⁵ Ovaj zakon je u sve vidnijoj upotrebi. Po njemu je februara 2006. na tri godine robije osuđen britanski (pseudo)istoričar Dejvid Irving. Irving je stekao veliku popularnost krajem šezdesetih i tokom sedamdesetih godina, pišući o bombardovanju Drezdena, sovjetskom nasilju nad nemačkim stanovništvom i drugim temama koje nisu bile u centru istoriografskog interesovanja u posleratnom periodu. Vremenom je postao priznati stručnjak za Drugi svetski rat, i za biografije nacističke elite. Identifikujući se sve više sa protagonistima svojih knjiga, počeo se opasno bližiti apologetskom pristupu nacizmu, što je posebno pokazao svojim učešćem u suđenju Ernstu Zundelu u Kanadi sa kraja osamdesetih. Kao istoričar-veštak svedočio je u korist okrivljenog, koji je bio optužen za pronošanje lažnih vesti, jer je štampao negacionistički pamflet naslovljen "Da li je zaista umrlo 6 miliona?", koji je dovodio u pitanje holokaust.¹⁶ Irving je postao česti posetilac sudova, kao svedok, a zatim i kao tužilac 2001, kada je optužio Deboru Lipstad za klevetu. Lipstadova ga je u svojoj knjizi *Poricanje holokausta* okarakterisala kao jednog od najuticajnijih poricatelja holokausta. On je na sudu pokušao da dokaže suprotno, i izgubio je, izgubivši pritom i dosta novca i sav stručni ugled. Porazi su ga učinili još ogorčenijim i ekstremnijim, što ga je naposljetku i odvelo u bečki zatvor u kojem se do skora nalazio.

Kao što se iz Irvingovog primera vidi, i negacionizam i borba protiv njega su transnacionalna pojava koja nije ograničena na nekadašnje zemlje Rajha I Francuska je, na primer, premda nešto docnije, donela odgovarajuću legislativu kojom je sloboda javnog izražavanja i naučne produkcije balansirana da bi se suprotstavilo rastućem revizionizmu. U tome je verovatno presudio proces Klausu Barbiju, šefu lionskog Gestapoa tokom 1987. Premda je ovaj proces Barbiju doneo smrtnu presudu, omogućio je njegovom advokatu, Žaku

¹⁵ O dinamici kriminalizacije poricanja u Nemačkoj vidi Robert A. Kahn, *The Holocaust Denial and the Law*, New York 2004, 65-84; Brigitte Bailer-Galinda, Wolfgang Benz, Wolfgang Neugebauer (Hrsg.), *Die Auschwitzzuleugner: revisionistische Geschichtslüge und historische Wahrheit*, Berlin, 1996. O austrijskom slučaju u: Claudia Kurtsidis-Haider, and Winfried R. Garscha, (prir.), *Keine "Abrechnung". NS-Verbrechen, Justiz und Gesellschaft in Europa nach 1945*, Leipzig, Wien, 1998, 16-128.

¹⁶ O Zundelovom suđenju u Robert A. Kahn, op.cit, 85-94. Presuda se može naći na The Nizkor Project, Supreme Court of Canada: 1992 Zündel Judgement, <http://www.nizkor.org/hweb/people/z/zundel-ernst/supreme-court/1992-preliminary-version.html>, (20. 10. 2006)

Veržeu, da uzburka javnost upoređujući nacističke zločine sa francuskom politikom u kolonijama i sličnim analogijama. Takvi trendovi, obojeni antisemitskim primesama, nagnali su francuski Parlament da 1990. izglasa tzv. Gejzoov zakon, kojim se kriminalizuje poricanje masovnih zločina dvadesetog veka.¹⁷ Po ovom zakonu je terećen velik broj uticajnih francuskih revizionista, pre svega Rober Farison, ali i poneki ugledni naučnici, poput čuvenog američkog orijentaliste Bernarda Luisa, optuženog jer je doveo u pitanje svrhovitost upotrebe termina genocid za masovna ubijanja Jermena koja su tokom 1915. i 1916. izvele otomanske vlasti.¹⁸ Raznovrsne oblike koje ova pravna borba može poprimiti dopunjuje činjenica da je Luis oslobođen od krivične odgovornosti, ali je izgubio civilnu parnicu, pa je morao isplatiti simboličnu sumu od jednog franka organizaciji koja čuva uspomenu na jermenske žrtve.

Ovaj drugi oblik borbe protiv negacionizma, u kojem se država ne angažuje krivičnim postupkom, već interveniše poput arbitra između oklevetanih ili povređenih građana i klevetnika takođe je veoma raširen, posebno u anglo-saksonskoj pravnoj zoni. Pomenuti Dejvid Irving, premda zatočen nakon krivičnog postupka, bio je već ruiniran finansijski i stručno tokom civilnog postupka koji je sam inicirao.¹⁹ Tuživši Lipstadovu on je stavio tužene u interesantnu situaciju. Kako je sam rekao u uvodnom obraćanju na sudu: "Po mom skromnom razumevanju, optuženi moraju pokazati: prvo, da se određena stvar (holokaust – prim.V. P.) dogodila; drugo, da sam ja bio svestan da se ta stvar tako dogodila u vreme kada sam pisao iz izvora koji su bili predamnom, i treće, da sam voljno manipulisao tim tekstovima i iskrivljavao ih ili pogrešno prevodio zarad ciljeva koji mi se pripisuju."²⁰ Odbrana je baš to zapravo i uspela da dokaže, izvodeći pred sud čitav tim istoričara-veštaka, koji su čitanjem i pročitavanjem Irvingovog naučnog opusa uspeli da razbiju nje-

¹⁷ Tekst zakona u: Legifrance, *Loi Gayssot* <http://www.legifrance.gouv.fr/WAspad/UnTexteDeJorf?numjo=JUSX9010223L> (20. 10. 2006). Zakon je komentarisao u: Robert Kahn, op.cit. 101-117.

¹⁸ Osnovne informacije o Luisovom slučaju: *The Bernard Lewis Trial*, <http://www.ids.net/~gregan/lewis.html> (20. 10. 2006)

¹⁹ O ovom slučaju vidi: D. D. Guttenplan, *The Holocaust on Trial*, New York 2001. i Richard Evans, *Lying about Hitler*, New York, 2002.

²⁰ Velik deo materijala vezan za slučaj dostupan je na Holocaust Denial on Trial, <http://www.hdot.org/ieindex.html> (12. 10. 2006)

gov naučni ugled. Slični slučajevi dešavali su se i u SAD. Institut za istorijski pregled iz Kalifornije, koji je jedan od najvećih uporišta revizionista, objavio je svojevremeno konkursnu nagradu od 50,000 dolara za bilo koga ko bi mogao da dokaže da su Jevreji u Aušvicu ubijani gasom. Jedan od preživelih logoraša, Mel Mermelštajn, je uspešno tužio ovu instituciju dokazujući da nije transparentno uzela u obzir dokaze koje joj je on ponudio.²¹

Raznolikost ovih procesa pokazuje da je, kao i revizionizam, i negacionizam raširena pojava koja poprima različita obličja. Čini se da je krivično gonjenje negacionista karakterističnije za područje kontinentalnog pravnog sistema. U Britaniji i Sjedinjenim Američkim Državama pravo na slobodu govora se smatra isuviše važnim da bi se krivični sistem upotrebio zarad njihovog suzbijanja. Ovu ulogu u anglo-saksonskoj pravnoj tradiciji uglavnom obavljaju civilne parnice. Uzroci takve raspodele mogli bi se pripisati i razlikama u istorijskom iskustvu. Upravo su zemlje sa evropskog kontinenta podlegle fašizmu tokom Drugog svetskog rata – uvezenom ili domaćem (a najčešće oboma), dok Britanija i SAD nisu bile direktno ugrožene pa nemaju ni potrebe da se zakonom odbrane od oživljavanja takvih uspomena.

Za razliku od njih, mnoge su evropske zemlje (uz pomenute još i Belgija, Češka, Litvanija, Poljska, Portugal, Rumunija, Slovačka, Španija, a van Evrope i Izrael) nedvosmisleno kriminalizovale poricanje holokausta. Ova istrajnost se očitovala i u nedavno usvojenom Dodatnom protokolu Konvenciji o sajber zločinu Saveta Evrope koja reguliše kažnjavanje rasističkih i ksenofobičnih akata počinjenih kroz kompjuterske sisteme.²² Tako je borba za adekvatno sećanje na Drugi svetski rat prenet na teren informacionih tehnologija, na kojem će se, sva je prilika, sve više i voditi u XXI veku. O aktuelnosti ove debate svedoči i niz skorašnjih pravnih inicijativa, podstaknutih konferencijom o holokaustu, koju je novembra 2006. sponzorisao Iran, i koja se izvrgla u platformu revizionista i negacionista. Posledično, tokom januara 2007. Nemačka je, u svojstvu predsedavajućeg Evropske unije, predložila uvođenje i pooštavanje kaznenih mera za poricatelja na evropskom nivou, a Generalna skupština Ujedinjenih nacija je tokom istog meseca jednoglasno

²¹ Mermelštajnov slučaj je komentarisano u Robert Kahn, op.cit, 21-33.

²² Council of Europe, Treaties, 29.1.2003, <http://conventions.coe.int/Treaty/en/Treaties/Html/189.htm> (20. 10. 2006).

usvojila rezoluciju kojom se ova praksa osuđuje a države članice pozivaju na njeno suzbijanje. Kako će se debata odvijati, nije lako reći, budući da kriminalizacija intelektualne produkcije, ma kako ona odurna bila, nije najpopularnija mera u liberalnom društvu, i da se u najvećem broju pomenutih država čuju sve jači glasovi za ukidanje ovakvog zakonodavstva. Istoričari često prednjače u ovim inicijativama.²³ Taj trend međutim ne treba smatrati podrškom poricanju ili opravdavanju zločina, koja ostaje, ako ne uvek pravno nelegalna, ono svakako istoriografski nelegitimna praksa. Razlikovanje između revizionizma i negacionizma, bilo da je izvršeno pravnim sredstvima, istoriografskim debatama ili prostim osećanjem pristojnosti, jeste jedan od temelja demokratskog konceptusa u zapadnim društvima.

Iskrivljena recepcija revizionizma u Istočnoj Evropi i Jugoslaviji

Krećući se od Zapada prema Istoku, u delovima Evrope u kojima je krah nacizma značio i dolazak komunizma, revizionizam, kao i pravna zaštita istorijskog sećanja podležu značajno drugačijoj dinamici. Preslojavanje jednog poraznog iskustva drugim dalo je poseban ton debatama u zemljama Baltika, Centralnoj i Istočnoj Evropi, u kojima je izostala i kriza revizionizma i jasna osuda negacionizma. Razlike su velike. Dok je posleratnu debatu oko legitimnosti revizionizma u Zapadnoj Evropi uglavnom pokrenulo pitanje Holokausta i adekvatne istorijske interpretacije ratnih zločina, ova je tematika u velikoj meri bila odsutna iz komunističkih udžbenika i javnog diskursa ovih zemalja. Jevrejske žrtve su ubrojane u ukupan broj stradalih u Poljskoj (oko 3 od 6 miliona) i Sovjetskom Savezu (oko 2 od 18 miliona), sakrivene pod pojmom "žrtve fašizma".²⁴ Istoriografija je operisala pod znatnim političkim pritiskom, a revizije su često indukovane odozgo, promenom partijske linije. Tako su mnoge ličnosti i događaji tokom godina menjale svoj značaj u istoriji,

²³ Na primer Timothy Garton Ash,, "This is the Moment for Europe to dismantle taboos, not to erect them", *The Guardian*, October 19, 2006; Gerard Alexander, "Illiberal Europe", *Weekly Standard*, 11, issue 28, (April 10 2006), <http://www.weeklystandard.com/Content/Public/Articles/000/000/012/055sbhvq.asp> (12. 12. 2006)

²⁴ Zvi Gitelman, "Bitter Legacy: Confronting the Holocaust in the USSR", *Holocaust and Genocide Studies* 1990 5 (1), 23-37; Natalia Aleksion, "Polish Historiography of the Holocaust - Between Silence and Public Debate", *German History*, 2004, 22 (3), 406-432.

postajući “napredne” ili “nazadne”, “progresivne” ili “retrogradne”.²⁵ Komunističko pravosuđe je patilo od sličnog deficita kredibiliteta, budući da se praksa njegove zloupotrebe kroz revolucionarne tribunale iz vremena nastanka Sovjetskog Saveza, usavršena u Moskovskim procesima, izlivala u istočnoevropski lager.²⁶ Uprkos postepenom napuštanju ove prakse sa Staljinovom smrću, ritam smene kazni i rehabilitacija diskreditovao je komunističko pravosuđe.

Tako je i pad komunizma u ovim zemljama doveo do pojave drugačijeg revizionizma, usmerenog pre svega na promenu shvatanja komunizma u ovim državama, koji je pritom i različitim pravnim mehanizmima kriminalizovan. Pravne mere kojom je revidirana posleratna komunistička prošlost razlikuju se od države do države. U Nemačkoj su organizovana krivična suđenja strážarima koji su pucali na prebeglice preko Berlinskog zida, i nekolikim komunističkim zvaničnicima (sam Honeker je izbegao suđenje). Poljska i Češka su se opredelile za lustracione procedure umesto suđenja.²⁷ Istoriografija je doprinosila ovom procesu. Sa jedne strane, popunjavane su beline proučavanjem fenomena koji su bili tabuizirani u prethodnom periodu. Faktografski revizionizam se ogledao i u ispravljaju lažnih istorijskih činjenica koje su predstavljale stožer komunističke interpretacije prošlosti. Time se otvorio problem koji je teško prevazići. U potrazi za održivom, upotrebljivom tradicijom kojom bi le-

²⁵ Ova je dinamika postajala sve nepredvidivija sa nacionalizacijom komunizma i izgradnjom kulta diktatora koji su težili da istorijski rehabilituju svoje prethodnike – Staljin Ivana Groznog i Petra Velikog, Čaušesku generala Antoneskua. A. M. Dubrovskii, *Istoričeskaja nauka v SSSR i koncepcija istorii federalnoj Rosii v kontekste politiki i ideologiji*, Brjansk, 2005, 82-88, 137-154; Adrian Cioflanca, “Grammar of Exculpation” in *Communist Historiography: Distortion of the History of the Holocaust Under Ceausescu*, Romanian Journal of Political Sciences, 4 (2), 2004, http://www.ciaonet.org/olj/rjps/rjps_v4n2/rjps_v4n2_cia01.pdf (12. 12. 2006)

²⁶ O shvatanju prava u socijalizmu: Hans Kelsen, *The Communist theory of law* Littleton, Colo. : F. B. Rothman, 1988, Olimpiad S. Ioffe, *Soviet Law and Soviet Reality*, Martinus Nijhoff publisher, Dodrecht, 1985. O periodu najveće zloupotrebe prava: George E. Hodos, *Show trials. Stalinist purges in Eastern Europe 1948-1954*, New York: Praeger, 1987.

²⁷ Čitava nova grana pravne nauke, tranziciona pravda, nastoji da sumira učinke i tehnike ovih pravnih mera nad prošlošću. Komparativni pregledi dinamike tranzicione pravde u Istočnoj Evropi: John Borneman, *Settling accounts. Violence, Justice and Accountability in Post-socialist Europe*. Princeton, 1997; Aigullar, Paluma et alia, *The politics of memory : transitional justice in democratizing societies*, Oxford, 2001

gitimisala izgradnju novog, liberalnog i kapitalističkog ustrojstva, ova društva su se uglavnom bezuspešno okretala predkomunističkom periodu, legitimisajući tako nesumnjivo antikomunističke, ali takođe i agresivno nacionalističke i ultrakonzervativne režime.²⁸ Ove promene su pritom duboko politične i ne nužno zainteresovane za čuvanje uspomene na žrtve desne i leve represije koliko za njihovu instrumentalizaciju. Neobična surovost i odsustvo senzibiliteta za ljudske patnje prenela se iz komunističkog u postkomunistički kontekst.

U ovom je pogledu jugoslovenski primer uporediv sa ostalim zemljama Istočne Evrope. Kao i u ostatku lagersa, rat je i u Jugoslaviji okončan pobedom komunista. Temeljnijom čak, budući da je proistekla iz autentičnog revolucionarnog pokreta, proisteklog iz rata koji je imao mnoge karakteristike građanskog. Pobjednici su težili prikriti te duboke podele pravnim normiranjem slike prošlosti. Pandan Nirnberškoj paradigmi činila su suđenja Draži Mihailoviću, Alojziju Stepincu, Leonu Rupniku i Aleksandru Leru, pomognuta nizom manje upadljivih procesa na kojima su saradnici okupatora i neprijatelji komunističkog režima suđeni na osnovu Zakona o krivičnim delima protiv naroda i države. U domenu istoriografije, autoritarna komunistička vlast, blaža doduše no u ostatku lagersa, nije prezala od represivnih mera zarad nametanja svog svetonazora. Revizija prošlosti u cilju njenog saobražavanja duhu marksizmalenjizma sprovedena je veoma brzo u neposrednom posleratnom periodu, praćena uklanjanjem nepodobnih naučnika i profesora i istrajnom borbom protiv “buržoaskih i fašističkih falsifikatora istorije”.²⁹ Pojedine oblasti istorijskog istraživanja – posebno savremena istorija, istorija KPJ i istorija NOB-a,

²⁸ Ova promena je uočljiva u retkim komparativnim pregledima istočnoevropskih istoriografija. Njeni začeci se mogu pratiti u priložima temata “Historiography of the Countries of Eastern Europe”, *The American Historical Review*, Vol. 97, No. 4 (Oct,1992). Ovu tendenciju ističe Todor Kuljić, “Revised History and New Identity in Eastern Europe”, *Journal for Politics, Gender and Culture*, Vol. 4, No. 1-2, 2005, 63-86. Na konkretnom primeru proslave pobeđe nad fašizmom 2005 motiv ove revizije razrađuje Frano Cetinić, “Spasavanje redova Putina”, *Vreme* 749, 12. 5. 2005 <http://www.vreme.com/cms/view.php?id=415623> (12. 12. 2006)

²⁹ O čistkama na Beogradskom univerzitetu vidi Dragomir Bondžić, *Beogradski univerzitet 1944-1952*, Beograd, 2004, 80-6, 238-249, 255-261. O promenama nastavnog sadržaja: ibid, 103-119, 183-225. O pritiscima na istorijsku nauku u posleratnom periodu: Đorđe Stanković, Ljubodrag Dimić, *Istoriografija pod nadzorom*, Beograd, 1996, knj.I, 199-238. Serija institucionalnih promena u ibid, 239-280.

smatrane su sakrosanktnim. Reviziji je bila podvrgnuta i predkomunistička prošlost Jugoslavije – dojučerašnji zatvorenici iz međuratnog perioda, koji nisu priznavali ni državu ni njene sudove, već samo “sud Partije”, nisu propustili priliku da državni sud podrede partijskom.³⁰

Stoga i ne čudi što je tokom osamdesetih, sa slabljenjem partijskog monopola nad društvenim životom, historiografija slala zabrinjavajuće spazme kroz državni organizam, poput *Novih priloga za biografiju Josipa Broza Tita* Vladimira Dedijera ili knjige Veselina Đuretića *Saveznici i jugoslovenska ratna drama*.³¹ Država je pokušala da onemogući debatu represivnim pravnim merama. Donošenjem *Zakona o upotrebi imena i lika Josipa Broza Tita* (1984) ograničeni su načini kojima se moglo pisati o Titovoj ulozi u istoriji Jugoslavije. U sličnom je duhu rasturanje Đuretićeve knjige sudski zabranjeno. Protivurečne pravne inicijative – proces Franji Tuđmanu, Zakon o zaštiti Titovog lika i dela, suđenje Andriji Artukoviću, zabrana Đuretićeve knjige, obnova zahteva za izručenjem Kurta Valdhajma, bile su odraz nemoći sistema i gubitka perspektive kojom se povećavala konfuzija i isključivost.³² Premda je jačalo mišljenje da je vreme za temeljno preispitivanje prošlosti, pokušaj da se istorijska revizija prirodi naučnom metodu mrvio se u raljama između politike i

³⁰ Dragan Marković, Ljubiša Ristović, *Pred nepriznatim sudom. Veliki procesi komunistima u predratnoj Jugoslaviji*, Beograd, 1959. Na veoma interesantan način pojedina su suđenja korišćena za promenu istorijske slike o predkomunističkom periodu, poput obnove Solunskog procesa, kojom su 1953. svi optuženi, od kojih je tada među živima bio samo jedan, oslobođeni optužbe. Up. Devid Mekenzi, *Obnova Solunskog procesa*, Beograd, 2001. Na sličan način je i suđenjem žandarmu Nikoli Aralici 1950. bačeno novo svetlo na smrt Đure Đakovića i međuratnu istoriju KPJ.

³¹ O debati izazvanoj Dedijerovom knjigom vidi Kosta Nikolić, *Prošlost bez istorije*, Beograd, 2003, 322-330. O reakcijama na Đuretićevu knjigu više u: isto, 226-235, kao u nekoliko referata sa skupa koji je 1985. organizovao Institut za savremenu istoriju, objavljenih u *Metodologija savremene istorije*, Beograd, 1987. Naravno, nije samo historiografija pokazivala ovakav potencijal. Uporediv je slučaj sa romanom Antonija Isakovića *Tren II*, (1982) koji je u zonu kolektivnog sećanja vratio do tada marginalizovana iskustva represiranih pristalica Kominforma, ili film Božidara Nikolića i Dušana Kovačevića *Balkanski špijun* (1984) koji je sličnu problematiku artikulisao iz kinematografskog ugla.

³² O Zakonu o zaštiti Titovog lika i dela više u: Rajko Danojlić, *Upotreba neprijatelja*, Beograd, 1993, 49-51. O slučaju Valdhajm i ambivalentnoj politici jugoslovenskih vlasti: Alan Levy, *Nazi Hunter. The Wiesenthal File*, London, 2002, 427-521

nauke. Jugoslovenska historiografija nije uspela da obrazuje intelektualni forum dovoljno elastičan da diskusijom obuhvati sučeljene poglede na prošlost, te se ubrzano parala po šavovima republičkih granica ili etničkih lojalnosti. Tako se sa jedne strane krnjila komunistička paradigma u proučavanju prošlosti, a sa druge se pomaljalo njena nacionalistička interpretacija. Multietnički karakter socijalističke Jugoslavije činio je ove rasprave daleko opasnijim i zapaljivijim no u istočnom bloku, a jugoslovenska historiografija, koja je uvek predstavljala labavu konfederaciju nacionalnih historiografija, upala je u talas protivurečnih i uzajamno isključivih revizija.³³ Prošlošću su se pritom bavili publicisti, slikari, političari, vojnici i pesnici, mamuzajući mrtvog konja komunističke historiografije i tražeći u prošlosti legitimizaciju za nacionalističke projekte.

Mračni karakter nekih od debata je nagoveštavao najgore. U tom je pogledu za stanje duhova posebno ilustrativna rasprava o broju jugoslovenskih žrtava Drugog svetskog rata. Ona se očitovala u historiografskim debatama povodom ponovnog izdanja knjige Viktora Novaka *Magnum Crimen*, teze Vasilija Krestića o genezi genocida nad Srbima u Hrvatskoj i rasprave Ljuba Bobana i Milana Bulajića o razmerama i karakteru zločina.³⁴ Ona istovremeno svedoči i o temeljnim razlikama između zapadnog i istočnog revizionizma i negacionizma, jer pruža inverznu sliku klasične debate koja je na Zapadu poslužila da se ova važna distincija održi. U jugoslovenskom kontekstu ona međutim upozorava na opasnosti koje ishode iz političkog sankcionisanja i pravne zaštite pogleda na prošlost, ali i na one koje prete od tendencioznog rušenja ovih tabua. Neposredno nakon rata, reparaciona komisija pri Vladi FNRJ je pobrojala 1,700,000 žrtava.³⁵ Do tog broja se po prilici došlo grubom intervencijom nad

³³ Mnogi istraživači se čak pitaju ima li smisla govoriti o jugoslovenskoj historiografiji: Božo Repe, "Jugoslavanska historiografija do osamdesiatych rokov 20. storočia", *Historicky časopis*, 49/2 Bratislava, 2001, 294; Kosta Nikolić, *Prošlost bez istorije*, Beograd, 2003, 13.

³⁴ O polemikama vezanim za genocid u Kosta Nikolić, op. cit, 279-292, 304-316. Međutim, iako je javna debata uzela maha u drugoj polovini osamdesetih, svedočenje Franje Tuđmana, koji je smatrao da osnovni cilj održavanja previsokog broja bio u uvećavanju žrtava logora u Jasenovcu i umanjivanju broja stradalih u Blajburgu i Kočevskom rogu, ukazuje na to da su iza zatvorenih vrata ove debate vrlo živo vođene bar od početka šezdesetih godina. Franjo Tuđman, *Bespuća povijesne zbiljnosti*, Zagreb, 1994, 69-81.

³⁵ Pregled zavojitih puteva utvrđivanja broja nastradalih u Drugom svetskom ratu daje Srđan Bogosavljević, "Nerasvetljeni genocid" u: Nebojša Popov, *Srpska strana rata*, knj.I, 190-202.

istraživanjem Vladete Vučkovića, kojom je njegova procena ukupnog demografskog gubitka proglašena brojem poginulih. Komunističko rukovodstvo je ovaj broj kanonizovalo, delom zbog sporadičnih potraživanja nadoknade ratne štete od Nemačke, delom zarad kamufliranja građanskog aspekta rata u Jugoslaviji.³⁶ Tako se broj prenosio u naučne radove i udžbenike. Njegova problematizacija, a posebno zalaženje u etničku pripadnost žrtava, smatrala se atakom na sistem. Takvi ataci su međutim usledili, tim pre što je broj koji je komisija usvojila bio tako previsok da nije mogao odoleti ozbiljnijoj empirijskoj proverbi. Budući da je postajalo sve jasnije da žrtava ima daleko manje no što je isprva procenjeno, otvorilo se pitanje njihovog identiteta, načina na koji su lišene života i ubica.³⁷ Implicitni komunistički koncezuz koji je pripisivao sva ratna razaranja “fašističkim okupatorima i njihovim domaćim saradnicima” nije bio održiv u svetlu novih istraživanja. U drugoj polovini osamdesetih, dva su naučnika, Bogoljub Kočović i Vladimir Žerjavić, nezavisno jedan od drugog, procenili broj žrtava na nešto više od milion.³⁸ Međutim, njihovi zaključci jedva da su se čuli u široj javnosti, koja je bila daleko receptivnija za sasvim drugačije vidove revizije, zasnovane na eksproprijaciji patnji žrtava u svrhe nacionalne mobilizacije.

Možda je i hotimice propuštena šansa za podsticanje smislenog pristupa ovim izuzetno osetljivim pitanjima strukturiranom debatom, formiranjem kompetentnih komisija, otvaranjem relevantnih arhiva, dijalogom, izvinjenjima, kompenzacijama. Istoričari su ubrzano gubili mogućnost da kredibilno govore o prošlosti. Neki su grčevito pokušavali da održe ostatke komunističke paradigme, drugi su pomagali proces nacionalističke revizije komunističke

³⁶ Tito je broj od milion i sedam stotina hiljada žrtava eksplicirao u govoru povodom dana ustanka, održanom u Beloj Crkvi 11. jula 1945. Josip Broz Tito, *Govori i članci*, Zagreb, 1959, knj. I, 362-3. Broj je zadržavan u zvaničnim dokumentima do duboko u osamdesete. Up. *Povijest Saveza komunista Jugoslavije*, Beograd, 1985, 285-6.

³⁷ Tea Sindbaek, “Masakri i genocid počinjeni u Drugom svjetskom ratu i ponovno otkrivanje žrtava”, u: *60 godina od završetka Drugog svjetskog rata – kako se sjećati 1945. godine*, Sarajevo, 2006, 63-73.

³⁸ Bogoljub Kočović, *Žrtve Drugog svetskog rata u Jugoslaviji*, London, 1985, Vladimir Žerjavić, *Gubici stanovništva Jugoslavije u Drugom svetskom ratu*, Zagreb, 1989. Da rasprava ovim nije okončana svedoči Životije Đorđević, *Gubici stanovništva Jugoslavije u Drugom svetskom ratu*, Beograd, 1997.

prošlosti. Najbrojniji su bili oni koji su pokušali da izolacijom i otklonom izbegnu debatu zasnovanu na dihotomiji “komunizam je loš, stoga je nacionalizam dobar”, odnosno “nacionalizam je loš, stoga je komunizam dobar”. Najmanje je, nažalost, bilo onih koji su pokušali da ovu lažnu binarnu opoziciju prevaziđu. Posledično, jedan se revizionizam suzbijao drugim. Namah je postala i dobra i korisna revizija koja naglašava patnje “naših” i zločine “njihovih”, koja je dobila i svoj najružniji aspekt u poricanju zločina “naših”. Prednost je data strategiji okrivljavanja i zataškavanja, usmerenoj ka isticanju moralne superiornosti preferirane nacionalne opcije, koja je postala važan propagandni adut u pripremanju i sprovođenju novog rata.

Postjugoslovenska anarhija: u susret novoj reviziji

Slika Drugog svetskog rata u Jugoslaviji se danas menja do neprepoznatljivosti, i potvrđuje staru sovjetsku opasku: budućnost je sigurna, ali je prošlost neizvesna. Slika postaje tim fragmentarnija što je sada u rukama nacionalnih istoriografija koje su pokidale i ono malo institucionalnih i ličnih veza koje su imale u zajedničkoj državi. Raspad Jugoslavije i rat su uticali na ubrzavanje revizije i potpuni vrednosni kaos u ovom domenu prošlosti.³⁹ Na postjugoslovenskom prostoru se mogu naći simpatizeri partizana, ustaša, domobrana, četnika, nedićevaca, ljotićevaca, balista i zapravo svake oružane grupacije koja je tokom Drugog svetskog rata operisala na području Jugoslavije. Izvesno je da se raspala komunistička varijanta antifašističkog koncenzusa, koja se zasnivala na svođenju Drugog svetskog rata u Jugoslaviji na borbu Narodnooslobodilačkog pokreta protiv okupatora pomognutog domaćim izdajnicima raznih nacionalnosti. Posledično, antikomunistički pokreti su, bez obzira na njihov odnos prema fašizmu, dobili na legitimnosti uz izazivanje nemalih kontroverzi.⁴⁰ Tako je sada teško reći i šta je dominantna paradigma i ko je revidira.

³⁹ Protivurečni trendovi u savremenim balkanskim istoriografijama tema su priloga u zborniku Ulf Brunnbauer (ed.), *(Re)writing History. Historiography in Southeast Europe after Socialism*, Münster, 2004.

⁴⁰ Tokove ovih revizija analizira Srđan Milošević, “O jednoj desnoj reviziji pogleda na antifašističku borbu u Srbiji”, u: *60 godina od završetka Drugog svjetskog rata – kako se sjećati 1945. godine*, Sarajevo, 2006, 37-54. Takođe i Đorđe Stanković, “Srpska medijska kultura sećanja”, u: *Tokovi istorije*, 1-2/2006, 265-284. U kontekstu globalnih i evropskih trendova →

Pravo je takođe doprinelo produbljenu vrednosne konfuzije. Stara latinska poslovice, *inter arma enim silent leges*, pokazala se tačnom u postjugoslovenskoj konstelaciji samo kada je trebalo utvrđivati i kažnjavati ratne zločine i primere kršenja ljudskih prava u neposrednom okruženju. Bespravlje, kriminalizacija i korupcija paralisali su sudske sisteme u velikoj meri, ali se nisu negativno odrazile na niz pravno-istorijskih inicijativa koje su imale za cilj da pomognu izgradnju identiteta novonastalih država, što i pokazuju nastojanja ka reviziji posleratnih sudskih procesa i rehabilitaciji žrtava fašističke i komunističke represije, kao i suđenja retkim živim protagonistima rata.⁴¹ U međuvremenu, izvan sudova i naučnih kabineta, proces revizije se odigrava kroz promene naziva ulica, rušenje i podizanje spomenika i promene u školskim udžbenicima.⁴² Pitanja političke pravde i krivde u Drugom svetskom ratu postalo je još teže razmrsiti, a stiče se utisak da debate i nemaju neposredne veze sa prošlošću, već su duboko zainteresovane za sadašnjost i budućnost ovih društava.

Ova politička dimenzija revizije, a i suprotstavljanja revizionizmu nije po sebi problematična. Međutim, stiče se utisak da etički efekat izostaje. Menjaju se političke koordinate, ali ne i bazični vrednosni sistem. Preferirani pokreti uživaju simpatije bez obzira na zločine koje su u borbi za svoj politički projekat počinili, umesto da se njihova politička inklinacija odvoji od sredstava

ovaj fenomen posmatra Todor Kuljić, *Prevladavanje prošlosti. Uzroci i pravci promene slike istorije krajem XX veka*, Beograd, 2002.

⁴¹ U toku pisanja ovog rada zahtev za rehabilitacijom Draže Mihailovića se nalazi, kao jedan od 300 zahtjeva, na razmatranju pred sudskim većem Okružnog suda u Beogradu. Veterani njegovog pokreta su odlukom srpskog parlamenta iz 2004. u pravima izjednačeni sa partizanskim veteranima. Hrvatski je parlament 1992. deklaracijom osudio proces vođen protiv Alojzija Stepinca. U Hrvatskoj je suđeno Dinku Šakiću, a u Sloveniji je pokrenut postupak protiv Mitje Ribičiča. Stavovi istoričara povodom opravdanosti rehabilitacije u: Most Radija Slobodna Evropa, *Treba li rehabilitovati žrtve političkih progona*, <http://www.danas.co.yu/20060218/vikend3.html>, (12. 12. 2006)

⁴² O promenama režima sećanja u javnom prostoru, spomenicima, imenima ulica i udžbenicima više u prilogima Dubravke Stojanović i Olge Manojlović Pintar sa seminara *Istorijsko pamćenje*, <http://www.hlc.org.yu/storage/docs/c3320c7e37cc6e2204a4f05de46f58ea.pdf> (12. 12. 2006). Na primeru Beograda: Vladimir Dulović, "Nazivi beogradskih ulica i trgova kao ogledalo ideologija vladajućih sistema 1848-2003", u: *Zbornik Beogradske Otvorene Škole*, Beograd, 2004, 63-83. Reakcije naučnika iz Beograda i Zagreba: Most Radija Slobodna Evropa, *Meka rehabilitacija kvislinga* <http://www.danas.org/programi/most/2004/05/20040531103443.asp> (12. 12. 2006)

koja su za ostvarenje svoje politike koristili, pa prva dekriminalizuje, a druga, ukoliko je bila zločinačka, nedvosmisleno osudi. Ovu staru distinkciju izrazio je još jedan od advokata koji su na kraljevskom sudu branili komuniste, smatrajući da su “fakta i dela za sud, a ideologija i doktrine za parlament i druge političke forume”⁴³ Sličnu je distinkciju pravila i amnestija AVNOJ-a, koja je barem deklarativno razlikovala između protivničkih vojnika i “onih koji su okrvavili ruke”, a time i između borbe i zločina. Međutim, “sud istorije” pokazuje manjak kapaciteta za ovu jednostavnu distinkciju, pa tako i revizionizam klizi u negacionizam. Politički projekti se legitimišu zataškavanjem njihovog zločinačkog učinka, zločini se opravdavaju višim ciljem političkog projekta.

Ovaj pad ispod etičkog minimuma je posebno zabrinjavajući budući da se preneo u zonu proučavanja najnovije prošlosti. Nemoćne da u svojoj prošlosti pronađu tradiciju koja bi bila u skladu sa željenim vrednostima društava koja se grade, postjugoslovenske istoriografije su uhvaćene u istočnoevropsku zamku između levog i desnog autoritarizma, otežanu nasleđem skorašnjeg rata. Naime, kada Drugi svetski rat i definitivno pređe u istoriju, ratovi iz devedesetih preuzeti funkciju sličnog istoriografskog bojišta. Za očekivati je da će uzroci sloma socijalističke Jugoslavije i tok ratova koji su među njenim nasleđnicama vođeni, biti predmet veoma različitih, čak isključivih interpretacija. Pritom je veliko pitanje u kojoj će meri pravni sistemi ovih država biti u stanju da procesuiranjem zločina počinjenih tokom rata omoguće nužan vrednosni okvir istoriografskim interpretacijama.⁴⁴ Još je upitnija politička volja koja je nužna da bi se ti nalazi trajno ugradili u javni diskurs i onemogućili negiranje zločina.

Međutim, heuristička situacija na početku dvadeset i prvog veka je bolja no pre pedeset godina. Uprkos ratnoj propagandi i kontrapropagandi, sakupljen je ogroman materijal. Zahvaljujući aktivnosti međunarodnih komisija koje su istraživale zločine počinjene na teritoriji bivše SFRJ, prikupljena je

⁴³ Cit. prem: Dragan Marković, op. cit, 111..

⁴⁴ Premda se pred sudovima u Srbiji, Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini vodi, ili je završen, značajan broj suđenja za ratne zločine, ocena je većine posmatrača da je pravna reakcija država neadekvatna razmerama počinjenih nedela. Up. regionalne izveštaje Međunarodnog centra za tranzicionu pravdu: ICTJ, <http://www.ictj.org/images/content/1/1/117.pdf> i <http://www.ictj.org/images/content/1/1/113.pdf> (1. 1. 2007)

zamašna dokumentacija koja otežava njihovo poricanje.⁴⁵ Pritom, aktivnošću Međunarodnog krivičnog suda za bivšu Jugoslaviju u Hagu se kroz brojne procese rasvetljavaju teški zločini počinjeni tokom rata. Potencijalni impakt ovih izvora pravne provenijencije je višestruk. Oni probijaju istorijsku distancu u proučavanju najnovije istorije.⁴⁶ Pored brojnih izveštaja o kršenju ljudskih prava nastalih tokom devedesetih, tokom suđenja u Hagu izvođeni su i brojni dokazi bazirani na arhivskom materijalu koji bi inače bili godinama nedostupni. Naposljetku, iskazi svedoka odbrane i optužbe dopunjavaju ovaj korpus građe koja čini heurističku situaciju u ovoj oblasti veoma specifičnom.⁴⁷ Karakter ove građe onemogućava ili otežava poricanje zločina i njihovo pravdanje političkim projektom, budući da međunarodno humanitarno pravo daje prilično precizan oslonac u odvajanju legitimnog i nelegitimnog ponašanja u ratu, a time i osnovu za razlikovanje između revizionizma i negacionizma. Haški tribunal je kao jedan od svojih ključnih uspeha naveo da su “tokom rada Tribunala nastali važni elementi istorijskog svedočanstva o konfliktu u bivšoj Jugoslaviji tokom devedesetih. Činjenice koje su nekada bile predmet spora sada su presudama ustanovljene van opravdane sumnje...Utvrdivanje

⁴⁵ Vidi: *Final Report of the Commission of Experts, Established Pursuant to Security Council Resolution 780 (1992), S/1994/674 - 27 May 1994*, <http://www.his.com/~twarick/com-mxyu1.htm> (12. 12. 2006).

Periodic Reports on the situation of human rights in the territory of the former Yugoslavia submitted by Mr. Tadeusz Mazowiecki, Special Rapporteur of the Commission on Human Rights, pursuant to paragraph 32 of Commission resolution 1993/7 of 23 February 1993, U.N. Doc. E/CN.4/1994/47, at 25 (17 November 1993). <http://www.haverford.edu/relg/sells/reports/mazowiecki.html> (12. 12. 2006)

⁴⁶ Problem istorijske distance je ozloglašeno nerazrađen i u svetskoj i u jugoslovenskim istoriografijama, premda je implicitno suprisutan. Vidi: Vladimir Dedijer, *Prilozi za biografiju Josipa Broza Tita*, Rijeka/Zagreb, 1981, knj. II, 31-85; Dragoljub S. Petrović, “Istorija socijalističke Jugoslavije u svetlu teorije distance”, u: *Metodologija savremene istorije*, Beograd, 1987, 259-266. Aspekte istorijske distance raščlanio je Andrej Mitrović, “Neistovetnost proučavaoca i proučavanog”, u: *Propitivanje Klio*, Beograd, 1996, 139-144

⁴⁷ O specifičnostima proučavanja najnovije prošlosti u svetlu aktivnosti Haškog suda: Ksenija Turković, “Povijesničari u potrazi za istinom o sukobima na prostoru bivše Jugoslavije u svojstvu vještaka pred ICTY-em”, *Časopis za suvremenu povijest*, 1, Zagreb, 2004, 15-40.

određenih činjenica van opravdane sumnje ključno u borbi protiv poricanja i suprotstavljanju revizionističkim pokušajima.⁴⁸

U svetlu gore navedenih kontroverzi, ovaj se optimizam čini donekle preuranjenim. Otpori na koje Tribunal u svojoj aktivnosti nailazi u javnosti, posebno u Srbiji i Hrvatskoj, su tako jaki da je teško reći da li se to radi o revizijama paradigme stvorene radom Haškog tribunala, ili je sam sud u poziciji revidiranja već ušančenih narativa nacionalnih istoriografija. Kontroverza se hrani rdavo shvaćenim raskorakom između pravne i istoriografske logike. Ojačana je i tenzijom između univerzalističkog seta vrednosti imanentnog međunarodnom pravu i ustaljenih vizura nacionalnih istoriografija.⁴⁹ Stoga i rezultuje koliko bučnom, toliko i bespredmetnom raspravom o odnosu Haškog tribunala i istorije raspada Jugoslavije u kojoj se ističe da tribunal piše istoriju Jugoslavije, i to svrhovito i nepravično, pa mu se i rezultati unapred poriču i diskredituju. U svetlu napetog odnosa između prava i istoriografije u dvadesetom veku, jasno je da je i ova dihotomija lažna. Istoriju raspada Jugoslavije neće pisati sudovi, već istoričari. Način kojim će to raditi odrediće da li će se postjugoslovenske istoriografije kretati uzajamno isključivim interpretativnim trajektorijama zasnovanim na izolacionističkoj apologiji, ili će kritički interiorizovati nalaze pravnih procesa relevantnih za njihovu najnoviju istoriju. Postjugoslovenske istoriografije tako mogu doprineti kako produžavanju, tako i obuzdavanju faktografske, interpretativne i vrednosne anarhije. U pravljenju ovog izbora, koji za profesionalnog istoričara ne bi smeo predstavljati dilemu, dokumenta pravne provenijencije imaju neporeciv značaj, pa stoga zahtevaju i temeljnu metodološku tematizaciju.

⁴⁸ International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia, *ICTY at a Glance*, Core Achievements, 2.Establishing the Facts, <http://www.un.org/icty/glance-e/index.htm> (12. 12. 2006)

⁴⁹ Više o ovim problemima u Vladimir Petrović, "Koncept suočavanja sa prošlošću kao slepa mrlja savremene istoriografije – ka prevazilaženju raskoraka", u: *Istorija i sećanje. Studije istorijske svesti*, Beograd, 2006, 253-266.

SUMMARY

(UN)LEGITIMATE REVISIONISM
LAW AND (PSEUDO)HISTORIOGRAPHICAL REVISIONS
IN THE WEST AND IN THE EAST

The contribution is analyzing the legal aspects of historiographical revisionism, in an attempt to highlight the role of the courts in delineating between legitimate historical reevaluation of the past and the denial of essential historical facts, the latter being referred to as negationism. The experience of Western countries in combating negationism through criminalisation of various forms of denial of mass crimes or through the civil litigation is juxtaposed to the confused posttotalitarian dynamics in Eastern Europe and its anarchic reception in the region of the former Yugoslavia.

(Translated by author)

Aleš Gabrič

PROBLEMI SA HISTORIJOM I HISTORIČARIMA

Historiografija u državama bivše Jugoslavije vjerovatno se susreće sa brojnijim problemima nego historiografije u drugim državama, koje su bile u drugoj polovini 20. stoljeća istočno od željezne zavjese. Humanisti i sociolozi iz nekadašnjih višenacionalnih država istočne Evrope (Sovjetski savez, Čehoslovačka, Jugoslavija) moraju, pored odgovora o kraju nekog režima odnosno nekog sistema, tražiti i razloge za raspad države, u kojoj su živjeli u 20. stoljeću, a za Jugoslaviju još i razloge za ratove koji su slijedili raspadu. Smrt države je za duže vrijeme prekinula i saradivanje historičara koji su ranije živjeli u istoj državi, a ograničila je, ili u nekim slučajima čak potpuno onemogućila, dostupnost do dijela arhivske građe. Pitanja, koja sebi u takvim okolnostima postavljaju historičari područja nekadašnje Jugoslavije, zbog toga ne mogu biti identična pitanjima koja sebi postavljaju historičari u drugim istočnoevropskim državama gdje ih zanima "samo" pad komunizma, nego zavise i o okolnostima koje je stvorila neumoljiva logika 20. stoljeća. Slovenija, kao dio nekadašnje Jugoslavije, u mnogim stvarima krenula je drugačijim putem nego druge istočnoevropske države, na koje su u prvoj polovini stoljeća više ili manje snažno uticala sva tri totalitarizma, a poslije kraja Drugog svjetskog rata život u okviru komunističkog režima.

Početak 20. stoljeća obilježilo je formiranje nove države, što je za vrijeme nakon Prvog svjetskog rata zajedničko brojnim narodima u srednjoj Evropi. Poslije toga, razvoj Slovenaca u Jugoslaviji okrenuo se u pravcu, koji ih je u nekim pogledima više, a kasnije manje razlikovao od bližih i nešto udaljenijih susjeda. Simpatiziranja fašizma ili nacizma među Slovencima skoro nije ni bilo, pošto u planovima vođa Njemačke i njenih saveznika u Drugom svjetskom ratu za Slovence nije bilo mjesta; u tome se mi Slovenci svakako

razlikujemo od npr. Hrvata, Srba, Slovaka ili Mađžara. S druge strane, Komunistička partija Jugoslavije došla je na vlast već odmah nakon kraja rata (odnosno već u njegovoj završnoj etapi) te je na vlast nije dovela sovjetska politička i vojna sila — a po tome se Jugoslavija razlikovala od svih ostalih država sa dugogodišnjim komunističkim iskustvom. U Jugoslaviji je opozicija bila u kratkotrajnom prvom poslijeratnom razdoblju vrlo slabašna, komunistička vlast se sa njom obračunala sama, bez pretjerane pomoći Sovjetskog saveza, a u Sloveniji — za razliku od Srbije i Hrvatske — opozicija nije ni pokušala zbiti svoje redove u legalni oblik djelovanja.

Samoispitivanja o odnosu ljudi, stranaka i grupa do sopstvenih odluka u burnom 20. stoljeću se zbog toga u Sloveniji nešto razlikuju od historiografije u ostalim državama nasljednicama Jugoslavije, a vjerovatno još više od ostalih istočnoevropskih naroda koji su živjeli pod komunističkim režimom. Dok npr. u Sloveniji nije goruće pitanje holokausta i obračuna sa Jevrejima, ipak mora biti drukčije postavljeno i pitanje o odnosu prema komunističkoj vlasti — Slovencima (i ostalima u Jugoslaviji) nije je nametnula strana država i nije joj pomagala ostajati na vlasti vojnom silom (kao npr. u Istočnoj Njemačkoj, Mađarskoj, Poljskoj i Čehoslovačkoj). Komunistička partija Jugoslavije je za vrijeme rata na domaćem tlu vodila oslobodilački pokret, a nakon rata, uprkos svojim nedemokratskim oblicima vladanja, svejedno je imala nekad veću, a nekad manju podršku stanovništva.

Osim odnosa prema totalitarizmima 20. stoljeća, slovenački historičari pokušali su odgovoriti još na neka druga pitanja o slovenačkim odlukama kojima bi, vjerovatno, kod država sagovornica vrlo teško našli usporedbe. Tako je npr. 1993. godine bio organiziran simpozijum na temu *Jugoslavija – zgodovinska nuja ali zgodovinska zmota (Jugoslavija – historijska nužda ili historijska zabluda)*,¹ koji je stavio pod upitnik odluku slovenačkih političkih vođa iz 1918. godine, da napuste raspadajuću Austro-Ugarsku i da uđu u zajednicu južnoslavenske braće, za koju je već veliki slovenački pisac i socijaldemokratski političar Ivan Cankar, inače sklon udruživanju i jugoslavenskoj ideji, 1913. godine upozorio da su južnoslavenski narodi po krvi braća, po jeziku bratanci, a po kulturi stranci. Unatoč dvoumljenjima, među slovenačkim historičarima

¹ Prilozi objavljeni u: *Časopis za zgodovino in narodopisje*, 65, 1994, br. 1.

još uvek preovladava mišljenje da je ulaz u novu južnoslavensku državu 1918. godine za Slovence bilo najlošije od svih mogućih rješenja

O temeljnim pitanjima sa kojima bi se trebala baviti slovenačka historiografija, slovenački historičari raspravljali su za okruglim stolom *Problemi slovenskega zgodovinopisja o 20. stoletju* (*Problemi slovenačke historiografije u 20. stoljeću*), koji se održao oktobra 1999. godine na Institutu za novejšo zgodovino (Institutu za noviju historiju) u Ljubljani. Upozorio je na nedostatke i probleme slovenačke historiografije sa različitih tački gledišta i na probleme pojedinih historiografskih sklopova, pored glavnih pitanja političke historiografije još npr. na problematiku privredne i socijalne historije, kulturne historije, te proučavanja svakodnevice.² Poticatelj i organizator okruglog stola Ervin Dolenc u uvodu je upozorio da “javnost, prije svega njen najznačajniji element, to jest novinari, obično zahtijevaju jasna i oštra opredjeljenja te pojednostavljenu sliku”, koju im historičari, koji traže prepletenost i višeslojnost uzroka i procesa, ipak ne mogu dati.³ Peter Vodopivec je u uvodnom referatu upozorio na dvije kritične tačke slovenačke historiografije koje su vrijedne razmatranja. Prva je traženje “tragova za umišljenim koncem, koji više ili manje pravolinijsko vodi većoj slobodi, demokratiji i napretku”, a druga je zapažanje u “nacionalno-konzervativnoj matrici koja slovenačku historiju ocjenjuje samo u liniji 'trajnih' nacionalnih vrijednosti”.⁴

Okrugli sto je na sreću pokazao da su historičari prilikom prelaza u novi milenijum svesni podvodnih stijena, na koje bi ih nasukalo, ukoliko bi nespretno kormilarili između struke s jedne i ideologije ili nacionalne mitologije sa druge strane. Rasprava se dotakla pritisaka marksističke ideologije na historiografiju u prošlosti, upozorila na bijele pjege u poznavanju novije historije, koje je potrebno što prije popuniti, a povremeno je spala i na nivo ličnih zamjerki što samo odražava često nizak nivo vođenja polemika u Sloveniji. Više učesnika upozorilo je i na činjenicu da se slovenački historičari premalo

² Šire vidi u: *Teze za razpravu na Okrogli mizi Problemi slovenskega zgodovinopisja o 20. stoletju, Ljubljana, 26. oktober 1999* (ur. Ervin Dolenc). Ljubljana: Institut za novejšo zgodovino, 1999.

³ Ervin Dolenc: Uvodno objašnjenje. U: *Teze za razpravu ... 26. oktober 1999*, str. 6.

⁴ Peter Vodopivec: Problemi slovenskega zgodovinopisja o 20. stoletju. u: *Teze za razpravu...* 26. oktober 1999, str. 9.

bave promocijom svojih radova i da javnost često zahtijeva odgovore na pitanja, o kojima su već bili izdani sadržajni znanstveni radovi, ali ih historičari nisu znali na odgovarajući način predstaviti zainteresiranoj javnosti.⁵

Jedna od poteškoća slovenačke historiografije, na koju je upozorio okrugli sto, je i njena izoliranost od susjednih i stranih historiografija, pretjerana orijentacija istraživanja na isključivo nacionalnu problematiku i premalo zanimanje za komparativne studije sa stranim istraživanjima. Korak nazad bila su i ratna događanja na Balkanu, kada je prekinuta saradnja sa narodima sa kojima su Slovenci dijelili zajedničku sudbinu u 20. stoljeću. Iako je vrijeme Jugoslavije doprinijelo međusobnom upoznavanju, razdoblje nakon raspada države 1991. godine napravilo je korake u drugom pravcu. Kontakti među historičarima bili su prekinuti (djelomično zbog nemogućnosti sudjelovanja i djelomično zbog nacionalnih napetosti koje je rat samo još povećao) i razmjena literature bila je skromna. Do ponovnog uspostavljanja kontakata i pokušaja sudjelovanja kod zajedničkih projekata došlo je krajem 20. stoljeća, kod čega su nemali udio poticaja i organiziranja nosile strane organizacije. Prvi veći slovenački korak kod zajedničkog istraživanja prošlosti jugoslavenskih naroda u 20. stoljeću bio je organizacija naučnog savetovanja *Jugoslavija v hladni vojni : Caught in the Middle (Jugoslavija u hladnom ratu : Caught in the Middle)*, koje se održalo u maju 2000. godine u Ljubljani.⁶

O problemima savremene historiografije na području bivše Jugoslavije je Institut za noviju historiju u Ljubljani marta 2004. godine pripremio savetovanje *Zgodovinoписje v državah naslednicah SFRJ 1991 – 2003 (Historiografija*

⁵ Širi sažetak rasprave objavljen je u: Ervin Dolenc: Okrogla miza Problemi slovenskega zgodovinoписja o 20. stoletju. Ljubljana, 26. oktobra 1999. U: *Prispevki za novejšo zgodovino*, XL, 2000, št. 2, str. 113-125.

⁶ Sažeci su bili objavljeni u: *Teze za razpravo na znanstvenem posvetu Jugoslavija v hladni vojni, Ljubljana, 8.- 9. maj 2000* (ur. Aleš Gabrič). Ljubljana: Institut za novejšo zgodovino, 2000. Zbornik je izašao sa zakašnjenjem, 2004. godine, svi prilozi u njemu objavljeni su na dva jezika, na slovenačkom, hrvatskom ili srpskom te na engleskom. Vidi: *Jugoslavija v hladni vojni : [zbornik z Znanstvenega posveta Jugoslavija v hladni vojni, Ljubljana, 8.-9. maja 2000] = Yugoslavia in the cold war : [the collection of papers at the Scientific Conference Yugoslavia in the Cold War, Ljubljana, 8-9 May 2000]* (ed. Jasna Fischer et al.). Ljubljana: Institut za novejšo zgodovino, Toronto: University, = Ljubljana: Institute for Contemporary History, Toronto: University, 2004 (ed. Jasna Fischer et al.).

u državama nasljednicama SFRJ 1991–2003).⁷ Prisustvovali su mu historičari iz svih tadašnjih pet država nekadašnje Jugoslavije, a jedan od značajnijih zaključaka bio je da treba sa takvim susretima nastaviti, jer je bilo u prošloj deceniji previše propuštenog, te bi zajednički projekti i češća izmjena iskustava u mnogočemu pripomogli boljem poznavanju uzroka, koji su narode na tom području u početku 20. stoljeća doveli do formiranja zajedničke države i na kraju stoljeća do raspada i krvavog rata u toj nekad zajedničkoj državi.

Kod usporedbe rezultata slovenačke historiografije sa stranim, izrazito je vidljiv uži spektar problema s kojima se bave slovenački historičari, jer zbog malog broja istraživača (Slovenci ipak pripadaju malobrojnijim evropskim narodima) nije moguće obuhvatanje pitanja šireg dijapazona. Sa historijom 20. stoljeća u Sloveniji se profesionalno bavi samo nekoliko desetina istraživača, koji se međusobno poznaju, što naravno nije plodno tlo za otvaranje novih pristupa i novih istraživačkih polja, te za polemike šireg opsega. Slovenačka historiografija je pretjerano ograničena na nacionalnu problematiku, djelomično zbog malobrojnosti istraživača, zatim zbog tradicije, ali i zbog neprestanog narodnoodbrambenog položaja slovenačke politike u 19. i 20. stoljeću. Teme iz perioda jugoslavenske historije obično su ograničene na Slovence i slovenačku ulogu u Jugoslaviji, a vrlo malo slovenačkih historičara bavi se širim evropskim ili svjetskim historijskim problemima. Odstupanja od “nacionalne” sheme je, dakle, premalo. Na spomenutom “eksjugoslavenskom” savjetovanju 2004. godine u Ljubljani, spomenutu činjenicu u svom uvodnom izlaganju potcrtao je Peter Vodopivec: “Slovenačka historiografija, dakle, ne poznaje konceptualne i nacionalne svađe kao srpska i hrvatska. Ujedno ostaje previše zatvorena u svoje granice. Etnocentričnost, uostalom, ne znači nužno i nacionalizam, ali slovenačka historiografija ni na nacionalizam nije imuna.”⁸

Kod prikaza dostignuća slovenačkih historičara u traženju odgovora na otvorena pitanja 20. stoljeća, usmjeriću se pogotovo na pitanja, koja su u slovenačkoj historiografiji još premalo istražena i gdje se stavovi i između stručnjaka ili između struke i populističkih javnih debata prilično razilaze. Za period

⁷ Kratke teze pozvanih uvodničara objavljene su u: *Zgodovinpisje v državah naslednicah SFRJ 1991–2003*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2004.

⁸ Peter Vodopivec: “Slovensko zgodovinpisje med tradicijo, inovacijo in etnocentrizmom”. *Zgodovinpisje v državah naslednicah SFRJ 1991–2003*, Ljubljana, 2004, str. 23.

prve Jugoslavije u godinama 1918-1941. bilo je napisano mnogo historijskih studija već prije 1989. godine, u kojima je bila bolje obrađena problematika zanimljiva za komunističke ideologe, npr. jugoslavenska ideja još prije udruživanja jugoslavenskih naroda, a pogotovo radnički pokret, štrajkovi u prvoj Jugoslaviji, ljevičarske odnosno radničke stranke i slično.⁹ Međutim, slabije su bila obrađena ili gotovo zanemarena neka druga, možda čak temeljna pitanja razvoja Jugoslavije, odnosno Slovenaca u Jugoslaviji između oba svjetska rata. Tako su tek u devedesetim godinama bili napravljeni značajniji koraci prema istraživanju dvije najjače slovenačke političke stranke od kraja 19. stoljeća pa negdje do kraja Drugog svjetskog rata. Objavljeno je više radova za pojedina vremenska razdoblja ili pojedine probleme Katoličke slovenske ljudske stranke (Slovenačke ljudske stranke)¹⁰ i liberalne stranke (koja se više puta dijelila i mijenjala svoje ime).¹¹ Uz rame staroj marksističkoj tezi, da je bio glavni problem kapitalističkog doba Jugoslavije klasna borba između radništva i buržoazije, postavljeno je i stanovište da je glavni pokretač političkog, društvenog,

⁹ Bijele pjege u slovenačkoj historiografiji najviše vidimo, ako u ruke uzmemo opširni rad *Zgodovina Slovencev*, Ljubljana: Cankarjeva založba, 1979, za kojeg bi mogli tvrditi, da prikazuje istraženost slovenačke prošlosti do sredine osamdesetih godina, kad su se počele nizati konceptualne rasprave o zadacima slovenačke historiografije i otvarati nova, dotad zanemarena istraživačka područja. Kod spominjanja nekih novijih radova ograničit ću se na neke temeljne radove iz zadnje decenije i po, dok širu bibliografiju svako može naći na internetnoj stranici slovenačkih biblioteka: <http://cobiss.izum.si/>

¹⁰ Jožko Pirc: *Aleš Ušeničnik in znamenja časov: katoliško gibanje na Slovenskem od konca 19. do srede 20. stoletja*. Ljubljana: Družina, 1986; Janko Pleterški: *Dr. Ivan Šušteršič, 1863-1925: pot prvaka slovenskega političnega katolicizma*. Ljubljana: ZRC SAZU, 1998; Rahten Andrej: *Slovenska ljudska stranka v dunajskem parlamentu: slovenska parlamentarna politika v habsburški monarhiji 1897-1914*. Celje: Cenesa: Panevropa, 2001; Idem: *Slovenska ljudska stranka v beograjski skupščini: jugoslovanski klub v parlamentarnem življenju Kraljevine SHS 1919-1929*. Ljubljana: ZRC SAZU, 2002.

¹¹ Jurij Perovšek: *Liberalizem in vprašanje slovenstva: nacionalna politika liberalnega tabora v letih 1918-1929*. Ljubljana: Modrijan, 1996; Idem: *Na poti v moderno: poglavja iz zgodovine evropskega in slovenskega liberalizma 19. in 20. stoletja*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2005; Zvonko Bergant: *Slovenski klasični liberalizem: idejno-politični značaj slovenskega liberalizma v letih 1891-1921*. Ljubljana: Nova revija, 2000

socijalnog i kulturnog događanja bila zapravo tzv. kulturna borba između dvije najjače ideologije: katolicizma i liberalizma.¹²

Devedesete godine bile su vrijeme proširenja pažnje historijske struke sa nekad tradicionalnih političkih i ekonomskih tema na socijalnu i kulturnu problematiku, koju su historičari prije toga mnogo puta izbjegavali i prepuštali je etnologima, književnim historičarima i drugima. Tako smo dobili istraživanja o modernizaciji gradova i stambenoj kulturi na kraju 19. i u početku 20. stoljeća, a zasada, nažalost, još ne dopiru dublje u 20. stoljeće,¹³ ali je značajan korak naprijed bio napravljen i kod istraživanja privredne historije.¹⁴

Kod opisa otvorenih dilema slovenačkog političkog razvoja u 20. stoljeću mogli bi početi političkom polarizacijom u tridesetim godinama i tražiti paralele sa drugim evropskim državama. Oduševljavanje dijela ljudi za komunističkom egalitarnom vizijom svijeta, a s druge strane sve manje tolerantni politički katolicizam, bile su pojave koje su bile poznate priličnom dijelu Evrope. U slovenačkoj historiografiji imamo parcijalne studije o tim problemima,¹⁵ ali ne i cjelovitiju političku historiju tridesetih godina i komparacije obje me-

¹² Opisano u monografiji: Ervin Dolenc: *Kulturni boj*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1996.

¹³ Za socijalnoistorijsku problematiku vidi npr. radove: Andrej Studen: *Pedenarca, ksel, kelnerca, žnidar: socialnogodovinska analiza izvora in poklicne strukture stanovalcev izbranih ljubljanskih ulic iz let 1869-1910*. Ljubljana: Zgodovinski arhiv, 1993; idem: *Stanovati v Ljubljani: socialnogodovinski oris stanovanjske kulture Ljubljančanov pred prvo svetovnovojno*. Ljubljana: ISH - Institutum studiorum humanitatis, 1995. O životu građanske porodice vidi: Andrej Studen – Katarina Kobilica: *Volja do dela je bogastvo: mikrozagodovinska študija o ljubljanskem stavbnem podjetniku Matku Curku (1885-1953) in njegovi družini*. Ljubljana: Nova revija, 1999.

Stambena i boravna kultura opisana je još u nekim katalogima muzejskih izložbi.

¹⁴ Kao radovi koji opisuju duži vremenski razvoj, vidi npr.: Žarko Lazarević: *Kmečki dolgovi na Slovenskem: socialno-ekonomski vidiki zadolženosti slovenskih kmetov 1848-1948*. Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče, 1994; *Prevrati in slovensko gospodarstvo v XX. stoletju: 1918-1945-1991* (ed. Žarko Lazarević and Neven Borak). Ljubljana: Cankarjeva založba, 1996; Jasna Fischer, Žarko Lazarević, Jože Prinčič: *The economic History of Sloveni: (1750-1991)*. Vrhnik: Razum, 1999; Žarko Lazarević – Jože Prinčič: *Zgodovina slovenskega bančništva*. Ljubljana: ZBS - Združenje bank Slovenije, 2000.

¹⁵ Egon Pelikan: *Akomodacija ideologije političnega katolicizma na Slovenskem*. Maribor: Založba Obzorja, 1997.

đusobno isključujuće vizije svijeta, koje su svoj smisao vidjele (samo) u beskompromisnoj i konačnoj eliminaciji svog antipoda (ili blizanca - zavisno od tačke gledišta). Naročito je vidljiv manjak temeljne studije koja bi ocrtala nazadovanje i propast liberalne stranke u Sloveniji, da bi uvidjeli da li je to bila samo posljedica centralističkih načela stranke, koja za pripadnike malih naroda Jugoslavije nisu bila prihvatljiva, odnosno u kakvoj mjeri je na politički zalazak liberalizma uticao opšti pad povjerenja u liberalne vrijednosti nakon velike privredne krize i uspona diktatorskih i totalitarnih režima u srednjoj i istočnoj Evropi. Zbog toga imamo za tridesete godine bolje obrađen politički život i patnju Slovenaca u Italiji¹⁶ nego Slovenaca u tadašnjoj Dravskoj banovini u Jugoslaviji. Monografske obrade samo nekih problema ne mogu sakriti činjenice da su neki najbolji poznavatelji međuratne slovenačke političke problematike o vremenu tridesetih godina zakoračili samo s pojedinim člancima, a ne i sa cjelovitijom monografijom.¹⁷

Ako za problematiku razdoblja između dva svjetska rata vrijedi da je najhitnije popuniti bijele pjege, onda za vrijeme Drugog svjetskog rata u Sloveniji vrijedi da je doživjela najsmjelije reinterpretacije. O ovoj tematici bilo je prije 1989. godine publicirano mnogo monografskih djela koja su se, osim rijetkih iznimaka, bavila okupacijskim sistemima i razvojem oslobodilačkog pokreta, odnosno partizanskih jedinica. Za većinu djela vrijedi da ih nisu pisali profesionalni historičari nego učesnici oslobodilačkog rata, a djela historičara često su ostajala na deskriptivnom nivou navođenja faktografskih činjenica bez širih interpretacijskih ambicija.

Nastavljanjem svoga rada iz osamdesetih godina, Boris Mlakar¹⁸ postavio je pod upitnik tezu da se dio Slovenaca odlučio za kolaboraciju s okupatorom

¹⁶ Milica Kacin Wohinz: *Prvi antifašizam v Evropi: Primorska 1925-1935*. Koper: Lipa, 1990; Milica Kacin Wohinz – Jože Pirjevec: *Zgodovina Slovencev v Italiji 1866-2000*. Ljubljana: Nova revija, 2000; Egon Pelikan: *Tajno delovanje primorske duhovščine pod fašizmom: primorski krščanski socialci med Vatikanom, fašistično Italijo in slovensko katoliško desnico - zgodovinsko ozadje romana Kaplan Martin Čedermac*. Ljubljana: Nova revija, 2002.

¹⁷ Dobar pregled idejnih tokova u tridesetim godinama bio je napravljen na simpoziju kojeg je pripremila Slovenska matica. Prilozi su objavljeni u zborniku: *Slovenska trideseta leta: simpozij 1995*. (ur. Peter Vodopivec and Joža Mahnič). Ljubljana: Slovenska matica, 1997.

¹⁸ Pored brojnih članaka i intervjuva, najpotpuniji rad je: Boris Mlakar: *Slovensko domobranstvo: 1943-1945: ustanovitev, organizacija, idejno ozadje*. Ljubljana: Slovenska matica, 2003.

samo zbog protukomunizma i naznačio da je kod velikog dijela kolaboranata ta odluka bila i posljedica komunističkog radikalizma, terora i nepripremljenosti vođa dvaju zavađenih slovenačkih političkih blokova za sudjelovanje. Nakon referata Bojana Godeše¹⁹ početkom devedesetih godina više nema sumnje, da su komunisti već prije rata i odmah na njegovom početku razmišljali o revoluciji, što naravno ne osporava činjenice da se većina ljudi otporu i partizanskim jedinicama priključila zbog nacionalnih podstreka. Monografija istog autora o slovenačkim intelektualcima²⁰ pokazala je, koliko su malo razumijevanja imali međusobno suprotstavljeni slovenački politički blokovi za dogovaranje i koliko su malo mjesta za djelovanje imali oni slovenački intelektualci, koji nisu željeli da pristanu na podjelu: komunistička revolucija ili kolaboracija. Jedna od rijetkih tačaka u kojoj su protivni blokovi bili saglasni, bilo je slovenačko nacionalno pitanje, jer Jugoslavija, barem na početku rata, nije bila sama po sebi razumljiv uslov opstanka Slovenaca, a kasnije je federalizam, u kojem bi federalne jedinice imale velike nadležnosti, bio već minimalni zahtjev političara svih političkih opcija.²¹

Upotreba pojma “građanski rat” za dio događanja na slovenačkom tlu u Drugom svjetskom ratu, nakon objavljenih brojnih novih radova o toj problematici, nije više sporna. Prije toga, taj je pojam bio gotovo “zabranjen” za označavanje događaja, jer je marksistička ideologija uspostavila paradigmu da su oni vodili oslobodilačku borbu, a druga strana krenula je putem “narodnog izdajstva”. Fašizam i nacizam za slovenačku historiografiju nisu previše “problematici”, jer idejnog koketiranja s njima među Slovencima gotovo nije ni bilo. Za vrijeme rata Slovenci su bili većim dijelom protiv okupatorski raspoloženi, a stav da treba Nijemce poslije rata protjerati iz Slovenije bio je zajednički i za vrijeme rata za obje posvađane slovenačke strane. I kod današnjeg ocjenjivanja prošlosti postoji kod nekih i danas u širim okolnostima ozloglašanih događaja, kao što su protjerivanje njemačke manjine i egzodus Talijana

¹⁹ Bojan Godeša: Priprave na revoluciju ali NOB? u: Slovenski upor 1941 (ur. Ferdo Gestrin, Bogo Grafenauer, Janko Pleterški). Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 1991, str. 69-85.

²⁰ Bojan Godeša: *Kdor ni z nami, je proti nam: slovenski izobraženci med okupatorji, Osvobodilno fronto in protirevolucionarnim taborom*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1995.

²¹ Bojan Godeša: *Slovensko nacionalno vprašanje med drugo svetovno vojno*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2006.

iz primorskih gradova, koji su poslije rata pripali Jugoslaviji, među Slovencima relativno visok konsenzus. To je kod Slovenaca svakako osobitost u ocjenjivanju traumatičnih događaja bliske prošlosti, jer se inače o njima opredjeljuju uglavnom u skladu sa svojim političkim stavovima. Većina Slovenaca, i stručnjaka i laika, misli da je potrebno teme o protjerivanju njemačke manjine i egzodus Talijana obrađivati u kronološkom redoslijedu i na prvom mjestu spomenuti teror fašističkog i nacističkog režima prema Slovencima i poslijeratna zbivanja smatrati kao odgovor na događaje prethodnih godina. Takav stav prisutan je i u zajedničkom izvještaju slovenačko-talijanske historičarske komisije, koja je svoje spoznaje zapisala u izveštaju *Slovensko-italijanski odnosi 1880-1956 = I rapporti italo-sloveni 1880-1956 (Slovenačko-talijanski odnosi 1880-1956)*.²² Izvještaj, koji je plod višegodišnjeg rada zajedničke komisije, trebao bi pripomoći nadvladavanju suprotnosti koje su narode razdvajale u prošlosti. Srodna međudržavna slovenačko-austrijska komisija historičara nije došla do srodnog jedinstvenog izvještaja, jer je o rezultatima svog rada u opsežnom zborniku izvještavao samo slovenački dio komisije.²³

Slovence još i danas najviše razdvaja ocjenjivanje dvaju traumatičnih događaja 20. stoljeća. Prvo je ocjenjivanje karaktera Drugog svjetskog rata u Sloveniji o čemu se vode javne polemike da li je to bio oslobodilački ili građanski rat, obično bez sudelovanja historičara. Oni radije u znanstveno upućenijim radovima upozoravaju da je stvari nemoguće međusobno odvajati i da treba, umjesto o oslobodilačkom ili građanskom ratu, govoriti o oslobodilačkom i građanskom ratu. Pobornike “diferencijacije” i jednostranog ocjenjivanja nalazimo uglavnom među starijim ljudima koji su doživljavali traume rata i koji u historijski pogled projiciraju svoje vlastito iskustvo, ali i među političarima

²² *Slovensko-italijanski odnosi 1880-1956: poročilo slovensko-italijanske zgodovinsko-kulturne komisije = Rraporti italo-sloveni 1880-1956: relazione della commissione storico-culturale italo-slovena = Slovene-Italian Relations 1880-1956: Report of the Slovene-Italian historical and cultural commission* (ur. Milica Kacin Wohinz, Nevenka Troha). Ljubljana: Nova revija, 2001. Kao što je razvidno već iz naslova, izveštaj je objavljen na slovenačkom, talijanskom i engleskom jeziku.

²³ Rezultat rada slovenačkog dela komisije objavljen je na slovenačkom i nemačkom jeziku u: *Slovensko-avstrijski odnosi v 20. stoletju = Slowenisch-osterreichische Beziehungen im 20. Jahrhundert* (ur. Dušan Nečak, Boris Jesih and Božo Repe). Ljubljana: Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete, 2004.

koji često potpiruju jednostrane poglede na prošlost i svu nepravdu pripisuju samo suprotnoj političkoj opciji. Umjesto cjelokupnosti događanja, uspostavljaju samo jedan problem i prilagođavaju ga izvan konteksta svojim idejnim i političkim nazorima, a manje činjenicama ili spoznajama historiografije.

Prve jednostrane poglede najglasnije podupiru članovi veteranske partizanske organizacije Saveza boraca narodnooslobodilačkog rata, koji najviše insistiraju na ocjenjivanju prošlosti kakva je bila obilježena u vrijeme komunističkog režima. Ova opcija priznaje samo oslobodilačku borbu, svi protivnici partizanskog pokreta za njih su bili kolaboranti s okupatorom, i zbog toga o građanskom ratu ne može biti govora. Otkrivanje prljavština oslobodilačke borbe i preuzimanje vlasti 1945. godine (međuratna i poslijeratna ubijanja civila, revolucionarni teror, poslijeratno vansudsko ubijanje većine kolaboranata itd.) označavaju kao pokušaj revizije historije i obeščašćenje partizanske borbe.

Sa druge strane nisu ništa manje – ili su čak više – jednostrane ocjene suprotne strane, koja je prisutna kod dijela nekadašnjih domobrana i politički desno orijentiranih ljudi. Po njihovom tumačenju događaja u Drugom svjetskom ratu na slovenačkom tlu, oslobodilačka borba gotovo nema svog mjesta. Partizani su za njih u prvom redu bili revolucionari, koji su otvorili put komunističkom totalitarizmu. Zbog toga kod tih ljudi gotovo ne nalazimo izraza oslobodilački rat i u potpunosti je zamijenjen izrazom građanski rat. Isticanje vrijednosti oslobodilačke borbe iz redova historičara ili mlađih generacija, koje nisu doživjele rat, ocjenjuju kao posljedicu “ispranosti” mozga za vrijeme komunističkog režima u komunističkim školama.

Srodna dvojnost ocjenjivanja prošlosti pojavljivala se kod sličnih grupa ljudi i kod ocjenjivanja slovenačke historije nakon 1945. godine. Radi se o drugom najkarakterističnijem primjeru kada historija razdvaja Slovence. Politički više desničarsko usmjereni ljudi, koji glasno izražavaju svoju protiv komunističku usmjerenost, govore o godinama 1945-1990. kao jedinstvenom razdoblju komunističkog totalitarizma bez značajnijih unutrašnjih prekretnica i općenito smatraju ovo razdoblje kao vrijeme nazadovanja Slovenaca. Pri tom jednostavno ignorišu dostignuća koja se teško uklapaju u taj koncept; to su npr. ženska emancipacija, odvajanje crkve od države, široka dostupnost školovanja i zdravstvenih usluga te relativna socijalna bezbjednost ljudi. Suprotna, više lijevo usmjerena strana ističe kako je potrebno, barem u grubom,

razlikovati dva razdoblja. Prvo je obilježilo potpuno kopiranje sovjetskog sistema u prvim poslijeratnim godinama, a drugo odvajanje od sovjetskog sistema nakon informbirovske sukoba između Jugoslavije i Sovjetskog saveza, kad se jugoslavenski sistem prilično odvojio od ostalih komunističkih država. Kod tih ocjena često “zaboravljaju” da tadašnja politička jugovina nije oborila jednostranačke diktature. Kod isticanja napretka i modernizacije, kojih nije moguće osporiti, ipak previđaju da je Slovenija – unatoč najvišem stepenu razvijenosti među bivšim komunističkim državama – realno zaostajala za susjednom Austrijom i Italijom, s kojima se prije toga još mogla uspoređivati.

Kod isticanja razlika u ocjenjivanju prošlosti, koje razdvajaju Slovence, spomenuo sam najekstremnije razlike iz kojih pokušavaju javno angažirane osobe graditi idejni ili politički kapital. Međutim, jasno je da brojne ljude prošlost ne zanima i da su više obuzeti sadašnjošću i budućnošću. Većina koja razmišlja o prošlosti, naravno, naginje smirenijim objašnjenjima, u sredini između ekstrema. Optimistično mogu historičari ocjenjivati istraživanja tog dijela javnog mišljenja, koji se dotiče problematike prošlosti. Istraga javnog mišljenja *Razumevanje preteklosti (Razumijevanje prošlosti)* (u novembru i decembru 1995.) pokazala je da među mladima preovlađuje smirenije poimanje prošlosti. Kod većine pitanja o pojedinim događajima ili ulozi pojedinih ličnosti u slovenačkoj noviji historiji, obično se najmanje mladih odlučilo za vrlo pozitivnu ili vrlo negativnu ocjenu, dok je u starijim grupama tih ocjena bilo više. Naprotiv, najviše mladih ocjenjuje poslijeratna ubijanja komunističke vlasti kao užasan zločin i ta djela ne pokušavaju opravdavati sa trenutačnim okolnostima, kao što je to moguće primijetiti kod starije generacije, koja se više opredjeljuje u skladu sa svojom idejno-političkom pripadnošću. Mladi takođe imaju više povjerenja u školu i udžbenike, jer je među njima udio onih, koji su se sa prošlošću najbolje upoznali u školskom procesu, dva puta viši nego kod starije generacije koja očito više vjeruje pripovijedanju roditelja i medijskim izvještajima.²⁴

Optimistična očekivanja da će vrijeme demokratizacije društva odnijeti politički pritisak na historiografiju nisu se posve ispunila. Još se često događa da dođu struka i politika ili ideologija u dosta veliku suprotnost. Za razliku od vremena komunističkog režima, sada dolazi do pritiska sa različitih strana, sa političke ljevice i desnice. Naime, za slovenački politički razvoj od demok-

²⁴ Niko Toš et al.: *Razumevanje preteklosti : Podatkovna knjiga (I.del)*. Ljubljana, 1996, str. 141.

ratizacije društva u osamdesetim i devedesetim godinama je karakteristično da su polemike između političkih elita često zagledane u prošlost umjesto u budućnost. “Borba” za “pravilno” ocijenjenu prošlost često je jedna od vidljivijih tema u svim političkim obračunavanjima, od predizbornih pa do onih o uključivanju Slovenije u Evropsku Uniju.

Na molbu državnog zbora Republike Slovenije, koji je želio oštre polemike o karakteru bliske slovenačke prošlosti među političarima presjeći sa studijom stručnjaka, koja bi bila osnova za određivanje stavova parlamenta do onih zakonskih prijedloga, koji su raščišćavali odnos prema prošlosti, nastao je kratak nacrt najosjetljivijih dijelova novije slovenačke historije. Godine 1995. izdao ga je Institut za noviju historiju u Ljubljani pod naslovom *Ključne značilnosti slovenske politike v letih 1929–1955* (*Ključne karakteristike slovenačke politike u godinama 1929–1955*). Izvještaj je tako obuhvatio “slovenačku politiku tridesetih godina, kad su se polarizacija i idejna intolerancija povećavale, Drugi svjetski rat, kad su protivnosti dostigle vrhunac i završava se sa pedesetim godinama (...), kad već popušta pritisak totalitarne države”.²⁵

Izvještaj sa jasnim nacrtom najznačajnijih prekretnica i najspornijih poteza vladajućih elita toga vremena u Sloveniji, sastavila je grupa od dvanaestero kompetentnih slovenačkih historičara (među njima i autor ovih redaka). Kao što su (smo) autori očekivali, sa radom nije bila zadovoljna nijedna politička opcija, jer odgovornost za katastrofe nije bila u cjelini pripisana nijednoj od političkih opcija, nego je bila naznačena odgovornost ili neprikladnost odluka svih koji su uticali na tok događaja. Zbog toga su *Ključne značilnosti* u medijima po širim ocjenama dobivale dosta negativne kritike, a za koje možemo reći, da su se temeljile na takvoj viziji prošlosti kakvu podstiču pojedine političke opcije.

Ivan Oman, seljak i osnivač stranke desnog centra, Slovenske kmečke zveze (Slovenačkog seljačkog saveza, danas Slovenačka ljudska stranka), svoju ocjenu počeo je riječima da “je taj ‘izvještaj’ pisan u stilu koji poprilično miriše na partijsko inspiriranu historiografiju”.²⁶ Suprotno je Mitja Ribičič, visoki slovenački i jugoslavenski komunistički političar i jedan od vođa slovenačke tajne policije, smatrao da je u izvještaju “puno pogrešnih i jednostranih ocjena,

²⁵ *Ključne značilnosti slovenske politike v letih 1929–1955*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, str. 3.

²⁶ Ivan Oman: “Znanstveno poročilo”. *Slovenec*, 9. 3. 1996, str. 31.

površnosti i protivrjeđa, te svuda prisutna težnja opravdavanja kolaboracije”.²⁷ Dakle, dva potpuno suprotna stava o istom radu, što zapravo označava nivo vođenja polemika u Sloveniji u zadnjoj deceniji. Svako pomjeranje u historiografiji sa otkrivanjem negativnih strana partizanskog otpora protiv okupatora i komunističke vladavine bilo je sa političke ljevice ocijenjeno kao obeščašćenje partizanske protivokupatorske borbe i zagovaranje kolaboracije. S druge strane, svako je isticanje partizanskog heroizma ili opisivanje napretka slovenačkog društva u vremenu komunističke vladavine bilo označeno sa strane političke desnice kao prećutkivanje tamnih strana historije i kao posljedica činjenice, da su se historičari u komunističkom školstvu zarazili komunističkim načinom razmišljanja.

Najrezonantniji projekt o bliskoj slovenačkoj historiji bio je svakako projekt *Temna stran meseca* (Tamna strana mjeseca), do kojeg se došlo na dosta neobičan način. Poznati slovenački pisac Drago Jančar napisao je oštru ocjenu novog postavljanja stalne izložbe Muzeja novije zgodovine Slovenije (Muzeja novije historije Slovenije) u Ljubljani i historičare u muzeju prekorio da prešućuju negativne strane komunizma i da preblago ocjenjuju vrijeme komunističke vladavine u Sloveniji. Kuratori izložbe Muzeja odgovarali su kritičarima da je postavljanje izložbe plod autora i da su se morali obazirati i na prostorska ograničenja muzejskih dvorana. U isto vrijeme ponudili su kritičarima da pokušaju sami bolje predstaviti vrijeme i događaje koji su tobože na stalnoj izložbi bili previđeni. Jančar je poziv shvatio ozbiljno i zajedno s Vaskom Simonitijem (inače sveučilišnim profesorom za historiju 16. do 18. stoljeća i političarem stranke desnog centra Slovenačke demokratske stranke) potražili su saradnike, koji su pomogli skupljati predmete i dokumente te napisati članke za opsežan zbornik. Izložbu *Tamna strana mjeseca* obogatio je i opširan zbornik²⁸ priloga o pojedinim “tamnim” stranama komunističke vladavine, a u njemu su objavljene i kopije dokumenata, predstavljenih na izložbi.

Kao i stalna izložba tako je i *Tamna strana mjeseca* pokrenula brojne polemike odzive, i u domovini i u inostranstvu, jer je bila predstavljena kao prva opširnija izložba o “tamnim stranama” komunističkog režima u bivšoj Jugoslaviji i kao jedna od prvih u bivšoj istočnoj Europi. Odzivi su bili djelomično pozitivni, da

²⁷ Mitja Ribičič: “Zgodovina po naročilu in proti plačilu”. *Panorama*, 18. 1. 1996, str. 16.

²⁸ Drago Jančar (ur.): *Temna stran meseca: kratka zgodovina totalitarizma v Sloveniji 1945–1990: zbornik člankov in dokumentov*. Ljubljana: Nova revija, 1998.

se radi o traganju za dijelom izgubljene historije i za suočavanjem sa vlastitom prošlošću i potrebom naroda za katarzom. A sa druge strane, negativni odzivi dodirivali su se i muzejsko nespretnih rješenja i idejnog pogleda, da tobože pokušavaju jednu jednostranost zamijeniti sa drugom jednostranošću.²⁹

Međutim, da se odnos prema prošlosti konačno smiruje na svoj način pokazao je najnoviji pregled slovenačke historije zadnjeg stoljeća i po. Saradnici Instituta za noviju historiju su, naime, poslije višegodišnjeg rada izdali *Slovensko novejšo zgodovino*,³⁰ (Slovenačku noviju historiju) opsežan rad u dva toma. Uvodno poglavlje ocrtava Slovence u zadnjem razdoblju Habsburške monarhije, jezgro rada je historija Slovenaca u Jugoslaviji, a završava se osamostaljenjem Slovenije i njezinim primanjem u Ujedinjene nacije. Rad je bio prvi put štampan 2005, doštampan je 2006. godine, a broj primjeraka broji se u ciframa koje su za malo slovenačko tržište veoma visoke. Potražnju za opsežnim radom historičara možemo tumačiti kao posljedicu činjenice, da šira zainteresirana javnost danas ipak ne može graditi svoj pogled na svijet bez najnovijih saznanja historiografije.

SUMMARY

THE PROBLEMS WITH HISTORY AND HISTORIANS

The author describes the accomplishments of Slovene historians who pursue answers to open questions of twentieth-century history, drawing special attention to questions which have been the least examined in the Slovene historiography. In addition, he comments on the relationship between current political events and the historiography of Slovenia.

²⁹ *Demokracija*, 3, br. 57, (23. 12. 1998), str. 18.

³⁰ *Slovenska novejša zgodovina: od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije: 1848–1992*. Ljubljana: Mladinska knjiga: Inštitut za novejšo zgodovino, 2005 (drugo izd. 2006).

Damir Agičić

(RE)KONSTRUKCIJA SUVREMENE HRVATSKE/JUGOSLAVENSKE POVIJESTI U PREGLEDIMA/SINTEZAMA NAKON 1991. GODINE

Stanje istraživanja suvremene povijesti, tj. razdoblja nakon Drugoga svjetskog rata, još je uvijek relativno slabo zastupljeno u hrvatskoj historiografiji. Nedovoljan je broj istraživača, a sve donedavno, do prije nekoliko godina, postojali su tek pojedinačni i najčešće nepovezani projekti, čak i unutar iste institucije. Još uvijek nema ni dovoljno mladih znanstvenika koji se bave problemima najnovije povijesti. Sve je donedavno i među povjesničarima bilo rašireno uvjerenje da suvremenu povijest ni nije moguće istraživati na način kako to rade historičari jer tobože nisu dostupni svi relevantni izvori. U Leksikografskom zavodu Miroslava Krležje tradicionalno je, sve do prije nekoliko godina, obrada razdoblja nakon 1945. godine ulazila u domenu politologije, a ne povijesti. Ni na kongresima povjesničara FNRJ/SFRJ teme i problemi poslijeratne povijesti nisu bili odmah prisutni, nego se uvode tek tamo negdje od polovice šezdesetih.

Teme istraživanja suvremene povijesti u današnjoj hrvatskoj historiografiji uglavnom se odnose na područje političke povijesti, u manjoj mjeri kulturne i gospodarske. Najpopularnije teme, i to ne jedino kao plod interesa samih znanstvenika, nego još više kao rezultat zanimanja šire kulturne javnosti jesu teme istraživanja Bleiburga i Križnog puta, Andrije Hebranga, suđenja nadbiskupu Alojziju Stepincu, djelovanja Agitpropa, Hrvatskog proljeća, Domovinskog rata. U obradi tih isključivo političkih tema često nedostaje širi okvir, jugoslavenski i međunarodni. No, to je boljka cjelokupne hrvatske historiografije, koja je previše okrenuta sama sebi, odnosno proučavanju isključivo hrvatske povijesti.

U ovome ću se izlaganju koncentrirati na pitanje kako je dosad obrađivana suvremena hrvatska/jugoslavenska povijest u nekim monografskim djelima, pregledima i sintezama hrvatske povijesti, objavljenima u posljednjih desetak godina. Prije toga kratko ću se osvrnuti na istraživanje najnovije povijesti u sklopu znanstveno-istraživačkih projekata što ih financira Ministarstvo znanosti, obrazovanja i športa Republike Hrvatske.

Znanstveno-istraživački projekti koji se bave proučavanjem najnovije hrvatske povijesti zapravo su izuzetno malobrojni. Dok je u europskoj i svjetskoj historiografiji naglasak upravo na suvremenoj povijesti, o čemu postoje i brojni međunarodni znanstveni projekti, u nas je sve donedavno, do 2001. godine, najnovija povijest (razdoblje nakon 1990.) bila skoro posve zanemarena. Zbog političkih razloga tadašnja je koalicijska vlada, koju su oporba i brojne braniteljske udruge optuživali da zanemaruje i čak iskrivljuje povijest Domovinskog rata i zbivanja vezanih uz ostvarenje hrvatske neovisnosti, raspisala poseban natječaj za financiranje istraživanja najnovije povijesti. Održani su i neki konzultativni sastanci predstavnika različitih institucija, ali nisu dali posebnih rezultata. Zajednički projekt više institucija nije se uspio ostvariti, a jednako tako ni danas u hrvatskoj historiografiji nisu baš uobičajeni takvi zajednički projekti. U Hrvatskom institutu za povijest u Zagrebu počeo se provoditi projekt *Stvaranje Republike Hrvatske i Domovinski rat 1991.-1995.-1998.*, a njegov je voditelj postao dr. Zdenko Radelić. Na tom je projektu tijekom nekoliko godina zaposleno nekoliko znanstvenih novaka, koji su već napisali svoje kvalifikacijske radove, magisterije i/ili disertacije. Osim tog projekta, do kraja 2006. radilo se na još nekoliko znanstveno-istraživačkih projekata u različitim institucijama (Hrvatskom institutu za povijest, Podružnici za povijest Slavonije, Srijema i Baranje u Slavanskom Brodu, Institutu Ivo Pilar, Hrvatskom državnom arhivu te Filozofskom fakultetu u Zagrebu). Ni jedan od njih, osim projekta *Stvaranje Republike Hrvatske i Domovinski rat 1991.-1995.-1998.* nije urodio nekim važnijim historiografskim rezultatima. Na takav zaključak navode i popisi radova dostupni u bazi podataka *Hrvatska znanstvena bibliografija*.¹

¹ Opširnije v. <http://bib.irb.hr> – Podaci o znanstvenim projektima, završenima i onima koji su u tijeku, mogu se pronaći na web stranicama Ministarstva znanosti, obrazovanja i športa RH (www.mzos.hr) i na web-stranici www.historiografija.hr

U novom ciklusu financiranja znanstveno-istraživačkih projekata na prvom je mjestu rangiran projekt Hrvatskoga instituta za povijest pod naslovom *Republika Hrvatska i Domovinski rat (1991.-1995.-2000.)*. Osim njega, od ukupno 62 odobrena projekta samo se još dva izravno tiču suvremene povijesti: *Demokratski pokret, velikosrpska agresija i Domovinski rat u istočnoj Hrvatskoj i Hrvatska u socijalističkoj Jugoslaviji*. Rangirani su dosta nisko, na dnu ljestvice prihvaćenih projekata. Još je nekoliko projekata posvećeno cijelom dvadesetom stoljeću (ili su koncipirani problemski i obuhvaćaju široko kronološko razdoblje), ali su znanstveni interesi povjesničara koji u njima sudjeluju primarno posvećeni prvoj polovici stoljeća. I to svjedoči o tomu da u Hrvatskoj nadalje nedostaje promišljena i sustavna politika znanstvenih istraživanja najnovije povijesti. Nešto je bolja situacija na polju arhiviranja dokumenata. Vlada je nedavno osnovala Hrvatski memorijalno-dokumentacijski centar Domovinskog rata,² a od ranije djeluju i neke nevladine udruge koje se bave problematikom istraživanja najnovije povijesti. Među potonjima se osobito ističe udruga Documenta.³

Hrvatska historiografija, na žalost, ne obiluje sintetskim djelima ili pregledima u kojima se obrađuje cijela nacionalna povijest, od početaka do danas. Takva je i situacija sa sličnim djelima koja se odnose na pojedina razdoblja hrvatske povijesti, u ovome konkretnom slučaju na povijest 20. stoljeća. Osobito nedostaju djela koja na znanstven i kritički način (mislim ovdje na kritiku izvora, odnosno primjenu historiografskih metoda, kao i na kritičku sintezu rezultata postojećih istraživanja) prikazuju cjelinu ili pojedino razdoblje hrvatske povijesti. Ne postoji ni veći broj popularno pisanih pregleda, djela namijenjenih širokim čitateljskim krugovima.

U devedesetima nije bilo lako pisati o suvremenoj povijesti jer se politika, čak i s najvišeg mjesta (predsjednik Republike bio je doktor povijesnih znanosti s vlastitim idejama o novijoj hrvatskoj povijesti koje često nisu bile u suglasju s prevladavajućim historiografskim mišljenjem), miješala u historiografiju i nastojala osigurati "povijesnu istinu", našu "autentičnu hrvatsku", o položaju Hrvata u prvoj i drugoj Jugoslaviji, kao i o tomu što se zbivalo tijekom i neposredno nakon Drugoga svjetskog rata. Prvi sintetski pregledi

² Opširnije v. www.centardomovinskograta.hr/

³ Opširnije v. www.documenta.hr

hrvatske povijesti 20. stoljeća, a osobito udžbenici, stoga su vrvjeli podacima koji su trebali pokazati podređenost i težak položaj Hrvata, nasilja režima nad hrvatskim narodom i slično – u tom smislu pisalo se isključivo o Hrvatima, kao da prijeratni kraljevski ili poslijeratni komunistički režim nisu bili jednako surovi prema svim ostalim narodima bivše Jugoslavije. Ovime ne želim umanjiti patnje brojnih Hrvata, niti zanemariti činjenicu da je hrvatski narod bio u podređenom položaju, da su neki istaknuti pojedinci i brojni anonimni građani bili pod represivnim pritiskom vlasti, nego napomenuti da je pristup stavljanja naglaska isključivo na to, kao i selektivno biranje dokaza i vađenje događaja i osoba iz konteksta, u historiografskom smislu pogrešan. Ne služi povijesna znanost za to da se opiše vlastiti martirologij, a zanemari činjenica da su stradavali i drugi, niti za to da se prikazuju isključivo negativne strane ako su – a jesu – postojale i pozitivne.

Prvi pregledi hrvatske povijesti⁴ očito su trebali (ili željeli) poslužiti tadašnjoj vladajućoj ideologiji o hrvatskoj državnosti i kontinuitetu hrvatske države od ranoga srednjeg vijeka do 1918, kada je, ulaskom u zajednicu sa Srbima i ostalim južnoslavenskim nacijama, ta državnost privremeno izgubljena – do stvaranja Nezavisne Hrvatske Države 1941, odnosno Zemaljskoga antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Hrvatske i Federalne Države Hrvatske 1943. godine. Taj je sluganski pristup povjesničara političkim moćnicima i više nego očit i u prvim udžbenicima povijesti u kojima se često isticalo upravo ono što je govorio predsjednik Republike, odnosno njegovi “komesari” na polju historiografije. Među autorima koji su pisali na taj način neki su bili i autori udžbenika povijesti za osnovne i srednje škole.

Tek potkraj devedesetih u engleskom izdanju, odnosno 2003. u hrvatskome, pojavio se prvi ozbiljniji sintetski pregled hrvatske povijesti. Autor mu je Ivo Goldstein, profesor suvremene hrvatske povijesti na Filozofskom fakultetu u Zagrebu.⁵ To je dosad najuspjeliji i historiografski najzreliji pregled cjelokupne hrvatske povijesti, od početaka do današnjeg doba.

⁴ D. Pavličević, *Povijest Hrvatske*, Naklada Pavičić, Zagreb, 1994, 2. izdanje, Zagreb, 2000, 3. izdanje, Zagreb, 2002; I. Perić, *Povijest Hrvata*, Centar za transfer tehnologije, Zagreb, 1997, engl. izdanje: I. Perić, *A history of the Croats*, Center for transfer of technology, Zagreb, 1998.

⁵ I. Goldstein, *Hrvatska povijest*, Novi liber, Zagreb, 2003.

Postoji tek nešto više knjiga koje govore o novijoj hrvatskoj povijesti, o 20. stoljeću. Prvi je takav pregled bila knjiga Hrvoja Matkovića *Suvremena politička povijest Hrvatske*, objavljena kao priručnik za studente visoke policijske škole.⁶ Isti je autor nekoliko godina kasnije objavio knjigu *Povijest Jugoslavije – hrvatski pogled*.⁷ Potkraj devedesetih pojavila se opširna knjiga akademika Dušana Bilandžića *Hrvatska moderna povijest*.⁸ Ona pruža vrlo opsežan prikaz suvremene hrvatske i jugoslavenske povijesti. Napokon, potkraj 2006. godine pojavile su se i dvije opsežne monografije o suvremenoj Hrvatskoj. Jednoj je u cijelosti autor Zdenko Radelić (*Hrvatska u Jugoslaviji 1945.–1991. Od zajedništva do razlaza*), dok je druga djelo više autora (*Stvaranje hrvatske države i Domovinski rat*).⁹ Naravno, svim se ovim knjigama mogu prigovoriti poneki nedostaci i pronaći sporna mjesta, ali su ta djela – općenito uzevši – u stanovitoj mjeri pridonijela razvoju hrvatske historiografije.

U svome ću izlaganju dati kratku usporednu analizu kako su neki od ključnih događaja hrvatske/jugoslavenske suvremene povijesti prikazani u tri sinteze, odnosno pregleda koja smatram reprezentativnim za ukazivanje na trendove u novijoj hrvatskoj historiografiji – Perićevoj, Pavličevićevoj i Goldsteinovoj knjizi. Već je spomenuto da su te tri knjige bili prvi novi pregledi cjelovite hrvatske povijesti napisani i objavljeni u samostalnoj Hrvatskoj. Prva je od njih objavljena knjiga Dragutina Pavličevića, znanstvenog savjetnika u Zavodu za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta u Zagrebu, odnosno kasnije u Institutu društvenih znanosti “Ivo Pilar”. Autor ju je napisao po narudžbi izdavača povijesne i publicističke literature, Naklade Pavičić, koji je u javnosti s vremenom postao prepoznatljiv po publicističkim, historiografskim i beletrističkim knjigama sa snažnim nacionalnim nabojem. Pisana je u doba dok su dijelovi Hrvatske još uvijek bili pod kontrolom srpskih pobun-

⁶ H. Matković, *Suvremena politička povijest Hrvatske*, Fakultet kriminalističkih znanosti, Zagreb, 1993.

⁷ H. Matković, *Povijest Jugoslavije 1918. – 1991. – hrvatski pogled*, Naklada Pavičić, Zagreb, 1998; 2. izd. 2003.

⁸ D. Bilandžić, *Hrvatska moderna povijest*, Golden marketing, Zagreb, 1999.

⁹ Z. Radelić, *Hrvatska u Jugoslaviji 1945.–1991. Od zajedništva do razlaza*, Hrvatski institut za povijest – Školska knjiga, Zagreb, 2006.; Z. Radelić et al., *Stvaranje hrvatske države i Domovinski rat*, Hrvatski institut za povijest – Školska knjiga, Zagreb, 2006.

jenika, dakle prije završetka Domovinskog rata. Ratno vrijeme očito je utjecalo na autora da mnoge stvari pojednostavi i stavi u drugačiji kontekst, da ne bude dovoljno kritičan prema izvorima, da bude pristran i jednostran. Brojne Pavličevićeve neutemeljene i neznanstvene ocjene nisu bitno izmijenjene ni u sljedećim izdanjima, čak su dodane i nove.

Samo nekoliko godina nakon Pavličevića svoju je “sintezu” hrvatske povijesti objavio i Ivo Perić. Ni taj autor nije imun na brojna pojednostavljenja i krajnje jednostran prikaz; štoviše u tomu je otišao i korak dalje od Dragutina Pavličevića.

Kako ta dvojica autora – inače obojica i pisci školskih udžbenika – vide hrvatsku prošlost mnogo se može iščitati i iz predgovora, odnosno uvodnih dijelova njihovih knjiga. Zanimljivo je da i Perić i Pavličević svoju naraciju započinju konstatacijom da “hrvatski narod pripada među najstarije narode Europe”, odnosno da “u Hrvata postoji stoljećima spoznaja da su jedan od starijih naroda u Europi”.¹⁰

Predgovor Perićevoj knjizi napisao je dr. Mirko Valentić, tadašnji ravnatelj Hrvatskoga instituta za povijest u Zagrebu. Evo kako je prije desetak godina uveo čitatelja u tekst Perićeva pregleda hrvatske povijesti: “Ali riječ je ovdje o ustrajnoj borbi Hrvata, koji su gotovo fanatično vjerovali u trenutak izlaska iz povijesnog tunela, u trenutak kad će opet uskrsnuti naša pokopana sloboda, makar nas je neprijatelj proglašavao mrtvima”, odnosno: “Cjelokupni hrvatski narod vođen mudročću svog nesumnjivog vođe dr. Franje Tuđmana, obranio je svoj teritorij i svoju samostalnost te izašao iz ovog rata kao pobjednik”.¹¹ Ovi citati kao da su izvađeni iz jednog starijeg vremena, vremena kada se neposredno iza Drugoga svjetskog rata jedan drugi hrvatski historičar u svojim mlađim danima divio velikom djelu “druga Staljina”.¹² Samo su promijenjeni vođa i oni koje vođe vode u “svijetlu budućnost”, umjesto klase (radničke) to je mjesto preuzela nacija (hrvatska).

U predgovoru prvome izdanju svoje knjige Pavličević je istaknuo, između ostaloga: “Osnovna je nakana ove knjige opis tisućljetne borbe za opstanak

¹⁰ I. Perić, n. dj., str. 3; D. Pavličević, n. dj., 1. izd., str. 15

¹¹ I. Perić, n. dj., str. I-II

¹² Radi se o opsežnom prikazu Staljinove knjige *Pitanja lenjinizma* koji je napisao i u prvom svesku *Historijskog zbornika* (1948) objavio Miroslav Brandt.

Hrvata na prostoru gdje se račvaju dvije civilizacije i preklapaju tri najveće vjerske zajednice Europe i prednje Azije, gdje se stoljećima sustavno ponavljaju agresije s Istoka, gdje se u novije vrijeme rješava istočno pitanje, gdje su do jučer bile ne samo granice Istoka i Zapada nego i socijalizma i kapitalizma, totalitarizma i demokracije”.¹³

Ove tvrdnje, izrečene u predgovorima navedenih knjiga, danas zvuče posve bizarno. Hrvatska je ipak učinila golem iskorak i napredovala dovoljno daleko od porođajnih muka što ih je prošla tijekom osamostaljivanja iz jugoslavenske zajednice da ovakve patetične izjave više nikomu valjda nisu potrebne.

U prvome izdanju svoje knjige Pavličević je s naracijom stao na početku Drugoga svjetskog rata u Jugoslaviji i Hrvatskoj, a razdoblje od 1941. do 1994. prikazao je u kronologiji.¹⁴ U naslovu kronološkog pregleda on govori o tri hrvatske države, podrazumijevajući pod time Nezavisnu Državu Hrvatsku, Narodnu/Socijalističku Republiku Hrvatsku i Republiku Hrvatsku. Suhoparni kronološki okvir nije posve pogodan za generalne ocjene, ali i taj kratak tekst ukazuje na to da autor, kada je u pitanju hrvatska državnost, u isti rang stavlja sve tri državne tvorevine. Štoviše, u drugom izdanju svoje knjige govori o razmimoilaženjima u svezi s NDH te ističe kako je, bez obzira na sve činjenice, “ona ipak pune četiri godine opstojala, kako je bila upisana u sve zemljopisne i političke zemljovide Europe, kako je imala sve organe jedne države, sve osim stalnog i izabranog demokratskog Sabora”.¹⁵ Naravno, bilo bi krivo kazati da Pavličević veliča NDH, ali može se ustvrditi da nije posve dosljedan kada je u pitanju iznošenje jasne osude takva režima. Štoviše, mnoge loše strane ustaškog režima sklon je na različite načine razumjeti, pronaći im “uzročno-posljedične veze” i slično. S druge strane, u optuživanju, pa i osudi, komunističkog režima uspostavljena nakon rata, vrlo je jasan. Tu nema traženja razloga zašto je dolazilo do represalija, nema više pojedinaca nego se pojavljuje kolektivitet, i to u obliku nacije. Pavličević govori o likvidacijama “političkih protivnika, neistomišljenika, imućnih ljudi, ali i *nepodobnih* naroda”. “Takvima su”, ističe naš autor, “na *Istoku* bivše Jugoslavije nekada (a i danas) držali Hrvate, Albance, Bošnjake, podunavske Nijemce, Mađare i

¹³ D. Pavličević, n. dj., 1. izd., str. 16

¹⁴ D. Pavličević, 1. izd., n. dj., str. 367-394

¹⁵ D. Pavličević, n. dj., 2. izd., str. 400

dr.” te potom navodi emotivan ulomak iz knjige Hrvoja Kačića *Crveni teror u Dubrovniku*.¹⁶ Zapravo, daje se jedna vrlo jednostrana slika u kojoj je glavni stradalnik cijela hrvatska nacija. Stoga su i poglavlja posvećena poslijeratnoj povijesti u Pavličevićevoj knjizi naslovljena: Između “oslobođenja” i *crvenog terora* (1945); Ne “rat poslije rata” nego *likvidacije poslije rata*. Križni putevi; Drastičan obračun s političkim protivnicima; *Formalno* razgraničenje među republikama na štetu Hrvatske i dr.

Ivo Perić u svojoj knjizi donosi još simplificiraniju sliku hrvatske povijesti od Pavličevića. Njegova knjiga već ni u vrijeme nastanka nije mogla izdržati nikakvu ozbiljniju znanstvenu kritiku. Evo samo nekih primjera kako i što u svojoj knjizi piše Ivo Perić. Naglašava da su potkraj Drugoga svjetskog rata “srpski partizani zlostavljali i ubijali Hrvate samo zato što su Hrvati”, a četnici koji su 1944. mobilizirani u partizanske jedinice, promijenili su oznake na svojim kapama (šajkačama): “umjesto četničkih kokardi, stavili su partizanske crvene zvijezde petokrake, a u svojim dušama ostali su velikosrbi, mrzitelji Hrvata i svega što je hrvatsko i katoličko”. Perićeva se jednostranost i stereotipno poistovjećivanje Hrvat = katolik može uočiti i na drugim brojnim mjestima u knjizi. Za njega je Kosta Nađ komunistički general i posrbljeni Mađar pod čijim su vodstvom gore opisani četnici/partizani “ubijali, silovali, pljačkali”, pa je pred “tim nasilnicima bježalo hrvatsko stanovništvo iz Srijema, Slavonije i Moslavine”.¹⁷ O samom zločinu i ubojstvima na Blajburškom polju Perić ne govori, ali donosi ilustraciju spomenika hrvatskim blajburškim žrtvama. Spominje Križni put i stradanja. Naravno, prema već ustaljenom obrascu, i ovdje govori isključivo o stradanjima Hrvata. Drugi, makar bili i malobrojni, kao da uopće ne postoje: “Na tom dugom Križnom putu od Bleiburga i dalje, od logora do logora, sve do rumunjske, bugarske i grčke granice, ubijeno je ili umrlo u patnjama nekoliko desetaka tisuća Hrvata – civila i pripadnika oružanih snaga NDH. Taj komunistički zločin još je veći jer se nije desio u ratu, nego u poraću.”¹⁸ Rat uistinu jest završio, ali osвете i zločini nad civilima a osobito pripadnicima poraženih vojski u prvim danima nakon rata nije nešto što su izmislili i činili samo (“srpski”, kako bi rekao Perić) partizani.

¹⁶ D. Pavličević, n. dj., 2. izd., str. 465

¹⁷ I. Perić, n. dj., str. 244

¹⁸ I. Perić, n. dj., str. 245

I Pavličević i Perić u svojim pregledima Hrvate i Hrvatsku predstavljaju isključivo kao žrtvu. Prema njima, u socijalističkoj su Jugoslaviji Hrvati bili progonjeni, pa čak i likvidirani, samo zato što su Hrvati. Hrvatska je u svemu prošla najlošije od svih republika, pa je izgubila oznaku državnosti u nazivu,¹⁹ a osobito je izgubila u pogledu teritorija i granica. Bila je eksploatirana, zaostajala je u razvoju, a hrvatski su se intelektualci borili protiv velikosrpskih snaga i slično. Takve su jednostrane ocjene katkad dovedene do posvemašnjeg apsurdna kao što je, primjerice, Pavličevićeva sljedeća tvrdnja: “već 1953. i 1959. hrvatski su povjesničari bili prinuđeni sudjelovati u pisanju i izdavanju zajedničke *Historije Jugoslavije I. i II.* u kojoj je prošlost Hrvatske bila uklopljena u prostor i vrijeme koji joj nisu bili ni zajednički ni bliski, u neki zamišljeni jugokoncept, a da se i ne govori o jedinstvenoj povijesti Hrvata i Hrvatske”.²⁰ Eto, tako su ponajbolji među tadašnjim hrvatskim povjesničarima, koji su pisali tekstove za ove knjige, bili prisiljavani sudjelovati u nečemu u čemu nisu željeli sudjelovati! A zapravo se radi o knjizi u kojoj se hrvatska povijest, kao uostalom i sve ostale nacionalne povijesti jugoslavenskih naroda, prikazuje zasebno. Projekt je propao onoga časa kada je trebalo prikazati početke nacionalnih preporoda i postanak nacija u 19. stoljeću. U osamdesetima je bilo pokušaja da se projekt nastavi, ali je to tada bilo još manje moguće nego u pedesetima ili šezdesetima.

Jedan od dominantnih motiva što su nastali u devedesetima jest i priča o stradalnicima u komunističkim redovima, o pojedinim hrvatskim komunistima “koji nisu prikrivali svoj nacionalni identitet i koji su nastojali štititi interese svoje Hrvatske”. Glavni junak takve priče bio je Andrija Hebrang. Dok je Pavličević spomenuo Hebranga u kontekstu progona Staljinovih pobornika nakon Rezolucije Informbiroa, Perić je opširno idealizirao istaknutoga hrvatskog komunistu kao borca za hrvatske interese uopće ne spomenuvši njegovu

¹⁹ Govoreći o promjeni imena iz Federalna Država Hrvatska u Narodna Republika Hrvatska, Pavličević ističe: “Dakle, ono ‘država’ koje su uveli hrvatski komunisti s A. Hebrangom na čelu *izgubilo* se u korist ‘republike’, a država je bila samo jedna – Jugoslavija, strogo centralizirana i partijski upravljana.” Moglo bi se pomisliti da je autor zanemario šire okolnosti, ali nije – on jasno navodi da je u cijeloj Jugoslaviji uveden sustav po uzoru na sovjetski, da je i federalni ustroj cijele zemlje bio previše formalan. No, to mu ne smeta u njegovoj kombinatorici. – D. Pavličević, n. dj., 2. izd., str. 471

²⁰ D. Pavličević, n. dj., 2. izd., str. 483

povezanost sa staljinizmom. Štoviše, iz rečenice da se “1947. suprotstavljao načinu planiranja gospodarskog razvoja u Jugoslaviji, pri čemu su se nekritički oponašali sovjetski modeli planiranja”, čitatelj može pogrešno zaključiti da se Hebrang protivio sovjetskim uzorima.²¹

O objektivnosti i informativnosti što je svojim čitateljima nudi Ivo Perić govori i sljedeći navod: “Pa i sam Tito, iako Hrvat, nikada nije isticao da je Hrvat, a mnogo je puta izjavio da je Jugoslaven”.²² Ta je očita neistina, jer se Tito nije sramio svoga hrvatskog podrijetla nego ga je uvijek jasno isticao kada je govorio o svome nacionalnom određenju, uz jednu ilustraciju, službenu maršalsku fotografiju, te spominjanje njegove uloge u gušenju hrvatskoga proljeća, i jedini spomen vođe socijalističke Jugoslavije u cijelome Perićevu tekstu o poslijeratnoj Hrvatskoj. Valja napomenuti da se i u Perićevu udžbeniku za osmi razred osnovne škole²³ ponavljaju slične tvrdnje te je jasno vidljivo da autor Titu ne zamjera nedemokracija, nego nedovoljno hrvatstvo.²⁴ Ni Pavličević se ne odnosi prema Titu sa simpatijama: uspoređuje ga s monarhom,²⁵ spominje da je u lovištu Karađorđevo 1. prosinca 1971. “*odstrijelio* hrvatsko partijsko vodstvo”, naziva ga “samovladarom” i “partijskim diktatorom”. Ova knjiga sadrži i nekoliko ilustracija na kojima se vidi Josip Broz Tito.²⁶

Po mnogo čemu, pa i po prikazu najnovije povijesti, knjiga Ive Goldstena bitno je različita od prethodne dvije. Goldstein jasno ukazuje na zločinački karakter vlasti NDH i ustaškog režima. Jednako tako, mnogo je više transparentan u iznošenju činjenica u svezi s Bleiburgom i stradanjima pripadnika poraženih vojski, sudbini vjerskih zajednica u poslijeratnoj Hrvatskoj i Jugoslaviji – Katoličke crkve, Srpske pravoslavne crkve i Islamske zajednice, stra-

²¹ I. Perić, n. dj., str. 250; usp. i D. Pavličević, n. dj., 2. izd., str. 480

²² I. Perić, n. dj., str. 253

²³ Ivo Perić, *Povijest 8*, Alfa, Zagreb, 1996.

²⁴ Usp. M. Najbar-Agičić, “Od kulta ličnosti do detitoizacije. Prikazi Josipa Broza Tita u hrvatskim i srpskim udžbenicima povijesti”, *O Titu kao mitu. Proslava Dana mladosti u Kutrincu*, FF Press – Srednja Europa, Zagreb, 2006., str. 387

²⁵ D. Pavličević, n. dj., 2. izd., str. 480

²⁶ Ističe da kao da su i naziv lovišta (Karađorđevo) i datum (1. prosinca, datum osnutka Kraljevstva SHS) izabrali. – D. Pavličević, n. dj., 2. izd., str. 490

danjima i političkim progonima neistomišljenika. Naslovi/podnaslovi u Goldsteinovoj knjizi primjereni su znanstveno-stručnom diskursu: *Socijalistička revolucija: od uzvišenih ideala do osvete; Prema kraju rata; Bleiburg i "obračun s narodnim neprijateljem"*, *Revolucija i nasilje, Počeci demokratizacije, traženje vlastitoga puta* itd.

Govoreći o Hebrangu i njegovoj nesretnoj sudbini, Goldstein navodi da je razlog uhićenju bio "strah da bi ga Sovjeti mogli iskoristiti kao konkurenta Titu", a ne nekakvi nacionalni razlozi. Ubojstvo Hebranga u zatvoru Goldstein je okarakterizirao kao "najokrutniju likvidaciju jednog hrvatskog funkcionara u komunističkom razdoblju".²⁷

Ivo Goldstein u svojoj je knjizi suvremenoj povijesti posvetio znatno više pozornosti. Takva pojava u pisanju sinteza nije neuobičajena u današnjoj historiografiji u svijetu. Njegov je tekst, dakle, mnogo opsežniji od teksta Ive Perića i Dragutina Pavličevića, pa netko može ustvrditi da je lakše mogao objasniti zahtjevne povijesne procese koji su se zbivali na području poslijeratne Hrvatske i Jugoslavije nego njih dvojica. No, to nije potpuno objašnjenje, nego se radi o tome da su Perić i Pavličević postavili sebi za cilj prikazati jednu drugačiju sliku hrvatske najnovije povijesti – jednodimenzionalnu i isključivu, antisrpsku i antikomunističku, u funkciji hrvatske nacionalne propagande, dok Goldstein zbivanja i procese promatra te objašnjava u širem kontekstu.

Prema podacima na ovitku analizirane knjige, Ivo Perić dobio je državnu nagradu za znanost 1997, dok je Pavličević tu nagradu u području humanističkih znanosti dobio 2000. godine.²⁸ Prikazi i recenzije analiziranih knjiga u znanstvenim i stručnim časopisima bili su mahom pozitivni. Pavličevićeva je knjiga prevedena na poljski i slovački, a – koliko mi je poznato – pripremaju se i neka druga izdanja. Perićeva je knjiga prevedena te u Zagrebu objavljena na engleskom jeziku. Tako se, eto, hrvatska historiografija prezentira u svijetu. Tu sliku može popraviti engleska verzija Goldsteinove knjige, po mnogo čemu uravnoteženije i znanstveno napisane.

²⁷ I. Goldstein, n. dj., str. 320

²⁸ Dok se podaci o nagradi za Pavličevića nalaze na službenoj web-stranici Ministarstva znanosti, obrazovanja i športa RH (www.mzos.hr), podatke o nagradi za Ivu Perića nisam uspio pronaći na tom mjestu, nego su navedeni na ovitku knjige.

Neslaganja i razmimoilaženja u interpretacijama pojedinih povijesnih događaja, širih povijesnih razdoblja, pa i hrvatske povijesti u cjelini nisu neobična stvar. Ona su prisutna posvuda u svijetu. Ne bi bilo dobro da svi jednako misle jer bi eventualna jedinstvenost u pogledima mogla označavati ili postojanje cenzure i snažne autocenzure ili nizak stupanj razvoja historiografije. Službene cenzure, osobito za znanstvena djela, u Republici Hrvatskoj nije bilo. O autocenzuri je teško suditi, ali se može naslutiti da je bila prisutna. Zbog različitih razloga nije posve nestala, prisutna je u određenoj mjeri i danas.

Ono što se čini na prvi pogled, a o čemu svjedoči i aktualni spor u proljeće 2007. oko pitanja načina opisivanja Domovinskog rata u udžbenicima povijesti, jest: još je uvijek upitno je li se hrvatska historiografija spremna čvrsto uhvatiti u koštac s temama iz suvremene povijesti, te je li u stanju ponuditi multiperspektivan pristup u nastavi povijesti i općenito historiografskim temama. Postoje povjesničari koji su spremni zanemariti neke osnovne postulate struke poput kritike izvora i primjene historiografskih metoda, a neki su čak spremni tvrditi da, primjerice, udžbenici a time i nastava povijesti trebaju “osim znanstvenih i pedagoških standarda uvažiti i nacionalne i državne kriterije”.²⁹ Za nadati se da je matica hrvatske historiografije ipak dovoljno razvijena da takve zahtjeve bez premišljanja odbije i vodi se isključivo znanstvenim kriterijima.

²⁹ Otvoreno pismo predsjedniku Vlade, predsjedniku Hrvatskog Sabora, Ministru za znanost, obrazovanje i šport i saborskom Odboru za obrazovanje, znanost i kulturu, tekst u posjedu autora; objavljeno pod naslovom “Povucite sporne udžbenike i spriječite daljnje kriotvorenje” u *Hrvatskom slovu*, br. 625, 13. travnja 2007.

SUMMARY

(RE)CONSTRUCTION OF CONTEMPORARY CROATIAN/YUGOSLAV HISTORY IN REVIEWS AND SYNTHESSES AFTER 1991

The author concentrates on the treatment of contemporary Croatian/Yugoslav history in several monographs, overviews, and summaries of Croatian history published over the past ten years. In addition, he completes a short review of research on contemporary history included in the scientific-historical projects financed by the Republic of Croatia's Ministry of Science, Education, and Sport. He concludes that when guided exclusively by scholarly criteria, the matrix of Croatian historiography is developing in a satisfactory manner.

Gorgi Čakarjanevski

TRANZICIJA: OD NEGACIJE DO MEĐUNARODNOG PRIZNANJA REPUBLIKE MAKEDONIJE

Želja za teritorijalnim proširenjem država i naroda je pojava poznata vekovima unazad, a svakako i istorijskoj nauci putem brojnih primera. Te želje i povodi bili su izraženi na najrazličitije načine. Na prvom mestu dominirala je želja za teritorijalnim proširenjem, ali i za političkim uticajem tesno povezanim sa ekonomskim interesima. U želji da dominira ili ovlada prostorom, svaka zemlja posebno je imala razrađen plan i svoju strategiju za realizaciju svojih namera. A Balkan, zbog svog geostrateškog položaja, vekovima unazad je bio prostor gde su se ukrštali različiti interesi, kako balkanskih tako i evropskih zemalja, a u poslednje vreme i određenih zemalja izvan Evrope. Makedonija, koja je dio balkanskog prostora, koja nije imala sopstvenu državu, već je predstavljala samo geografsko-teritorijalni pojam, gotovo u svim projektima i opcijama bila je značajan predmet interesa. Njezin prostor uvek je bilo poprište vojnih sukoba i interesa. Nasuprot tome, u želji za svoje direktno eksponiranje u pronalaženju vlastitog prostora među balkanskim zemljama, Makedonci su stalno preuzimali određene aktivnosti. To njihovo prirodno pravo bilo je skoro uvek osporavano. U genezi nacionalnog, oslobodilačkog i političkog karaktera, posebno mesto zauzimaju 60-te i 70-te godine XIX veka i nadalje, a ideja za autonomnom Makedonijom biće pokretačka sila u tom procesu.

Zbog sopstvene želje da se pojave na istorijskoj sceni, Makedonci su počeli da se organizuju. Revolucionarne institucije koje se formiraju i u njih ugrađeni subjekti koji će predvoditi oslobodilačku borbu, biće jedinstveni pokretači u

stvaranju osnovice za ekspanziju Makedonije i Makedonaca kao samostalnih nacionalnih i političko-teritorijalnih subjekata koji se razlikuju od ostalih susednih etničkih zajednica, odnosno naroda. Dokaz za to je period istočne krize, kada su velike sile nastojale raznim diplomatskim igrama da intervednu u Turskoj državi, kao i neuspješna Carigradska konferencija, koja je bila održana sa ciljem da se nađe mirno rešenje za nastale teškoće u balkanskim odnosima i za prisutne probleme među državama.

Posle ključne i veoma značajne 1878. godine i nemogućnosti da zaživi Sanstefanski mirovni ugovor, Berlinski ugovor od 13. jula 1878. godine istaknuo je Bugarsku na istorijskoj sceni. Makedonija kao i Albanija ostale su izvan političkih opcija tadašnjih velikih sila. Iako Makedonija nije bila predmet razmatranja, svoje minimalne šanse videla je jedino u primeni ne tako jasnog 23. člana Ugovora, kojim su se predviđale dalje reforme u Turskoj državi.

Iako Makedonija nije uspela žestoko da se nametne na međunarodnom planu, određene strukture nisu mirovale. Značajan dokument u tom periodu predstavlja Ustav makedonskog ustaničkog komiteta iz 1878. godine, koji je *“prvi političko-pravni i državnotvorni akt koji je izrazio proces formiranja makedonske nacionalne države”*. Od ne manjeg značaja je i Ustav Makedonske lige od 1880. godine za buduće uređenje Makedonije i to posebno deo gde se govori o nacionalnom programu. Makedonija se u njemu definiše kao zajednička domovina svih naroda koji je naseljavaju.

Posebno značajan period od negiranja do priznanja je istorijski period od stvaranja VMRO-a (Vnatrešna /unutrašnja/ makedonska revolucionarna organizacija) i njene aktivnosti sve do Ilindenskog ustanka (2. avgust 1903.) i postilindenskog perioda. To je vreme kada vidljivo započinje postupno i sigurno slabljenje turske imperijalne sile i kada jača pojava ekspanzionističkih želja balkanskih država. Ilindenski ustanak 2. avgusta 1903. godine i želja makedonskog naroda da se napokon pojavi na istorijskoj sceni kao zaseban entitet postao je centralni interes takvih aktivnosti.

Posle Ilindenskog ustanka, nastao je period traženja novih puteva za ostvarenje svojih interesa. No uzalud. Tada su započeli dinamičniji, sve žešći i sve vidljiviji apetiti balkanskih država za makedonskim prostorom. Oni su nastojali potisnuti Tursku državu sa Balkana i zauzeti njene teritorije. Zbog toga su i Balkanski ratovi po revolucionarnoj organizaciji i uopšte za Ma-

kedonce bili katastrofalni. Etnička teritorija Makedonije je bila podeljena, a propagande su ostavile svoj pečat. Makedonci su tada bili prinuđeni ponovo da se organizuju i da dokazuju svoj identitet u različitim državama.

U dokazivanju sopstvenog identiteta, Makedonci su uvek preduzimali raznorazne aktivnosti. U ovoj prilici treba spomenuti aktivnost Makedonaca u Makedonskoj koloniji u Sant Petersburgu, koja je konferenciji velikih sila u Londonu uputila Memorandum o nezavisnosti Makedonije (1. marta 1913. godine). Značajnu ulogu u tome odigrao je poznati Makedonac Dimitrije Čupovski, organizator makedonske kulturno-nacionalne misli i osnivač Makedonskog naučnog i literaturnog društva u Sant Petersburgu. U Memorandumu je istaknuto da je *“Evropa na putu da napravi još jednu istu grešku kao i 1878. godine. Umesto da Makedonija bude proglašena za nezavisnu državu, njeni oslobodioci odlučili su da je podele između sebe. Makedonci su izborili svoje pravo na samoopredeljenje u njihovoj ponovnoj istoriji... Makedonija treba da postane nezavisna, ujedinjena, samostalna balkanska država u okviru njenih geografskih, etnografskih, istorijskih i ekonomskih granica.”*

Memorandum Makedonaca bio je upućen i 7. juna 1913. godine svim vladama evropskih zemalja i široj javnosti, potencirajući prirodno pravo Makedonaca da imaju svoju istoriju i njihovo pravo na samoopredeljenje. Makedonija treba da bude nezavisna država, potencirano je u dokumentu o njenim prirodnim granicama. Makedonska država treba da bude posebna ravnopravna jedinica Balkanskog saveza, sa njezinom posebnom Crkvom formiranom na osnovu stare Ohridske arhiepiskopije.

Posle raspada triju imperija, sile uticaja na Balkanu su se pregrupirale, a na istorijskoj pozornici javlja se i SSSR. Bili su uspostavljeni novi odnosi sila uticaja, a to je produciralo i nova nezadovoljstva. To će opet da se prelomi preko leđa Makedonije, uskraćivanjem prava na formiranje svoje države. No, to je bio rezultat pre svega, uostalom kao i do tada, nedostatka ozbiljno organizovanih političkih snaga od strane Makedonaca, koje bi preko političke propagande animirali međunarodnu javnost za stanje u kome se nalazi Makedonija i za traženje puteva za formiranje posebne države. To je pridonelo da makedonski narod bude izoliran od svih pregovora koji su vođeni na međunarodnim konferencijama, a koji su se neposredno odnosili na stanje na Balkanu.

Posle Versajskog mirovnog ugovora, na makedonskom prostoru započele su i etničke promene, čime se nastojalo provesti brzo i celishodno brisanje nacionalnog karaktera onih delova Makedonije koji su bili prigrabljeni od strane balkanskih država. Stanje se promenilo i u Makedonskoj revolucionarnoj organizaciji (MRO), koja se podelila na dva krila: jedno autonomističko ili nezavisno, koje je proklamovalo jasnu nacionalnu svest, sa idejom ujedinjenja etničke Makedonije kao jedinstvene i nezavisne države, i drugo krilo, koje je podržavalo ujedinjenje Makedonije sa Bugarskom, poznato u javnosti po upotrebi terorističkih metoda. Silan uticaj i pečat na političkoj pozornici 20-tih i 30-tih godina XIX veka odigrali su vođe VMRO-a Todor Aleksandrov i Ivan (Vančo) Mihajlov, iznoseći stav o formiranju autonomne Makedonije sa njenim bugarskim karakterom.

Suprotno takvim razmišljanjima određenih političkih ličnosti, obični građanin Makedonije još više je bio ubeđen u svoj makedonski nacionalni identitet. Posle oktobarske revolucije i pobede socijalističkih ideja, Makedonci su počeli da se samoorganizuju tražeći potporu u radničkim udruženjima, odnosno u pojavljivanju komunističke partije. Makedonci su u tim pokretima videli mogućnost i izlaz iz postojećeg stanja. Iako komunisti u tom periodu nisu priznavali makedonsku samobitnost, a nisu se zanimali ni nacionalnim pitanjima, ipak su sramežljivo započeli govoriti o makedonskom nacionalnom identitetu. Od tada Makedonci postaju sve više eksponiraniji u prikazivanju svog identiteta, uključujući se u razne političke organizacije i udruženja formirajući i svoja, kao što je bila VMRO (objedinjena) i MANAPO (Makedonski narodni pokret), koji su bili u velikoj meri pod komunističkim uticajem. Tada je došlo do sve jasnijeg postavljanja makedonskog pitanja i traženja puteva za formiranje svoje države. To će se dogoditi najneposrednije u Drugom svetskom ratu.

U odsustvu drugih organizovanih struktura, makedonski komunisti su postali jedina politička sila koja je bila sposobna da predvodi Makedonce na putu ka nacionalnoj slobodi. To je bio početak ujedinjenja svih progresivnih snaga sa jedinstvenim ciljem formiranja države makedonskog naroda. U suštini, Drugi svetski rat otvorio je mogućnost da preko oružanog ustanka Makedonci dođu do postavljenog cilja u svojoj novijoj istoriji. U Drugom svetskom ratu, učestvujući na strani savezničkih sila, Makedonci su se izborili za drugi Iinden. Održavanjem Prvog zasedanja ASNOM-a (2. avgusta 1944.) i dono-

šenjem državno-pravnih akata od ustavno-pravnog značaja, bilo je potvrđeno njegovo pravo na sopstvenu državu i njenu celovitu izgradnju.

Dio makedonskog naroda doživeo je da konačno ima svoju državu. Iako je u nastaloj državi (FNRF) Makedonija imala ograničeni suverenitet, on je izgradio svoje karakteristike konstitutivnog i državotvornog naroda. Makedonci su naposljetku dobili legitimitet izražen u formiranju svoje ćirilicne azbuke, književnog jezika, obrazovanja, formirao je Makedonsku akademiju nauka i umetnosti i svoju Makedonsku pravoslavnu crkvu. Napokon svet je prihvatio postojanje makedonskog naroda i državnosti u okviru jugoslovenske federacije. Iako je po prvi put i u novim uslovima makedonska država započela svoj put ka izgradnji, ona se suoćavala i sa unutrašnjim problemima. Pojavile su se određene strukture koje nisu bile zadovoljne parcijalnim rešenjem makedonskog pitanja. One su konaćno rešenje makedonskog pitanja videle u formiranju nezavisne (celovit Egejski i Pirinski dio) Makedonije ili u okviru Balkanske federacije. To je bio i povod da u Makedoniji zapoćne proces obraćuna sa pojedinim kadrovima, sklanjajući ih iz visokih i rukovodećih funkcija, a neki su bili i zatvarani. Mnoge javne lićnosti, meću kojima: Pavel Čatev ¹, Metodija Andonov - Čento², Panko Brašnarov ³, Kiro Gligorov ⁴, Mihajlo Apostolski ⁵, Emanuel Čućkov ⁶ i drugi, bili su zatvarani ili poslani u Beograd

¹ Preživeli ućesnik Solunskih atentata, izvršenih u Solunu od 28. aprila do 1. maja 1903. godine. Atentatori (gemidije) su hteli skrenuti pažnju evropskoj javnosti o nepodnošljivom stanju u Makedoniji. Gemidije su izvršili više diverzantskih akcija: digli su u vazduh francuski brod "Gvadalkivir", zatim Otomansku banku, gasovodnu instalaciju za osvetljavanje, Austrijsku poštu i neke druge objekte.

² Predsednik ASNOM-a.

³ Makedonski politićki aktivist. Ućesnik u socijalistićkom i komunistićkom pokretu, organizator organizacije VMRO (objedinjena). Bio je ćlan Inicijativnog odbora za organizovanje ASNOM-a i njegov delegat. Godine 1948. uhapšen je i odveden na Goli otok, gde je i umro.

⁴ Poznata lićnost u Makedoniji.

⁵ Komandant Glavnog štaba NOV i PO Makedonije, prvi makedonski general, postavljen od Vrhovnog štaba NOV i PO Jugoslavije u maju 1943. godine.

⁶ Makedonski aktivist, profesor i publicist. Bio je aktivan sudionik u studentskom pokretu Makedonije prije Drugog svetskog rata. Od srpskog režiima bio je tretiran kao autonomaš i separatist. Godine 1943. ulazi u komunistićki pokret, a bio je ćlan i Akcionog narodnooslobodilaćkog komiteta i potpredsednik ASNOM-a.

da budu pod kontrolom viših vlasti. To je uticalo, da za jedan duži period, posebno u susjednim državama ne govori o Makedoncima koji žive u tim zemljama (u Bugarskoj i Grčkoj), gde im je bio osporavan njihov identitet, a bili su izloženi raznim pritiscima. Njihovo prirodno pravo da se identifikuju kao posebna etnička grupa i da sami sebe nazivaju Makedoncima, u novije vreme opet se pojavilo na istorijskoj sceni. Nastupi Makedonaca su mnogo smeliji i sa većom podrškom međunarodne zajednice. Zasad, iako ima snažnih pritisaka od određenih struktura u susjednim zemljama, čini se da nema opasnosti za slobodno izjašnjavanje Makedonaca u Bugarskoj i Grčkoj, gde su formirali svoja udruženja za negovanje sopstvenog identiteta i kulture.

Tranzicija kao da nema kraja za Makedonce. Za nepunih 50-tak godina započeo je proces raspada avnojevske Jugoslavije, a XIV. kongres SKJ bio je događaj koji je pokazao svu podvojenost među republikama. Nacionalizam je počeo dominirati svugde i posebno u Srbiji. U tu igru u Srbiji su se uključile mnoge institucije, među kojima je Srpska pravoslavna crkva (koja je ponovo iskazala svoje pretenzije za jurisdikciju nad Makedonskom pravoslavnom crkvom) i određene srpske političke partije koje bi preimenovala Republiku Makedoniju u Južnu Srbiju ili u Vardarsku banovinu. Kao što je poznato jugoslovenska federacija se raspala i započeo je proces pluralizma. Paralelno s tim započinju i brojne aktivnosti već proverenih političara, no pojavila su se i neka nova lica koja su tek započinjala političku karijeru. Neki od njih su podržavali ideju o produžetku jugoslovenske države, neki su bili za kompletno njezino razdruženje i za formiranje novih država, a neki su predlagali savez nezavisnih država.

U proleće i leto 1990. godine, bile su registrovane 4 velike političke partije, a kasnije još 22 manje. Skupština SR Makedonije je 8. novembra održala svoju poslednju sednicu starog delegatskog sastava, neposredno pred parlamentarne izbore. Na parlamentarnim izborima 11. novembra 1990. godine, ove partije su dobile 120 mesta u makedonskom parlamentu, a 8. januara 1991. godine konstituisan je prvi višepartijski parlament. Za predsednika parlamenta bio je izabran Stojan Andov. Makedonski parlament je 27. januara tajnim glasanjem i većinom glasova izabrao Kiru Gligorova za predsednika Republike Makedonije. A za nepunih mesec dana, 20. marta 1991, otpočela je s radom vlada Nikole Kljuseva, a parlament Makedonije usvojio je deklaraciju o nezavisnosti, kojom se Makedonija definiše kao suverena država

s pravom da odlučuje o svojoj budućnosti i o svojim budućim odnosima sa drugim državama. U opštoj klimi i konfuziji, među narodom je započela sve veća diferencijacija ideje za osamostaljenjem Republike Makedonije. Tu ideju je zastupala partija VMRO, ali i veoma veliki broj Makedonaca koji nisu bili partijski obojeni. Tokom avgusta makedonski parlament jednoglasno je donio odluku da se raspiše referendum na kojem će se građani izjasniti da li su za suverenu i samostalnu državu Makedoniju. Ovaj referendum koji je održan 8. septembra 1991. godine finalizirao je osnovu koju su postavili Ilinden 1903. i Ilinden 1944. godine. Ovim referendumom Republika Makedonija se definiše kao demokratska, pravna, parlamentarna republika. Uskoro je bio donet i prvi Ustav Republike Makedonije (17. novembra 1991.), čime su bili postavljeni okviri novog društveno-političkog sistema.

Makedonski parlament na prelazu iz jednog u drugi sistem ubrzo se konstituisao sa svim potrebnim organima. Bili su usvojeni Zakon za amnestiji, Zakon o carinama i drugi. Posebno je bio interesantan Zakon o transformaciji, koji je uneo određene zabune oko njegovog modaliteta. Prihvaćeni model je bio dosta unikatan i kao takav ranije nije bio primenjivan u drugim zemljama. U Zakonu se osećalo pomanjkanje duha menadžmenta i smatra se da je jedan od najvećih promašaja koji je za sobom povukao i mnoge druge negativnosti, te da je stvorio i podlogu za korumpirano ponašanje. Iako su bili donešeni brojni zakoni, postavljao se problem njihove primene. U državi se razvio proces šverca, korupcije, izbegavanje poreskih obaveza, zatim siva ekonomija, a mnogi radnici su izgubili svoja radna mesta. Međutim, sve je to trebalo da bude prevaziđeno ukoliko se htelo da se Makedonija približi evro-integracijskim procesima. Pomanjkanje investicija, stranog kapitala, promena u biznis klimi, reforme u sudstvu, policiji i administraciji, sve bi to Republika Makedonija morala pevazići. Iako su sve vlade nastojale da izvuku zemlju iz ekonomske krize, zatim da ostvare bržu tranziciju i da započnu proces razvoja, ali u tom nisu uspele. Taj proces išao je sporo. Nezavisno od toga, tranzicija i demokratski procesi koji su bili novina u društvenom životu, nastavili su se razvijati. U Prilepu je 14. januara 1992. prvi put bio odštampan makedonski denar, a 26. aprila iste godine uveden je kao platežno sredstvo. Na taj način Makedonija se i monetarno osamostalila. Vlada Nikole Kljuseva iako se nazivala ekspertnom nije se uspela zadržati duži vremenski period na političkoj sceni. Parlament je za manje od dve godine ovoj vladi izglasao nepoverenje.

Novu vladu je predvodio Socijaldemokratski savez sa premijerom Brankom Crvenkovskim, koja je startovala 5. septembra 1992. godine i ostat će na vlasti sve do 30. novembra 1994. godine. Pobedom na novim parlamentarnim izborima Socijaldemokratski savez i vlada premijera Branka Crvenkovskog produžila je mandat do 30. novembra 1998. godine.

U ovom tranzicijskom periodu Makedonija je doživljavala velike turbulencije. Predsednik Republike Kiro Gligorov uspeo je ucrtati Makedoniju na kartu sveta. Savet bezbednosti Ujedinjenih nacija je 7. aprila 1993. godine, rezolucijom br. 817, preporučio Generalnoj skupštini da prihvati Makedoniju za članicu Ujedinjenih nacija pod privremenim imenom Bivša Jugoslovenska Republika Makedonija (FYROM). Time je Republika Makedonija postala 181. članica svetske organizacije. Od tada pa do danas, iako Jugoslavija faktički ne postoji ni na papiru, ostao je problem sa imenom i razvio se dugogodišnji spor sa Grčkom. U međuvremenu, grčka vlada je osporila i državnu zastavu Republike Makedonije, pa su makedonska vlada i parlament, pod silnim pritiskom Grčke i međunarodne zajednice, bili prinuđeni da izvrše promene u Ustavu i da uvedu nove simbole na državnoj zastavi. U ovom periodu bilo je nešto manjih problema i sa susednom Srbijom, koja je tada već nazvana Srbija i Crna Gora, sa kojima nisu odmah normalizovani međudržavni odnosi, čime su podržavali Grčku u njenim relacijama sa Republikom Makedonijom. Odluku o priznanju Republike Makedonije kao samostalne države prva je prihvatila susedna Bugarska. Ipak, Bugarska nije priznala makedonski narod, jezik i kulturu, dok je Republika Albanija uporno insistirala da se imenuje Republika Makedonija kao Bivša Jugoslovenska Republika Makedonija. Sa Srbijom i Crnom Gorom proces priznanja je završen 8. aprila 1996. godine kada je Republika Makedonija u Beogradu potpisala ugovor o regulisanju međusobnih odnosa. U tom periodu usledilo je priznanje Republike Makedonije i od strane Slovenije, Hrvatske i Bosne i Hercegovine. U ovom periodu doneti su mnogi zakoni među kojima i Zakon o privatizaciji, zakoni o zastavi, himni, potom lične karte, državljanstvo i slično. Bio je napravljen i jedan neuspešan pokušaj promene državnog grba Republike Makedonije. Pored toga, napravljen je i popis stanovništva u Republici (1994), a realizovane su i najkru-

pnije investicije. U tom periodu (oktobar 1994) po drugi put Kiro Gligorov je izabran za predsednika Republike Makedonije.⁷

U narednom periodu Republika Makedonija upostaviće diplomatske odnose sa Evropskom unijom, međusobno su se priznali Republika Makedonija i SR Jugoslavija, a biće donesen i Zakon o novoj teritorijalnoj podeli. Država je dobila sasvim novi lik. Tranzicija se i dalje nastavlja i kao da se ne vidi njen kraj. Narod je uznemiren i traži izlaz iz veoma složenog i lošeg ekonomskog stanja. Zbog toga, na trećim parlamentarnim izborima, narod Makedonije je izrazio poverenje partiji VMRO-DPMNE (Vnatrešna makedonska revolucionarna organizacija – Demokratska partija za makedonsko nacionalno jedinstvo) i njenih koalicioničnih partnera, u nadi da će se nepovoljno stanje poboljšati. VMRO-DPMNE kao partija na vlasti vodila je državu u periodu od 30. septembra 1998. godine do 1. novembra 2002. godine. Na čelu Vlade kao njen premijer bio je Ljubčo Georgijevski, koji je ujedno bio i predsednik partije.

Tokom 1999. godine i nadalje ponovo smo imali krupne događaje na političkoj sceni. Započeo je rat na Kosovu, a intervencija NATO saveza bila je na pomolu. Tokom marta vojne sile NATO saveza su napale SR Jugoslaviju, a Makedonija je u tom periodu na neki način postala njegova baza. Na njenoj teritoriji bilo je stacionirano oko 16.000 vojnika, a makedonska vlada je dozvolila prelet NATO-vih aviona preko teritorije Republike Makedonije. Zbog takvog ratnog stanja, nastao je egzodus oko 360.000 stanovnika sa Kosova, koji su dosta brzo došli na teritoriju Makedonije u privremene kampove. Vlada Republike Makedonije morala je obezbediti sve što im je bilo potrebno, od ishrane do zdravstvenih usluga, što je i učinila, iako je ekonomski država bila iscrpljena. Krajem 1999. godine u Republici Makedoniji održali su se drugi predsednički izbori na kojima je za predsednika izabran Boris Trajkovski. Teret koji je ponela makedonska država u vezi sa krizom u Srbiji i na Kosovu teško su mogli da podnesu i ekonomski stabilnije države od Makedonije. Kao dopuna toj teškoj situaciji došao je 16. februar 2001. godine, kada je grupa albanskih ekstremista započela oružane sukobe sa armijskim i policijskim silama Republike Makedonije na severu zemlje, na granici sa Kosovom. Započeo je vojni konflikt. Makedonska država je upotrebila svoje vojne i policijske snage. Zbog takvog stanja, maja meseca Vlada Republike Makedonije pod pritiskom

⁷ U Skoplju je 3. oktobra 1995. godine izvršen neuspešan atentat na predsednika Kiru Gligorova.

opšte nepovoljne situacije bila je primorana izvršiti sopstvenu rekonstrukciju i formirati vladu političkog jedinstva u koju su ušle i opozicione partije Socijaldemokratskog saveza i Socijalističke partije. Pod pritiskom međunarodne zajednice, 5. jula bio je postignut dogovor o prekidu vatre, a 8. avgusta, posle dugotrajnih pregovora, u Ohridu bio je parafiran Ramkovni ugovor, koji je bio potpisan 13. avgusta u Skoplju. U ovom vojnom konfliktu makedonske oružane snage imale su 70 poginulih vojnika i oficira. Broj poginulih albanskih ekstremista i do dan danas nije poznat niti je objavljen. Potpisivanjem Ramkovog ugovora, Republika Makedonija je dobila sasvim novi lik.

U ovom periodu veoma duge tranzicije, makedonsku državu pratile su, pored osiromašenja stanovništva, korupcijske afere, osobito u ekonomskoj sferi. Pored toga, u avionskoj nesreći poginuo je predsednik Republike Makedonije Boris Trajkovski.

Na sledećim parlamentarnim izborima, održanim 15. septembra 2002, godine, pobedila je koalicija na čelu sa Socijaldemokratskim savezom Makedonije, predvođena od njezinog predsednika Branka Crvenkovskog. Time je Branko Crvenkovski postao po drugi put premijer Vlade Republike Makedonije. Posle avionske nesreće i pogibije predsednika Republike Makedonije Borisa Trajkovskog, organizovani su novi predsednički izbori. Na tim izborima za predsednika Republike Makedonije učestvovao je i bio izabran Branko Crvenkovski, dotadašnji premijer. Zbog toga, za novog premijera Vlade bio je izabran Hari Kostov, tadašnji ministar unutrašnjih poslova. Na toj funkciji Hari Kostov nije ostao duži vremenski period. Zbog nepovoljnog ekonomskog razvoja i nemogućnosti da se nađe rešenje za izlaz iz te krize, podneo je ostavku, a za premijera je izabran Vlado Bučkovski, lider Socijaldemokratskog saveza.

Problemi koje je imala Republika Makedonija počeli su se rešavati u hodu, međutim, to je išlo vrlo sporo. Republika Makedonija je produžila put ka evro-atlanskim integracijama, a prihvaćena je i njena aplikacija u tim strukturama. U ovom periodu veoma krupan uspeh bio je priznanje pod ustavnim imenom Republika Makedonija od strane Sjedinjenih Američkih Država. No, i pored brojnih pozitivnih aktivnosti, u državi je vladalo opšte nezadovoljstvo zbog ukupnog stanja, posebno na ekonomskom planu. Nezadovoljstvo je bilo pokazano u pravom svetlu na parlamentarnim izborima, koji su održani 5. jula 2006. godine, gde su opozicione političke sile, predvođene VMRO-

DPMNE-om, dobili na izborima i preuzeli vlast formirajući vladu zajedno sa koalicionim partnerima. Premijer Republike Makedonije postao je Nikola Grujevski.

Tranzicija koja je započela krajem 90-ih godina XX veka doista predugo traje. Ipak, ona je u završnoj fazi. No, najvažnije je u tom pogledu da je tranzicija stvaranja makedonske države završena. Postojanje Republike Makedonije kao države na političkoj karti sveta je realnost.

SUMMARY

TRANSITION: FROM THE NEGATION OF TO INTERNATIONAL RECOGNITION OF THE REPUBLIC OF MACEDONIA

The author presents the political process of the creation of the Macedonian state from the time of Yugoslavia's breakup to the international recognition of the state. He devotes particular attention to the parliamentary elections, as well as to the attitudes of neighboring states and the international community. In addition, he reviews some significant political programs from the past which preceded the national renaissance of the Macedonians.

Boro Bronza

IZMEĐU REVIZIJE I TRADICIJE: Savremena historiografija postjugoslovenskih zemalja o razdoblju protonacionalnog razvoja južnoslovenskih naroda (1780-1800)

U kompleksnoj strukturi eks-jugoslovenske historiografije mikro-razdoblje, koje obuhvata dvije posljednje decenije XVIII stoljeća, imalo je u određenim aspektima specifičnu poziciju. Kompleksnost navedene strukture bila je u izvjesnoj mjeri implicirana svojevrsnom "hronološkom hijerarhijom". Naime, u eks-jugoslovenskoj historiografiji srednji vijek i moderno doba, tj. XIX i XX stoljeće, imali su značajno preimućstvo u odnosu na druga razdoblja, prvenstveno u kontekstu brojnosti angažovanih historičara i radova koji su bili produkt takvog angažmana. Dakle, specifičnost tog mikro-razdoblja ogleda i u činjenici da se ono, ipak, nalazilo na periferiji historiografskog interesovanja.

U diskusijama oko kontinuiteta i diskontinuiteta u historiografiji na prostoru postjugoslovenskih zemalja jedan aspekt posebno ide u prilog isticanju kontinuiteta u kontekstu proučavanja navedenog razdoblja – naime činjenica da je ono i dalje ostalo na periferiji. Takva pozicija, svakako, uslovljava teškoće u definisanju svih ključnih parametara (hronoloških, strukturalnih, tematskih i dr.) koji određuju ovo razdoblje. No, istovremeno, omogućava slobodu djelovanja, jer je dogmatski pristup u okviru ovog razdoblja bio najmanje prisutan, a shodno tome i eventualna sputavanja koja bi iz njega proizilazila. Uz sve prednosti i nedostatke koje takva pozicija nosi, postavlja se ključno pitanje - da li se savremena historiografska transformacija percepcije navedenog razdoblja na prostoru postjugoslovenskih zemalja ogleda u naglašavanju novih temat-

skih ili metodičkih pristupa ili, pak, u reviziji postojećih spoznaja u domenu političko-etničkog?

Samo pominjanje etničkog, nesumnjivo jedne od ključnih odrednica savremenih “revizija” nosi u sebi dodatan problem, odnosno otvara nove dileme. Nije, naime, jednostavno odgovoriti na pitanje da li su historičari prije (a i danas) navedeno razdoblje (1780–1800) tretirali kao razdoblje protonacionalnog razvoja, tj. da li se uopšte smatralo (smatra) da je takav razvoj tada postojao. Ovaj rad će kratko teorijski polemisati oko pitanja zašto se posljednje decenije XVIII stoljeća trebaju tretirati kao mikro-razdoblje protonacionalnog razvoja na prostoru postjugoslovenskih zemalja, te zašto je to razdoblje u ovom slučaju hronološki određeno upravo tako da obuhvata (samo) dvije posljednje decenije XVIII stoljeća, te nastojati odgovoriti na pitanje – kako izgledaju osnovne crte savremenih pogleda na to razdoblje na prostoru postjugoslovenskih zemalja.

Geografske granice

Na početku je neophodno razmotriti jednu terminološku nedoumicu vezanu za ovaj prilog. Naime, iako naslov upućuje na opservaciju svih postjugoslovenskih zemalja, činjenica je da je akcenat ovdje uglavnom na Bosni i Hercegovini, Hrvatskoj, Srbiji i Crnoj Gori, dok su Slovenija i Makedonija izostavljene. To je, u prvom redu, odraz spoznaje da je njihova pozicija u kontekstu ogleadne tematike u znatnoj mjeri drugačija u odnosu na zemlje kojima je ovdje posvećeno više pažnje.

U slovenačkoj historiografiji se, nakon sintetičkih dostignuća iz druge polovine XX stoljeća, a prvenstveno onog što su uradili Bogo Grafenauer¹ i Fran Zwitter,² nije dogodila neka značajnija promjena. Potrebno je istaći novije radove Petera Vodopiveca,³ kao svojevrstu novu sintezu slovenačke historije navedenog razdoblja. Međutim, ne postoji novi sadržinski, a ni konceptijski pristup. U priči o slovenačkom nacionalnom razvoju u “predmračnom periodu” i dalje se kao dominantna inicijalna situacija pominje formiranje Ilirskih

¹ Bogo Grafenauer, *Zgodovina slovenskega naroda V*, Ljubljana, 1974.

² Npr. Fran Zwitter, *O slovenskem narodnem vprašanju*, Ljubljana, 1990.

³ Npr. Peter Vodopivec, ‘Država, dežele in Slovenci v obdobju absolutizma’, u: *Od držav na Slovenskem do slovenske države*, Kočevje, 2004, 77-104.

provincija 1809. godine, dakle, događaji iz nešto kasnije faze, tj. prvih decenija XIX stoljeća, kojima je zatim slijedilo djelovanje Valentina Vodnika i drugih slovenačkih “prediliraca”. Faktički i dalje stoji da je Pohlinova “Kranjska gramatika” iz 1768. godine jedina značajnija manifestacija protonacionalnog razvoja u Sloveniji tokom druge polovine XVIII stoljeća.

U Makedoniji je situacija u tom smislu još jednostavnija, jer ne postoje ni takve manifestacije, odnosno teško da se može govoriti o bilo kakvom protonacionalnom djelovanju do djelatnosti “preporoditelja” u drugoj polovini XIX stoljeća. Činjenica je da je u tom smislu tek Karpošev ustanak iz 1689/90. događaj koji u makedonskoj istoriji prethodi njihovom djelovanju.

Ovdje već dolazimo do jednog od ključnih faktora koji je određivao mogućnosti razvoja protonacionalnih pokreta kod različitih južnoslovenskih naroda krajem XVIII stoljeća, tj. do geografskog položaja etničkih jezgri tih naroda u odnosu na političke centre imperija u čijem sastavu su se te jezgre nalazile. Zbog perifernog karaktera (i shodno tome intenzivne međusobne interakcije), koje su teritorije današnje Hrvatske, Bosne i Hercegovine, Crne Gore i Srbije imale u odnosu na Habsburšku monarhiju, odnosno Osmansko carstvo, mogućnosti za razvoj protonacionalnih istorijskih fenomena bile su osjetno veće nego na prostoru savremene Slovenije ili Makedonije, jer su ti prostori bili čvrsto ukotvljeni u relativno stabilnoj dubini navedenih imperija, te samim tim na neki način izolovani od mogućnosti lančane inicijacije protonacionalnog razvoja koja bi proistekla iz intenzivnije interakcije sa drugim područjima, što se posebno odnosilo na Makedoniju.

Bibliografska stvarnost

U kontekstu pitanja o tome da li su istoričari u vremenu prije 1990. godine navedeno razdoblje 1780-1800. tretirali kao razdoblje protonacionalnog razvoja, odnosno da li su ga kao takvo tretirali u drugačijoj mjeri nego što je to danas slučaj karakteristike savremene naučne produkcije definitivno daju odgovor da se to razdoblje u novijoj historiografiji postjugoslovenskih zemalja u značajnijoj mjeri predstavlja kao period rudimentarnog nacionalizma nego što je to bilo ranije uobičajeno. Svakako se to najjednostavnije može objasniti opštom nacionalističkom mobilizacijom i u politici i u nauci, koja je karakterisala postjugoslovenske zemlje naročito u prvoj polovini 90-ih godina XX

stoljeća, što je impliciralo da takav pristup samo postane još jedna trendovska modifikacija. Činjenica je, međutim, da se takav trend nije u značajnijoj mjeri promijenio ni u posljednjih desetak godina, što je nesumnjivo odraz jedne druge bitne dimenzije - naime, stvarne spoznaje realnog razvoja protonacionalizma na prostoru postjugoslovenskih zemalja krajem XVIII stoljeća, koja je dodatno učvršćena ekvivalentnim spoznajama na evropskom nivou u ovdje opserviranom razdoblju.⁴

Nova faza istoriografske produkcije u izvjesnoj mjeri je bila usmjerena i određena ranijom produkcijom, odnosno nedostacima iste, koji su se u izvjesnoj mjeri upravo nastojali kompenzirati, često, doduše, bez puno uspjeha. Među starijim djelima od posebnog značaja i u najnovijim vremenima su neka klasična djela austrijske historiografije sa naglaskom na implikacijama politike Habsburške monarhije na prostoru postjugoslovenskih zemalja krajem XVIII stoljeća, a u prvom redu djelo Adolfa Bera o istočnoj politici Austrije nakon 1774. godine⁵ i sveobuhvatno djelo Františka Vaničeka o istoriji Vojne krajine (za kraj XVIII stoljeća su relevantni III i IV tom).⁶

Takođe su značajna i djela koja su se temeljila na geografskim i vojno-geografskim proučavanjima prostora Zapadnog Balkana, kao dodatnom svjedočanstvu o pojačanom interesovanju Habsburgovaca za taj prostor. Od izuzetnog značaja je u tom smislu reizdanje putopisa Belsazara Hacqueta, jednog od osnovnih izvora austrijskog i evropskog znanja o geografskim i etničkim odnosima na Balkanu krajem XVIII stoljeća.⁷

Na tom tragu je i rad Hansa Jürgena Kornrumpfa o geografskom poznavanju Bosne i Hercegovine krajem XVIII stoljeća,⁸ koji je, ustvari, analiza špijunskog izvještaja austrijskog zastavnika Božića iz 1785. godine. Taj izvještaj

⁴ Ovo je posebno ubjedljivo prikazano u Horst Möller, *Fürstenstaat oder Bürgernation. Deutschland 1763-1815*, Berlin, 1998.

⁵ Adolf Beer, *Orientalische Politik Österreichs seit 1774*, Prag-Leipzig, 1883.

⁶ Fr.(antišek) Vaniček, *Specialgeschichte der Militärgrenze*, III-IV, Wien, 1875.

⁷ Belsazar Hacquet, *Physikalisch-politische Reise aus den dinarischen durch die julischen, car-nischen, rhätischen in die norischen Alpen*. Herausgegeben von Deutschen Alpenverein, München, 1989.

⁸ Hans-Jürgen Kornrumpf, *Zur geographischen Kenntnis Bosniens und der Hercegovina am Ende des 18. Jahrhunderts*, Südostforschungen XXIX, München, 1970, 302-308.

je u historiografiji postjugoslovesnkih zemalja poznat još od 1957. godine, kada su ga, u cijelosti, objavili Hamdija Kreševljaković i Hamdija Kapidžić.⁹

Napor Kreševljakovića i Kapidžića je bio dio bogatog iskustva postjugoslovenske historiografije na planu objavljivanja inače ne tako brojnih izvora za istoriju postjugoslovenskih zemalja krajem XVIII vijeka. Vrhunac te djelatnosti je, bez sumnje, dostignut tokom sedamdesetih i osamdesetih godina XX vijeka, kada su objavljeni ili reizdani mnogi ključni ljetopisi, hronike i dnevnici. Tako su se pojavili izvori čija adekvatna valorizacija i primjena u istoriografskim nastojanjima, nažalost, nije ni danas u potpunosti dovršena. Među najznačajnije i dalje spadaju redakcijski radovi fra Ignacija Gavrana i Andrije Zirduma, odnosno najbolja i najkompletnija izdanja ljetopisa franjevačkih samostana u Fojnici, Kreševu i Kraljevoj Sutjesci, te djela Filipa Lastrića.¹⁰ To je bio pravi nastavak ranijih edicija koje je objavio fra Julijan Jelenić, još u prvim decenijama XX vijeka.¹¹ Od posebnog značaja je i edicija ljetopisa sarajevskog hroničara Mule Mustafe Ševkija Bašeskije (oko 1731-1809),¹² kao i dnevnika zagrebačkog biskupa Maksimilijana Vrhovca.¹³ Na planu izdavanja relevantnih izvora za navedeno razdoblje posebno je bogata i korisna bila djelatnost Slavka Gavrilovića.¹⁴

⁹ Hamdija Kreševljaković – Hamdija Kapidžić (prir.), *Vojno-geografski opis Bosne pred Dubički rat od 1785. godine*, Naučno društvo NR BIH, Građa VII, Odjeljenje istorisko-filoloških nauka 5, Sarajevo, 1957.

¹⁰ fra Bono Benić, *Ljetopis Sutješkog samostana*, priredio fra Ignacije Gavran, Sarajevo, 1979, fra Nikola Lašvanin, *Ljetopis*, priredio fra Ignacije Gavran, Sarajevo, 1981, fra Marijan Bogdanović, *Ljetopis Kreševskog samostana (1765-1817). Izvještaj o pohodu Bosanskog vikarijata 1768*, priredio fra Ignacije Gavran, Sarajevo, 1984; Filip Lastrić, *Pregled starina bosanske provincije*, priredio Andrija Zirdum, Sarajevo, 1977.

¹¹ fra Julijan Jelenić (prir.), *Ljetopis franjevačkog samostana u Kreševu*, Sarajevo, 1918, te Julijan Jelenić (prir.), *Spomenici kulturnoga rada franjevacu Bosne Srebreničke*, Mostar, 1927. i Julijan Jelenić (prir.), *Izvori za kulturnu povjest bosanskih franjevacu*, Sarajevo, 1913.

¹² Mula Mustafa Ševki Bašeskija, *Ljetopis (1746-1804)*, priredio Mehmed Mujezinović, Sarajevo, 1968.

¹³ *Dnevnik Maksimilijana Vrhovca I*, priredio Dragutin Pavličević, Zagreb, 1987.

¹⁴ Vidjeti npr. Slavko Gavrilović, *Građa za istoriju Vojne granice u XVIII veku, Kњига I: Банска крајина 1690-1783, САНУ, Зборник за историју, језик и књижевност српског народа, II одељење – споменици на туђим језицима, Књига XXVIII, Београд, 1989.*

Povećano interesovanje Francuske za prostor Zapadnog Balkana, koje je prethodilo stvaranju Ilirskih provincija u doba Napoleona, takođe je dokumentovano u izvorima, a u tom kontekstu su od izuzetnog značaja radovi Midhata Šamića¹⁵ i Žarka Muļjačića.¹⁶ Uz neka klasična djela jugoslovenske historiografije, kao što su radovi Ferde Šišića,¹⁷ Bogdana Krizmana,¹⁸ Vasilja Popovića,¹⁹ Jovana Radonića,²⁰ Slavka Gavrilovića,²¹ Vase Čubrilovića,²² te još nekih istoričara stvorena je osnova na kojoj su građene spoznaje o razvoju protonacionalnih strijemljenja na prostoru postjugoslovenskih zemalja, krajem XVIII stoljeća. Međutim, neki vrlo važni radovi iz ranije faze, koji su se još otvorenije suočavali sa tom tematikom, ostajali su pomalo po strani do novijih vremena, u prvom redu je tu riječ o vrlo značajnom djelu Srećka M. Džaje o katolicima i prilikama u Bosni i Hercegovini krajem XVIII i početkom XIX stoljeća.²³

¹⁵ Midhat Šamić, *Francuski putnici u Bosni na pragu XIX stoljeća i njihovi utisci o njoj*, Sarajevo, 1966.

¹⁶ Жарко Муљачић, "Дубровачки извјештај о приликама у Херцеговини у прољеће 1788. год.", *Годишњак Друштва историчара Босне и Херцеговине*, IV (Сарајево, 1952.), 277-285. Видјети и рад Жарко Муљачић, "Француски дипломати у Босни 1793. г. и оснивање француског конзулата у Травнику", *Годишњак Друштва историчара Босне и Херцеговине*, VI, Сарајево, 1954, 307-315.

¹⁷ Ferdo Šišić, *Pregled povijesti hrvatskog naroda*, četvrto izdanje, priredio i pogovor napisao Trpimir Macan, Zagreb, 1975.

¹⁸ Bogdan Krizman, *O dubrovačkoj diplomaciji*, Zagreb, 1951.

¹⁹ U međuvremenu se pojavilo i treće izdanje - Василь Поповић, *Источно питање. Историјски преглед борбе око опстанка Османлијске царевине у Леванту и на Балкану*, Београд, 1996.

²⁰ Јован Радонић, *Римска курија и јужнословенске земље од XVI до XIX века*, Београд, 1950.

²¹ Славко Гавриловић, *Прилог историји трговине и миграције Балкан – Подунавље XVIII и XIX столећа*, САНУ, Посебна издања књига CDXXXIII, Одељење друштвених наука књига 67, Београд, 1969.

²² Нпр. Васа Чубриловић, "Босански фрајкори у аустриско-турском рату 1788-1791", у *Погледу Васа Чубиловића на српску историју XIX и XX века*, приредио Здравко Антонић, Београд, 1992, 135-159.

²³ Srećko Džaja, *Katolici u Bosni i Zapadnoj Hercegovini na prijelazu iz 18. u 19. stoljeće – Doba* →

Posljednjih decenija je za razvoj historiografije vezane za proučavanja kraja XVIII vijeka ponovo značajno povećan uticaj austrijske historiografske produkcije. Vrlo je bila značajna pojava obimnog djela Karla Kaserera o socio-ekonomskim aspektima istorije Vojne krajine.²⁴ Harald Heppner, takođe istoričar iz Graca, u svojim je radovima o razvojnim mogućnostima jugoistočnoevropskih društava nakon habzburško-osmanskih sučeljavanja od XVI do XVIII stoljeća²⁵ predstavio neke generalne postavke austrijske razvojne politike na jugoistoku. Značajne teze pojavile su se i u njegovoj disertaciji o Austriji i Dunavskim kneževinama 1774-1812²⁶, kao i u zborniku radova o istoriji saobraćaja i poštanske službe na prostoru Jugoistočne Evrope od XVIII stoljeća do najnovijeg vremena,²⁷ kojem je Heppner izdavač. Na sličnom tragu je i doktorat istoričarke iz Graca, Ulrike Tischler, o habsburškoj politici prema Srbima i Crnogorcima 1791-1822.²⁸

U svojim razmatranjima navedeni austrijski istoričari uglavnom se bave područjima Jugoistočne Evrope na kojima je u opserviranom razdoblju došlo do izvjesne fuzije austrijskih ekspanzionističkih napora i unutrašnjih nacio-

fra Grge Ilijića Varešanina (1783-1813), Zagreb, 1971. Vidjeti i Srećko M. Džaja, "Samostani, župe i osoblje Franjevačke provincije Bosne Srebrene 1786. godine", *Dobri pastir*, XIX-XX, Sarajevo, 1970, 185-195.

²⁴ Karl Kaser, *Freier Bauer und Soldat. Die Militarisierung der agrarischen Gesellschaft in der kroatisch-slawonischen Militärgrenze (1535-1881)*, Graz, 1986.

²⁵ Harald Heppner, *Die Entwicklungspolitik der Habsburger in Südosteuropa infolge der Türkenkriege*, Südostdeutsches Archiv XXVI/XXVII Bd., 1983-84. München, 1984, 88-99., isti *Die Entwicklungsmöglichkeiten für die südosteuropäische Gesellschaft infolge der habsburgisch-osmanischen Auseinandersetzungen des 16. bis 18. Jahrhunderts*, in Heiss, Gernot, (Hg.), *Das Osmanische Reich und Europa 1683 bis 1789*, Wiener Beiträge zur Geschichte der Neuzeit 10/1983, Wien, 1983, 203-218., isti *Die personelle Entwicklung der österreichischen Balkandiplomatie in der 2. Hälfte des 18. und zu Beginn des 19. Jahrhunderts*, Österreichische Osthefte 24/1, Wien, 1982, 21-32.

²⁶ Isti, *Österreich und die Donaufürstentümer 1774-1812. Ein Beitrag zur habsburgischen Südosteuropapolitik*, Graz, 1984.

²⁷ Harald Heppner, (Hg.), *Der Weg führt über Österreich... Zur Geschichte des Verkehrs- und Nachrichtenwesens von und nach Südosteuropa (18. Jahrhundert bis zur Gegenwart)*, Wien-Köln-Weimar, 1996.

²⁸ Ulrike Tischler, *Die habsburgische Politik gegenüber den Serben und Montenegrinern 1791-1822. Förderung oder Vereinnahmung?*, München, 2000.

nalno-socijalnih pokreta kod hrišćanskih naroda u okviru Osmanskog carstva.

Radovi pomenutih istoričara karakterišu se prevashodno vrlo preciznim prikazom institucionalnog razvoja Habsburške monarhije u cilju što efikasnijeg djelovanja na prostoru Jugoistočne Evrope. Međutim, interesantan segment ovih radova jeste i ocjena ideološkog pristupa Habsburške monarhije na Balkanu krajem XVIII i početkom XIX stoljeća. Za razliku od preovlađujućeg shvatanja, koje je decenijama bilo prisutno u većem dijelu evropske, kao i eks-jugoslovenske historiografije, a po kojem je djelovanje Habzburgovaca u tom periodu ocjenjivano kao izuzetno konzervativno, navedeni radovi političke poteze Austrije posmatraju uglavnom u duhu njihovih razvojnih dometa.

Kao što je poznato, razvoj turbulentnih političkih procesa na prostoru bivše Jugoslavije na razmeđu dviju posljednjih decenija XX stoljeća doveo je do situacije da u kratkom razdoblju od 1989/90. do 1991/92. paralelno egzistira nekoliko politički i sociološki uglavnom suprotstavljenih koncepcija. U svakom slučaju to mini-razdoblje se odlikovalo izvjesnim liberalizmom, ne samo u odnosu na jugoslovensku socrealističku fazu, nego i na hermetičnost kasnijih nacionalnih koncepcija. Tako da su se i u njemu pojavila neka djela koja su imala izražen značaj za potonje razdoblje.

Interesovanje njemačke i austrijske historiografije za proučavanja koja su povezivala prostor njemačkog govornog područja sa prostorom Jugoslavije postajalo je sve intenzivnije. Tako su se sve češće pojavljivale studije o kolonizaciji Nijemaca na tlu Panonske nizije, u prvom redu Vojvodine,²⁹ te o djelovanju austrijskih i drugih jakobinaca na prostoru Zapadnog Balkana, krajem XVIII stoljeća.³⁰ U jugoslovenskoj historiografiji su se pojavili, ili su ponovo objavljeni neki radovi koji su imali izuzetan odjek, kao što je sintetički rad Milorada Ekmečića o stvaranju Jugoslavije, pri čemu se taj proces prati upravo od po-

²⁹ Oskar Feldtänzer, *Joseph II. und die donauschwäbische Ansiedlung. Dokumentation der Kolonisation in Batscherland 1784-1787*, München, 1990.

³⁰ Helmut Reinalter, *Das josephinische Jahrzehnt: Staat, Politik und Gesellschaft*, in *Zaubertöne. Mozart in Wien 1781-1791*, Ausstellung des Historischen Museums der Stadt Wien im Künstlerhaus 6. Dezember 1990 – 15. September 1991, Wien 1991, 142-147. Vidjeti i Helmut Reinalter, *Aufgeklärter Absolutismus und Revolution. Zur Geschichte des Jakobinertums und der frühdemokratischen Bestrebungen in der Habsburgermonarchie*, Wien-Köln-Graz, 1980.

sljednjih decenija XVIII stoljeća,³¹ rad Jaroslava Šidaka i grupe autora o hrvatskom narodnom preporodu,³² rad Stjepana Antoljaka o odjecima Francuske revolucije u Hrvatskoj,³³ sintetički prikaz istorije Bosne i Hercegovine s kraja XVIII i početka XIX stoljeća, Galiba Šljive³⁴ i neka druga djela. Tada se pojavio i prevod njemačkog originala djela Srećka M. Džaje o konfesionalnosti i nacionalnosti Bosne i Hercegovine u tzv. predemancipacijskoj fazi.³⁵

U prvoj polovini devedesetih godina političke turbulencije i ratovi su izazivali pojavu potpuno novih smjernica u razvoju historiografije, odnosno istoriografija na prostoru postjugoslovenskih zemalja. Mnoga novonastala djela bila su pod uticajem nacionalističkih mitologija, pri čemu su posebno bili istaknuti mitovi tipa “sui generis”, “antiquitas” i “ante murale”.³⁶ U Bosni i Hercegovini su, od djela koja su se doticala kraja XVIII stoljeća, poseban značaj imale studije Ahmeda Aličića o pokretu Husein-kapetana Gradaševića i njegovoj predistoriji,³⁷ te Đorđa Mikića o istoriji Banje Luke, sa naglaskom na XIX stoljeću.³⁸ Za istoriju Crne Gore u navedenom razdoblju značajan je rad Radoslava Raspopovića o diplomatskoj istoriji Crne Gore, u kome posljednje decenije XVIII stoljeća imaju značajnu ulogu.³⁹

³¹ Милорад Екмечић, *Стварање Југославије 1790-1918, I*, Београд, 1989.

³² Jaroslav Šidak i dr., *Hrvatski narodni preporod. Ilirski pokret*, Zagreb, 1988.

³³ Stjepan Antoljak, “Odjeci i posljedice Francuske revolucije (1789) u hrvatskim krajevima”, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta u Zagrebu*, 22, Zagreb, 1989, 211-266.

³⁴ Galib Šljivo, *Bosna i Hercegovina 1788-1812*, Banja Luka, 1992.

³⁵ Original se pojavio još 1984. godine – Srećko M- Džaja, *Konfessionalität und Nationalität Bosniens und der Herzegowina. Voremanzpatorische Phase 1463-1804*, München, 1984. – a prvi prevod 1992. godine – Srećko M. Džaja, *Konfesionalnost i nacionalnost Bosne i Hercegovine. Predemancipacijski period 1463-1804*, Sarajevo, 1992.

³⁶ O istorijskim mitovima za ovdje opservirano razdoblje u novijoj historiografiji vidjeti više u Srećko M. Džaja, “Bosanska povijesna stvarnost i njezini mitološki odrazi”, u *Historijski mitovi na Balkanu*, Sarajevo, 2003.

³⁷ Ahmed S. Aličić, *Pokret za autonomiju Bosne od 1832. do 1832. godine*, Sarajevo, 1996.

³⁸ Ђорђе Микић, *Бања Лука на Крајини хвала*, Бања Лука, 1995.

³⁹ Радослав М. Распоповић, *Дипломатија Црне Горе 1711-1918*, Подгорица-Београд, 1996.

Za proučavanje XVIII stoljeća, pa i njegovih posljednjih decenija, na prostoru postjugoslovenskih zemalja, od izuzetnog značaja je projekat “Triplex Confinium”, koga je u Zagrebu pokrenuo Drago Roksandić. Uz čitav niz angažovanih mlađih saradnika (Nataša Štefanec, Zrinka Blažević, Hrvoje Petrić i dr.), ovaj projekat stavlja naglasak na proučavanje ekonomske istorije, kao i ekološke istorije, odnosno istorije prirodne sredine, kao jednog od ključnih faktora za razvoj drugih istorijskih aspekata.⁴⁰

Teorijske osnove o razvoju nacionalne svijesti u komparacijama evropskih i regionalnih okvira, između ostalih, daju djela Aleksandra Molnara⁴¹ i Petra Korunića.⁴² Pojavile su se i neke nove edicije izvora za istoriju druge polovine XVIII stoljeća, ali je, nesporno, došlo do velikog zastoja u odnosu na raniju aktivnost, naročito u odnosu na izdavački zamah iz sedamdesetih i osamdesetih godina XVIII stoljeća. Od novijih edicija se ističu dnevnik Save Tekelije, u redakciji Stevana Bugarskog,⁴³ te reizdanje djela barona Bartensteina, predsjednika Ilirske dvorske deputacije, koje je priredio Slavko Gavrilović.⁴⁴

Međutim, pojavila su se i djela autora iz drugih krajeva Evrope i svijeta koja su imala veliki značaj za nove spoznaje u kontekstu protonacionalnog razvoja na tlu Zapadnog Balkana krajem XVIII stoljeća. Osim pomenutih radova Haralda Heppnera i Ulrike Tischler, pojavili su se radovi Gerharda Ammerera i Leopolda Kammerhofera, koji govore o novim aspektima habzburško-osmanskog sučeljavanja 1788-1791,⁴⁵ odnosno o strateškom razvoju

⁴⁰ Vidjeti, između ostalog, Drago Roksandić i dr. (izd.), *Triplex Confinium (1500-1800): Ekohistorija, Zbornik radova sa međunarodnog skupa održanog od 3. do 7. svibnja 2000. godine u Zadru*, Zagreb-Split, 2003.

⁴¹ Aleksandar Molnar, *Narod, nacija, rasa. Istorijska izvorišta nacionalizma u Evropi*, Beograd, 1997.

⁴² Petar Korunić, “Porijeklo i integracija hrvatske nacije kao znanstveni problem”, *Zbornik Mirjane Gross*, Zagreb, 1999, 137-160.

⁴³ Стеван Бугарски (прир.), *Дневник Саве Текелије, бесмртног благодетеља народа српског, вођен у Бечу 1795-1797*, Нови Сад, 1992.

⁴⁴ Јохан Христифор барон Бартенштајн, *О расејаном илирско-расцијанском народу (1761.)*, приредио Славко Гавриловић, Београд-Ваљево, 1995.

⁴⁵ Gerhard Ammerer, *Der letzte österreichische Türkenkrieg (1788-1791) und die öffentliche Meinung in Wien*, in *Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs* 45, Wien, 1997, 59-86.

habsburške konzularne politike na Balkanu i Levantu, s posebnim osvrtom na Bosnu i Hercegovinu.⁴⁶ Značajni su i radovi nekih ruskih i bugarskih istoričara o događajima na Zapadnom Balkanu krajem XVIII stoljeća,⁴⁷ kao i američkih.⁴⁸ Među najnovijim inostranim radovima se ističe djelo Markusa Kollera o nekim aspektima istorije Bosne i Hercegovine u drugoj polovini XVIII stoljeća.⁴⁹

Iz navedene bibliografije je vidljivo da je austrijska historiografija dala i da daje vrlo značajan prilog proučavanju posljednjih decenija XVIII stoljeća kao mikro-razdoblja protonacionalnog razvoja na prostoru postjugoslovenskih zemalja. To je odraz nekoliko činjenica. U prvom redu toga da je izvorna baza za proučavanje protonacionalnih fenomena u velikoj mjeri smještena u samoj Austriji, a u drugom da je Habsburška monarhija bila vrlo intenzivno involvirana u samo pokretanje protonacionalnih procesa.

Neki aspekti konkretnih implikacija protonacionalizma tokom razdoblja 1780-1800.

U historiografiji XX stoljeća bilo je uobičajeno da se politika Habsburške monarhije prema prostoru Bosne i Hercegovine, i drugim dijelovima Zapadnog Balkana, krajem XVIII i početkom XIX stoljeća posmatra prevashodno u kontekstu vojnog angažmana Habburgovaca tokom rata 1788-1791, odnosno u sklopu ofanzivne politike Josipa II, te drugih poteza Habsburgovaca koji su bili povezani sa političkom ekspanzijom Monarhije. Tek su se u posljednjih

⁴⁶ Leopold Kammerhofer, *Das Konsularwesen der Habsburgermonarchie (1752-1918). Ein Überblick mit Schwerpunkt auf Südosteuropa*, in Heppner, Harald, (Hg.), *Der Weg führt über Österreich... Zur Geschichte des Verkehrs- und Nachrichtenwesens von und nach Südosteuropa (18. Jahrhundert bis zur Gegenwart)*, Wien-Köln-Weimar, 1996.; 7-35.

⁴⁷ Vidjeti npr. В. Н. Виноградов, *Война 1787-1791 гг. и утверждение России на Балканах*, у Виноградов, В. Н (ред.), *История Балкан. Век восемнадцатый*, Москва, 2004, 146-161. i Тамара Стоилова, *Третият Рим. Мирните решения на руската имперска политика в Югоизточна Европа през XVIII век*, София, 2001.

⁴⁸ Peter F. Sugar, *The Rise of Nationalism in the Habsburg Empire* in Sugar, Peter F. (ed.), *Nationality and Society in Habsburg and Ottoman Europe*, Aldershot – Brookfield, 1997, 91-120.

⁴⁹ Markus Koller, *Bosnien an der Schwelle zur Neuzeit. Eine Kulturgeschichte der Gewalt (1747-1798)*, München, 2004.

nekoliko decenija pojavile tendencije unutar historiografije da se potezi Habsburške Monarhije tretiraju i kroz prizmu razvojne politike.

Austrijska politika prema prostoru Zapadnog Balkana se može posmatrati dvojako: u kontekstu konkretizovanog djelovanja, te u kontekstu (neostvarenih) projekata. Habsburgovci su djelovali na planu izmjene shvatanja o vojnom, političkom, socijalnom, ekonomskom i kulturnom ustrojstvu i perspektivama kod naroda koji su se nalazili u sastavu Osmanskog carstva. Kao primjer protomodernizacijskog, odnosno razvojnog djelovanja Habsburgovcima je služio prostor Panonske nizije kojim su ponovno zavladaali tokom Bečkog rata 1683-1699, odnosno 1716-1718. (Banat). Tokom XVIII stoljeća vladajući habsburški krugovi su ostvarili značajne evolucione zahvate u cilju militarizacije, kolonizacije i drugih procesa kod stanovništva koje se nalazilo na prostoru Panonije.⁵⁰

Za implementaciju austrijskih planova bilo je potrebno da se stvore adekvatni uslovi na prostoru Zapadnog Balkana. Nakon 1815. godine odnosi Habsburgovaca i Osmanlija se razvijaju u drugačijem smjeru, odnosno zbog specifičnog spleta evropske geopolitičke konstelacije, Habsburgovci više ne nastupaju na agresivan način kao što je to bilo 1788. godine. Opšti socijalno-kulturni progres u Evropi uticao je i na razvoj novih mogućnosti za međusobne odnose naroda na Balkanu. Multietničnost i multikonfesionalnost su tokom XIX stoljeća stekle razvojne mogućnosti koje su samo 100 godina ranije bile nezamislive. Razdoblje 1780-1800. treba posmatrati i u njegovom odnosu prema periodu klasične epohe austrijsko-turskih ratova, krajem XVII i početkom XVIII stoljeća, te prema periodu habsburške okupacije, a zatim i aneksije Bosne i Hercegovine 1878-1918. U najranijem periodu habsburško-osmanskih relacija za same Habsburgovce je bilo nezamislivo da se, u slučaju njihovog eventualnog prodora na Zapadni Balkan, razvije multietnička i multikonfesionalna kohabitacija. U razdoblju okupacije, nekih 200 godina kasnije, to je bilo moguće, ma koliko da je taj koncept nakon 1878. godine bio nametnut silom. Razdoblje 1780-1800. je u tom pogledu prelazna faza, dakle, ne samo ideološki nego i kulturološki.

Stupivši na habsburški prijesto nakon majčine smrti, 1780. godine, Josip II je odlučio da radikalno promijeni pristup Dunavske monarhije u istočnom pitanju. Decenije mira na jugoistoku iz perioda trome vladavine Marije Tere-

⁵⁰ Vid. npr. Oskar Feldtänzer, *Joseph II. und die donauschwäbische Ansiedlung. Dokumentation der Kolonisation in Batscherland 1784-1787*, München, 1990.

zije zamijenila je dinamična politika saveza sa Rusijom protiv Turske. Tijekom 1781. i 1782. godine prevashodno kroz “Grčki projekat” Katarine II stvoreni su planovi o podjeli Balkana između Austrije i Rusije.⁵¹ Svakako, percepcija prostora Zapadnog Balkana, u habzburškim očima tada je prevashodno imala karakteristike ekspanzionističkih nastojanja, odnosno vojnog uništenja osmanskih efektiva na tom prostoru, a ne modernizacijskih perspektiva.

Marija Terezija se ranijih godina žestoko protivila Josipovoj politici saveza sa Rusijom. Znala je da u osnovi tog saveza leži mogućnost nove zajedničke ofanzive protiv Turske. Bila je vrlo isključiva u pogledu bilo kakve akcije protiv Turske. Njena razmišljanja o apsolutnoj nepotrebnosti za podjelom Turske, jer “Austrija ne bi dobila ništa, čak i kad bi se proširila do samog Konstantinopola, nego samo nezdrave, puste teritorije nastanjene nepouzdanim Grcima, što snagu Monarhije ne bi uvećalo, već iscrpilo”⁵² postala su jedna od maksima habsburške spoljne politike za njena života.

⁵¹ Austrijska percepcija “Grčkog projekta” ruske carice Katarine II (1762-1796), realističnost ideja koje su u njemu navedene, te realističnost odgovora austrijskog cara Josipa II (1780-1790) do danas u historiografiji predstavljaju kompleksno pitanje. Ranije je bilo uobičajeno da se “Grčki projekat” posmatra kao mnogo realnija opcija nego što je on to, objektivno, bio, npr. i u Vasilj Popović, *Istočno pitanje. Istorijski pregled borbe oko opstanka Osmanlijske carevine u Levantu i na Balkanu*, Beograd, 1996. U novijoj austrijskoj historiografiji postoji tendencija da se “Grčki projekat” posmatra kao krajnje nerealna zamisao, koju su Josip II i kancelar knez Wenzel Anton von Kaunitz-Rietberg (1711-1794) od početka upravo tako tretirali. Vidjeti Harald Heppner, *Österreich und die Donaufürstentümer, 1774-1812. Ein Beitrag zur habsburgischen Südosteuropapolitik*, Graz, 1984, 53-61. Na drugoj strani se opet pojavljuju ideje koje “Grčki projekat” posmatraju kao realniju varijantu, naročito u kontekstu planskog razvoja ruskih veza sa pravoslavnim hrišćanima na Balkanu. Vidjeti Tamara Stoilova, *Tretijat Rim. Mirnite rešenija na ruskata imperska politika v Iugoiztočna Evropa prez XVIII vek*, Sofija, 2001, 87-105. To donekle potvrđuje i ozbiljnost memoara barona Spielmanna “*Memoire sur le partage de la Turquie 1782*”, kao i osvrt samog cara na taj memoar “*Bemerkungen über Theilung*” Österreichisches Staatsarchiv, Abteilung Haus-, Hof- und Staatsarchiv (dalje: HHStA), Staatenabteilungen, Türkei III, Kart. 15: Grenzverhältnisse 1718-1795, Fasz.: Projekte einer Teilung des Osman. Reichs, Fol.: 213-238.

⁵² Pismo grofu Mercyu u Pariz, 31. 7. 1777. godine: “Die Theilung des Osmanenreiches wäre von allen Unternehmungen die kühnste und gefährlichste. Was würden wir gewinnen, wenn wir unsere Eroberungen selbst bis vor die Mauern Constantinopels ausdehnen würden? Ungesunde, culturlose, entvölkerte oder von unzuverlässigen Griechen bewohnte Provinzen, welche die Kräfte der Monarchie nicht steigern, sondern erschöpfen würden...” Adolf Beer, *Orientalische Politik Österreichs*, Wien, 1882, 39.

Rat 1788-1791, koji je na teritoriji Bosne i Hercegovine uglavnom poznat pod imenom Dubički rat (jer su se najžešće borbe tokom 1788. vodile oko Dubice, u sjeverozapadnoj Bosni⁵³), na neki način je predstavljao ogledalo kompletnog nastupa Habsburške monarhije na Balkanu tokom cijelog XVIII stoljeća. Habsburgovci su u svojim nastojanjima redovno ostajali nedorečeni, bez adekvatnog vojnog angažmana. Štaviše, snage koje su upotrijebljene u ratu 1788-1791. znatno su premašivale ranije angažovane efektivne, ali su još uvijek bile daleko od sveopštih mobilizacija karakterističnih za globalne evropske sukobe sredinom XVIII stoljeća, u koje je bila involvirana Habsburška monarhija, kao što je bio slučaj sa Ratom za austrijsko nasljeđe (1740-1748) ili Sedmogodišnjim ratom (1756-1763).

Ovakav austrijski pristup bio je impliciran hijerarhijom prioriteta u vanjskoj politici. Nesporna je činjenica da je angažman na jugoistoku Evrope bio za Habsburgovce od mnogo manjeg značaja nego ostvarivanje ili zadržavanje prevlasti u njemačkim zemljama i sjevernoj Italiji. Takva konstelacija ostala je faktički sve do trenutka kad je, ratovima za ujedinjenje Italije i Njemačke, Austrija definitivno bila istisnuta i iz Italije i iz Njemačke.

Leopold II se više od svog prethodnika interesovao i za sudbinu južno-slovenskih naroda u Monarhiji, odnosno Ilira, kako su ti narodi u to vrijeme uglavnom zajednički nazivani. Nakon sabora Srba iz Monarhije u Temišvaru avgusta i septembra 1790.⁵⁴ pri dvoru u Beču je 5. marta 1791. osnovana Ilirska dvorska kancelarija.⁵⁵ Ova institucija je bila nasljednik Ilirske dvorske deputacije, koja je djelovala u razdoblju 1744-1777.⁵⁶ Iako kratkotrajna epizoda,

⁵³ "Österreichisches Staatsarchiv, Abteilung Kriegsarchiv, Alte Feldakten (dalje: KA AFA) 1788-8-ad 7

⁵⁴ Na tom saboru je konstruisan konkretan politički program Srba u Habsburškoj monarhiji - "*Gravamina et postulata*", koji se bazirao na potvrdama prava dodijeljenih još krajem XVII vijeka. Милорад Екмечић, *Стварање Југославије 1790-1918 I*, Београд, 1989, 60.

⁵⁵ Славко Гавриловић, "Илирска дворска канцеларија у Бечу 1791-1792", *Зборник Матице српске за историју*, 49, Нови Сад, 1994, 7-16.

⁵⁶ Prvobitni naziv ove institucije bio je "*Hofdeputation in Banaticis, Transsylvanicis et Illyricis*", HHStA, Staatskanzlei, Provinzen, Illyrien, Kart. 2: 1752-1792 (2. Teil), Fasz.: 1 (1-91), Fol.: 6-9. Peter F. Sugar, *The Rise of Nationalism*, 97; vidjeti Јохан Христифор барон Бартенштајн, *О расејаном илирско-расцијанском народу (1761.)*, приредио Славко Гавриловић, Београд-Ваљево, 1995. Baron Johann von Bartenstein je bio dugogodišnji →

Ilirska dvorska kancelarija je bila značajan korak u razvoju institucionalnih odnosa Habsburške monarhije i Južnih Slovena. Ilirska dvorska kancelarija je prestala s radom već juna 1792. godine, pod pritiskom Mađarske dvorske kancelarije. Ovakvo brzo žrtvovanje južnoslovenskih interesa na račun mađarskih ostavilo je značajnog traga u narednim godinama, odnosno ubrzalo je proces razvoja nacionalnih pokreta kod Južnih Slovena u Habsburškoj monarhiji i na njenim granicama.

Protonacionalnim pokretima se pokušavalo parirati razvojem austroslavizma. Početak takvih tendencija se nalazi u djelu Čeha Jozefa Dobrovskog (Josef Dobrowský) “*O predanosti i zavisnosti slovenskih naroda dinastiji Austrije*” (*Über die Ergebenheiten und Anhänglichkeiten der slavischen Völker des Erzhaus Österreich*) iz 1791. godine. Kancelar Kaunic je caru Leopoldu II krajem 1790. godine saopštavao u čemu se sve ogleda značaj međusobnog suprotstavljanja nacionalno-državničkih strijemljenja Mađara i “Ilira”, pozivajući se na prastaru rimsku diplomatsku taktiku: “...što je jasnije nastojanje da se od Mađarske, Sedmogradske i Ilira stvori jedno jedinstveno tijelo, to je neophodnije paralelno razvijati princip zavadi pa vladaj”.⁵⁷ Ove smjernice su postale osnova kasnije habsburške politike na širem prostoru Zapadnog Balkana tokom XIX stoljeća.

Zaključak

Period 1780-1800. se na prostoru većine postjugoslovenskih zemalja karakteriše protonacionalnim razvojem koji je uglavnom bio posljedica intenzivnijeg djelovanja velikih sila na planu političke mobilizacije. U tom smislu se rat 1788-1791. mora posmatrati kao ključno ishodište većine procesa koji će

predsjednik Deputacije. On je, takođe, uviđao značaj političkog pridobijanja Južnih Slovena, odnosno “Ilira”, a posebno “Populo Rasciano” [HHStA, Staatskanzlei, Provinzen, Illyrien, Kart. 1: 1752-1792 (1. Teil), Fasz.: 1 (1-132), Fol.: 71-84.], za ostvarenje ciljeva Habsburške monarhije. Nakon njegove smrti 1767. godine predsjedništvo je preuzeo Mađar Ferenc Koller. Ilirska dvorska deputacija ukinuta je 2. decembra 1777. godine. HHStA, Staatskanzlei, Provinzen, Illyrien, Kart. 2: 1752-1792 (2. Teil), Fasz.: 1 (1-91), Fol.: 69-70.

⁵⁷ “... je sichtbarer und bedenkllicher die Absicht ist, die man hegt, aus Hungarn, Siebenbürgen, und der illyrischen Nation eine *vim unitam* zu machen, desto redlicher und notwendiger wird das Prinzip *divide et impera*...”, Arthur G. Haas, *Kaiser Franz, Metternich und die Stellung Illyriens*, Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs 11, Wien, 1958, 374.

se značajnije razviti u XIX stoljeću. Ključni generator novih turbulencija na prostoru Zapadnog Balkana bila je Habsburška monarhija, a nešto kasnije, u sve većoj mjeri i Rusija. Dodatnu ulogu je odigrala i defanzivna reakcija Osmanskog carstva. Političko vodstvo tih triju zemalja krajem XVIII stoljeća nije imalo zrelost kakva je karakterisala politiku tada vodećih zapadnoevropskih zemalja – u prvom redu Engleske. Upravo zbog toga su za ovaj prostor bili karakteristični izrazito kontradiktorni potezi.

Kao ključni nosilac konfuznih intencija pokazala se Habsburška monarhija. Za austrijsko političko vodstvo bilo je sasvim normalno da aktivno inicira protonacionalni razvoj kod pojedinih naroda u okvirima Osmanskog carstva kako bi ubrzala njegovu političku destabilizaciju i ostvarila svoje ekspanzionističke ciljeve, što je, uostalom, bio najklasičniji oblik političkog djelovanja tog vremena. Međutim, istovremeno je Habsburška monarhija nastojala da u potpunosti zatomi svaki pokušaj razvoja protonacionalnih pokreta kod južnoslovenskih naroda koji su se nalazili unutar same Monarhije. Već su takve nespojive i nemoguće namjere bile jasna naznaka problema koji će s protokom XIX stoljeća sve više pogađati ustrojstvo te državne tvorevine. Ponašanje Rusije je vrlo brzo postalo potpuno identično, a Osmansko carstvo nije bilo u stanju da izvrši potrebne reforme kako bi se stabilizovalo i revitalizovalo, te adekvatno pariralo Austriji i Rusiji u XIX stoljeću. Vojno i politički oslabljeno ono je bilo sve podložnije agresivnom propagandnom djelovanju Habsburgovaca i Rusa.

Kao ključni medij protonacionalne mobilizacije poslužila je religija, te je u tom smislu sasvim izvjesno zaoštavanje međusobnih odnosa velikih sila i religija koje su te sile podržavale bilo od presudnog značaja za etničke distinkcije. Nesporno je da su za deskripciju nacionalne diferencijacije procesi iz prve polovine XIX stoljeća bili mnogo ilustrativniji, zaokruženiji i zreliji, kao npr. Prvi srpski ustanak iz 1804. godine, Ilirski pokret u Hrvatskoj koga je, međutim, adekvatno pratio i ilirizam franjevacu u Bosni i Hercegovini, ili pokret Husein-kapetana Gradaševića 1831/1832. Ali isto je tako nesporno da je scena za te pokrete postavljena već u posljednjim decenijama XVIII stoljeća protonacionalnim pokretima iniciranim uništavajućim ratom 1788-1791, propagandnom politikom velikih sila i novim zamahom religijske mobilizacije.

U svakom slučaju razdoblje 1780-1800. posjeduje ogroman potencijal za dalja istraživanja. Taj se potencijal ogleda u mnogobrojnim još uvijek neta-

knutim izvorima crkvene provenijencije, ali i u osnovi prilično dostupnim izvorima koji se nalaze u nekim okvirima relativno bliskih srednjoevropskih i jugoistočnoevropskih metropola. Što se tiče Austrijskog državnog arhiva u Beču (**Österreichisches Staatsarchiv, Abteilung Haus-, Hof- und Staatsarchiv**, te **Abteilung Kriegsarchiv**), čini se da slabo proučeni izvještaji austrijske internunicijature u Istanbulu (*Aufstellungsverzeichnis des Botschaftsarchivs Konstantinopel*,⁵⁸ internuncij u razdoblju 1780-1802. bio je baron von Herbert-Rathkeal⁵⁹) nude posebno obećavajuće mogućnosti za dalje istraživanje razvoja protonacionalnih pokreta na Zapadnom Balkanu krajem XVIII stoljeća.

SUMMARY

BETWEEN REVISION AND TRADITION

This article deals with the certain aspects of historiography on the space of post Yugoslavian countries in the matter of last few decades of 18th century (1780-1800). This period, known as period of “early national development”, has had a marginal position in the global hemisphere of former Yugoslavian historiography. The fact is that this position was not changed much during last decade. On the other hand, understanding of this short period in the term of its significance in national development on the space of former Yugoslavia is very much increased. There are two reasons for that – nationalistic explosion during 1990s and greater level of comparative analysis of national development in Europe during the second half of 18th century which was

⁵⁸ Npr. “Protocolle des Conferences pour traite de paix Au Congrès de Sistov entre la Cour Imperiale et Royale & la Porte Ottomane Par La Maediation, et sous la Garantie des Cours de Londres, de Berlin & de la Haye. Commencé le 30 Decembre 1790, e Fini le 23 Aout 1791.”, HHStA, *Aufstellungsverzeichnis des Botschaftsarchivs Konstantinopel*, A – Erste Gruppe, Kart. 70: Weisungen 1791-99, Fasz.: Varia, 1790-1791, *Protocolle zu Sigtow 1790 und 1791* (1-46), Fol.: 6-46.

⁵⁹ Von Herbert je na poziciji austrijskog internuncija u Istanbulu ostao sve do svoje smrti 1802. godine. HHStA, *Staatenabteilungen, Türkei II*, Kart. 74: Weisungen, *Berichte 1780, 1781 I-III*, Fasz.: Weisungen 1780 (1-188), Fol.: 12-15.

not very present in the earlier historiography. Circumstances at the space of contemporary Slovenia and Macedonia during last few decades of 18th century were much different in the comparison with the other regions of former Yugoslavia, and for that Slovenia and Macedonia are not part of this analysis.

The number of books about this problem is very much increased during last decade. Because of great influence of Habsburg Monarchy on the space of former Yugoslavia at the end of 18th century there are numerous books and articles from Austrian historians that have increased influence at the historiography of former Yugoslavia, like for example works of Karl Kaser, Harald Heppner, Ulrike Tischler etc. Their works, together with works of their colleagues from Croatia, Bosnia and Herzegovina, Serbia and Montenegro have led towards some new definitions and conclusions.

The emphasis is still on the war between Habsburg Monarchy and Ottoman Empire 1788-1791. Policy of Habsburg Monarchy towards West Balkan in the last few decades of 18th century was, among other things, marked with the cooperation between Austrian Court and Christians from the space of Ottoman Empire. This kind of cooperation was very present especially in the north-western parts of Bosnia, because of its geographical position and tradition of Austrian military campaigning in this area in numerous encounters during 17th and 18th century. Beside of the offensive military approach of the emperor Joseph II (1780-1790), very significant part in the Austrian policy was political and religious influence on the Christians in the region. The problem for this cooperation and the development of political and religious intentions of local Christian inhabitants was strong confessional division between Catholics and Orthodox Christians, and especially between their religious leaders. The fact is that Austrian policy was a catalyst for faster development of “early national development”, which was speeded through crucial medium for transfer of national and political ideas at that time - religious mobilization.

One of the conclusions is that there still are great possibilities in further research of this matter especially in Vienna archives (Österreichisches Staatsarchiv, Abteilung Haus-, Hof- und Staatsarchiv and Abteilung Kriegsarchiv), because some very valuable reports (like for example in series “Aufstellungsverzeichnis des Botschaftsarchivs Konstantinopel”) are hardly seen by any earlier historian from the space of postyugoslavian countries.

(Translated by author)

Seka Brkljača

TERITORIJALNE SAMOUPRAVE U KRALJEVINI SRBA, HRVATA I SLOVENACA - OD USTAVNE KATEGORIJE I REALIZACIJE DO HISTORIOGRAFSKE OBRADJE

Teritorijalna samouprava na tri nivoa predviđena je članom 96. Vidovdanskog ustava Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca,¹ a u cilju praktične primjene ovih načelnih ustavnih odredbi donesen je *Zakon o opštoj upravi od 21. marta 1922. godine*, u kome se konkretizuje uloga velikog župana u oblasti i *Uredba o podjeli zemlje na oblasti*, kao i *Zakon o oblasnoj i sreskoj samoupravi od 26. aprila 1922. godine*.² Na taj način je stvorena zakonska osnova primjene dvojnog principa javne uprave u Kraljevini SHS, kao administrativne i samoupravne. U širim razmjerama, samoupravno je uređenje produkt razvitka modernih evropskih država i staro je jedva toliko koliko i moderni parlamentarizam. S druge strane, teritorijalne samouprave bile su i ostale osnova razvoja i ostvarenja kasnije ideje Evrope regija.

Apstraktno, van konteksta cijelog ustavnog dokumenta iz 1921. godine, sredine i onovremenog doba kraljevske države, ne bismo izašli iz okvira konstatacija koje su pratile tadašnje pohvale Vidovdanskog ustava. Međutim, samouprava kao suprotnost državnom birokratizmu bila je i kao ustavna odrednica u koliziji sa unitarnim i centralističkim principima na kojima je Vidovdanski ustav počivao. Takav paradoksalan položaj odredio je i sudbinu

¹ *Almanah Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca 1921-1922*, Svezak I, Zagreb, Hrvatski štamparski zavod, 1922, 26-50.

² *Službene novine Kraljevine SHS*, IV, 92, Beograd, 28. aprila 1922, *Zakon o opštoj upravi, Isto*, *Uredba o podjeli zemlje na oblasti*, *Narodno jedinstvo*, V, 144, Sarajevo, 18. jula 1922, 1, *Zakon o oblasnoj i sreskoj samoupravi*.

ovih organizacija javne uprave unutar države po samoupravnim tijelima, koja brigu o neposrednim interesima stanovnika regije vraća interesentima kao kreatorima i izvođačima rješenja. Iako društveno-ekonomske pretpostavke onovremene stvarnosti kraljevske države nisu išle na ruku oživotvorenju ove ideje, koja je u tadašnjoj političkoj situaciji imala izrazito praktičnu vrijednost argumenta političkog djelovanja, činjenica je da je eksperiment izveden 1927. godine i 1928, i da je ista ta država preko ministarstva finansija stvorila neophodne materijalne pretpostavke da, pored već postojećih općinskih i potpuno redukovanih sreskih i oblasne samouprave praktično ožive i djeluju. Ta faza u samoupravnom životu zemlje trajala je do suspenzije u januaru 1929. godine, odnosno ukidanja zakonima šestojanuarske diktature, koja nije opozvala samu ideju, jer su i banovine nominalno nazivane i formalno predstavljane da su uređene na tom principu. Zato u ovome slučaju možemo govoriti o drugoj organizaciono-strukturalnoj fazi teritorijalnih samouprava i komparirati ta dva perioda, koja, na primjeru samouprava, reflektuju političke principe uređenja države prije i poslije 1929. godine.

Dok se vrlo plodna literatura svih vrsta iz perioda kraljevske države ovim problemom bavila teoretski i informativno, kao i pragmatično u političke svrhe,³ historiografska literatura nakon 1945. godine, istražujući ovaj period kao potpuno novo polje naučnog interesa, fokusirala se na probleme koji su samoupravu doticali i obrađivali u kontekstu tih preferiranih tema. U historiografskoj literaturi nastaloj od 1945. do 1990. godine tretman teritorijalnih samouprava podređen je obradama pojedinih političkih stranaka, odnosno

³ Pored ostalog, u Kraljevini SHS, Jugoslaviji izlazio je više puta godišnje i specijalizovani časopis koji se bavio problematikom teritorijalnih samouprava u teoriji i praksi, zastupajući, od početka izlazenja 1926. godine pa do kraja perioda kraljevske države, stavove koji su se bazirali na principima što razvijenije samouprave odozdo prema gore, pri čemu se državna uprava pojavljuje kao neophodni kontrolor zakonitosti u poslovanju ovih administrativno-teritorijalnih jedinica. Po osnivanju 1927. godine Saveza gradova Kraljevine SHS, Jugoslavije časopis postaje organ Saveza. Saradnici časopisa *Savremena opština-Savremena općina* pod rukovodstvom svog idejnog tvorca dr. Miloslava Stojadinovića bili su mnogobrojni stručnjaci različitog profila i iz raznorodnih branši u zemlji i inostranstvu, političari, ministri, narodni poslanici, samoupravni činovnici, među njima i Slobodan Jovanović, Dragiša Lapčević, akademik Jovan M. Žujević, Milan Grol, dr. Viktor Novak, dr. Ferdo Šišić itd., u: *Savremena opština-Savremena općina*, Beograd, Savez gradova Kraljevine SHS/Jugoslavije i Savez organizacija službenika gradskih i seoskih opština Kraljevine SHS/Jugoslavije, 1926.-1940.

problematici koja je u to vrijeme bila u žiži naučnog interesa. Serioznije istraživanje ove moderne ideje, koja svoje oživotvorenje doživljava u savremenim decentralizovanim demokratskim državama, ima naučnu opravdanost u činjenici da je bila ustavna kategorija u pokušaju realizacije odozgo prema dole u društveno-političkim uslovima države koja nije imala te i takve atribute. Međutim, historiografija do 1990. godine nije ostavila ni traga nekom ozbiljnijem pokušaju obrade teme koja i suštinski i leksički liči na ideju samoupravljanja i komunalne uprave. U državi ideološkog uklona, koji je u periodu kraljevske države živio pored ovih ideja u sistemu paralelnih svjetova, ignorisao se nakon tog perioda bilo kakav idejni kontinuitet sa prethodnicom. Brisanjem prošlog afirmisalo se državno i društveno-ekonomsko uređenje, koje je trebalo, ne samo da predstavlja negaciju liberalne građanske države po evropskom uzoru, nego je i promovisan autohtoni samoupravni sistem bez embrionalnog uzora, posebno ne na istom geopolitičkom prostoru. Apstrahiranje i ignoriranje nepoželjnog nameće se kao zaključak zašto ovakva tema nije našla svoje mjesto u historiografskoj obradi, dok se, s druge strane, postavlja pitanje da li je to baš tako, ili, da li je to tako jednostavno?

Pitanje samouprava pokrenuto je još na Krfskoj konferenciji 1917. godine, pri čemu su se i na samoj konferenciji sukobila dva stava ili čak više stavova koji su izražavali poglede na rješavanje budućeg uređenja zajedničke države, a time i rješenja nacionalnog pitanja, koje će u novoj državi biti problem broj jedan društveno-političkog života.⁴ Već tada izneseni stavovi izražavali su čitavu lepezu poimanja unutrašnjeg kvaliteta i kvantiteta samouprava, koja su kasnije u kontinuitetu izražavala političke stavove stranaka i pojedinaca o principima, strukturi i funkcijama teritorijalnih samouprava, odnosno o unutrašnjoj strukturi države. To je bio onaj aspekt teritorijalnih samouprava koji

⁴ Već tada izneseni stavovi predstavnika srpske buržoazije (izuzev Stojana Protića, Ljube Jovanovića, Ljube Davidovića, Vojislava Marinkovića, simptomatično, jedan kasniji radikal-ski disident i buduće demokrate) koji su izražavali poglede u osnovnom na to da lokalne samouprave i samoupravne jedinice ne budu neka vrsta autonomnih ili kada su u pitanju veće jedinice, nekih federalnih jedinica, već korektiv pretjeranog centralizma u državi, u: Nadežda Jovanović, *Politički sukobi u Jugoslaviji 1925-1928*, Beograd, Rad, 1974, 181-182, Takvi stavovi su u osnovnom principijelnom organizovanju i podjeli vlasti u Kraljevini SHS i kasnije Jugoslaviji i bili oni stavovi koji su ugrađeni u ustavnu i zakonsku regulativu koja je samouprave tehnički odijelila od uprave vrstom finansiranja i podjelom poslova pri čemu je od općine do oblasti samouprava servisirala državnu vlast.

je svojom žestokom i suprotstavljenom politizacijom uticao na daljnju sudbinu ovih institucija javne uprave, ali i kasniji tretman kao historiografske teme. Atraktivnost tema iz političke istorije, njena dinamičnost i intrigantnost, mnoštvo zanimljivih ličnosti, odnosno prošlost jedne poražene politike u vrijeme nove koja otvoreno ukazuje na svoju uspješnost, poželjan komparativni kritički uklon, što metodološki što i samom autocenzurom, ostavilo je sa strane ovakve teme. Bolje i korektnije rečeno, one su podređene političkom aspektu i ne izlaze iz tog okvira i kada se bave i samom strukturom i efektima djelovanja teritorijalnih samouprava u Kraljevini SHS.⁵ Naime, prevaga koncepcije Nikole Pašića, odnosno radikalske (izuzimajući Stojana Protića), ugrađena u kasniji Vidovdanski ustav, uticala je na praktično političko djelovanje oko koncepta unutrašnjeg kvaliteta i kvantiteta teritorijalnih samouprava. Dok je u svom savremenom trenutku politika podređivala sebi i svom cilju čitave škole komunalnih teoretičara, kao i praktične efekte djelovanja samoupravnih institucija, s druge strane, kasnije, kada je taj savremeni trenutak postao prošlost nepostojeće države, ista ta politika kraljevske države odnijela je prevagu u istorijskim monografijama nad onim istim komponentama nad kojim je dominirala i prije. I šta se onda dešava, šta imamo kao rezultat? Bez namjere, a posebno ne kritizerski, da dovodim u pitanje vrijednost tako uspješnih rekonstrukcija i analiza u više monografija koje se bave temama iz političkog života kraljevske države, temama iz društvenog i privrednog života, posebno agrara ili radništva, prosto se namaće tvrdnja da preferiranjem političkog aspekta istoričari u zaključcima, kojima faktički izriču sud i daju ocjene, skoro potpuno su zanemarili efekte, odnosno rezultate djelovanja kako općinskih tako i oblasnih samouprava, kao i čitavu onovremenu biblioteku rasprava o ovome pitanju. Ne samo da je sa ovakvim pristupom i iz takvog aspekta historiografija izrazito jednostrana, invalidna i generalno negativistička prema

⁵ Branislav Gligorijević, *Demokratska stranka i politički odnosi u Kraljevini Srba Hrvata i Slovenaca*, Beograd, Institut za savremenu istoriju, 1970, Nedim Šarac, *Uspostavljanje šestojanuarskog režima 1929. godine sa posebnim osvrtom na Bosnu i Hercegovinu*, Sarajevo, Svjetlost, 1975, Atif Purivatra, *Jugoslavenska muslimanska organizacija u političkom životu Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca*, Sarajevo, Svjetlost, 1977, Ibrahim Karabegović, *Reformistički pravac u radničkom pokretu u Bosni i Hercegovini 1919-1941*, Sarajevo, Svjetlost, 1979, Tomislav Išek, *Djelatnost Hrvatske seljačke stranke u Bosni i Hercegovini do zavođenja dikature*, Sarajevo, Svjetlost, 1981, *Istorija Saveza komunista Bosne i Hercegovine*, Sarajevo, Institut za istoriju i Oslobođenje, 1990.

ideji i oživotvorenju ovih institucija teritorijalne samouprave, nego se konstru-
 iše slika diskontinuiteta, kako idejnog tako i organizaciono-strukturalnog, sa
 komunalnom upravom socijalističkog perioda⁶ ili kantonalnom organizacijom
 Federacije BiH, ili principima decentralizacije država Evropske unije na četiri
 administrativno-teritorijalna nivoa. Između Svetozara Markovića ili Pariške
 komune i samoupravnog socijalizma pojavio se vještački vakum popunjen
 ocjenama o radikalskom punom zaokretu od ideja uzora, koji sam za sebe to
 ostaje i u socijalističkom periodu. Rezultati serioznog istraživanja sačuvanih
 fondova oblasnih samouprava bosanskohercegovačkog prostora ili degenerira-
 nih samouprava banovina, kao i mnogobrojnih listova koje su ispisali teoreti-
 čari i praktičari samouprava u periodu kraljevske države, itekako popunjavaju
 ovaj vakum, a time i opravdavaju vraćanje ovoj problematici.

Problem unutrašnjeg uređenja države, kako ga je rješavao Vidovdanski
 ustav od 28. juna 1921. godine, predviđao je političko-teritorijalnu organi-
 zaciju zemlje na tri nivoa samoupravnih zajednica, od općine preko sreza do
 oblasti. Oduševljeni zagovarači, koji su branili onakvo uređenje države kakvo
 je usvojeno po Vidovdanskom ustavu, isticali su kao naročitu odliku ondaš-
 njeg vladinog prijedloga, kasnije Ustava, a to su široke samouprave.⁷ Samou-
 prave su po Vidovdanskom ustavu predviđene na takav način da pored javne
 uprave koju vode državni organi, sa svojim, njima potčinjenim aparatom čiji je
 vrhovni šef kralj, a preko odgovornih ministara, preuzmu jedan dio agenada

⁶ A. Jovanović, S. Popović, P. Aligrudić, M. Matejić, H. Emini, *Komune, njihova organizaci-
 ja i nadležnost*, Beograd, Savremena administracija, 1955., Jovan Đorđević, *Sistem lokalne
 samouprave u Jugoslaviji*, Beograd, Savremena administracija, 1957, Aleksandar Jovanović,
Komunalno uređenje Jugoslavije, Beograd, Savremena administracija, 1962., Milivoje
 Kovačević, *Komunalni sistem i komunalna politika*, Beograd, Zavod za izdavanje udžbenika
 SR Srbije, 1965, Radovan L. Pavićević, *Država kao konfederacija komuna*, Beograd, Institut
 za međunarodni radnički pokret, 1969.

⁷ Ministar pravde u tadašnjoj vladi, Marko Trifunović, rekao je u svom ekspezeu o prijed-
 logu ustava da je: "ovaj predlog zaveo široku oblasnu samoupravu, da bi na taj način dao
 mogućnosti što većem razvijanju individualnih delatnosti i da bi dao što šireg maha radu
 unutra u samim oblastima, na podizanju i snaženju narodnog blagostanja." Ovakvim ar-
 gumentima branili su i ostali govornici istog političkog mišljenja prijedlog ustava nasuprot
 onima koji su tražili u raspravi u Ustavotvornoj skupštini drugačije uređenje države, u: Me-
 hmed Spaho, Dajte nam obećane samouprave, *Savremena opština-savremena općina*, II, 1 i 2,
 Beograd, Savez gradova Kraljevine SHS, januar-februar 1927, 726.

javne uprave koji bi se, na taj način, nalazio u rukama samoupravnih tijela da bi ih vršila kao zadatke koji prvenstveno njima pripadaju, za svoj račun, na svoju odgovornost i preko svojih organa. Ovamo spadaju u prvome redu takozvana teritorijalna samoupravna tijela: općine i gradovi, i samoupravna tijela višeg reda: srezovi i oblasti. Kod takve organizacije javne uprave donošenje odluka ne nalazi se u rukama činovništva po zvanju, odnosno profesionalnog aparata, nego je po samoupravnim načelima dato u ruke onima kojih se ti poslovi u prvome redu i neposredno tiču, kojima ti poslovi imaju služiti i koji, na kraju, za njihovo vršenje i način vršenja snose odgovornost i posljedice. Tako oni upravljaju sami sobom, to jest svojim zajedničkim interesima koji se prvenstveno njih tiču. Kod samouprave se radi o neposrednoj užoj zainteresiranosti onih kojima je povjereno vršenje samoupravnih poslova. A cijela ideja samouprave ne rađa se kao originalna ideja, jer je, pored niza teoretskih djela i političkih rasprava, u nekim zemljama Evrope imala više manje i svoju i praktičnu primjenu (engleska lokalna uprava). U slučaju kraljevske države simptomatično je bilo jedinstvo teorije i političkih zagovornika u tome kako je i na koji način u idealnom obliku objašnjavana kod njenih propagatora. Primamljivost čitave zamisli zasniva se baš na toj neposrednoj zainteresiranosti upravljača, koju država hoće da iskoristi za javni interes, za cjelokupnost, pretpostavljajući, da će se pojedinci ili grupe sa mnogo više smisla, revnosti, razumijevanja, i ako je potrebno samoprijegora predati vršenju javnih poslova koji se prvenstveno njihovih vlastitih interesa dotiču, nego što bi se to moglo očekivati od birokratske državne uprave i njenih organa. Na taj način važniji poslovi lokalne zajednice, općine, regije, ne nalaze se u rukama postavljenih činovnika po zvanju, već samih interesenata, odnosno od njih izabраниh organa, u jednoj riječi laika, stanovnika manjeg ili većeg lokalnog okruženja koji nisu opterećeni birokratskim pogledima na stvar, kojima nije forma preča od sadržaja, jer oni sami na sebi i svome krugu osjećaju dejstvo rada javne uprave. U djelokrug samouprava dolazi i to da interesenti koji upravljaju javnim upravnim poslovima sami snose i troškove samouprave, tj da se oni sami imaju brinuti za pokriće samoupravnih rashoda. Čitav takav koncept bio je u cilju što racionalnijeg rukovanja sa prihodima, kao i da se izbjegne ona u državnoj upravi česta pojava, da se pri trošenju postupa neekonomski rasipno, jer je između velike udaljenosti mjesta trošenja i stvaranja prihoda oslabljena svijest o teškoćama potonjega i o teškom pritisku javnih tereta. “Dobro razvijena

samouprava je preduslov za vladu naroda samim sobom u nacionalnoj državi preko izvršne vlasti, koja je odgovorna Narodnoj skupštini kao vrhovnom i suverenom predstavniku naroda”.⁸

Ustavni principi, zatim rješenja i na kraju i sama praksa nalazili su se u vidnom raskoraku. Ako bi se pojedini članovi Vidovdanskog ustava čitali sami za sebe i komparirali međusobno, dobiveni rezultat je svakako paradoks u primjeni. Naime, Ustavom propisana potpuna centralizacija državne organizacije i administracije upućivala je na sužavanje kruga nosilaca, kao i korisnika stvarne vlasti.⁹ Proklamovane samouprave, od oblasti do najmanjih upravnih teritorijalnih jedinica, općina, oživotvorene, na osnovu predviđenih zadataka i funkcija kao *države u malom* koje same sobom upravljaju, bile bi u praktičnom životu kao takve suštinska negacija centralizma i unitarizma izvršne vlasti države u kojoj su sukobi centralističkih htijenja i federalističkih tendencija bili stalna i najupečatljivija karakteristika od početka 1918. godine, pa do njenog kraja 1941. godine. U tom sukobu bila je ukliještena i samouprava, odnosno oblasna i općinska politika i na nju su se reflektirale i jedna i druga tendencija. Kralj kao neprikosnoveni arbitar, u centralizmu i unitarizmu vidio je garant države koju je smatrao svojim vlasništvom. Izvršna vlast, vlade i ministri ponašale su se u skladu sa tim.¹⁰ Ovo tim više, budući, da su glavni tvorci Vidovdanskog ustava iz vodstva Radikalne stranke, inkorporirajući stil mišljenja i **rada koji je apsolutizovao vlast, svoj nekadašnji politički ideal, lokalnu samoupravu, degenerirali, istrošili i svodili na birokratsku palicu izvršne vlasti.**¹¹

⁸ Stevan Sagadin, Naše Samouprave, u: *Jubilarni zbornik života i rada SHS 1.XII 1918-1928*, Zagreb, Matica živih i mrtvih SHS, 1928, 613.

⁹ Nedim Šarac, *Uspostavljanje šestojanuarskog režima*, 80.

¹⁰ Svetozar Pribičević je zabilježio u svojim memoarima da je od 1918. godine do 1929. Narodna skupština izazvala samo dvije od 23 krize vlade, ”...kao regent i, najzad kao kralj često je torpedovao vlade, ili je iza kulisa davao znak da se torpeduju”, u: Svetozar Pribičević, *Diktatura kralja Aleksandra*, Beograd: Prosveta, 1952, 117.

¹¹ Slobodan Jovanović, Samouprava po prvom radikalskom programu, u: *Savremena opština-Savremena općina*, I, 6, Beograd, septembra 1926, 10, Ustav iz 1888. godine bio je kompromis između radikala i kralja Milana. “Oni su popustili njemu u pitanju administrativnog uređenja, da bi on njima popustio u drugim pitanjima”.

Naime, samouprava je organizacija javne uprave po samoupravnim tijelima unutar države i u izvjesnom smislu samouprava znači uvijek neku suprotnost prema državnoj upravi. Zato odnos samoupravnih tijela, oblasti, općine, grada prema državi i obrnuto sačinjava, ne samo glavni problem samouprave, nego karakteriše način upravljanja državom u cjelini i direktno utiče na život i razvoj lokalnih zajednica manjeg ili većeg obima.¹² Iz toga odnosa decidno proističu nadzor, vrsta i jačina državne uprave nad ovim administrativno-teritorijalnim jedinicama, iz toga principa izvedena je i vlast nad njima, djelokrug, odnosno funkcije, kao i obezbjeđivanje materijalne osnove tih funkcija, odnosno njihovo finansiranje.

Teritorijalne samouprave pretpostavljaju upravljanje poslovima od neposrednog interesa njenih stanovnika putem predstavnika koje su ti stanovnici slobodno i neposredno izabrali i na taj način ih ovlastili da u njihovo ime i u njihovom interesu i njima odgovorni vrše poslove od zajedničkog lokalnog interesa. U Bosni i Hercegovini taj preduslov samouprava predviđenih Vidovdanskim ustavom nije bio ispunjen ni nakon oblasnih izbora u 1927. godini, odnosno do prvih općinskih izbora 1928. godine, važećih rezultata samo do 6. januara 1929. godine. Isto tako nije postojala ni cjelovita zakonska regulativa koja bi pravno obezbijedila okvir u kome su najniže samouprave, kao gradske i seoske općine, mogle djelovati. Naime, ni u vrijeme tako kasnih oblasnih izbora nije bio obezbijeđen ni onaj minimum samoupravnog djelokruga najmanjih administrativno-teritorijalnih jedinica koji je postojao u austrougarskom periodu sa izabranim općinskim upravama, predstavnicima lokalnog stanovništva. Samouprave lokalnih zajednica pretpostavljale su modernu parlamentarnu državu sa minimumom demokratije izražene u slobodnom, opštem pravu glasa koji će tim samoupravama dati izabrane predstavnike kao

¹² U pravnoj, politološko-sociološkoj literaturi socijalističkog perioda, komuna se definiše kao zajednica slobodnih i suverenih individua u kojoj one zadovoljavaju sve svoje osnovne potrebe i koja je po svome karakteru samoupravna zajednica koja se suprotstavlja svakom političkom centralizmu. "Svaki istinski samoupravni mehanizam zahtijeva, dakle, suverenu komunu, kao osnovu čitavog sistema.", u: Radovan L. Pavićević, *Država kao konfederacija komuna*, 154-156., Kako kraljevska država nije definisana takvom njene samouprave nisu poimane kao faza u razvoju samouprava nego kao paralelni sistem na koji se ne oslanja razvoj komunalnog sistema u SFR Jugoslaviji.

kandidate koji se bore oko komunalnih programa te zajednice.¹³ Pozivanje na idealiziranu tradiciju narodne samouprave u Srbiji davne prošlosti¹⁴ od strane radikala nije moglo prikriti jasnu tendenciju da su se samouprave u Bosni i Hercegovini do 1927., odnosno 1928. godine svodile na strogo kontrolisanu i ograničenu brigu gradskih uprava oformljenih političkom voljom suprotnog pravca, odozgo, kako da u okvirima samofinansiranja zadovolje mnogobrojne životne i upravnom regulativom obavezujuće funkcije.¹⁵ Na njihov račun prenosila je država i mnoge svoje obaveze i ovlaštenja za vršenje poslova za račun državnih centralnih organa, a s druge strane, to je u primjeni bio i najjeftiniji i najefikasniji način upravljanja lokalnim zajednicama u kojima je samouprava shvaćena samo kao tehnička podjela u otpravljanju državnih poslova, istovremeno ne narušavajući samoupravom centralistički sistem.

Osim Ministarstva unutrašnjih poslova po funkcioniranje političko-teritorijalnih zajednica bio je bitan i Državni savjet kao vrhovno administrativno tijelo Kraljevine.¹⁶ Pored ostalih dužnosti Savjet rješava:

¹³ Problem opšteg aktivnog i pasivnog izbornog prava ostao je otvorenim u čitavom periodu kraljevske države. Oba ustava skoro identičnim tekstom regulišu ovo pitanje (član 70. Vidovdanskog i član 55. Septembarskog ustava iz 1931. godine) i prepuštaju kasnijoj zakonskoj regulativi "žensko pravo glasa". Zanimljivo je za navesti da su se predstavnici bosanskohercegovačkih gradskih općina neprekidno zalagali preko svoga članstva u Savezu gradova (dr. Ivo Pavičić, podnačelnik grada Sarajeva) da se to pitanje reguliše u korist ženske populacije, kao neophodan politički preduslov kvaliteta teritorijalnih samouprava, u: *Savremena opština-Savremena općina*, VII, 7-10, Beograd, juli-oktobar 1932, 605.

¹⁴ Ružica Guzina, *Opštine u Srbiji 1839-1918. Pravno-politička i sociološka studija*, Beograd; Rad, 1976, 487-488.

¹⁵ Već Ustavom Kraljevine Srbije iz 1888. godine, kao i Zakonom iz 1890. godine, radikali su dokazali da nisu ostali dosljedni načelima stranke iz 70-tih godina XIX vijeka i da su uspostavili vlast koja je preko svojih činovnika kontrolirala lokalnu samoupravu koja se bavi manje važnim stvarima strogo ograničenu širokim kompetencijama sreskih načelnika, u: Nadežda Jovanović, *Politički sukobi u Jugoslaviji*, 181.

¹⁶ Državni savjet sastojao se od 30 članova, od kojih 15 imenuje kralj, a 15 bira Narodna skupština, s tim da listu od 30 kandidata od kojih 15 bira Skupština predlaže kralj i obrnuto. Kandidati moraju imati vrhunsko obrazovanje, pretežno diplomu Pravnog fakulteta i najmanje 10 godina iskustva u državnoj službi ili javnom radu., u: *Godišnjak Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca za 1926. god.*, Beograd, Stošović i Bell, 1926, 29-30.

- donosi završna rješenja o žalbama, koje se tiču izbora za oblasne skupštine i odbore, i općinskih izbora;
- da kao najviši upravni sud rješava o sporovima upravne prirode, kao i da rješava sukobe administrativne vlasti;
- rješava u prvome i posljednjem stepenu sporove zasnovane na žalbama protiv ukaza i ministarskih rješenja;
- vrši nadzornu vlast nad samoupravnim jedinicama po odredbama zakona;
- rješava sukobe o nadležnosti između državnih i samoupravnih vlasti.

Državnom savjetu podređeno je 6 upravnih sudova od kojih je jedan djelovao u Sarajevu.¹⁷ Sudeći po mnogobrojnim rješenjima koje je donio na razne predstavke i žalbe, Upravni sud, odnosno Državni savjet je bio instanca posljednje pravne nade građana, političkih stranaka, službenika, zatim općina i oblasti kao kolektivnih tijela, odnosno pravnih lica.

Odnos samoupravnih tijela, od oblasnih, do seoskih i gradskih općina prema državi, odnosno nadzor državne uprave sačinjava glavni problem samouprava i u principu oko ovoga pitanja se vodi politička borba i od njenih rezultata zavisi u kojoj mjeri samouprava postoji i u kom obimu. Politička borba koja se vodi oko nadzorne vlasti nad samoupravama je suštinski borba za vlast nad općinskim i regionalnim upravama, koje bi na osnovu slobodnih izbora predstavljale i zastupale zbir pojedinačnih i grupnih interesa stanovnika administrativne oblasti, i nadzorne vlasti države oličene u funkciji nadzorne institucije, onako kako je odredi zakonska regulativa. Za niže samouprave u Kraljevini SHS bila je predviđena samoupravna hijerarhija. Prema takvom uređenju nadzornu vlast nad općinama vršila bi sreska samouprava, nad ovom oblasna, i tek ova najviša samouprava podliježe državnoj nadzornoj vlasti. Od svih proklamovanih principa podjele javne uprave na državnu upravu i samouprave po članu 96. Ustava, u izvođenju ovoga principa donijet je *Zakon o oblasnoj i sreskoj samoupravi od 26. aprila 1922. godine*. Sreska samouprava u smislu sreskih skupština i odbora nikada nije u punoj funkciji uvedena u život, iako je Zakon za to odredio rok koji je davno istekao,¹⁸ i nakon što je

¹⁷ *Godišnjak Kraljevine SHS za 1926. god.*, 29.

¹⁸ Zakon izričito određuje rok od tri mjeseca (Prelazna naređenja, stav 2.) od dana stupanja na snagu datog Zakona.

donesena i *Uredba o poslovnom redu u sreskoj skupštini od 7. jula 1922. godine*.¹⁹ Oblasna samouprava predstavljena funkcionalno samo u položaju velikog župana takvom je i ostala do zakašnjelih oblasnih izbora 1927. godine i formiranja oblasnih skupština i oblasnih odbora. Suštinski i nakon stvaranja izbornih predstavničkih tijela oblasti, ove ostaju pastorče državne vlasti i svo vrijeme dok su postojala kreću se u okvirima koje im je nametnula upravna vlast i finansijska situacija, velikim dijelom ovisna od te vlasti. Veliki župani, koje postavlja kralj na prijedlog ministra unutrašnjih djela, stvarno inkorporiraju u svojim ovlastima pravo upravljanja preko državnih organa poslovima javne uprave u datim oblastima. Ovaj upravni sistem države dvojnog kolosjeka, uporednost državne i samoupravne administracije nije suštinski, što se tiče nadzora nad upravljanjem bosanskohercegovačkim gradovima i seoskim općinama, promijenila ni Uredba ministarskog savjeta o prenosu poslova na oblasne skupštine od 26. novembra 1927. godine.²⁰ Bitne funkcije državne uprave sa kojima gradske i seoske općine održavaju službenu korespondenciju ostaju sreski poglavari i veliku župani, čija pozicija likvidacijom Pokrajinske uprave za Bosnu i Hercegovinu postaje ključnom na bosanskohercegovačkom terenu. Djelokrug samoupravnih tijela oličenih u gradskim i seoskim općinama, njihovo finansiranje i autonomni okvir odlučivanja u odnosu na nadzornu vlast pokazuju manjak autonomija u praksi i uporedo visok stupanj centralizacije i stroge koncentracije vlasti u nadzornim državnim predstavnicima. Čitav projekat samouprava, djelomično i pravno uobličen, u Bosni i Hercegovini bio je demonstracija demokratičnosti vlasti i oživljavanje iluzije o stvarnom učešću javnosti u poslovima uprave.²¹ Konkretnost te politike demonstrirana je šestojanuarskim udarom kada je vladajuća politika procijenila da magle više nisu potrebne.²²

¹⁹ *Službene novine Kraljevine SHS*, IV, 190-XXVIII, Beograd, 20. avgusta 1922.

²⁰ *Narodno jedinstvo*, X, 135, Sarajevo, 6. decembar 1927, Službeno.

²¹ Donošenje Obznane i Zakona o zaštiti javnog poretka u državi 1921. godine odnosno kršenjem izborne volje birača, ličnih prava, slobode udruživanja i štampe, kao i osnovnih političkih prava vlada je štiteći sebe poništavala političke uslove koji bi omogućavali dati milje za razvoj samouprava, u: Član 6. Zakona o oblasnoj i sreskoj samoupravi i čl. 18. Zakona o zaštiti javne bezbednosti i poretka u državi od 13. avgusta 1921. godine, *Službene novine Kraljevine SHS*, IV, 170, Beograd, 1921.

²² Zakon o izmeni Zakona o opštinama i oblasnim samoupravama, u: *Službene novine* →

Iznenadna odluka vlade od 18. novembra 1926. godine da raspiše oblasne izbore za 23. januar 1927. godine bila je iznenađenje i za koalicionog partnera radikala, HSS, pa je glasilo HSS-a *Dom* i naziva “prepadom sa oblasnim izborima”.²³ Pet godina nakon *Zakona o oblasnim i sreskim samoupravama iz 1922. godine*, na osnovu članova 95-99, 101, 103, 134. i 135. Vidovdanskog ustava i naređenja da se u roku od tri mjeseca poslije stupanja *Zakona* na snagu raspišu i provedu oblasni izbori, ova zakašnjela odluka nakon toliko godina odlaganja bila je rezultat političke procjene. Ciljano je donesena da bi rezultirala, prije svega, političkim poenima radikalima u sređivanju njihovih redova, osobito tzv. centru sa Nikolom Uzunovićem na čelu, i uopšte boljoj poziciji i uticaju radikala uzdrmanih koalicijom sa Radićem²⁴ i kraljevom averzijom prema jakim političkim strankama i ličnostima, a posebno situacijom nastalom nakon iznenadne Pašičeve smrti u decembru 1926. godine. Vladajuća klika, koja se godinama vješto opirala da provede u život zakone o samoupravama koje je sama donijela, nije tako naglo promijenila mišljenje i stavove,²⁵ te je oblasnim izborima, koji su 23. januara 1927. godine provedeni u cijeloj državi, nastojala da postigne za sebe pozitivne političke ciljeve. Sam čin izbora i konstituiranja i rada oblasnih skupština od 23. februara 1927. godine i oblasnih odbora bio je podređen tim prvenstveno političkim principima, koji su, u osnovi, trebali da samoupravnim okvirom sačuvaju centralističku hegemoniju.²⁶ Zato su se oblasni izbori pretvorili u još jedno odmjeraivanje stranač-

Kraljevine SHS, XII, 6, Beograd, 6. januar 1929, *Isto*, 9-IV, 11. januar 1929.

²³ Dok su se ministri iz redova HSS-a dogovarali sa radikalskim članovima vlade da se “promijeni izborni red za oblastne skupštine” i naglasili “da bi bilo mnogo bolje prihvatiti občinske izbore u cijeloj državi”, u odsutnosti nekoliko ministara radićevaca vlada je donijela odluku o oblasnim izborima, u: Tomislav Išek, *HSS*, 271.

²⁴ Nadežda Jovanović, *Politički sukobi*, 142-143.

²⁵ Radikalska većina u svim vladama težila je sprovođenju oblasne samouprave radi učvršćivanja centralizma, ali, s druge strane, odlaganje tog uvođenja je odražavalo bojazan da će lokalne samouprave dovesti do jačanja federalističkih ili centrifugalnih snaga, osamostaljivanja hrvatskih oblasti i slabljenja centralizma, u: Nadežda Jovanović, *Politički sukobi*, 183.

²⁶ Radićevci su smatrali da bi sprovođenje oblasnih izbora značilo parcelizaciju Hrvatske, jer je to bilo provođenje ustavnog načela o uvođenju u život podjele državnog teritorija na 33 administrativne oblasti. Žureći se sa izborima, Uzunovićeva vlada je nastojala da natjera →

kih snaga i odnosa i bili nova prilika za obračun režima sa opozicijom i prilika opoziciji da već jedanput na terenu potvrdi svoju političku snagu i prezentuje sve argumente oko izbornog terora, zloupotreba i nepravilnosti koje su bile već tradicionalni vid specijalnog rata opozicije i režima u kraljevskoj državi.²⁷

Dok su neki gajili nadu da će nakon oblasnih izbora politički život odozdo poći putem ozdravljenja, padom još jedne vlade Nikole Uzunovića, raspadom koalicije Radićevaca i radikala, započeo je u Kraljevini SHS period vladavine u kojem je *drugi ustavni faktor* bio sve otvoreno prisutniji. *Riječ*, glasilo jednog od stubova centralizma od stvaranja države 1918. godine, Svetozara Pribičevića, pisalo je povodom nove vlade: "Obrazovanje vlade sa istovremenim odlaganjem skupštine znači da mi plovimo punom parom prema diktaturi".²⁸ Česte krize i promjene u Uzunovićevim vladama davale su utisak jedne političke lakrdije, kojima se kompromituje parlamentarni princip sa političkim strankama kao saučesnicima, kojima je neparlamentarno rješavanje krize postalo navikom i normalnom situacijom u nenormalnim uslovima pune devijacije političkog života u državi. Takva scena pokazala se, ne samo pogodnom za predigru uvođenja i prihvatanja diktature, nego je takvom dijelom i kreirana kraljevim djelovanjem na stvaranju tzv. dvorske ili četvrte partije, koja će potiskujući sve ostale razbijati njihovo jedinstvo na efemerne grupacije, od kojih su neke voljne djelovati direktno po njegovim nalogima.²⁹

Razmišljanja i shvatanja pojedinih stranaka, stavovi i parole predizbornih proglaša da su oblasne skupštine i buduće općinske trebale da označe početak

Radićevce da prihvate takvo uređenje učešćem na izborima, u čemu je i uspjela, u: Nadežda Jovanović, *Politički sukobi*, 151.

²⁷ Ukupni rezultati u kraljevskoj državi upoređeni sa odnosom snaga u Narodnoj skupštini, pokazuju da su radikali izgubili oko 20 % glasova, da su SLS i HSS dobile približno isto toliko, a da su zemljoradnici gotovo udvostručili svoje snage. Demokratska zajednica i samostalni demokrati zadržali su približno isti broj glasova, u: Živko Avramovski, *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji, Godišnji izvještaji Britanskog poslanstva u Beogradu 1921-1931., Knjiga Prva (1921-1930)*, Beograd-Zagreb, Arhiv Jugoslavije-Globus Zagreb, 1986, 464-465, Od 190 mandata za oblasne skupštine u Bosni i Hercegovini JMO je na samostalnim listama osvojila 52, Narodna radikalna stranka 47, HSS 36, Savez zemljoradnika 28, DZ(JMO i DS) 15, SDS 10, Nezavisni radikali 1 i Udružena opozicija 1, u: Atif Purivatra, *Jugoslavenska muslimanska organizacija*, 253.

²⁸ Svetozar Pribičević, *Diktatura kralja Aleksandra*, 61.

²⁹ Branislav Gligorijević, *Demokratska stranka*, 468-480.

uvođenja sistema široke narodne samouprave i pruže mogućnosti za demokratsko nadmetanje, pored političkih i socijalno-ekonomskih programa, “sve ono što je najvažnije i najpotrebnije za svakidašnji narodni život i napredak”, bila su plod široke lepeze stavova o unutrašnjem sadržaju postulata oblasnih samouprava i njihovoj praktičnoj primjeni. Bukvalno čitanje zakonskih članova dovelo je do političkih iluzija i uzaludnih nadanja, jer su takva poimanja, normativno utemeljena na postavci da oblasne samouprave čine neku vrstu protuteže protiv administrativnog centralizma koji je i Vidovdanskim ustavom usvojen, proturječila već ocrtanim pravcima unutrašnjeg razvoja države, sa učvršćenim centralizmom i sve ograničenijim elementima demokratije.³⁰ Data društveno politička i privredna situacija i dalje tendencije političkog razvitka nisu bile odgovarajuća podloga, čak su bile suprotne onim postulatima na kojima je i sam *Zakon o oblasnim samoupravama* predvidio ingerencije ovih administrativno-teritorijalnih tijela.

Sporazum o zajedničkom radu oblasnih skupština i odbora između JMO, HSS, demokrata Ljube Davidovića i Težačke stranke postignut 17. februara 1927. godine, političke kombinacije i pretumbacije, napravio je skupštinsku većinu i radikale doveo u neplanirani položaj opozicije. Na taj način je političkim manevrima stvorena situacija, koja će kao trajna karakteristika obilježavati oblasne skupštine i imati odlučujući uticaj na rad oblasnih skupština i formiranje oblasnih tijela.³¹ Naime, opozicija u oblasnim skupštinama je pozicija, a pozicija radikala, koji su u Beogradu držali vladu i imali podršku kralja, u oblasnim skupštinama u Bosni i Hercegovini bila je opoziciona, čak je koalicija u nekoliko centara na području Bosne i Hercegovine koordiniranim djelovanjem spriječila ulazak radikala u predsjedništva ovih teritorijalno-ad-

³⁰ Nedim Šarac, *Šestojanuarska diktatura*, 104.

³¹ Sporazum o zajedničkom radu oblasnih skupština HSS, JMO Davidovićevih demokrata i zemljoradnika od 17. februara 1927. godine ograničio je ulogu koju su radikali namjeravali da ostvare u ovim skupštinama. Zato je pouzdanik dvorskih krugova pokrenuo akciju od februara do maja 1927. godine pregovarajući sa svima ponaosob što za tadašnji politički milje i manir nije bilo ništa neobično, u cilju stvaranja neke “četvrte stranke” čisto srpskog obilježja kao protuteža onim snagama koje su oblasne skupštine shvatale u izvornom obliku i koje bi parirale centralističko hegemonističkom kursu vladajućih garnitura. Kao rezultat bilo je skretanje namjera Radića za saradnjom sa drugim opozicionim strankama i rastakanje jedinstvenog decentralističkog fronta oblasnih skupština u Bosni i Hercegovini, u: Nadežda Jovanović, *Politički sukobi*, 200, Tomislav Išek, *HSS*, 283-284.

ministrativnih tijela. To pitanje ko je u vladi, a ko u oblasnim skupštinama je trajno uticalo na rad ovih predstavničkih samoupravnih tijela zahvaljujući poziciji najvažnijeg segmenta u kome su oblasti bile ovisne od države, odnosno od vlade. Bez dostava finansijskih sredstava u još neizgrađenom sopstvenom sistemu finansiranja oblasti, njihova izvršna tijela bila bi paralizirana, jer su bila, u prvo vrijeme potpuno, a poslije velikim dijelom, ovisna od državnih dotacija. S druge strane, vrsta i visina, kao i aktiviranje budžeta oblasti podliježalo je procjeni i odobrenju centralne upravne vlasti, odnosno ministra finansija.³²

Politička situacija nakon oblasnih izbora, istupanje Radića iz vlade, nova Uzunovićeve vlada, stranačka prestrojavanja i naslućivanje novog opozicionog bloka približavanjem Demokratskoj zajednici Spahe i Davidovića, udar opozicije i čak dijela radikala protiv aktuelnog ministra unutrašnjih poslova Bože Maksimovića i neustavnim manevrima neposredno nakon oblasnih izbora raspuštanje Narodne skupštine i novi skupštinski izbori zakazani za 11. septembar 1927. godine, ukupno su bili, pored sve teže privredne situacije, vrlo nepovoljni politički faktori, koji su, sa svoje strane, uticali na formiranje i djelovanje, prije svega, oblasnih skupština, a zatim i oblasnih odbora kao njihovih operativnih tijela.

Drugo ograničenje nastupilo je već samim činom potpisivanja uredbi i pravilnika o radu oblasnih skupština, kada je kralj kao potpisnik afirmirao centralistički karakter čitave organizacije oblasnih skupština ne dozvoljavajući da naruše centralističko hegemonistički poredak i principom da sve odluke koje prelaze sumu od jednog miliona dinara ovisne su od prethodne saglasnosti i odobrenja ministra finansija. Oblasne skupštine, kao najviši i najveći organi samouprave, bile su u provođenju u život svojih formalnih prava i obaveza ograničene i fizički jer su se rijetko sastajale, uglavnom godišnje povodom rasprave o proračunu oblasti. Podređene velikom županu oblasti koji je personificirao nadzornu vlast druge instance, marljivo radeći preko svojih oblasnih odbora kao izvršnih organa, oblasne skupštine bile su praktično do kraja ovisne i materijalno i izvršno u provođenju ideja i odluka, nejednako tre-

³² *Narodno jedinstvo*, X, 20, Sarajevo, 24. februar 1927, 1, Uredba o oblasnim i sreskim samoupravnim budžetima.

tirane i nejednako ograničene u cijeloj državi.³³ U takvim političkim uslovima, limitirane sve lošijom privrednom situacijom koja je pružala slabe mogućnosti za adekvatnu materijalnu podlogu hvale vrijednim planovima i ambicijama, oblasne skupštine i oblasni odbori u Bosni i Hercegovini predstavljali su, u kratkom vremenu, ipak vidljiv pokušaj neke druge vrste administrativno teritorijalne organizacije nego što je bila do tada.³⁴

Konstituisanje oblasnih skupština kao vrhovnih organa oblasti imalo je za posljedicu formiranje oblasnih odbora, čiji su izabrani članovi bili delegirani predstavnici stranaka na osnovu političkih sporazuma partija koje participiraju u oblasnim skupštinama.³⁵ Ustrojstvo oblasnih odbora izvršeno je po uredbama koje su donošene u različito vrijeme, te su se i odbori organizovali istim tempom kako su donošene uredbe i pravilnici o izvršenju budžeta pojedinih oblasti, koje bez tih propisa i priliva sredstava nisu mogli ni početi djelovati.³⁶

³³ Budžeti nekih oblasti odobreni su odmah, a druge su morale da šalju delegacije da urgiraju u Beogradu i traže podršku da bi njihovi budžeti bili odobreni, iako su prošli skupštinsku raspravu i bili kao takvi predloženi. Isto tako i neki prirezi ili takse bili su odobreni jednoj oblasti, a drugoj nisu. Dok je ministarstvo finansija odobrilo Oblasnom odboru Splitske oblasti da uvede porez na gradske općine u iznosu od 0,5 % kao oblasni doprinos gradskih općina, isti nije odobren Mostarskoj oblasti pod izlikom "jer jedno samoupravno tijelo ne može da od drugog samoupravnog tijela traži naknadu za vršenje usluga". Oblasni odbor Mostarske oblasti žalio se na odobreni budžet za 1928. godinu i da referenti Ministarstva finansija vode neuravnoteženu politiku prema oblastima, dok pojedinim nešto odobre, drugi to isto ne mogu dobiti., u: ABH, Fond OOSO-3, 999, 1928.

³⁴ U djelokrug oblasne samouprave spadali su poslovi 1) Oblasne finansije, utvrđivanje godišnjeg proračuna, raspolaganje sa oblasnim prihodima, uprava oblasnih imanja i iskorištavanje oblasnih preduzeća. 2) Izdavanje građevinskih propisa, vršenje oblasnih javnih radova kao cesta, željeznica, kanala, mostova, regulacija rijeka itd., 3) unapređenje privrede u oblasti, ratarstva, stočarstva, šumarstva, itd., pomaganje obrta, industrije, zadrugarstva. 4) briga o narodnom zdravlju, o humanim ustanovama i socijalnim zadacima u oblasti. 5) unapređenje prosvjete i stručnog obrazovanja. 6) oblasne ustanove za štednju i kredit, uzajamno pomaganje i osiguranje., u: Član 2. Zakona o oblasnoj i sreskoj samoupravi., Stevan Sagadin, Naše samouprave, *Jubilarni zbornik života i rada SHS 1. XII 1918.-1928.*, 616.

³⁵ *Narodno jedinstvo*, XI, 8, Sarajevo, 21. januar 1928, 1, - Uredba o ustrojstvu Oblasnog odbora u Oblasti Sarajevskoj, Isto, 32, Sarajevo, 22. mart 1928, 1, - Uredba o poslovniku Oblasti Mostarske.

³⁶ *Narodno jedinstvo*, 74, Sarajevo, 9. juli 1927, 1, Budžet Sarajevske oblasti., Isto, 79, 23. juli 1927, Budžet Travničke oblasti., Isto, 106, 27. septembar 1927, Budžet Mostarske oblasti., →

Prema *Zakonu o oblasnim samoupravama, član 93. stav drugi* predviđa se kao obaveza da oblasni odbori vrše i funkciju nadzorne vlasti po pitanju zakonitosti nad općinskim gazdovanjem, jer su prema istom članu stav prvi navedeni kao izvršni organ oblasne samouprave koji “razmatra i konačno odobrava ili odbacuje budžete općina, koje su u sastavnom delu dotične oblasti, a čiji bi općinski prirez na neposrednu porezu prelazio 50 %. Za prirez preko 300 % potrebno je odobrenje ministra finansija”.³⁷ Oblasnim izborima i konstituiranjem oblasnih skupština kao izbornih tijela u februaru 1927. godine, te izborom oblasnih odbora od strane oblasnih skupština, odnosno političkim dogovorima i koalicijama političkih stranaka koje su bile zastupljene u oblasnim skupštinama, donošenjem uredbi o ustrojstvu odbora i pravilnika o njihovom radu, formalno su završene sve predradnje da član 93. Zakona dobije svoju primjenu u praksi. Prema tome, bosanskohercegovačke općine sa dotadašnje relacije sreski poglavari veliki župani prelaze u kvalitetno novi odnos predviđen Ustavom i ovim Zakonom kao niže samoupravne jedinice kojima je nadzorna vlast viša samoupravna jedinica, gravitirajuća oblasna skupština, odnosno u ovome slučaju konkretno oblasni odbor. U 1927. godini, uredbama od 26. novembra te godine o prenosu poslova na oblasti, prenijete su na oblasne samouprave pojedine službe, funkcije, zavodi i ustanove koje su do tada spadale u kompetenciju države.³⁸ Te godine u vrlo kratkom roku oblasne samouprave pripremile su se da organizaciono uđu u zamašan posao koji je predvidio Zakon. I dok sa formalne strane u organizacionom smislu tim radnjama nema zapreke da više samouprave dobro započnu stvarnu decentralizaciju države, vladajuća politika, koja je i inicirala oblasne izbore i uspostavu oblasne samouprave i dostavila zamašna finansijska sredstva kao inicijalna, i koja je na taj način pokrenula jedan vrlo zahtjevan rad koji je pretpostavljao i ogromna materijalna i kadrovska ulaganja, ta ista politika je, imajući u vidu praktične političke rezultate, sa svoje strane nizom poteza različite prirode činila sve da taj posao spusti do stepena produžene ruke državnog aparata vla-

Isto, 112, 11. oktobar 1927, Budžet Tuzlanske oblasti., *Isto*, 117, 22. oktobar 1927, Budžet Bihačke oblasti

³⁷ *Narodno jedinstvo-Zvanični kalendar (svih šest oblasti Bosne i Hercegovine) za prostu 1929. godinu*, Godina Prva, Sarajevo, OOSO, 1928, 78.

³⁸ ABH, OOSO-2, 1144, 1927, Uredba o prenosu poslova na oblasne samouprave u Kraljevini SHS.

sti u strogo ograničenom domenu na nešto većem teritoriju i sa više zadataka lokalnog operativca. Na taj način prestaje distinkcija između najvećih i najmanjih političko-teritorijalnih jedinica, jer su općine po toj koncepciji to već bile, ali, u manjem i kvantitativnom i kvalitativnom obimu. Samo takve oblasne i općinske samouprave su bile sukladne vladajućoj politici, jer bi svaki drugi oblik autonomno jačih samouprava rastakao sistem na kome je i počivala vlast režima, a diktatura je već svojim prvim mjerama konstitucije novog režima suspenzijom samoupravnih predstavničkih tijela početkom 1929. godine, to upravo i dokazala.

Djelokrug oblasnih samouprava određen je već samim Ustavom (član 96), sa otvorenom mogućnošću proširenja nadležnosti, koje je *Zakon o oblasnoj samoupravi* samo razradio i potvrdio soluciju daljnjeg proširenja prema potrebama na terenu i zahtjevima upravne vlasti. Prema regulativi to je bio vrlo obiman krug rada koji obuhvata skoro sve grane javne uprave i otvarao je široko polje djelatnosti, naročito za podizanje privrednih, sabračajnih, zdravstvenih i kulturnih zadataka oblasti. Međutim, u odnosu prema državnoj upravi, nadležnostima državnih zakonodavnih i upravnih organa, djelokrug oblasne samouprave je samo supsidiarnog značaja, što znači, da oblasna samouprava može razvijati svoju djelatnost samo na onim poljima i u onom rasponu, na kojima i u koliko je ne bi državna vlast na osnovu zakona i uredbi zahvatila. Koliko će ostati praznoga terena za rad i finansiranje oblasnih samouprava zavisi od stava upravne vlasti države i to je predstavljalo onaj najvažniji limitirajući faktor koji je uticajnim vladajućim krugovima stvarao prostor za manevrisanje da ovi samoupravni organi djeluju u određenom kvalitativnom opsegu i ponašaju se u skladu sa potezima centralističkih tendencija u cilju discipliniranja oblasnih skupština, oblasnih odbora i na kraju općina i gradova nad čijim domaćinstvom oblasti po zakonskim propisima imaju pravo nadzora.

Prema *Zakonu o opštoj upravi*, zatim prema *Uredbi o podjeli zemlje na oblasti*, kao i samom *Zakonu o oblasnim i sreskim samoupravama*, nadzor nad samoupravama je povjeren velikim županima koji imaju autoritarne ovlasti već samom činjenicom da u prenesenom djelokrugu kraljevim ukazom na prijedlog ministra unutrašnjih poslova imaju pravo i obavezu sazvati redovnu oblasnu skupštinu svakog 5. novembra, kao i vanrednu po potrebi. Veliki župan imao je, ne samo pravo prisustvovati sjednicama, nego je na njima imao pri-

vilegovani status. Obavezno je bilo dostavljanje svih zapisnika, imao je pravo opoziva ili proglašenje uredbi, kao i pravo raspuštanja oblasne skupštine koja nije na vrijeme, i prema zakonu, u određenom roku riješila godišnji proračun. Prema zakonskim člancima to su bila prava velikih župana, kao predstavnika vrhovne upravne vlasti na terenu, u cilju preispitivanja zakonitosti, a ne cjelishodnosti odluka oblasnog odbora, odnosno skupštine. U praksi, u društveno-političkom miljeu kakav je bio, ustavna rješenja i stvarnost nalazili su se u raskoraku, ne samo po ovom pitanju i ne prvi put. Veliki župani su, već svojim prisustvom i autoritetom vlasti koju su predstavljali, kontrolisali i uticali svojim prijedlozima na rad oblasnih odbora³⁹ ili skupštine, a odluke koje nisu odgovarale subjektivnoj procjeni velikog župana bile su opozvane, bez obzira što je takav postupak mogao formalno biti oboren žalbom kod Državnog savjeta.⁴⁰

Donošenje *Zakona o oblasnoj i sreskoj samoupravi 1922. godine* palo je u doba privrednog poleta i izobilja novca stvorenog inflacijom, a njegovo uvođenje u život 1927/1928. godine palo je u sasvim drugačije vrijeme. U tom periodu već izražene privredne krize i prezaduženog najbrojnijeg poreskog obveznika, bosanskohercegovačkog seljaka, zavođenje novih samoupravnih poreza, koji bi finansirali ove velike samoupravne oblasti sa mnogobrojnim ovlastima, bile su pod velikim upitnikom. Odnosno, taj samoupravni princip samofinansiranja na bazi poreza i prireza, uz državne i općinske već postojeće takse i poreze, potraživanje znatnih finansijskih sredstava da planovi djelovanja ne bi ostali mrtvo slovo na papiru bili su pokušaj već unaprijed osuđen na propast. Prvu godinu rada oblasnih skupština i oblasnih odbora, potrošenu uglavnom na njihovo organizovanje, traženje izvora i načina finansiranja, ova

³⁹ *ABH, OOSO-15, Varia, 3, Knjiga zapisnika sa sjednica OOSO za 1928, 1928.*

⁴⁰ Kada je izbio spor između starješina državne administracije Vrbaske oblasti i OOVO, veliki župan je sam sazvao sjednicu oblasne skupštine i na njoj 5. juna 1928. godine između ostaloga rekao: "*Najzad članovi Oblasnog odbora izgubili su iz vida, da ni jednim pozitivnim zakonom ja nisam lišen prava na primjenu svih onih policijskih mjera koje su neophodne za održavanje autoriteta i ugleda onih policijskih mjera koje su neophodne za održavanje autoriteta i ugleda Velikog župana kao najvišeg predstavnika državne upravne vlasti u oblasti, i to kako prema članovima Oblasne skupštine, tako i prema članovima Oblasnog odbora*". Veliki župan je poslije toga stornirao dvije odluke Oblasnog odbora zbog njihove cjelishodnosti, a ne njihove protuzakonitosti, u: *Službeni list vrbaske oblasti, Banjaluka, br. 8-9, 11, 16, 15. juni 1928, 15. juli 1928, 1. oktobar 1928, u: Nedim Šarac, Šestojanuarske dikatatura, 175.*

samoupravna tijela finansirala su se na osnovu pozajmica od države, čije je vraćanje ostavljeno za kasnije reguliranje.⁴¹ U cjelokupnom iznosu upravna vlast je platila materijalizaciju samoupravnog koncepta na najvišem nivou, kadrove, radni prostor itd., odnosno stvorila je preko poreskih obveznika uslove za rad ovih svježe uspostavljenih administrativnih tijela.⁴² Prenosom dijela poslova koji imaju lokalni karakter, isto kao i raznorodnih ustanova, obezbjeđivanje iz državnog proračuna sredstava za njihovo finansiranje Uredbom vlade od 6. decembra 1927. godine, trebao se stvoriti fond koji bi, pored oblasnih prireza na državne poreze, zatim, taksu i trošarine od ono malo predmeta koji još nisu opterećenje za državu, ili dopuštaju povećanje dažbina u samoupravne svrhe, omogućio finansiranje zamašnih obaveza oblasti. Pojedine oblasti bosanskohercegovačkog prostora nisu imale ujednačene izvore prihoda. Sarajevska oblast je punila budžet oblasnih odbora i prirezom od 25 % na kirije, s tim da su rijetke novopodignute zgrade u 1928. godini bile oslobođene ovoga prireza u cilju stimulanja nedostatne gradnje. Zatim, prihodi su se ostvarivali i dodatnom taksom od 5 % na tramvajske karte, koja je, s druge strane ugrozila rentabilnost ovoga gradskog preduzeća i bacila ga u dug,⁴³ zatim, taksom u iznosu od 1000 din na luksuzne automobile, 25 % prireza na porez na tečevinu višu od 50.000 dinara, prirez na državnu trošarinu na alkohol i odštetnu šumsku taksu.⁴⁴ Struktura ovih oblasnih taksi potvrđuje da se vodilo računa i o socijalnom momentu, iako pritužbe nisu mimoišle ni ove prireze, koji su, u postojećoj ekonomskoj situaciji, bili izrazit dodatni teret. Oblasni odbor Sarajevske oblasti je završio 1928. godinu sa deficitom od 1.6 miliona dinara od neubranih prihoda, a državna dotacija je iznosila 2 miliona dinara od ukupnog oblasnog budžeta predviđenog za 1928. godinu u iznosu od 21.899.243 dinara. Kako su na oblasti prenesena dobra i ustanove koje su po prirodi svoga djelovanja više bazirane na dotacijama, i to znatnim, nego što ostvaruju pri-

⁴¹ Prema nekim podacima država je izdvojila ukupno 173.322.182 dinara kao inicijalna u cilju pokretanja rada oblasnih skupština i odbora., u: Živko Avramovski, *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji*, 465.

⁴² *Narodno jedinstvo*, 135, Sarajevo, 6. decembar 1927.

⁴³ ABH, OOSO-14, 9765, 1928., Samo tramvajsko preduzeće imalo je početkom 1928. godine da plati 720.000 dinara prireza zbog čega je postalo pasivno.

⁴⁴ ABH, OFUS-1, 15, 1928.

hod, kao što su bolnice i drugi humanitarni zavodi, liječilišta, banje, ogledna dobra, putevi, škole, ili neki privredni objekti kao u Sarajevu Tkaonica ćilima, koja je bila pred zatvaranjem zbog loših finansijskih rezultata, zatim Tkaonica beza i veziva, Radionica za umjetne zanate.⁴⁵ U Tuzlanskoj oblasti, kao i u drugim, bila je ista ili slična struktura prenesenih ustanova, izuzetno i specifično bilo je poljoprivredno dobro *Petar Mrkonjić* u Modriči. Na kraju sve to bilo je nedostatno, pa su oblasni odbori i skupštine od početka svoga djelovanja bile upućene na popunjavanje budžeta ovisnog, ne samo od odobrenja državnih organa, nego i pretežno od državnih dotacija.⁴⁶

Oblasni odbori u Bosni i Hercegovini u svome radu bili su u specifičnom položaju, jer su se njihove ingerencije protezale na području koje je, pored organizovanih gradskih i seoskih općina, imalo i veliki dio teritorija prekrivenog neorganizovanim seoskim općinama, u kojima su sreski poglavari političkom podrškom uzurpirali pravo da, u skladu sa procjenom političkog trenutka, smjenjuju i postavljaju seoske starješine, prema nahodjenju i stranačkoj potrebi. Iako je prenosom poslova na oblasti veliki dio poslova koje su obavljali i sreski poglavari ušao u domen oblasnih odbora, to nije, prema raspoloživim podacima, umanjilo autoritete sreskih poglavara, koji se i dalje ponašaju u svojim ovlastima prema tradicionalnom maniru neprikosnovenog autoriteta upravne vlasti prve instance. Uvođenjem oblasnih odbora u život budžeti i gradskih općina podređeni su na uvid ovim odborima, a zahvaljujući kompetencijama i u drugim oblastima javnoga djelovanja i mnogi vidovi gradskog života iz domena saobraćaja, privrede, zdravstva, školstva itd, takođe, potpadali su pod resor oblasnog odbora. Isti i slični poslovi u koje se do tada miješao sreski poglavar nisu bili ispušteni i iz njegovih ruku, kao što je bilo izdavanje dozvola za rad trgovcima i zanatlijama itd. Do kraja postojanja organa oblasnih samouprava na neki način život gradova i upravljanje gradovima i seoskim općinama bilo je usmjeravano sistemom dvojnog kolosjeka, odnosno na relacijama gradskih poglavarstava sa upravnom i samoupravnom nadzornom vlašću, da bi sve završavalo na uvidu velikog župana, odnosno ministarstva unutrašnjih poslova kao vrhovne upravne vlasti. U novonastaloj situaciji praktični životni

⁴⁵ ABH, OOSO-4, 1166, 1928.

⁴⁶ Milorad Tošić, Samoupravne finasije, u: *Jubilarni zbornik života i rada SHS, 1. XII. 1918.-1928.*, 520.

problemi općinskog gazdovanja bili su upućeni na oblasne odbore. Sjednički zapisnici gradskih vijeća naređenjem oblasnog odbora Sarajevske oblasti od 27. jula 1928. godine morali su se obavezno slati na uvid i odobrenje oblasnom odboru, umjesto kao do tada, po propisima *Zakona o upravljanju gradovima iz 1907. godine*, velikom županu kada se traži njegovo neposredno odobrenje, a sreskom poglavaru svaki na uvid.⁴⁷ I dok je taj dvosmjerni kolosjek izgledao kao da preteže vrlo kooperativno sve više na stranu oblasnih odbora, ovi opet sa svoje strane nisu imali nikakve moći i uticaja da utiču na organizaciju i personalni sastav gradskih vijeća sa kojima su saradivali i koja su pretežnim dijelom u to vrijeme imala formu komeserijata postavljenih političkom voljom koja nije bila i većinska volja političkih snaga, koalicija i međusobnih stranačkih dogovaranja u najvećem broju oblasnih skupština u Bosni i Hercegovini. Autoritet oblasnih odbora na terenu, bez obzira što je Zakon predviđao i pravo donošenja uredbi i čak pravo izricanja sankcija za nepoštovaoca tih uredbi, sreski poglavari su, oslanjajući se na političku podršku upravnih vlasti, čiji su dio i bili, postavljali se iznad autoriteta oblasnih odbora. Tradicionalno ponašanje ovoga kruga upravne vlasti nastavilo je u velikom broju slučajeva sa uobičajenim manirima. U pojedinim situacijama i sredinama ignorisana je pozicija samoupravnih funkcionera, koje u vrijeme izbornih kampanja i u okviru već uobičajenih nekorektnih političkih nadmetanja, borbi i osveta, čak i hapse i zatvaraju pod isprikom koja je predstavljala neku formalnu krivicu.⁴⁸

Upravljanje općinama kao nižim samoupravama, u kratkom periodu postojanja i rada ovoga samoupravnog eksperimenta od oblasnih skupština i odbora, bilo je u upravnom, odnosno političkom domenu i dalje prepušteno čvrstoj palici sreskih poglavara, a rad općinskih vijeća i općinsko gazdovanje koje je bilo u domenu ovih vijeća bilo je podložno uvidu i kontroli, te odobravanju oblasnih odbora. U ovom segmentu samoupravne politike kao nadzorne, oblasni odbori su radili na osnovu principa ograničene autonomije, jer su glavne smjernice u vidu propisa u čijim okvirima se kreće nadzor oblasnih odbora propisivala resorna ministarstva, a posebno ministarstvo finansija na

⁴⁷ ABH, OOSO-9, 5806, 1928.

⁴⁸ U Rogatici je sreski poglavar kaznio oblasnog poslanika Ragiba Čapljića sa 8 dana zatvora zbog navodnog verbalnog prekršaja., u : Atif Purivatra, *JMO*, 247.

osnovu finansijskog zakona koji je predlagala državna vlada.⁴⁹ Nadzor nad gradovima i uopšte općinama bio je pod ingerencijama odjeljenja za samoupravnu administraciju oblasnog odbora koje je u redovnom poslovanju rješavalo budžete općina na “temelju Uputstva Ministarstva Finansija i Uredbe o oblasnim, Sreskim i samoupravnim budžetima”. Na oblasnom odboru, odnosno ovom odjeljenju je prema ovim uputstvima bilo da “*vode brigu o faktičkim potrebama organizovanih opština ove Oblasti, o općenitim smjernicama naše samoupravne politike, kao i o specijalnim mogućnostima i potrebama dotične opštine. Prema mogućnostima uklonjene su iz budžetskih predloga sve nerealnosti, te su odobreni budžeti faktična slika ekonomskog stanja dotičnih opština*”.⁵⁰ Oblasni odbori su pored budžetskih prijedloga gradskih i seoskih općina, kontrolirali pravilnike i cjenike općinskih daća, vrste i veličinu općinskih poreza, izdavali dozvole za prireze i namete u predviđenoj visini koja je bila u njihovoj nadležnosti, od 50-300 %, odobravali ili ne zaključke općinskih odbora, zatim prema uredbama o poslovanju vršili u drugoj molbi disciplinsku vlast nad gradskim funkcionerima, rješavali žalbe protiv općina, provodili i nadgledali općinske izbore, bavili se pitanjima teritorijalnog opsega općina i stvaranjem novih općina, odobravali zajmove i kupnje i prodaje općinske imovine. Tako široka ovlašćenja oblasni odbori su imali na osnovu odobrenih uredbi o poslovanju oblasnih odbora,⁵¹ ali u praktičnom djelovanju njihove ingerencije su se kretale u skućenom prostoru između ministarstva unutrašnjih poslova i njemu podređenih organa, kao i u ekonomskom prostoru koji nije bio uređen uputama ministarstva finansija ili tamo gdje je ministarstvo ostavljalo prostor da se izabere rješenje. Oblasne skupštine su svojim zasjedanjima, koja nisu bila česta pa su i efekti bili slabiji, sve više ličila, ako ne i preslikavala način rada Narodne skupštine, jer su se i problemi iz njenog djelokruga tretirali sa partijsko-političkog aspekta. Pošto su stranački savezi u oblasnim skupštinama imali nesumljiv upliv na sastav i oblikovanje oblasnih odbora i njihov je rad, bez obzira što je bio vezan za operativne poslove iz domena oblasnih odbora, ipak

⁴⁹ *Narodno jedinstvo*, 41, 14. april 1927, 1, Finansijski zakon Kraljevine SHS za 1927/1928. godinu.

⁵⁰ Izvještaj o radu OOSO za 1928. godinu, u: ABH, OOSO-11, 6746, 1928.

⁵¹ *Narodno jedinstvo*, XI, 32, Sarajevo, 22. mart 1928, 1-3,- Uredba o Poslovanju OO Mostarske oblasti, Uredba o unutrašnjem ustrojstvu OO Mostarske oblasti.

bio pod uplivom onih snaga kojima su pripadali njegovi članovi. Tako ni ova izvršna tijela nisu u svome radu i preferiranju ciljeva i metoda rada otklanjala i taj politički faktor iz koga su poticali njegovi članovi. Ako su oblasni odbori, kao onaj u Mostaru, na kraju uspjeli da usaglase stav i puteve za rješavanje nekog oblasnog problema, sve se na kraju, zbog finansijskih ograničenja oblasnih tijela, završavalo na apelima Ministarstvu finansija da, povodom teške situacije u Hercegovini i pojave gladi koja postaje žalosna svakodnevnica, hitno obustavi naplatu poreza sadiocima duhana ili isto tako urgentnim apelima za dodjelom pomoći koja bi otklonila tu avet gladi u Hercegovini koja “nema ni jednog sreza gdje bi se moglo pomoći bez države”.⁵²

Prema članu 102. *Finansijskog zakona za 1928/1929. godinu* i uputstava generalne direkcije državnog računovodstva od 17. novembra 1927. godine, budžet gradske općine Sarajevo odobrava i njegovo izvršenje nadzire neposredno Ministarstvo finansija, dok pregled računa prema pravilniku o poslovnom radu i organizaciji oblasnih kontrola iz 1927. godine vrši oblasna kontrola.⁵³ Prema tome, na osnovu naređenja velikog župana Sarajevske oblasti od 8. februara 1928. godine “*gradske opštine čiji godišnji rashodi prelaze sumu od 3 miliona dinara bez obzira na visinu stope prireza slat će se na odobrenje Ministarstvu Finansija*”.⁵⁴ I gradska općina Mostar bila je izuzeta po takvim propisima od odobravanja proračuna OOMO, te je Obor bio prisiljen da važna pitanja sa ovom općinom rješava preko velikog župana Mostarske oblasti ograničavajući se na apele i molbe i podršku upravne vlasti.⁵⁵ Na taj način su bili izuzeti od nadzorne vlasti oblasnih odbora, pa samim tim i od uticaja, veći i bogatiji gradovi, pa time i značajniji i vezani direktno za vladu u Beogradu.

U tom kratkom periodu djelovanja oblasnih samouprava ispoljilo se više momenata koji upućuju na dublje analize njihovog djelovanja na terenu, a koje

⁵² Dr. Rade Smoljan, “Može li se Hercegovini pomoći?”, *Jugoslavenski list*, Sarajevo, 7. april 1928, 17, u: Vlado Smoljan, *Poglavlja iz ekonomske historije Hercegovine*, II, Mostar, Gospodarska komora Herceg-Bosne, 1997, 45.

⁵³ ABH, OOSO-14, 9765, 1928.

⁵⁴ ABH, OOSO-3, 853, 1928.

⁵⁵ ABH, OOSO-6, 2519, 1928, Pošto u ingerencije OOMO ne spada gradska općina Mostar, OOMO je posebnim dopisom zamolio velikog župana da interveniše kod gradskog komesara i da podupre inicijativu da se i ta općina priključi akciji drugih gradskih općina u Oblasti na ukidanju cestarine na automobile u interesu automobilizma i razvoja turizma.

već i samim pominjanjem i nabrojanjem sugerišu drugačije zaključke nego što smo ih mogli pročitati i izvesti do sada. Prvo, u tom kratkom periodu djelovanja, nešto više od godine dana, i počinjući od nule u vrijeme izraženije privredne depresije, naglašene agrarne krize i prezaduženosti seljaka, država, na prijedlog Savez oblasti, izdvaja ogromna sredstva kao inicijalna za organizaciju i strukturu oblasnih skupština i kadrovsku potporu oblasnih odbora. Materijalna pomoć države nastavljena je i u prvoj radnoj godini, paradoksalno suprotstavljena destruktivnom političkom djelovanju prosto traži dublje istraživanje i dekonstrukcije u traženju odgovora na pitanje zašto je država izdvojila u to vrijeme tako velika sredstva za nešto u šta od samog početka nije vjerovala i čega se pribojavala. Druga zapažena komponenta je izloženost javnosti u djelovanju i objavljivanje svih podataka u službenim i drugim glasilima. Treće i možda najvažnije je djelovanje oblasnih odbora u praksi na širokom polju njihovih ingerencija. Niz akcija iz domena oblasnog poslovanja ne mogu se zanemariti (putevi, vodosnabdijevanje, zdravstvo, prosvjeta itd.)⁵⁶ i zahtijevaju daljna istraživanja sačuvanih fondova oblasnih odbora u Bosni i Hercegovini, koja bi svojim rezultatima dala jednu novu i drugačiju sliku o ideji strukturalne organizacije države koja je doživjela kratkotrajnu praksu, ali ipak sa određenim efektima. I na kraju, kada bi se pratila personalna kadrovska struktura samoupravne vlasti kraljevske države i socijalističke, ista imena pojavila bi se na oba spiska kao vrsni stručnjaci svoga posla iz raznih domena, koja su izgrađivala strukturu i djelovala u oblasnim odborima, kao i u pojedinim ministarstvima narodne vlade Bosne i Hercegovine.

Sama ideja samouprave je značajna jer je samoupravno teritorijalno uređenje produkt razvitka savremenih evropskih država i staro je jedva toliko koliko i moderni parlamentarizam. Serioznije istraživanje ove ideje, koja svoje oživotvorenje doživljava u decentralizovanim demokratskim evropskim državama, ima naučnu opravdanost u činjenici da je u vrijeme Kraljevine SHS, a zatim i

⁵⁶ ABH, OOSO-14, 9854, 1928, Otvaranje novih ženskih stručnih škola u Sarajevskoj oblasti. Isto, 9901, 1928, Održavanje higijensko-prosvjetnih tečajeva za seoske mladiće pri Higijenskom zavodu Sarajevo. Isto, 12, 8093, 1928, Gradnja vodovoda Zaborak kod Čajniča, itd.

u vrijeme Kraljevine Jugoslavije bila ustavna kategorija u pokušaju realizacije u uslovima države koja nije imala te i takve attribute. Samouprava kao suprotnost državnom birokratizmu bila je i kao ustavna odrednica u koliziji sa unitarnim i centralističkim principima na kojima je počivao Vidovdanski, a pogotovu Septembarski ustav. Takav paradoksalan položaj odredio je sudbinu ovih organizacija javne uprave koje brigu o neposrednim interesima stanovnika regije, općine vraća interesentima kao neposrednim kreatorima i izvođačima rješenja. Preferiranjem političkog aspekta u historiografskim radovima nakon 1945. godine o kraljevskoj državi ostale su zanemarene analize teorijskih škola, kao i praktičnih efekata rada institucija teritorijalnih samouprava, isto kao i komparativnog odnosa ove ideje u praksi prije i nakon zavođenja diktature 1929. godine, što je u rezultanti dalo invalidnu sliku o značaju, suštini i stvarnim efektima ove vrste javne uprave u Kraljevini SHS/ Kraljevini Jugoslaviji.

SUMMARY

TERRITORIAL AUTONOMY IN THE KINGDOM OF SERBS, CROATS, AND SLOVENES – FROM CONSTITUTIONAL CATEGORIES AND PRACTICES TO HISTORIOGRAPHICAL ANALYSIS

This piece examines the phenomenon of autonomy, which – in various forms and to various degrees – was a permanent characteristic of the state structure of the Kingdom of Serbs, Croats, and Slovenes and the Kingdom of Yugoslavia. The author points to untapped archival collections of regional institutions in Bosnia and Herzegovina. In her analysis, she suggests that it is necessary to reconstruct the idea of autonomy as theory and practice in the Kingdom because the post-1945 historiography was markedly one-dimensional.

Ivana Dobrivojević

REZULTATI NOVIJIH ISTRAŽIVANJA O DELOVANJU KPJ U DOBA ŠESTOJANUARSKOG REŽIMA KRALJA ALEKSANDRA

Jugoslovenska posleratna historiografija je veliku pažnju posvećivala istoriji Komunističke partije u međuratnoj Jugoslaviji, naročito u doba šestojanuarskog režima kralja Aleksandra. Objavljeno je mnoštvo radova koji su išli za time da prikažu Partiju kao jedinu “progresivnu” snagu u državi koja je, po viđenju autora tih tekstova, bila osuđena na propast. Insistirano je na klasnim razlikama, takozvanoj hegemoniji “velikosrpske buržoazije”, preuveličavana je snaga i uticaj Partije u zemlji u kojoj je većina stanovnika bila nepismena ili funkcionalno nepismena i u kojoj ni samim vlastima nije najjasnije bilo šta zapravo predstavljaju pojmovi “komunizam” i “komunista”. Pisano je gotovo isključivo o “fašističkom” režimu belog terora i stravičnim mučenjima koja su prilikom saslušavanja i u zatvorima morali da podnose komunisti u Kraljevini Jugoslaviji, a prećutkivano je da je Partija godinama zajedničku državu, u skladu sa učenjem Kominterne, doživljavala kao veštačku tvorevinu koju je trebalo razbiti ustankom i revolucijom. Olako potezanje oružja na policijske organe je slavljeno, ne samo u partijskim listovima, već i u zvaničnoj, dakako partijskoj historiografiji, kao “hrabri čin” borbe protiv “belog terora”. Takvi, politički angažovani radovi, lišeni naučne i kritičke utemeljenosti i zasnovanosti, danas su uglavnom malo upotrebljivi. Stoga se za mnoga historiografska dela može reći da su pisana tako da više zadovoljavaju tadašnje zvanično partijsko “objašnjenje” šestojanuarskog režima, nego li elementarne zahteve struke.

Prenebregavano je da se polovinom 1928. godine kralj suočio sa teškom državnom, ustavnom i parlamentarnom krizom za koju stranke nisu imale odgovor. Političke elite, željne vlasti i utonule u međusobne sukobe i obračune, su bile pre svega nacionalne, zaokupljene interesima i problemima jedino

naroda kome su se obraćale, često zanemarujući interes države kao celine. Agitovalo se demagoškim parolama i zapaljivim govorima koji su raspirivali ionako uzavrele strasti, podizali atmosferu i zaoštravale krizu. Podela na “Srbi-jance” i “prečane”, na hegemoniste i eksploatisane, priča o sudaru civilizacija i sukobu svetova, Zapada i Bizanta, kulture i nekulture je stvarala veliki nacionalni jaz i nepoverenje, a istovremeno onemogućivala bilo kakav dogovor. Sa druge strane, strah od federalizacije, tvrdoglavo istrajavanje na centralizmu, “troimenom narodu” i državnom jedinstvu uz negiranje političkih, kulturnih i istorijskih različitosti i posebnosti potpuno su paralisisali svaki konstruktivni rad, državni i parlamentarni. Nepoznavanje i nerazumevanje naroda, neujednačavanje zakonodavstva, različiti poreski sistemi, nepotpuno rešeno agrarno pitanje, nedovoljna saobraćajna i ekonomska povezanost pokrajina, različiti uslovi života, stepen obrazovanja i pismenosti, ali i finansijska i privredna kriza koja je ugrožavala stabilnost zemlje, održavali su unutrašnje barijere koje su deset godina po ujedinjenju bile jednako žive kao i prvog decembra. Delujući u skladu sa maksimumom “spas države je najveći zakon”, kralj Aleksandar je pokušao da posle samo deset godina zajedničkog života “troimeni narod” administrativnim merama stopi u jedno pleme i izgradi jaku (jedno)nacionalnu državu sposobnu da se suprotstavi spoljnim neprijateljima. Petogodišnji državni projekat kralja će se završiti potpunim i tragičnim neuspehom, kako političkim tako i ličnim.

Partijski angažovana historiografija je diktaturu kralja Aleksandra proučavala zanemarujući sve pobrojane jugoslovenske specifičnosti, ali i opšti evropski kontekst – opštu eroziju demokratije vidljivu u gotovo svim evropskim državama, pa je čak i u poslovično demokratskoj i liberalnoj Britaniji pojačan nadzor nad građanima.

Srpska historiografija se krajem osamdesetih godina lagano počela okretati novim temama, zanemarujući polako istoriju međuratne Jugoslavije. U poslednjih petnaestak godina pojavilo se svega nekoliko naslova koji su se pozabavili i periodom šestojanuarske diktature kralja Aleksandra. Pre svega mislimo na knjige Branislava Gligorijevića *Kralj Aleksandar Karađorđević*, Koste Nikolića *Komunisti u Kraljevini Jugoslaviji* i Ljubodraga Dimića *Kulturna politika Kraljevine Jugoslavije*. Ipak, od pomenutih autora jedino je Kosta Nikolić istraživao položaj komunista u doba diktature, ali samo delimično, budući da je u pomenutoj knjizi obradio period od stvaranja zajedničke države pa

do 1930. godine. Stoga smo u našem magistarskom radu *Državna represija u doba diktature kralja Aleksandra* pokušali da na osnovu raspoloživih izvora, pre svega nađenih u fondovima Ministarstva unutrašnjih poslova, Ministarstva pravde, Kominterne, Državnog suda za zaštitu države, ali i mikrofilmovanoj građi Forin Ofisa koja se čuva u Arhivu Jugoslavije, damo sveobuhvatniju sliku šestojanuarskog režima, a samim tim i položaja komunista i represiji nad njima u navedenom periodu.

Komunisti u Kraljevini Jugoslaviji, ali i u velikom broju drugih evropskih zemalja, su ubrzo po završetku rata došli pod udar zakona¹ ili su pak bili posmatrani kao neprijatelji poretka i strožije nadzirani. Teške ekonomske i socijalne prilike, utisak koji je izazvao dolazak boljševika na vlast, kao i prelivanje revolucionarne “crvene pošasti” na Nemačku i Mađarsku je proizveo zastrašujući psihološki efekat u čitavoj Evropi. Strah od komunizma koji je zavladao u Kraljevini bio je gotovo iracionalan. Zaplašeni dešavanjima u Rusiji, blizinom Mađarske u kojoj je buknuła revolucija, ali i velikim izbornim uspehom komunista 1920, vlasti su otpočele ideološku i političku borbu protiv Partije. Usledila je “Obznana” decembra 1920. godine, kojom je do donošenja ustava zabranjena svaka komunistička propaganda.² Kako je Komunistička partija na ovaj zakonski akt odgovorila atentatima, avgusta 1921. je u Skupštini izglasan Zakon o zaštiti javne bezbednosti i poretka u državi kojim je zabranjen rad KPJ i bilo kakva propaganda komunističkog učenja, ali i rad komunista u državnoj službi.³ Komunisti su tako još 1921. godine oterani u ilegalu, što je, kako primećuje Kosta Nikolić, samo pojačalo njihovu revolucionarnu agresivnost i stvorilo uslove za preovladavanje sektaških, dogmatskih struja u okviru KPJ.⁴ Pa ipak, pisao je kasnije Rodoljub Čolaković, i pored sve “vike na beli teror” 6. januara 1929. u Sremskoj Mitrovici je bilo svega 9

¹ Dvadesetih godina zabranjene su komunističke partije u Rumuniji, Bugarskoj i Grčkoj. v. M. Ekmečić, *Osnove građanske diktature u Evropi između dva rata*, Sarajevo, 1965, str. 56.

² O ovome više v. Б. Глигоријевић, *Краљ Александар Карађорђевић*, т 2, Београд, 2002, стр. 88; К. Николић, *Комунисти у Краљевини Југославији*, Београд, 2000, стр. 34.

³ Zakon o zaštiti javne bezbednosti i poretka u državi, Službene novine Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, br. 170, 3. 8. 1921. O ovom zakonu v. B. Gligorijević, “Nastanak Zakona o zaštiti javne bezbednosti i poretka u državi”, *Istorija 20. veka*, Zbornik radova, X / 1969, str. 247–282.

⁴ К. Николић, н. д, стр. 35.

osuđenih komunista, u Lepoglavi 4, Zenici 3, a u Požarevcu je bila zatvorena “jedna grupa omladinaca”.⁵

U doba šestojanuarskog režima kralja Aleksandra je tako samo bila nastavljena, doduše sa većim intenzitetom, borba protiv komunista i komunizma. Komunistima je uglavnom suđeno pred novoosnovanim Državnim sudom za zaštitu države, a pred sud su izvođena i lica osumnjičena samo za članstvo u Partiji ili pak za posedovanje komunističke literature, dok su u periodu do 1929. sudovi uglavnom odbijali da procesuiraju ovakve predmete, argumentujući to stavom “da se ne može suditi zbog same pripadnosti KPJ i prihvatanja komunističke ideologije”.⁶

Polovinom februara 1929. Komunistička partija je na proglašenje šestojanuarskog režima, potpuno pogrešno procenjujući sopstvenu veličinu, snage i broj pristalica u zemlji odgovorila pozivom na ustanak.⁷ U maju, na proširenoj sednici Politbiroa CK je zaključeno da u Kraljevini još uvek nije stvorena neposredna revolucionarna situacija, ali da je zavedeni režim do te mere zaoštrio klasne i nacionalne suprotnosti i protivrečnosti, te da se ona može stvoriti pravilnim partijskim radom. Osnovno sredstvo i dalje ostaje “oružani ustanak masa”, a glavni cilj uspostavljanje radničko – seljačke vlasti. U jesen iste godine plenum CK je ocenio da se “proces sazrevanja revolucionarne situacije završava pojačanim tempom”, te je preporučivano da se u slučaju ustanka obezbedi podrška proletera iz susednih balkanskih zemalja.⁸ Neke od komunističkih agitacionih parola su bile usmerene direktno protiv države i njenog uređenja. Partija je ustajala protiv “krvave monarhije”, “imperijalizma”, “za samoopredeljenje naroda do otcepljenja”, “za radničko – seljačku vladu” i

⁵ Izveštaj Rodoljuba Čolakovića predstavništvu KPJ pri Kominterni iz januara 1933, J. B. Tito, *Sabrana dela*, t II, Beograd, 1977, str. 196.

⁶ К. Николић, н. д, стр. 132–133.

⁷ Biro CK u Zagrebu se od 20. juna 1928. godine, tj. od skupštinskog atentata, pretvorio u štab u stalnom zasedanju. Istog dana je izdat proglas “radnom narodu varoši i sela” u kojem je istaknuto da je “kucnuo čas da hrvatski narod razbije te sramne okove i u otvorenoj borbi protiv beogradskih vlastodržaca, izvojuje svoju slobodu i svoju državnu samostalnost”. U proglasima koji su upućeni narodima izvan Srbije dominira pitanje ustanka; B. Gligorijević, *Kominternu, jugoslovensko i srpsko pitanje*, Beograd, 1992, str. 244.

⁸ B. Gligorijević, n. d, str. 244

pozivala na “bojkotovanje poreza” i “poništanje seljačkih dugova”.⁹ Štaviše, cilj komunističke revolucije u Jugoslaviji je trebalo da bude: likvidiranje polufeudalnih odnosa, svrgavanje diktature, uništenje nacionalnog ugnjetavanja i uspostavljanje samostalne Hrvatske, Slovenije, Crne Gore i Makedonije.¹⁰ Maja 1930. je intervenisala Kominternu, upozorivši jugoslovenske komuniste da pripreme oružanog ustanka bez “podrške masa” i čvrste organizacione strukture u zemlji samo diskredituje ideju revolucije.¹¹ Partija je tada zauzela stav da “parola oružanog ustanka ima da ostane u snazi kao parola široke masovne agitacije, a ne kao akciona parola”, pa je, sledstveno tome, trebalo “objasniti širokim narodnim masama kao politički neophodnu potrebu narodne borbe za rušenje vojno - fašističke diktature, tako i forme praktične pripreme oružanog istupanja”.¹²

Do oružanog ustanka nije došlo, ali su komunisti pri svakom pokušaju legitimisanja, ometanja u kakvoj akciji ili hapšenja na policiju i žandarmeriju olako potezali oružje.¹³ Partijskim instrukcijama je dodatno podstican fanatizam članstva. Isticano je tako da se “ne treba zaletavati policiji u šake”, ali da je nužno “dobro pamtititi da svako junačko, požrtvovano otvoreno komunističko istupanje i držanje naših drugova deluje kao jak i svetao primer, podiže autoritet naše organizacije, revolucionariše mase radnika”.¹⁴ Svako suprotstavljanje komunista policiji, koja je doživljavana kao oličenje i simbol režima, ali i države, je u partijskim listovima slavljeno kao častan i junački podvig. Štaviše, klasične agitacione parole su bile zamenjene parolom: naoružavajte se.¹⁵ Sekretar Partije Đuro Đaković je u akciju išao sa “otkačenim” revolverom

⁹ “Godišnjica generalsko – fašističke diktature”, *Proleter*, 15. 12. 1929, Beograd, 1968, str. 40.

¹⁰ B. Gligorijević, n. d, str. 254.

¹¹ К. Николић, н. д, стр. 145.

¹² “O naoružanom ustanku”, *Proleter*, oktobar 1930, Beograd, 1968, str. 81.

¹³ Arhiv Jugoslavije (u daljem tekstu AJ), 135 (Državni sud za zaštitu države) -45 - 91 / 30. v. Lj. Ristović, *Pred nepriznatim sudom*, Beograd, 1979, str. 235–236, 249–250.

¹⁴ “Teze predavačima na kursu za praktičan rad u SKOJ –u”, citirano prema Lj. Ristović, n. d, str. 237.

¹⁵ B. Gligorijević, *Kominternu, jugoslovensko i srpsko pitanje*, Beograd, 1992, str. 245.

i smatrao da policajac nije “tica” i da mu se može umaći.¹⁶ Komunist Stefan Cvijić je tako prilikom pretresa u policijskoj kancelariji u Dubrovniku ubio iz revolvera komandanta žandarmerije i komandira policije, razbio prozor kancelarije i pobegao.¹⁷ Slično je postupio i Josip Crnek koji je, pri pokušaju hapšenja, pucao nekoliko puta na žandarma i utekao.¹⁸ Partija je pravila i posebne spiskove policijskih konfidenata koji je deljen članstvu uz uputstvo da se ovih ljudi čuva i na njih “izvada atentate”.¹⁹ Branislav Gligorijević čak navodi da ima dosta indicija koje ukazuju da je partijsko rukovodstvo kažnjavalo ubistvom, odnosno likvidacijom, one članove Partije koji su odavali svoje saborce ili se pak stavljali u službu policije.²⁰ Svojevrsan fanatizam komunista, pre svega skojevac, se ogledao u suprotstavljanju policiji u gotovo nemogućim i bezizlaznim situacijama. Đuro Đaković, sekretar CK KPJ i Nikola Hećimović, sekretar Crvene pomoći, su bili, prema zvaničnom saopštenju, ubijeni na austrijskoj granici pri pokušaju bekstva.²¹ Sekretari SKOJ – a Janko Mišić i Mija Oreški su, kada je zagrebačka policija opkolila kuću u Samoboru u kojoj su se krili, pružili polusatni oružani otpor i u toj borbi bili ubijeni.²² Pri poku-

¹⁶ B. Gligorijević, n. d, str. 245.

¹⁷ AJ, 519 (Komunistička internacionala) – 1929 / 42.

¹⁸ “Листа погинулих лица у нашој земљи”, *Политика*, 1. 11. 1929.

¹⁹ AJ, 135 -45-91 / 30.

²⁰ B. Gligorijević, n. d, str. 246.

²¹ “Како су погинули Ђаковић и Хећимовић”, *Политика*, 3. 5. 1929; Britanski konzul u Zagrebu je u izveštaju Hendersonu pisao da su ova dvojica partijskih prvaka poginula pod okolnostima koje nikada nije mogao da razjasni; Izveštaj od 8. 1. 1930, AJ, FO (Forin ofis), 371-393-14 440. Sa druge strane, J. Paver navodi da je Ivo Politeo organizovao ekshumaciju tela Đakovića i Hećimovića kojom je utvrđeno da su “nakon mučenja dovedeni na granicu i ubijeni”; J. Paver, “Rukopisna ostavština Ive Politea”, *Časopis za suvremenu povijest*, 1-2 / 1969, str. 258.

²² “Погибија комуниста у Самобору”, *Политика*, 29. 7. 1929; „Kako je otkrivena komunistička centrala u Samoboru”, *Политика*, 31. 7. 1929. U partijski angažovanim istorijskim delima o pogibiji Mišića i Oreškog moglo se pročitati i sledeće: “Ne želeći da se predaju u ruke policiji, u neravnoj borbi sa oko 20 naoružanih policajaca i žandarma, hrabro su poginuli. Tako je klasnom neprijatelju pošlo za rukom da zada još jedan težak udarac SKOJ – u, ali ne da ga zaplaši i uništi”; M. Vasić, *Revolucionarni omladinski pokret u Jugoslaviji 1929–1941*, Beograd, 1977, str. 39. U listu “Mladi lenjinist”, listu CK SKOJ –a →

šaju hapšenja, polovinom avgusta 1930, otpor policiji su pružili i novoizabrani sekretari SKOJ –a Josip Kolombo i Pera Popović – Aga. Policija je već ranije bila upozorena da pristupi čitavoj akciji veoma pažljivo, jer je nekoliko dana pre ovog pokušaja hapšenja Kolombo otvarao vatru na detektive. Ranjeni Popović je uspeo da pobjegne, ali se ubio da bi sprečio da ga uhvati policija.²³ Oktobra 1931. su, ponovo u pokušaju da se suprotstave policijskom hapšenju, poginuli sekretar Mesnog komiteta SKOJ – a Josip Adamič i Josip Debeljak, koga je Kominterneta poslala da preuzme rukovođenje komunističkom omladinskom organizacijom. Debeljak je već pri ranijem pokušaju hapšenja ubio jednog policijskog agenta i uspeo da pobjegne. I ovaj put je policiji pružio “žestok otpor revolverom”, i u toj borbi smrtno stradao.²⁴ Partija je, kao i uostalom potonja partijski angažovana historiografija, ove pogibije komunista predstavljala kao teror “vojno – fašističke” diktature, iako su naoružani članovi i funkcioneri partije koristili svaku priliku da se oružjem obračunaju sa režimom koji je, prema shvatanju komunista, pre svega oličavala policija i žandarmerija. Nema sumnje da su uhapšeni komunisti prilikom policijske istrage podvrgavani batinanju, kao uostalom i ostali uhapšenici, ali su brojne pogibije komunista u doba šestojanuarskog režima predstavljale odgovor na teror koji je provodila partija, a nikako teror sam po sebi. Režim je optuživan i za brojna samoubistva uhapšenih komunista prilikom saslušavanja na policiji. Govorilo se da su stradale komuniste, već umrle od batina, kroz prozor izbacivali sami policajci ne bi li tako prikrili tragove svojih zločina. Na osnovu raspoloživih izvora danas je nemoguće utvrditi da li se u svim slučajevima zbilja radilo o samoubistvima. Britanski konzul u Zagrebu je povodom smrti Paje Marganovića, sekretara SKOJ–a, stradaoog aprila 1929, izvestio Hendersona “da je ovo samoubistvo pre unapred smišljeno nego rezultat lošeg policijskog tretmana”.²⁵ Izvesno je i da je Milan Kolarski, nakon privođenja uspeo da iskoči sa drugog sprata zagrebačke policije, zadobivši teže ozlede radi čega nije mogao biti sproveden

iz jula 1930, je objavljeno da su “Janko Mišić, jedan od osnivača saveza, i Miško Oreški, centralni sekretar saveza **ubijeni u borbi sa policijom** 27. 7. 1929. u Samoboru”; (podvukla I. D.) AJ, 135-62- 4 / 31.

²³ AJ, 135-38-2241 / 29. V. i AJ, 519-KI 1930 / 38.

²⁴ M. Vasić, n. d, str. 70-71.

²⁵ Izveštaj britanskog konzula iz Zagreba od 8. 1. 1930, AJ, FO, 371-393-14 440.

u Novi Sad i saslušan, već je smešten u bolnicu.²⁶ Povodom ovih događaja Ministarstvo unutrašnjih poslova izdalo je saopštenje u kome je navedeno da je Marijan Baron poginuo u toku puškaranja između sprovodnika i komunisti koji su pokušali da ga oslobode, Bracan Bracanović je stradao u pokušaju bekstva,²⁷ a Benjamin Finci skočio je sa drugog sprata policijske stražare u Sarajevu. U Upravi grada Beograda se ubio i Vladimir Nešić, sekretar Crvenog krsta, skočivši kroz otvoren prozor sa četvrtog sprata.²⁸ Samoubistva su bezuspešno pokušali i Solomon Levi, Husnija Čengić i Anta Grozetić, ali su se prilikom pokušaja samo lakše povredili. Milan Kosorić je da bi izbegao hapšenje skočio u reku Ukrinu u kojoj se i udavio. Uhapšeni komunisti su, poput Mihajla Vraneša i Matije Brozovića, bežali i iz zatvora, ili pak, poput Dragutina Bocaka koji je iskočio iz voza u punoj brzini, bežali prilikom sprovođenja. Ministarstvo je, ističući da je do svih navedenih slučajeva pogibije komunisti došlo “očigledno bez krivice policijskih organa”. U pomenutom saopštenju “najstrože” je naređivano da se, zbog učestalih slučajeva bekstva i samoubistva, ove pojave, a naročito pokušaji samoubistva “najenergičnije i bezuslovno sprečavaju”, u interesu policijske istrage i otkrivanja komunističke organizacije, ali i “da se komunističkoj štampi ne bi dala prilika da događaje neverno tumači, što rade čak i izvesni nekomunistički listovi”.²⁹

Usled odlučne policijske akcije u toku 1929. i velikih hapšenja u Zagrebu, Beogradu i Sarajevu,³⁰ u partijskom izveštaju iz 1930. godine je konstatovano

²⁶ AJ, 135-60-275 / 30.

²⁷ O smrti Bracanovića v. AJ, 135-30-1968 / 29.

²⁸ O smrti Nešića v. AJ, 135-30-1968 / 29 i “Откривање комунистичких група у Београду”, *Политика*, 29. 8. 1929.

²⁹ “Листа погинулих лица у нашој земљи”, *Политика*, 1. 11. 1929. Комунисти ће наставити са тактиком покушаја самубистава у затворима. Тако је Ђилас покушао да себи одузме живот перорезом, “да би избегаво даванју детаљнијих обавештења о раду откривене групе, а шодно познатим упутствима Централног комитета”; “Откривена комунистичка организација у Београду”, *Политика*, 29. 4. 1933.

³⁰ V. “Хапшење комуниста у Загребу”, *Политика*, 19. 6. 1929; “Хапшење комуниста у Загребу”, *Политика*, 20. 6. 1929; “Ка потпуном растурању тајне комунистичке организације”, *Политика*, 1. 8. 1929; “Експлозија у Загребу”, 6. 8. 1929; “Откривање комунистичких група у Београду”, *Политика*, 29. 8. 1929; „Хапшење комуниста у Загребу”, *Политика*, 27. 11. 1929.

da “partija kao jedan funkcionirajući organizam stvarno ne postoji”, ali “postoje sigurno pojedine grupe, pa i ćelije i organizacije i pojedini drugovi koji hoće da rade i o čijem radu postoje i stvarni dokazi, no sav taj rad je neplanski”. Pa i takva ograničena delatnost je bila svedena, pre svega, na velike centre – Beograd, Zagreb i Novi Sad. Partijska organizacija tokom 1930. godine bila je najjača u Sloveniji, u Srbiji je hapšenjima organizaciji “nanesen jak udar”, dok je Centralni komitet u Hrvatskoj, zbog hapšenja u Zagrebu, vezu imao jedino sa Moprom. Partija nije raspolagala podacima o situaciji u komunističkoj organizaciji u ostalim delovima Kraljevine, što najbolje ilustruje do koje mere su bile pokidane veze između rukovodstva u Beču i članstva na terenu.³¹ Iako je KPJ bila uzdrmana, i organizaciono i u ljudstvu, pojedini članovi nisu gubili fanatizam, pa su vođeni razgovori o potrebi fizičke likvidacije najomraženijih policijskih agenata Uprave grada Beograda, kao i mogućnosti paljenja stadiona na kome je trebalo da se održi svesokolski slet.³² Slično stanje u Partiji se zadržalo i u 1931. godini - organizacija je i dalje bila najjača u Sloveniji, u Hrvatskoj je pokazivala znake oporavka, “potpomognuta od frankovaca i grupe Vladimira Mačeka”, kako je konstatovano u jednom izveštaju Obaveštajnog odeljenja Glavnog đeneralštaba upućenom ministru vojnom i ministru inostranih poslova, dok je u Srbiji, a naročito u Beogradu, “pokret stajao najgore” budući da je u ovom delu Kraljevine “doživeo najviše poraza”.³³ Po podacima Kominterne, krajem 1932. godine u Jugoslaviji je delovalo ukupno od 1125 do 1150 članova Partije. Najviše ih je bilo u Sloveniji – 450, gde je komunistička organizacija bila i najjača.³⁴ Naime, u Dravskoj banovini je postojalo čak 5 okružnih komiteta koji su rukovodili lokalnim partijskim organizacijama. U

³¹ AJ, 519-KI 1930 / 38. Todor Stojkov navodi da je pred proglašenje šestojanuarskog režima partija imala oko 3 500 članova, a približno toliko aktivista je imao i SKOJ; T. Stojkov, *Opozicija u vreme šestojanuarske diktature*, Beograd, 1969, str. 125.

³² Д. Пешић, “Обнова организација КПЈ у Србији у периоду 1930 – 1934”, *Токови револуције, Зборник историјских радова*, VII / 1971, str. 19.

³³ Arhiv Vojno – istorijskog instituta (u daljem tekstu AVII), 17 (Bivša jugoslovenska vojska)- 3–2-74.

³⁴ Partijska organizacija je bila izuzetno jaka na teritoriji Dravske banovine sve do velike policijske akcije u toku 1934. godine kada su u Ljubljani otkrivene tri ilegalne štamparije i dosta komunističkog materijala, kao i cela arhiva pokrajinskog Centralnog Komiteta, pa je delovanje partije u 1935. godini znatno oslabilo; AVII, 17-27- 9-80.

Dalmaciji je, prema ovom izveštaju, bilo aktivno 150 članova, u Hrvatskoj 70-80, u Bosni i Hercegovini 105, Crnoj Gori 185, Vojvodini 100, dok je u Makedoniji delovalo svega 10-15 članova. Štaviše, u izveštaju Ministarstva unutrašnjih poslova za 1935. godinu je precizirano da “sve do 1933. nije postojala komunistička organizacija u Skoplju”.³⁵ Najteža situacija je bila u Srbiji i Makedoniji, gde nisu postojali ni okružni komiteti, ali i u Hrvatskoj, za koju nije bilo preciznih podataka za sve organizacije.³⁶ “Pokret je razdruzan”, ocenjivano je u jednom pismu, “bez ikakve inicijative i uputstava, gde svaki pojedinac radi šta hoće i kako hoće, gde se uvlače konfidenti i često vode prvu reč, pa čak i postaju inicijatori za osnivanje pojedinih grupa u koje uvlače naivne radnike i posle ih izdaju policiji”.³⁷ Stanje u Srbiji se popravilo u toku 1933. Naime, krajem ove godine je, prema izveštaju Blagoja Parovića, u ovom delu Kraljevine delovalo deset mesnih sreskih komiteta sa ukupno 356 članova.³⁸ Iako je u periodu 1933- 1934. rukovodstvo partije u zemlji delimično obnovljeno, a u upotrebu uvedena savremenija tehnika šifrovanja i pisanja pisama, i dalje je često dolazilo do otkrivanja veza, neblagovremenog slanja instruktora i direktiva i hapšenja kurira.³⁹

Partija je, iako razbijena, nastavila sa propagandnom akcijom koja se uglavnom svodila na štampanje i rasturanje letaka i plakata. U doba šestojanuarskog režima otišlo se još dublje u konspiraciju, pa je članovima nalagano da sumnjaju u sve one koji se previše raspituju o radu u organizaciji, da pisma pišu samo onda kada je to zaista nužno i to na način koji može biti razumljiv samo primaocu. Posebnu pažnju je, prema ovim instrukcijama, trebalo obratiti na stanove koji nikako nisu smeli služiti za čuvanje ilegalnog materijala, javne i partijske sastanke. Za njih je trebalo pronaći posebne kuće. Komunistima je dalje nalagano da govore tiho i ne nazivaju stvari pravim imenima, kada god bi govorili o partijskim stvarima. Isticano je da policija vrbuje agitatore iz redova radnika i intelektualaca koji su već članovi organizacije. Ovi provokatori

³⁵ AVII, 17-27-9-80.

³⁶ AJ, 519-1933 / 3.

³⁷ Pismo od 3. 9. 1931, AJ, 135-83-53 / 32.

³⁸ AJ, 519-1934 / 146.

³⁹ Д. Пешић, н.д, стр. 12.

su “pretežno alkoholičari”, a “drugi se dadu lako korumpirati jer su naklonjeni da troše više nego što zarađuju”.⁴⁰

Policija i žandarmerija su bile naročito angažovane, ponekad sa neobično velikim brojem ljudstva, na sakupljanju letaka i hapšenju njihovih rasturača, pa je u Beogradu, u noći između 29. i 30. aprila po naređenju komesara Topčiderske policije, na ovom poslu angažovan žandarmerijski major sa 30 žandarma pešaka i 8 konjanika. Rezultat akcije je bio 125 nađenih letaka, ali komunisti koji su ih rasturali nisu uhvaćeni.⁴¹ Komunisti su ipak isticali da “do sada nije prošao ni jedan letak, koji je rasturen a da se ne pohvataju oni koji su ga rasturili”.⁴² Pripadnici Partije su ipak pokazivali neobičnu upornost i fanatizam u agitaciji, koristeći se svim raspoloživim sredstvima propagande. Leci su tako rasturani i na svesokolskom sletu u Beogradu krajem juna 1930. Sa partijskim radom i agitacijom komunisti su nastavljali kroz kulturna i sportska društva⁴³, širili levičarske ideje čak i na igrankama,⁴⁴ a naročita pažnja je posvećivana srednjoškolskoj omladini. Glavni Đeneralštab je upozoravao Ministarstvo prosvete da ako se u vaspitanju omladine nastavi sadašnjim putem “postoji opasnost da ona u izvesnom vremenu postane rušilac države i upropastitelj svog naroda”, te da “omladinu treba brižljivo čuvati od svakog rušilačkog uticaja” i “vaspitavati u nacionalnom duhu – za kralja i otadžbinu”.⁴⁵ Sa druge strane, Ministarstvo unutrašnjih poslova je isticalo da komunisti koriste razvijen literarni život srednjoškolaca i okolnost da se na brojnim diskusijama razmatraju čisto socijalne teme, pa im dostavljaju “u početku naivne knjige, ali u kojima ima marksističke tendencije”, da bi potom prešli na davanje “ilegalne komunističke literature”.⁴⁶ MUP i Ministarstvo prosvete su, smatrajući da je jedan od razloga širenja marksističkih ideja među omladinom

⁴⁰ “Za jačanje konspiracije”, *Proleter*, oktobar 1930, str. 82.

⁴¹ AJ, 135-29-1968 / 29.

⁴² Pismo od 3. 9. 1931, AJ, 135 – 83 – 53 / 32.

⁴³ *Četrdeset godina*. Zbornik sećanja aktivista jugoslovenskog revolucionarnog radničkog pokreta 1929-1935, t II, Beograd, 1960, str. 68 – 69;91.

⁴⁴ *Četrdeset godina*...., str. 80.

⁴⁵ P. Pov. br. 164 od 23. 3. 1933, AJ, 66 (Ministarstvo prosvete) (poverljiva arhiva)- 9-28.

⁴⁶ Pov. I br. 22 775 od 10. 6. 1933, AJ, 66 (poverljiva arhiva)-101-298.

i činjenica da veliki broj srednjoškolaca pozajmljuje knjige iz biblioteke Radničke komore, tražili od ministra socijalne politike i narodnog zdravlja Ivana Pucelja da naredi bibliotekama radničkih komora da prestanu sa izdavanjem knjiga školskoj omladini.⁴⁷ Pucelj je Radenku Stankoviću, ministru prosvete, odgovorio da ne može izdati traženo naređenje budući da su radničke komore “samostalna samoupravna tela i kao takva autonomno obavljaju svoje poslove po odredbama Zakona o zaštiti radnika i svog statuta”.⁴⁸

Zbog sve jačeg uticaja komunista na školsku omladinu, ali i zbog širenja komunizma među učiteljstvom, Ministarstvo prosvete je zahtevalo od školskih nadzornika da “najveću pažnju obrate na državne nastavnike osnovnih škola i o njihovom držanju pribave pouzdana obaveštenja, tako da do sitnica budu upoznati sa celokupnim političkim radom nastavnika”.⁴⁹ Karakterističan primer predstavlja premeštanje učitelja Ilije Popovića iz Lukavca u Brodac jer je njegov sin Dejan, inače student prava na Beogradskom univerzitetu, “temeljno osumnjičen kao komunista” koji je nekoliko puta privođen, ali “nije bio osuđivan zbog nedostatka dokaza”. Iako su policijske vlasti isticale da se za učitelja Popovića “ne može do sada sigurno reći da i on saraduje u komunističkoj organizaciji, njegovo hladno držanje prema svim nacionalnim organizacijama daje izvesnu sumnju”, pa je Ministarstvo prosvete odlučilo da ga premesti u Brodac, bijeljinski srez, gde nema fabričkog radništva kao u Lukavcu.⁵⁰ Aleksa Đilas, brat Milovana Đilasa, je otpušten iz službe kao “i suviše kompromitovan kao komunistički orijentisan, zbog održavanja veza sa svojim bratom” od koga je dobijao komunističke letke i ostale publikacije.⁵¹

Komunistički sastanci su održavani po privatnim stanovima, podrumima, ili pak po parkovima i tokom šetnje da bi se tako izbegao policijski nadzor.⁵² Katkada su partijski aktivisti stavljali letke u koverta na kojima su bile

⁴⁷ Pov. II – D – Z br:29 227 – 33 od 9. 10. 1933 i P. pov. br. 549 od 20. 10. 1933, AJ, 66 (poverljiva arhiva)- 75-208.

⁴⁸ Pov. br. 1204 od 8. 11. 1933, AJ, 66 (poverljiva arhiva) –75-208.

⁴⁹ O. N. pov. Br. 311 od 20. 4. 1933, AJ, 66 (poverljiva arhiva) –9-28.

⁵⁰ Nezavedeno, AJ, 66 (poverljiva arhiva) –9-28.

⁵¹ Pov. I br. 27 057 od 5. 7 .1933, AJ, 66 (poverljiva arhiva)-9-28. O odnosu vlasti prema učiteljima – komunistima u periodu do 1929. v. К. Николић, н. д, стр. 115-118.

⁵² *Četrdeset godina...*, str. 79.

ispisane razne reklame i delili ih po pijacama. Verujući da se stvarno radi o reklamnom materijalu prolaznici su te letke uzimali.⁵³ Tako su aprila 1932. na Baščaršiji i na stočnoj pijaci u Sarajevu seljacima deljeni leci u žutim kovertama sa natpisom "Bata", a pod naslovom: "Seljaci!", "Radni narode!". Policija je kao rasturače uhapsila nekoliko maloletne dece i jednog seljaka koji su izjavili da su komunistički materijal dobili od nepoznatih lica da ih među seljacima rasture za novčanu nagradu od 10 do 20 dinara.⁵⁴ Kako su komunisti najčešće koristili fingirane adrese ili adrese ljudi koji uopšte nisu znali da se njihova imena zloupotrebljavaju radi održavanja partijske prepiske, vlasti su skretale pažnju da se strogo vodi računa o prispeću sumnjivih pošiljki na lokalne pošte. Kada bi ta pisma bila predata poštanskim raznosačima, policijski agenti su dobijali naređenje da raznosače neopaženo prate ne bi li utvrdili da li će pošiljke stvarno biti predate na naznačene adrese ili su raznosači komunistički poverenici. Ukoliko bi raznosači ipak predali pisma na označene adrese, trebalo je, po ovom uputstvu, još odmah pred kućom, insistirati od poštara da pokaže lice kome je pošiljka uručena, pa ako bi se utvrdilo da je pismo za neku drugu osobu, postaviti policijsku stražu koja bi uhvatila osobu kojoj je pošiljka namenjena u trenutku kada bi došla da preuzme istu.⁵⁵ Aprila 1932. godine je Milan Srškić, ministar unutrašnjih poslova, povodom vesti da je Kominternu naredila povratak svih jugoslovenskih komunističkih emigranata koji su se nalazili na specijalnim kursevima u Moskvi, izdao naredbu svim banskim upravama, Upravi grada Beograda i komandiru žandarmerije da se prema potrebi obave lične i kućne premetačine kod svih lica za koja se osnovano sumnja da su u vezi sa Partijom, da se najveća pažnja posveti granici kako bi se sprečio unos i rasturanje boljševičkog materijala, da se zavede najstroža kontrola nad svim kolskim, automobilskim i vodenim saobraćajem u pograničnim oblastima, da se pooštiri nadzor nad životom, radom i kretanjem stranaca koji borave u Kraljevini sa urednim putnim ispravama, u koliko se sumnja u njihovu ispravnost, kao i da se obrati pažnja na strane turiste, trgovačke putnike, sportiste i slično, "ali bez nepotrebnog uznemiravanja pa čak i eventualne šikane

⁵³ *Četrdeset godina...*, str. 68.

⁵⁴ Pov. br. 187 / 1933. od 5. 2. 1933, AJ, 135-92-11 / 33.

⁵⁵ Telegram Petra Živkovića sreskom poglavaru u Kumanovu od 26. 7. 1929, AJ, 135-21-1654 -55 / 29.

ispravnih lica”. U naređenju je takođe isticano da je potrebno posebnu pažnju obratiti prosvetnim vlastima kako bi sprečili širenje komunističkih ideja među srednjoškolskom i univerzitetskom omladinom, ali i povesti računa o nezaposlenom radništvu, “naročito u slučaju otpuštanja iz službe u većem broju”.⁵⁶ Vlasti su na posebnom oprezu bile uoči komunističkih praznika - pre svega 1. maja, 1. avgusta i 7. novembra. Policijske i žandarmerijske parole su tada bile pojačane, budući da su ove dane komunisti najviše koristili za rasturanje letaka.⁵⁷ U pojedinim mestima lica sumnjivena za komunizam su preventivno zatvarana. Šef policije u Sarajevu je tako 1. maja 1929. preventivno zatvorio Vladana Jokanovića i posavetovao ga da gleda da svake godine na ovaj dan ode iz Sarajeva, da ne bi bio uhapšen.⁵⁸ Povećane mere bezbednosti u dane komunističkih praznika ipak nisu bile samo jugoslovenska osobenost. Slično su postupale i francuske, grčke, bugarske i nemačke policijske vlasti.⁵⁹

Partija je posebnu pažnju posvećivala radu u vojsci. Komunisti su letke rasturali u blizini kasarni i drugih vojnih zgrada, kao i u blizini privatnih stanova pojedinih oficira.⁶⁰ U pismu Izvršnog odbora Komunističke omladinske internacionale je isticano da treba krenuti sa antimilitarističkim radom, kako u vojsci, tako i izvan nje. “Svaki komunista treba da bude prijatelj barem jednog vojnika”, a u agitaciji se posebno trebalo zalagati za služenje vojske u rodnom kraju i komandu na maternjem jeziku, i ustajati protiv “zapostavljanja i šikaniranja” Hrvata, Slovenaca, Mađara, Albanaca, Makedonaca, Nemaca i drugih.⁶¹ Partija je pokušavala da preko svakodnevnih interesa vojnika populariše komunističke ideje u vojsci. Agitatorima je nalagano da vojnike dobro obaveštavaju o prilikama kod kuće. Trebalo je opširno govoriti o besposlici i ostalim ekonomskim nedaćama njihovih porodica i prijatelja, ali i navlačiti

⁵⁶ Pov. Đ. Ob. Br. 4084 od 28. 4. 1932, AVVI, 17-3-3- 74.

⁵⁷ V. i Strogo pov. J. B. br. Od 15. 4. 1935, AVVI, 17-20-3-75.

⁵⁸ AJ, 135-26-1873-1874 / 1929.

⁵⁹ V. “Комунистичке опасности и безбедност Париза”, “И у Грчкој су предузете све мере предострожности”, “У Софији су похапшени многи агитатори”, “У свим градовима Немачке, сем Берлина, забрањене су комунистичке манифестације”, *Политика*, 1. 8. 1929.

⁶⁰ Pov. br. 39 od 19. 1. 1929. i Pov. br. 88 od 9. 2. 1929, AJ, 74-195-272.

⁶¹ Pov. I br. 34 451 od 3. 10. 1930, AJ, 14-24-58.

omrazu na vojsku kritikujući rđavu hranu, strogost starešina, uskraćivanje dopusta, zabranu odlaska u varoš i obavezno obavljanje teških poslova.⁶² Komunisti su, kao oblike borbe u vojsci, preporučivali sabotiranje vežbi, izjavljivanje žalbi na raportu protiv raznih maltretiranja, skupno i demonstrativno odbijanje primanja hrane, ne izlaženje na teške radove, demonstrativno pevanje revolucionarnih pesama, otkazivanje poslušnosti u ugušivanju buna i štrajkova, bratimljenje sa njihovim učesnicima i slično. Partija je ipak težila da sa propagandnim radom otpočne još sa regrutima koji su pridobijani isticanjem zahteva da im preduzeća u kojima su radili pred stupanje u kadar isplate dvomesečnu nadnicu, a opština snabde koferom i vešom. Zatim je zavrbovanim regrutima, po ovim institucijama, trebalo davati uputstva za stvaranje ćelija u vojsci.⁶³

Uprkos pokušajima da komunističke ideje uhvate korena u vojsci, Partija u tome nije imala uspeha. "Jugoslovenskog vojnika", kako je primećivao Henderson, "je, po opštem priznanju, relativno lako zadovoljiti, on voli vojničku službu i vraća se u civilni život sa lepim uspomenama iz vojničkih dana".⁶⁴ Najviše pažnje je posvećivano stvaranju ćelija u vojsci. U jednom vojnom izveštaju iz 1931. je isticano da nema toliki broj komunističkih ćelija "da bi se moglo smatrati da postoji komunistički pokret u vojsci", iako tu i tamo dolazi do proturanja izvesnih brošura i letaka ili agitacije omladinaca koji su u kadru.⁶⁵ Aprila 1932. godine u mariborskom garnizonu je pripremana pobuna nižih oficira od koje se na kraju odustalo. Vojne vlasti su ocenile da su "materijalne nedaće glavni povod za stvaranje organizacije", a nedovoljan nadzor starešina je omogućio da se organizacija razvije.⁶⁶ Oficiri upleteni u ovu zaveru su

⁶² "Kako treba raditi u vojsci", *Proleter*, decembar 1932, str. 171.

⁶³ Pov. Đ. Ob. Br. 1248 / 933 od 28. 9. 1933, AVVI, 17-28-4 -74.

⁶⁴ Godišnji izveštaj Nevila Hendersona, britanskog poslanika u Beogradu, za 1935, Ž. Avramovski, n. d, t II, str. 376.

⁶⁵ Pov. Đ. Ob. Br. 5472 od 7. 5. 1931, AVII, 17-3-2-74.

⁶⁶ Pov. Đ. Ob. Br. 621 od 20. 5. 1932, AVII, 17-7-3-74. Povodom ovog slučaja vojne vlasti su naredile da se razvije "najintenzivnija defanzivna obaveštajna služba" da bi se "sprečile ovakve pojave, ili da se iste u samom začetku otkriju i u korenu uguše". Starešinama je, pak, nalagano da preduzmu sve mere kako bi sa svojim potčinjenima došli u "što tešnji i lični dodir van i službenog vremena", upoznavajući njihove navike, karakter, sklonosti, opšte i društveno vaspitanje, uverenja i gledišta u pogledu poretka u državi. Posebno je trebalo obratiti →

izvedeni pred Veliki vojni sud. Glavni optuženi pešadijski pukovnik Miroslav Milojković je izvršio samoubistvo, a Mihajlo Miladinović je uspeo da ilegalno pređe u Austriju. Pred sud je izvedeno 9 oficira koji su optuženi po Zakonu o zaštiti države za širenje komunističke propagande i stvaranje organizacije koja je za cilj imala preuzimanje vlasti u mariborskom garnizonu u noći između 16. i 17. aprila. U tu svrhu su Miladinović i Milojković izradili proglas "Junaci" u kome su pozivali vojnike da im se priključe, a onima koji bi to odbili je prećeno represalijama. Optužba je navodila da je izvršenje prevrata pomerenom za maj zbog instrukcije Partije koja je dobijena iz Beča, ali je čitava zavera bila otkrivena, a oficiri pohapšeni.⁶⁷ Potporučnici Atanasković i Altaler su osuđeni na smrt, trojica oficira na vremenske kazne robije od 15 odnosno 10 godina, dok su ostali oslobođeni.⁶⁸ Veliki vojni sud je ovu presudu preinačio, pa je Altaler umesto na smrt osuđen na 12 godina robije.⁶⁹ Britansko poslanstvo u Beogradu je u godišnjem izveštaju navodilo da je bilo "glasina" o sličnim incidentima u garnizonima u Sarajevu, Banja Luci, Tuzli i Makedoniji, ali da osim sarajevskog slučaja u koji su bili umešani Drugi vazduhoplovni puk i 10. pešadijska brigada, pojedinosti nisu poznate.⁷⁰

U prevelikom, i u velikoj meri bezrazložnom, strahu od komunističke opasnosti, budući da ni broj komunističkih aktivista kao ni njihove metode delovanja u doba šestojanuarskog režima nisu ni na koji način mogle da ozbiljnije ugroze državu ili pak uzdrmaju njen poredak, kako politički, tako i socijalni, vlasti su obraćale pažnju na sve i svašta, izdajući neretko i neka posve groteskna naređenja. Vojska je tako upozoravala da komunisti nameravaju da "putem nudenja cigareta i kolača koji sadrže opojna sredstva stražarima, ove uspavljaju, te na taj način nesmetano izvršavaju paljenje magacina i vojnih

pažnju na mane i rđave sklonosti pojedinaca i kontrolisati materijalno stanje potčinjenih. Za ovo bliže upoznavanje starešinama je nalagano da iskoriste zabave, koncerte, drugarske večeri, izlete i slično; Strogo pov. Đ. Ob. Br. 36 od 15. 6. 1932, AVII, 17- 7-1-74.

⁶⁷ "Суђење деветорици официра мариборског гарнизона", *Политика*, 16. 6. 1932.

⁶⁸ "Атанасковић и Алталер осуђени на смрт", *Политика*, 22. 6. 1932.

⁶⁹ Ostalim oficirima je kazna zatvora zamenjena zatočenjem, a Mihajlo Ristić koji je prvobitno bio oslobođen je novom presudom osuđen na 2 godine zatočenja; "Преиначена пресуда у Мариборској афери", *Политика*, 2. 7. 1932.

⁷⁰ Godišnji izveštaj britanskog poslanika Hendersona za 1932, Ž. Avramovski, n. d, t II, str. 131.

objekata”. Stoga je naređeno oficirima da skrenu pažnju vojnicima, posebno onima koji se upućuju na stražu, “da ne primaju ovakve ponude, već da lica koja im isto ponude, odmah dostavljaju svojim starešinama”.⁷¹ Ministarstvo unutrašnjih dela je pak upozoravalo da su Kinezi i Japanci, koji se pro forme bave torbarenjem, a u stvari propagiraju boljševičke ideje, “preplavili” Kraljevinu, te da im, bez posebnog odobrenja Ministarstva ne treba izdavati ulazne vize.⁷² Zbog nekoliko uhapšenih studenata, poljskih Jevreja, na Univerzitetu u Ljubljani radi propagiranja komunizma, sumnjivi su bili i svi studenti Jevreji poreklom iz Poljske koji su nameravali da studije nastave u Jugoslaviji, pa je Ministarstvo inostranih poslova izdalo naređenje da se ni jednom takvom studentu ne izdaje viza bez posebnog odobrenja Ministarstva.⁷³ Odeljenje državne zaštite je nalagalo banskim upravama da posebnu pažnju obrati na pravila esperantskih udruženja, jer ih komunisti koriste kao paravan za svoju delatnost, i da izveste MUP da li bi tim društvima trebalo izdati dozvolu za rad ili ne budući da su članovi esperantskih organizacija “nalaze i ispravni građani naše Kraljevine”.⁷⁴ Mesne policijske vlasti, kojima, po svemu sudeći, nije baš bio najjasniji pojam “komunizam” i “komunista”, reagovala su na najbanalnije istupe. Prilikom jedne crkvene svečanosti u Opuzenu, u primorskoj banovini, napiti seljak Ivan Omišanić je obukao crvenu košulju i na sav glas vikao da je boljševik. Zbog toga je bio uhapšen i predat Sreskom sudu u Metkoviću na dalji postupak.⁷⁵ Posebno podozrenje vlasti je izazivalo bilo kakvo javno čitanje socijalno angažovane lirike ili proze, koju su, kao u Velesu, organizovali studenti Univerziteta u Skoplju, inače pristalice komunizma. Tamo je književno veče prekinuto, a sreski načelnik je naredio publici da odmah napusti hotel u kome je manifestacija održana. Studenti su morali odmah predati radove i bili su privedeni u zgradu načelstva. Kako su svi čitani radovi već bili

⁷¹ Pov. Đ. Ob. Br. 2269 od 24. 5. 1933, AVVI, 17-2-13-79.

⁷² K. T. Br. 3106 od 8. 5. 1929, AJ, 373 (Poslanstvo Kraljevine Jugoslavije u Italiji – Rim)-3-5.

⁷³ Pov. K. P. Br 1481 – 317 Polj od 12. 2. 1934, AJ – 341 (Poslanstvo Kraljevine Jugoslavije u Londonu) – 5 / 1934. (poverljiva arhiva).

⁷⁴ Pov. I br. 877 od 20. 1. 1930, AJ, 14 – 23 – 55. V. i “Esperantists jailed”, *The New York Times*, 22. 12. 1929, AJ, 38-355 -505.

⁷⁵ AJ, 14 (Ministarstvo unutrašnjih poslova) - 227-812.

objavljeni po raznim časopisima, uhapšeni studenti su pušteni na slobodu, sa naređenjem da se prvim vozom vrate u Skoplje.⁷⁶

Vazduhoplovni podnarednik Dimitrije Ljumović je sumnjičen za komunizam jer je kod njega nađeno pismo koje mu je poslao rođak iz Beograda u kome je navedeno da odmah dođe kući jer mu je žena bolesna. Iako je Ljumović bio “dobar podoficir” i kod njega nije primećeno bilo šta što bi ga “kao vojnika diskvalifikovalo”, vojne vlasti su sumnjale da je pismo pisano u prenosnom smislu, pa je komandantu puka naređeno da nad osumnjičenim podnarednikom vodi “najozbiljniju kontrolu”.⁷⁷ Selimir J. Jevtić, diplomirani filozof i diplomirani pravnik, advokatski pripravnik iz Šapca, poslao je Ministarstvu pravde telegram u kome se žalio da je pred Uskrs pošao kod brata u Smederevo da provede praznike, ali mu je u vozu prišao komandir gradske straže u Šapcu. Dva gradska stražara stajala su pred vagonom sa zadatkom da, po naređenju načelnika sreza pocerskog, moraju vratiti Jevtića natrag u Šabac što je i učinjeno. Sreski načelnik je na upit Ministarstva odgovorio, bez bilo kakve argumentacije, da je Jevtić sumnjiv kao komunista i da ga kao takvog ne bi trebalo primiti na mesto sudskog pripravnika za koje je konkurisao.⁷⁸ Kao i u mnogim sličnim slučajevima, reč sreskog načelnika je bila presudna, a odbijanje Jevtića za državnu službu je obrazloženo “nedostatkom budžetskih mogućnosti”.⁷⁹

Budući da su u doba šestojanuarskog režima učestala hapšenja i suđenja komunistima, Partija je preko svojih ilegalnih listova, letaka i brošura davala direktive članstvu kako da se drži na policiji i pred sudom. Aktivisti su upozoravani da pre upuštanja u bilo kakav ilegalni rad moraju biti spremni na “torture, mučenja i prebijanja”. Kako se policija pri saslušavanju služi “najraznovrsnijim trikovima” u cilju dobijanja priznanja, za komunistu je najvažnije da pokaže “hladnokrvnost i izdržljivost” i “ne prizna ni po koju cenu i najmanju sitnicu” koja ga dovodi u vezu sa partijskim radom. Onaj član Partije koji pod pritiskom batina prizna, pa i prizna samo poneki detalj iz svoje aktivnosti, “postaje izdajnik”. Policijski zapisnik se, po ovim instrukcijama, nikako nije

⁷⁶ Pov. Br. 7 od 1. 2. 1933, AJ, 66 (poverljiva arhiva)-75-208.

⁷⁷ Strogo pov. V. Đ. Br. 874 od 30. 8. 1929, AJ, 135- 29-1968 / 29.

⁷⁸ I. No. 11 081 od 29. 4. 1929, AJ, 63-95 / 1930.

⁷⁹ Br. 41 618 od 5. 5. 1929, AJ, 63-95 / 1930.

smeo potpisati, a na sučeljavanjima sa drugim optuženim je trebalo sve poricati, jer “samo držanje dostojno borca i revolucionara” može spasiti komunistu sigurne robije. Partija je upozoravala da se ne terete ni oni koji su otišli u inostranstvo, budući da ih policija po povratku u zemlju, može uhapsiti, kao i da nikada ne sme biti bilo kakvih “priateljskih razgovora” sa policijom, niti na saslušanju niti u zatvoru.⁸⁰ “Nikakav kukavičluk, nikakav odvratni strah za svoje kosti, nikakvo popuštanje pred batinama ili mukama ma kako teške one bile”, pisao je “Proleter”, “nikakva duhovna i politička kapitulacija pred fizičkom malaksalošću ili slabošću – nego sledovanje sjajnim primerom naših ubitih vođa i drugova Đakovića, Hećimovića, Paje Marganovića, Bracanovića, Nešića i drugih koji su poginuli u najvećim mukama, a da nisu ni jednu reč progovorili koja bi bila od koristi policiji”.⁸¹ U zvaničnoj direktivi Partije je članstvu izričito poručivano da je “bolje biti ubijen nego poći na kompromis sa žandarskom čizmom i provaljivati organizaciju i pojedine drugove”. Dok je na policiji trebalo što manje govoriti i odricati odgovore, na sudu je, po uputstvima KPJ, nužno bilo isticati pripadnost Partiji i popularisati njene ideje i program⁸², ali i poricati sva priznanja data pred policijom izgovarajući se mučenjem i zlostavljanjem.⁸³ Uprkos jasnim partijskim instrukcijama u periodu od 1929–1932. više od 80% uhapšenih komunista se prilikom istrage držalo “nedostojno i nepravilno”, priznajući sve.⁸⁴

Pred Državnim sudom za zaštitu države do 1932. su se najčešće pojavljivali komunisti.⁸⁵ Kao što je već pomenuto, povod za podizanje optužnice je često bilo samo članstvo u Partiji, a kazne koje su tom prilikom izricane su uglavnom bile drakonske. Mirko Bukovac je bio osuđen na 10 godina robije

⁸⁰ AJ, 135-113- 29 / 34.

⁸¹ “Kakav treba da bude komunista”, *Proleter*, 1. 12. 1929, str. 40.

⁸² “Držanje komunista u istrazi i na sudu”, *Proleter*, 20. 1. 1930, str. 48.

⁸³ *Četrdeset godina...*, str. 81.

⁸⁴ К. Николић, н.д, стр. 77.

⁸⁵ Т. Стојков наводи да је у периоду до 1932. од 155 одржаних процеса 83 отпадало на чланове КПЈ; Т. Стојков, *Опозиција...*, стр. 126. Од 1932. број оптужених комуниста ће се смањивати, будући да је дошло до јачања усташког покрета и терористичке активности, па је од те године пред Државним судом највише суђено припадницима усташке организације.

zbog umnožavanja i rasturanja komunističkih letaka.⁸⁶ Na jednaku vremensku kaznu su osuđeni i Milorad Petrović, Avdo Čardžić i Samuel Majer zbog pripadnosti komunističkoj organizaciji i prisustva na međunarodnom komunističkom kongresu koji je krajem novembra 1928. održan nedaleko od Drezdenu.⁸⁷ Hinko Rasper, komunista interniran u Srebrenici, je pred Državnim sudom osuđen na 5 godina robije jer je iz Srebrenice septembra 1929. pokušao da pošalje pismo u kome je isticao da nikada nije klonuo i neće klonuti, što predstavlja “gorku istinu” za “buržoaziju”.⁸⁸ Jovan Trajković je osuđen na 12 godina robije zbog članstva u Partiji, rasturanja ilegalnog “Proleter” i umnožavanja komunističkih letaka, a Mita Aleksić, zbog istog delikta, na 10 godina.⁸⁹ Radi rasturanja letaka suđen je i Branimir Fridman koji je kažnjen sa 7 godina robije,⁹⁰ ali i Anton Srok koji je osuđen na 8 godina robije. Dešavalo se da se Državni sud u izricanju presuda rukovodi posve nejasnim standardima i razlozima. Mihajlo Ivić je optužen zajedno sa pomenutim Srokom, ali za daleko teža dela – članstvo u Partiji, održavanje veza sa komunističkom centralom u Beču, rasturanje letaka i pomaganje bekstva komunista Gojka Samardžića iz zatvora Okružnog suda u Beogradu. Zbog svih navedenih dela, za koje je oglašen krivim, je osuđen na istu vremensku kaznu kao i Srok.⁹¹ Konstantin Nedeljković je osuđen pred Državnim sudom na dve godine robije jer policiji nije prijavio letke koje je primio poštom, već ih je spalio.⁹² Samo zbog članstva u Partiji osuđeni su Ivan Grbić, Petar Nikolić, Čedomir i Anatol Minderović, Budimir Gorunović i Milutin Božović na godinu odnosno šest meseci strogog zatvora. Treba, međutim, napomenuti da je presuda ovoj komunističkoj grupi bila relativno blaga, budući da su pomenuta lica bila optužena i za deljenje komunističkog materijala, ali je usled nedostatka dokaza, sud odbacio

⁸⁶ AJ, 135-10- 859 / 29.

⁸⁷ AJ, 135- 5-354 / 29.

⁸⁸ AJ, 135-23-1861 / 29.

⁸⁹ AJ, 135-28 -1434 / 29.

⁹⁰ AJ, 135-23-1839 / 29.

⁹¹ AJ, 135-68-36 / 31.

⁹² AJ, 63-129 / 1930.

taj deo optužnice.⁹³ Bilo je međutim i drugačijih primera. Ferdinand Hofman je zbog rasturanja letaka osuđen na svega 1 godinu zatvora,⁹⁴ baš kao i Janoš Kiška kojem je za isti delikt izrečena godina robije.⁹⁵ Najteže kazne komunistima su izricane upravo 1929. godine. Krajem 1934. godine Slobodan Ške-rović je, radi rasturanja velikog broja raznih komunističkih letaka i brošura, kažnjen sa 4 godine strogog zatvora, a dok su suokrivljenici u ovom procesu osuđeni na blaže kazne.⁹⁶ Državni sud za zaštitu države je ponekad donosio i oslobađajuće presude u procesima optuženima za komunizam. Jula 1931. su oslobođeni Dragoslav Sandić, Jovan Jovanović, Zagorka Jovanović, Milosav Adamović, Miodrag Jovanović i drugi optuženi za rasturanje letaka i osniva-nje komunističkih ćelija na Beogradskom univerzitetu. Iako je Jovan Jovano-vić pred policijskom vlašću priznao da je, zajedno sa Sandićem i Adamovi-ćem, rasturao letke, sud ga je oslobodio budući da je taj iskaz na policiji dao bez prisustva dva svedoka, a docnije ga je povukao pred istražnim sudijom, kao i na glavnom pretresu. Sud je stoga našao da ovo “usamljeno priznanje” ne može poslužiti kao dovoljan dokaz optužbe.⁹⁷ Još bolji primer predstavlja proces Alfredu Lucu, koji je krivično gonjen po Zakonu o zaštiti države pred Okružnim sudom u Tuzli. Sam Luc je na suđenju priznao da je komunist, ali ga je sudija oslobodio svih optužbi. Štaviše, Vrhovni sud u Sarajevu je odbio žalbu državnog tužioca i naredio da se Luc odmah pusti na slobodu.⁹⁸ Kako ovo nije bio jedini slučaj “da se pojedine sudije ovako ponašaju u momentima kada treba u svrhu zaštite države i poretka u njoj primeniti protiv krivaca u punoj meri slovo zakona”,⁹⁹ policijske vlasti su sa velikom pažnjom motrile na procese komunistima održavane pred okružnim sudovima u Kraljevini, kršeći tako u potpunosti svaku autonomiju sudova.

⁹³ AJ, 135-53-193 / 30.

⁹⁴ AJ, 135-17-1342 / 29.

⁹⁵ AJ, 135-68 -41 / 31.

⁹⁶ AJ, 135-113-29 / 34.

⁹⁷ AJ, 135-110-18 / 31.

⁹⁸ Strogo pov. J. B. br. 159 od 17. 8. 1929, AJ, 63 (Ministarstvo pravde) (poverljiva arhiva) – 5 (k 4).

⁹⁹ Strogo pov. J. B. br. 159 od 17. 8. 1929, AJ, 63 (poverljiva arhiva) – 5 (k 4).

Pred Okružnim sudom u Sarajevu je marta 1930. vođen proces protiv Seida Borovca i drugova optuženih po Zakonu o zaštiti javne bezbednosti i poretka u državi. Iako su članovi sudskog veća važili “kao ozbiljni i potpuno pouzdani i odani interesima službe i države”, policijske vlasti su ocenile da se predsednik sudskog veća Badnjević na pretresu “vlada nedostojno”, negodujući jer odbrana predložila 40 svedoka. Neki od njih je trebalo da potvrde da su optuženi komunisti batinani na policiji, “što bi izgledalo kao da se vodi proces protiv policije, a ne komunista”.¹⁰⁰ Policija je procenila i da je držanje zastupnika državnog tužioca “bilo pasivno”, pa je zatražila njegovu zamenu, što je i učinjeno. Štaviše, upravnik sarajevske policije je insistirao da se sudija Badnjević sa ovog suđenja ukloni i otpusti iz državne službe, istovremeno predlažući sastav “poželjnog” sudskog veća.¹⁰¹ Predsednik suda u Sarajevu se saglasio sa predlogom da se Badnjević penzionise čim se ukaže prilika, ali je istovremeno upozorio da zahtevi upravnika sarajevske policije u kojima on imenuje sastav sudskog veća “prelazi njegov delokrug”, istovremeno tražeći da se “sud uzme u zaštitu od nekvalificiranih napadaja i insinucija od strane policijske uprave”.¹⁰² Razlozi za krivično gonjenje komunista državnim vlastima nikad nisu manjkali. Jedna od bizarnijih optužbi je svakako bila ona podignuta kod Okružnog suda u Splitu protiv Antuna Čikote kod koga je pronađena legitimacija belgijskog komunističkog društva. Iako je splitsko državno tužilaštvo tražilo da se obustavi svako gonjenje Čikote, državni tužilac kod Državnog suda za zaštitu države je pomenuti zahtev odbacio, insistirajući da je Čikota počinio delikt po Zakonu o zaštiti države.¹⁰³

I samim sudijama je ponekad bilo jasno da svi osuđeni zbog komunizma nisu zbilja pravi komunistički aktivisti. Karakterističan je slučaj Karla Ledineka kome je dosuđeno 5 godina robije zbog pomaganja komunističke propagande. Naime, Ledinek je komuniste ilegalno prevodio preko granice sa Austrijom u kojoj je nabavljana nedozvoljena literatura, a zatim im pomagao da se vrate u zemlju. Budući da je Ledinek “običan priprost seljak, kome je pri tom bio glavni motiv zarada”, predsednik Državnog suda Nikola Ogorelica je

¹⁰⁰ Broj 6 / 30 od 12. 3. 1930, AJ, 63 – 130 / 1930.

¹⁰¹ Pov. D. Z. br. 974 / 1930. od 10. 3. 1930, AJ, 63 – 130 / 1930.

¹⁰² Nezavedeno od 13. 3. 1930, AJ, 63 – 130 / 1930.

¹⁰³ D. T. br. 823 / 32 od 3. 9. 1932, AJ, 63 – 192 / 1932.

apelovao na Ministarstvo pravde da se ovaj osuđenik ne šalje u kazneni zavod u Sremsku Mitrovicu, da ga komunisti ne bi pridobili za svoje ideje, već da mu se omogući služenje robije u Mariboru.¹⁰⁴

Komunisti osuđeni pred Državnim sudom su uglavnom slati na izdržavanje kazne u zavod u Sremskoj Mitrovici. Međutim, zbog preopterećenja mitrovačke kaznionice, ali i zbog velikog broja zatvorenih komunista, članovi KPJ su robijali i u zavodima u Lepoglavi i Mariboru.¹⁰⁵ Do februara 1930. u Lepoglavi nije bilo osuđenika komunista. Tada su, “jer su organizovanjem štrajka i bune postali opasni po bezbednost”, iz Mitrovice prebačena četvorica članova Partije, među kojima je bio i Moša Pijade.¹⁰⁶ Vlasti su sa osuđenim komunistima po kaznenim zavodima imali velike probleme, budući da su ovi koristili svaku priliku da, ako bi došli u dodir sa drugim političkim zatvorenicima ili kriminalcima, propagiraju svoje ideje.¹⁰⁷ Policijske vlasti su stoga apelovale na upravu sremskomitrovačkog zavoda da svako mešanje komunista sa ostalim zatvorenicima spreči, jer se dešavalo, kao u slučaju Milana Nikolića, sitnog lopova, koji je dva puta kaznu služio u ovom zatvoru, da baš u zavodu budu zadojeni levičarskim idejama.¹⁰⁸ Uprave zavoda su činile šta su mogle i koliko su mogle – u Mitrovici su komunisti odvajani po zasebnim sobama i pošteđivani svakog rada, samo da bi se sprečio njihov dodir sa ostalim kažnjenicima. Štaviše, iako su po Krivičnom zakoniku predviđena četiri stepena služenja kazne, komunisti nikada nisu prevođeni u slobodnjačko odeljenje niti su puštani na uslovni otpust.¹⁰⁹ Ipak, upravnik Spasojević je isticao da nedeljom i praznikom, kao i noću, nema nikakve straže u samoj zgradi, već samo u dvo-

¹⁰⁴ Br. 1105 od 12. 12. 1929, AJ, 63 – 200 / 1929.

¹⁰⁵ V. Pov. br. 54 / 1932 od 22. 6. 1932, AJ, 63 (poverljiva arhiva) – 13 (k 13).

¹⁰⁶ Br. 28 Pov bez datuma (kraj maja 1931), AJ, 63 (poverljiva arhiva) – 9 (k 9).

¹⁰⁷ Pov. I br 547 od 13. 1. 1933, AJ, 63 (poverljiva arhiva) – 13 (k 13).

¹⁰⁸ Pov. I br. 25 161 od 19. 6. 1933, AJ, 63 (poverljiva arhiva) – 15 (k 15). Velja Popović je početkom 1935. u pismu Dragutinu Kojiću pisao da je od 1930 – 1933. bilo više slučajeva da su mnoga lica, prilikom otkrivanja komunističkih organizacija, izjavljivala kod islednih policijskih vlasti, da su se komunističkim idejama zadojili u kaznenim i sudskim zatvorima, gde su boravili zbog krađa, telesnih povreda i drugih krivičnih dela; Pov. I br. 61002 / 34 od 5. 5. 1935, AJ, 63 (poverljiva arhiva) – 22 (k 22).

¹⁰⁹ Pov. br. 96 od 28. 2. 1933, AJ, 63 (poverljiva arhiva) – 13 (k 13).

rištu i na karaulama ogradnog zida, pa je moguće da se nedeljom organizuju komunistička predavanja. Tako komunisti intelektualci “pod ovim smeštajnim prilikama imaju mogućnosti da utiču ne samo na ostale osuđenike komuniste, već i na obične kriminalce, te isti, umesto da iz zavoda izađu popravljani, izlaze mnogo gori nego što su bili kada su u zavod dopraćani”.¹¹⁰ Slična situacija je bila i u Lepoglavi, gde je 30 komunista držano u potpunoj izolaciji od ostalih osuđenika. Šetali su odvojeno od ostalih, pa nisu mogli doći u kontakt niti sa svojim drugovima, niti sa ostalim zatvorenicima. Neki od komunista su bili nezaposleni, jer su “kao pogibeljni za javnu bezbednost” uklonjeni iz radionica. Uprava zavoda je naglašavala da su osuđenici vrlo podesan teren za komunističku propagandu, te da se “pre dolaska osuđenika komunista u Lepoglavu nije uopšte moglo ni pomisliti na kakav štrajk ili bunu u zavodu”.¹¹¹ Aprila 1933. godine, u skladu sa naredjenjem Ministarstva pravde, najveći broj komunista i ustaša, iz svih zatvora u zemlji, osim iz zeničkog, je prebačen u takozvanu mladičku zgradu sremskomitrovačkog zavoda, odnosno deo zatvora u kome su ranije bili smešteni stariji maloletnici. Osuđenici intelektualci su bili odvojeni od ostalih, a komunisti koji nisu učestvovali u štrajkovima, kao i oni primljeni iz drugih zavoda, su takođe smešteni u zasebne sobe. U mladičku zgradu ovom prilikom nisu prevedeni samo oni komunisti koji su izdržavali kaznu u prvom stepenu – dakle u samici.¹¹² Komunisti koji su kaznu služili u Lepoglavi su takođe bili odvojeni od ostalih osuđenika i smešteni u novu zgradu zavoda. Pa ipak, sve navedene mere bezbednosti nisu bitno uticale na smanjivanje komunističkih aktivnosti po zatvorima. Štaviše, vlasti su odvajanjem komunista u zasebne prostorije delimično išli na ruku Partiji. Broz svedoči da je direktiva bila da se zahteva koncentracija svih komunista na jednom mestu, ne bi li se tako pristupilo formiranju komunističke organizacije u samom zavodu.¹¹³ Oslobođeni od svakog rada, članovi Partije su se nesmetano “usavršavali” i obrazovali na takozvanim komunističkim univerzitetima na robiji, u skladu sa parolom Partije da je “zatvor škola revolucionara,

¹¹⁰ Pov. br. 86 od 13. 10. 1932, AJ, 63 (poverljiva arhiva) – 13 (k 13).

¹¹¹ Br. 28 Pov bez datuma (kraj maja 1931), AJ, 63 (poverljiva arhiva) – 9 (k 9).

¹¹² Pov. br. 125 od 18. 11. 1933, AJ, 63 (poverljiva arhiva) – 16 (k 16).

¹¹³ J. B. Tito, *Sabrana dela*, t II, Beograd, 1977, str. 24.

a tamnica ispit revolucionarne zrelosti”.¹¹⁴ Štaviše, zatvoreni komunisti su uspevali da održavaju stalnu vezu sa partijskom organizacijom u zemlji i van nje, koristeći se nevidljivim mastilom pri pisanju, ali i da od Centralnog komiteta dobijaju instrukcije i partijski materijal.¹¹⁵ Iako je čitanje novina bilo zabranjeno za političke krivce, osuđeni komunisti su ih kupovali “ispod ruke”.¹¹⁶ Opštenje komunista sa spoljnim svetom je bilo moguće i zahvaljujući malom broju stražarskog osoblja, od kojih su neki bili, kako je ocenjavao upravnik mitrovačkog kaznenog zavoda, “apsolutno nesposobni i nepouzdati”¹¹⁷. Ministar unutrašnjih dela Velja Popović je stoga početkom 1935. godine tražio od Dragutina Kojića, ministra pravde, da se jedan kazneni zavod isprazni i upotrebi isključivo za smeštaj osuđenih komunista, da se za njega izrade “specijalna – najstrožija” pravila o redu, a sva služba poveri žandarmeriji. Slična pravila, po predlogu Popovića, je trebalo zvesti i po sudskim zatvorima u kojima su bili pritvoreni komunisti.¹¹⁸ Kojić je ovaj predlog odbacio, ističući da bi angažovanje žandarmerije po zavodima bilo poželjno budući da je 10 000 osuđenika čuvalo svega 760 čuvara, ali i nemoguće zbog “velike oskudice u žandarmima kao organima javne bezbednosti” i budžetskih nemogućnosti da se njihov broj poveća. Ustanovljavanje jednog zavoda samo za osuđenike – komuniste je ocenio “kao apsolutno nemoguće”, budući da je svih devet zatvora u Jugoslaviji bilo prenatrpano, a po “tri osuđenika su smeštena u dve postelje”, pa se, ukoliko bi jedan zavod bio odvojen samo za komuniste, u ostale zavode uopšte ne bi mogli primati. Ekonomske prilike, naglašavao je dalje Kojić, ne dozvoljavaju ni da se poprave i prošire pojedini kazneni zavodi, a još manje da se podižu novi.¹¹⁹

Uslovi života i položaj komunista na robiji su se razlikovali od zavoda do zavoda, ali i od ličnosti upravnika. Sve komunistkinje kao i komunisti osuđeni na zatvor, su slati na izdržavanje kazne u Kazneni zavod u Požarevcu. Lidija Šentjurs, komunistkinja, osuđena pred Državnim sudom, je u razgovoru sa

¹¹⁴ AJ, 135-44-36 / 30.

¹¹⁵ Pismo sa robije od 20. 3. 1935, AJ, 519-1935 / 140.

¹¹⁶ Pismo sa robije od 24. 8. 1930, AJ, 519-1930 / 77.

¹¹⁷ Pov. br. 86 od 13. 10. 1932, AJ, 63 (poverljiva arhiva) – 13 (k 13).

¹¹⁸ Pov. I br. 61002 / 34 od 5. 5. 1935, AJ, 63 (poverljiva arhiva) – 22 (k 22).

¹¹⁹ Pov. br. od 16. 2. 1935, AJ, 63 (poverljiva arhiva) – 22 (k 22).

prijateljima koji su je posetili u Upravi grada, dok je čekala da bude sprovedena u rodno mesto, pričala kako se u zavodu za vreme izdržavanja kazne “vrlo dobro osećala”, slobodno dopisivala sa svojim poznanicima i čitala komunističke knjige. Prilikom pretresa kod nje su nađena dela Engelsa i Plehanova, “i veći broj pisama sumnjive sadržine” koja je redom parafirao upravnik požarevačkog zavoda.¹²⁰ Kako je Ministarstvo pravde povodom ovog slučaja zahtevalo hitan izveštaj iz Požarevca, tamošnja Uprava je istakla da je sporne knjige i pisma odobrio raniji, penzionisani upravnik Boža Pavlović, kao i da se prema osuđenim komunistkinjama postupa strožije nego sa ostalim zatvorenicima.¹²¹ Jedan od najblažih režima je ipak vladao u Lepoglavi, do smenjivanja Maksimilijana Bohačeka polovinom 1932. godine. Iako je zavodska uprava isticala da su “dnevne novine apsolutno zabranjene”, a da se sva ostala lektira, pisma i paketi podvrgavaju “strogoj cenzuri”, kao i što se kod sastanaka sa slobodnim licima vrši “stroga kontrola”, izveštaji inspektora Ministarstva pravde, ali i pisma osuđenih komunista, su ukazivala na velike propuste zatvorskog osoblja u nadzoru nad osuđenima – komunistima. Partijska organizacija u Lepoglavi je bila veoma jaka, a komunisti sasvim u toku sa svim političkim događajima u zemlji i van nje. Josip Broz je imao veliku slobodu kretanja po zavodu, ali i izvan njega, jer je bio potreban kao električar. Broz svedoči da je Bohaček bio njegov ratni drug iz Prvog svetskog rata, da su bili zajedno u ropstvu, “te mu je išao prilično na ruku”. Relativnu slobodu kretanja Broz je koristio “u korist organizacije i donekle rada vani”.¹²² Moša Pijade je u Lepoglavi preveo Marksov “Kapital” i “Bedu filozofije”¹²³ i slikao.¹²⁴ Ministarstvo pravde je čak dozvolio da Moša Pijade prevedeni “Kapital” pošalje bratu, s tim da se rukopis ne sme štampati.¹²⁵ Pušenje je, u Lepoglavi, svima bilo dozvoljeno.¹²⁶

¹²⁰ Pov. br 1026 od 23. 4. 1935, AJ, 63 (poverljiva arhiva) – 24 (k 24).

¹²¹ Pov. br. 1054 od 9. 5. 1935, AJ, 63 (poverljiva arhiva) – 24 (k 24).

¹²² J. B. Tito, *Sabrana dela*, t II, Beograd, 1977, str. 25.

¹²³ AJ, 519 – 1935 / 165.

¹²⁴ Pov. br. 55 od 11. 10. 1932, AJ, 63 (poverljiva arhiva) – 13 (k 13); AJ, 63 – 265 / 1935.

¹²⁵ Rukopis je predat u štampu početkom 1932; U. Vujošević, D. Lazarević, “Moša Pijade, novinar, publicista, prevodilac”, *Prilozi za istoriju socijalizma*, IV / 1967, str. 260 – 261.

¹²⁶ Pismo komunista iz Lepoglave od 19. 10. 1932, AJ, 63 (poverljiva arhiva) – 13 (k 13).

B. Spasojević, Bohačekov zamenik i kasniji v. d. zavoda u Lepoglavi, je u izveštaju Ministarstvu pisao da je režim do te mere bio labav da je “dolazilo do-
tla da se ni jedan komunista nije smeo kazniti, jer su oni odmah pretili štrajkom
i isti izvodili u čemu su ih delimično pomagali i ostali osuđenici kriminalci”.¹²⁷
Ministarstvo pravde je stoga naređivalo da se pisma komunista podvrgavaju
najstrožoj cenzuri, da prilikom razgovora komunista sa posetiocima uvek bude
prisutan upravnik zavoda ili njegov pomoćnik, ali i da se pretresi stvari i odela
osuđenih komunista vrše svakodnevno. Ministarstvo je još upozoravalo da će
za svaku nedozvoljenu komunističku radnju u zatvoru biti odgovoran lično
upravnik Lepoglave.¹²⁸ Pa ipak, ni ovako direktno naređenje i upozorenje Bo-
hačeku nije mnogo uticalo na prilike u zavodu. Osuđeni komunisti su prvo u
proleće, a zatim i u leto 1931. organizovali štrajk u kome su tražili poboljšanje
uslova života u zavodu. O avgustovskom štrajku komunisti su pokušali da
obaveste partijsku organizaciju, ali je pismo, u kome je teško kritikovana za-
vodska uprava zbog navodne nečovečnosti, dopalo policiji u ruke.¹²⁹ Odeljenje
Državne zaštite je posebno oštro i “neprimereno”¹³⁰ reagovalo u ovakvim situ-
acijama, zahtevajući od Ministarstva pravde da se zavodski činovnici uzmu na
odgovornost budući da su osuđeni komunisti nesmetano održavali prepisku sa
Centralnim komitetom. Boža Maksimović je stoga pisao kolegi Živojinu La-
ziću da naredi područnim organima državne zaštite “da ubuduće ne opšte sa
poverenim mu resorom dosadašnjim tonom”.¹³¹ Izvidi Ministarstva pravde su
donekle potvrdili navode iz spornog pisma upućenog Centralnom komitetu.
Posle avgustovskog štrajka komunisti u Lepoglavi su smešteni u dve skupne
sobe pred kojima je stalno dežurao jedan stražar, a pretres njihovih stvari i
soba je vršen jednom ili dva puta nedeljno. Da bi sprečila širenje boljševičkih
ideja u samom zavodu, Uprava je komuniste odvojila od ostalih osuđenika,
čak i za vreme šetnje.¹³²

¹²⁷ Pov. br. 55 od 11. 10. 1932, AJ, 63 (poverljiva arhiva) – 13 (k 13).

¹²⁸ Pov. br. 436 od 25. 5. 1931, AJ, 63 (poverljiva arhiva) – 9 (k 9).

¹²⁹ Pov. I br. 30 734 od 27. 8. 1932, AJ, 63 (poverljiva arhiva) – 13 (k 13).

¹³⁰ Nezavedeno, od 30. 1. 1933, AJ, 63 (poverljiva arhiva) – 13 (k 13).

¹³¹ Nezavedeno, od 30. 1. 1933, AJ, 63 (poverljiva arhiva) – 13 (k 13).

¹³² Pov. br. 55 od 11. 10. 1932, AJ, 63 (poverljiva arhiva) – 13 (k 13).

Najteži uslovi života su ipak vladali u Mariborskoj kaznionici. Rodoljub Čolaković je pisao da se u ćeliji “ne loži i nikada ne pali svjetlost, iako u samici postoje instalacije za centralno grijanje i električno osvjetljenje”. Hrana je, po svedočenju Čolakovića, “vrlo slaba” jer zavod nije imao svoje ekonomije, pa su sve namirnice nabavljane po tržišnim cenama. Komunisti su imali na raspolaganju manje knjiga nego u Mitrovici.¹³³ Pa ipak, i u Mariborskoj kaznionici, u kojoj je doslovno poštovan kućni red, a režim se odlikovao izuzetnom strogošću, komunisti su izdejstvovali od upravnika Vrabla da ih prebaci u zajedničku prostoriju polovinom 1931, što je odmah iskorišćeno za formiranje partijske organizacije i Mesnog komiteta. Osuđeni komunisti su u Mariborskom zavodu organizovali i univerzitet “Đuro Đaković” na kome su izučavali razna teoretska, politička i ekonomska pitanja marksizma, ali i proslavljali 1. maj, dan sovjetske revolucije, nabavljali ilegalno marksističku literaturu i prevodili Engelsa i druge pisce.¹³⁴

Položaj osuđenih komunista u kaznenom zavodu u Mitrovici je takođe bio više nego snošljiv. Iz izveštaja upućenih Centralnom komitetu se vidi da su najčešće pritužbe bile na hranu koja je, zbog ekonomske oskudice u državi, pogoršana počev od 1931. godine, ali i na prenatrpanost zajedničkih zatvorskih soba i loše higijenske prilike – dakle na loše uslove života koji su, zbog sveopšte nemaštine, pogađali sve osuđenike. Zatvoreni komunisti su neprestano vršili pritisak na zatvorske vlasti ne bi li ih naterali da prave razliku između osuđenih članova KPJ koji su sebe smatrali političkim kažnjenicima i običnih kriminalaca. Tako je čitava 1932. godina u zavodu u Mitrovici protekla u znaku “intervencija, demonstracija i odbijanja hleba”, čime su komunisti uspjeli da “uslove života u mnogome poboljšaju”.¹³⁵

Štrajkovi su za komuniste predstavljali jedno od omiljenih sredstava borbe, a zahtevi postavljani zavodskim upravama su često bili preterani i nerazumni. Osim insistiranja na poboljšanju hrane, zahtevano je da vrata zatvorskih

¹³³ P. Чолаковић, *Казивање о једном покољењу...*, стр. 547-552. Osvjetljenje je uvedeno posle štrajka komunista septembra 1930. godine; J. B. Tito, *n. d.*, t II, str. 196. Nešto kasnije je komunistima, već smeštenim u zajedničku sobu, bilo dozvoljeno da nabave i peč od svog novca; P. Чолаковић, *n. d.*, стр. 606.

¹³⁴ J. B. Tito, *n. d.*, t II, str. 196 – 197.

¹³⁵ Pismo upućeno CK KPJ iz novembra 1932, AJ, 519-1932 / 314.

soba budu otvorena čitav dan, omogućavanje slobodnog prelazaka iz sobe u sobu, slobodno pušenje, oslobađanje političkih krivaca od svakog rada, neograničen boravak na vazduhu,¹³⁶ nabavka špiritusa i gasa kako bi osuđenici po sobama mogli spremati hranu za sebe kao i slobodna nabavka svih knjiga i časopisa dozvoljenih na teritoriji Kraljevine.¹³⁷ Ministarstvo pravde je delimično udovoljilo pojedinim zahtevima. Tako je bilo dozvoljeno kuvanje čaja, mleka, jaja u zavodskoj kuhinji i davanje slanine zatvorenicima kao nuzužitka. Što se knjiga tiče, zatvorenicima je odobreno da nabavljaju najviše deset do petnaest knjiga mesečno¹³⁸, pa je samo u periodu od 14. decembra 1932. do 17. februara 1933. na adresu političkih kažnjenika u Sremskoj Mitrovici pristiglo 209 knjiga. Odobravanje ovako velikog mesečnog sledovanja knjiga je upravama zavoda zadavalo probleme. Knjige su, po propisima, morale biti slate Ministarstvu unutrašnjih dela, Odeljenju za državnu zaštitu, na cenzuru.¹³⁹ Ova izdanja su često bila na stranim jezicima, uglavnom mađarskom i italijanskom, a činovnici ministarstva nisu vladali ovim jezicima, sa pregledanjem knjiga se strašno kasnilo, što je davalo povoda komunistima da se svaki čas obraćaju upravi zavoda zahtevajući da im se daju poslate knjige.¹⁴⁰ Kako je, zbog informacija o širenju komunizma i u samim kaznenim zavodima, Odeljenje za državnu zaštitu sa posebnom strogošću zahtevalo od svojih činovnika, ali i od zavodskih uprava, da brižljivo vrše cenzuru, dešavalo se da preterano revnosni, a pre svega za cenzorski posao nedovoljno obrazovani i pripremljeni službenici, zabrane čitanje Geteovog "Fausta" i Hegelovog predavanja o filozofiji starih Grka, uz motivaciju da su "sadržaja komunističkog".¹⁴¹

Prilikom štrajkova, Ministarstvo pravde je naređivalo upravniku zavoda da svakog osuđenika po naosob sasluša o razlozima zbog kojih štrajkuje, da naredi lekaru da otpočne sa veštačkim hranjenjem osuđenika, kao i da

¹³⁶ AJ, 519-1933 / 269.

¹³⁷ Pov. br. 86 od 13. 10. 1932, AJ, 63 (poverljiva arhiva) – 13 (k 13).

¹³⁸ Pov. br. 78 632 od 1. 8. 1932, AJ, 63 (poverljiva arhiva) – 13 (k 13).

¹³⁹ Pov. br. 65 od 23. 6. 1933, AJ, 63 (poverljiva arhiva) – 15 (k 15).

¹⁴⁰ Pov. I br. 27 605 od 5. 7. 1933, AJ, 63 (poverljiva arhiva) – 15 (k 15).

¹⁴¹ Br. 31 117 od 30. 3. 1933, AJ, 63-43 / 1933.

svakodnevno telegrafski izveštava Ministarstvo o prilikama u zavodu.¹⁴² Po slamanju štrajka zavodske vlasti su neposlušne osuđenike disciplinski kažnjavale, a svojevrstan fanatizam komunističke se ogledao i u direktnom izazivanju čuvara i ostalih službenika zavoda. Prilikom štrajka u Mitrovici početkom 1931. jedan od osuđenih je vikao: “Ja sam komunistički i borim se za pravo svojih drugova. Doći ćemo mi na vlast i svima ćemo vam glave odrubiti da će te u krvi plivati”.¹⁴³ Komunistički su početkom 1935. poslali Centralnom komitetu izveštaj iz mitrovačke kaznionice u kome je istakao da im knjige, pa i one marksističke, ne nedostaju, pa se mogu “dobro marksistički izgrađivati”. Državna hrana, pisalo je dalje u ovom pismu, “je vrlo slaba, ali od kuće možemo dobijati hranu skoro neograničeno”. Subotom i nedeljom je bilo moguće posećivanje, što su zatvoreni komunistički koristili za “razmenjivanje misli, ali i za predavanja”. Sve u svemu, pisao je ovaj osuđenik, “naglašavamo da naš sadanji položaj ipak nije tako težak”.¹⁴⁴

Po dolasku u kazneni zavod osuđeni komunistički su nesmetano nastavljali sa svojim ideološkim i partijskim radom, neprestano se marksistički “obrazujući” na svojim univerzitetima na robiji. Po zatvorima je odmah obrazovana partijska organizacija i lokalni Mesni komitet. Ivan Bernardić, koji je kaznu izdržavao u Mitrovici, je stoga ironično primećivao: “Gde su dva komunistički jedan je komesar. Gde su trojica, tu mora da bude već i komitet”.¹⁴⁵ Partijske organizacije po kaznenim zavodima su smatrane sastavnim delom KPJ, pa je osuđenim komunistički CK KPJ dostavljao partijske rezolucije, ilegalni materijal, literaturu i letke.¹⁴⁶ Pa ipak, članstvo u Partiji pre zatvaranja nije značilo automatsko pristupanje partijskoj organizaciji u zavodu. Ponovni prijem je zavisio od držanja u policiji i na sudu. Mesni komitet u Mitrovici je tako odlučio da “svaki onaj koji je na policiji imao držanje provokatorsko ili konfidentsko ili je odavao pod torturom organizaciju i drugove” ne može biti član Partije. Konačnu odluku je ipak donosio Centralni komitet na osnovu “karakteristi-

¹⁴² Pov. br. 86 od 13. 10. 1932, AJ, 63 (poverljiva arhiva) – 13 (k 13).

¹⁴³ Nezavedeno od 27. 2. 1931, AJ, 63-84 / 1931.

¹⁴⁴ Pismo sa robije od 20. 3. 1935, AJ, 519-1935 / 140.

¹⁴⁵ I. Bernardić, *Život iza željeznih rešetaka. Prema vlastitom iskustvu i neposrednom opažanju*, Zagreb, (s. a.), str. 27.

¹⁴⁶ J. B. Tito, *n. d.*, t II, str. 27.

stike i držanja svakog pojedinca na robiji”.¹⁴⁷ Svako suprotstavljanje odluci Mesnog komiteta ili njeno kršenje je takođe povlačilo isključivanje iz partijske organizacije na robiji.¹⁴⁸ Pisanje “nekonspirativnih” pisama koja su padala u ruke policije, organizovanje bekstva ili pokušaja bekstva bez znanja Mesnog komiteta ili odbijanje izvršavanja bilo kakve druge direktive su kažnjavana izbacivanjem iz organizacije. Mesni komitet je bio zadužen i za organizovanje predavanja na takozvanim “univerzitetima” koji su postojali u svim kaznenim zavodima. Osim teorijskih kurseva, zatvoreni komunisti su bili obavezni da uče i po jedan strani jezik, uglavnom nemački ili ruski.¹⁴⁹ Broz je u Mariboru učio engleski i čitao londonski “The Economist”,¹⁵⁰ dok se Pijade “usavršavao” u kineskom. Osuđeni članovi KPJ su dobijali materijalnu pomoć od komunističke organizacije “Crvena pomoć”.¹⁵¹ Zahvaljujući propustima u cenzuri, osuđeni komunisti koji su kaznu izdržavali u Mitrovici su uspeli da, prema podacima Ministarstva pravde iz 1936. godine, u periodu od 1927 – 1936. stvore biblioteku marksističke literature koja je brojala preko 4 500 knjiga i 2 000 raznih časopisa.¹⁵² Štaviše, ilegalna delatnost komunista po kaznenim zavodima je do te mere bila razvijena da su tokom 1931. i 1932. osuđenici u Mitrovici izdavali i svoj list “Komunist”.¹⁵³

Komunisti su i po kaznenim zavodima nastavljali sa gotovo fanatičnim otporom vlastima. Borba je vođena tek radi borbe, a pojedini zatvorenici su, zbog prkošenja, osuđeni na nove kazne. Pavle Gregorić je čak pričao da su se zatvoreni komunisti “takmičili ko će biti revolucionarniji”.¹⁵⁴ Karakterističan je primer Radivoja Davidovića koga je sud osudio na 4 godine robije, ali je

¹⁴⁷ AJ, 519-1935 / 73.

¹⁴⁸ Pismo od 7. 5. 1932, AJ, 135-83-53 / 32.

¹⁴⁹ J. B. Tito, *n. d.*, t II, str. 197.

¹⁵⁰ S. Koprivica-Oštrić, “Razdoblje od povratka iz Sovjetske Rusije 1920. do izlaska sa robije 1934. u revolucionarnoj biografiji J. Broza Tita”, *Časopis za suvremenu povijest*, II / 1980, str. 32.

¹⁵¹ AJ, 519-1933 / 174.

¹⁵² M. Весовић, “Митровачка библиотека”, *Библиотекар*, 3 / 1969, стр. 396.

¹⁵³ M. Весовић, *n. d.*, стр. 402.

¹⁵⁴ S. Križavac, *Robija*, Beograd, 1979, str. 327.

“zbog raznih nepotrebnih povika, komunističkih natpisa na posudi za jelo”, optužen i osuđen u zatvoru još tri puta, pa je tako povećao robiju na 15 godina.¹⁵⁵ Oblici suprotstavljanja zavodskim vlastima su bili različiti – od pevanja pesama, koje je bilo strogo zabranjeno kućnim redom,¹⁵⁶ pa do odbijanja pozdravljanja upravnika i ostalog zavodskog osoblja.¹⁵⁷ Komunisti su pokušavali da “revolucionarišu” i ostale zatvorenike. Vikalo se “Živeo savez radnika i seljaka”, “Živela crvena Rusija” i slično.¹⁵⁸ Iako su upozoreni da u crkvu, prema pravilima kućnog reda, moraju ići, ali se ne moraju moliti, komunisti su, počev od 1933. godine, u Mitrovici odbijali da prisustvuju službama.¹⁵⁹ Disciplinska i sudska kažnjavanja koja su usledila zbog direktnih provokacija vlasti su kasnije bila predstavljena kao režim “belog terora”.

Vlasti su u doba šestojanuarskog režima nesumnjivo sprovodile represiju prema komunistima. Uhapšenici su na policiji često bili tučeni, a na sudove su vršeni politički pritisci ukoliko bi policijske vlasti našle da tok suđenja, svedoci ili sudije idu na ruku uhapšenim komunistima. Suđenja pred Državnim sudom i za samo članstvo u Partiji su se kosila sa osnovnim načelom zakonitosti i glavnim postulatom nezavisnog sudstva da ne može biti kazne bez zakona, a presude izricane komunistima za vršenje propagandnih akcija, najčešće umnožavanje i deljenje letaka, su bile drakonske. Ipak, uslovi u kaznenim zavodima su bili, kao što svedoče sami osuđenici, više nego snošljivi. Vlasti nisu, usled nepostojanja moderno izgrađenog birokratskog aparata po kaznenim zavodima, uspevale da spreče komunističku propagandu, ali i dalje marksističko usavršavanje komunista na takozvanim “univerzitetima”, čita-

¹⁵⁵ I. Bernardić, *n. d.*, str. 72.

¹⁵⁶ Čolaković je pisao da su pesme pevane svake nedelje posle predavanja, kad padne večer. Počinjalo se sa Internacionalom, a nastavljalo sa ruskim i drugim “revolucionarnim” pesmama. Iako je stražar dolazio da ih opomene, komunisti nisu prestajali sa pevanjem dok ne bi završili sa čitavim repertoarom; P. Чолаковић, *Казивање о једном покољењу...*, стр. 589 – 590. Komunisti su prilikom prebacivanja u drugi kazneni zavod, u vozu obavezno pevali Internacionalu i ostale pesme slične sadržine, nastojeći da budu naročito glasni prilikom prolaska kroz naseljena mesta ili ulaska voza u stanicu; AJ, 519-1935 / 165.

¹⁵⁷ “Položaj političkih osuđenika u Sremskoj Mitrovici”, *Proleter*, oktobar 1930, str. 85.

¹⁵⁸ I. Bernardić, *n. d.*, str. 60.

¹⁵⁹ Pov. br. 100 od 27. 9. 1933, AJ, 63 (poverljiva arhiva) – 15 (k 15). V. i I. Bernardić, *n. d.*, str. 60.

nje ilegalne literature i nesmetanu komunikaciju sa spoljnim svetom, pa čak i Centralnim komitetom Partije.

Jugoslovenski komunisti su još pre 1929. godine prihvatili zvanično učenje Kominterne o Jugoslaviji kao o veštačkoj tvorevini koju treba razbiti, ostavljajući time njenim narodima pravo na samoopredeljenje. Po zavodjenju novog režima, Partija je pozvala na oružani ustanak, istupajući tako ne samo protiv aktuelne vlasti, već i protiv države u celini, što bi u svakoj, pa i onoj najdemokratskijoj državi bilo krivično gonjeno. Štaviše, komunisti, u skladu sa jasnim partijskim direktivama, nisu propuštali ni jednu priliku da se oružjem suprotstave organima bezbednosti, direktno provocirajući i izazivajući sopstvena stradanja i pogibije. Sve one snage koje su se zalagale za razbijanje Kraljevine, KPJ je smatrala svojim prirodnim saveznicima, u skladu sa direktivom Kominterne iz 1930. koja je nalagala da se zaključi “borbeni sporazum” sa svim onim “nacionalno – revolucionarnim” grupama koje su planirale ustanak protiv šestojanuarskog režima.¹⁶⁰ Partija se stoga solidarizovala sa ustaškim pokretom,¹⁶¹ ističući da je “dužnost svih komunističkih organizacija i svakog komuniste da taj pokret pomognu, organizuju i predvode”.¹⁶² Izvesna, mada ograničena, saradnja je postojala i sa VMRO koja od 1929. nije imala organizacije u Kraljevini. Članovi CK KPJ odlazili su na sednice rukovodstva VMRO, a pri povratku u zemlju su dobijali direktive da izvršavaju i naloge “Makedonskog centra”, što se uglavnom svodilo na propagandnu delatnost.¹⁶³ Iako je broj članova Partije u doba šestojanuarskog režima bio neznan, a partijska organizacija gotovo u potpunosti uništena, državne vlasti su KPJ doživljavale kao jednu od glavnih pretnji po mir i stabilnost poretka, ali i čitave države. Ako se ima u vidu fanatizam komunista pri izvođenju akcija, njihova upornost i tvrdoglavost u širenju marksističkih ideja, ali pre svega povezanost sa terorističkim pokretima podržavanim od strane Italije i Mađarske, dakle država od kojih je Kraljevini pretela direktna ratna opasnost, donekle je razumljivo zašto su komunisti kao grupa bili izloženi stepenu represije koji je

¹⁶⁰ К. Николић, *н.д.*, стр. 151.

¹⁶¹ АЈ, 519-1932 / 150.

¹⁶² “Ustaški pokret u hrvatskim krajevima”, *Proleter*, decembar 1932, str. 163. Više v. B. Gligorijević, *Kominternina...*, str. 260 – 262.

¹⁶³ B. Gligorijević, *Kominternina...*, str. 284.

znatno prevazilazio realnu opasnost koju su predstavljali. Treba napomenuti i da je za najveći broj državnih organa komunističko učenje predstavljalo posve mističan pojam izjednačavan sa anarhizmom, pa se tim pre njegovom iskorenjivanju prilazilo odlučnije i sa mnogo većim strahom nego što su to prilike i realna snaga KPJ zahtevale.

SUMMARY

RESULTS OF THE NEWEST RESEARCH ON THE ROLE OF THE COMMUNIST PARTY OF YUGOSLAVIA IN THE ERA OF THE JANUARY 6TH REGIME OF KING ALEKSANDAR

The author presents an overall picture of the January 6th regime based on available sources from the archival collections of the Ministry of the Interior, the Ministry of Justice, the Comintern, the State Court for the Protection of the State, and the microfilmed materials of the Foreign Office, which are held at the Archive of Yugoslavia. Through these documents, she examines the position of the Communists and the degree of repression against them. Compared to the Yugoslav socialist historiography, this work is a more objective depiction of the position of the Communist Party in the Kingdom of Yugoslavia.

Emily Greble-Balić

PREISPITIVANJE HISTORIJE I HISTORIOGRAFIJE JUGOSLAVIJE TOKOM DRUGOG SVJETSKOG RATA: SLUČAJ SARAJEVA¹

Smatram da će se većina historičara koji se bave historijom bivše Jugoslavije složiti da Drugi svjetski rat predstavlja jedan od najviše osporavanih perioda historije na ovim prostorima. On je žrtva mitologizacije, intenzivnog revizionizma, nacionalističke ideologije i političkih programa. Razumljivo je, naročito u svjetlu posljednjeg rata, da je historičarima često teško da razdvoje historijske događaje od suvremenih problema, a da ne gledaju kroz nacionalnu prizmu svoje zajednice.

Prije dvije godine, izlagala sam referat na konferenciji u Bosni i Hercegovini sa temom *Sarajevo u posljednjim mjesecima Drugog svjetskog rata*. Na moje veliko iznenađenje, moj referat je izazvao relativno žučnu raspravu. Zbog čega me je ovo iznenadilo? Najviše zbog toga što sam namjerno bila izabrala temu za koju sam mislila da je “apolitična”. To je bio moj prvi referat na bosanskom

¹ Istraživanje za ovaj članak je finansirano stipendijom Fulbright – Hays i instituta IREX (International Research Exchange Board) pomoću sredstava koje su omogućili Nacionalna udruga za socijalne znanosti (National End for the Humanities), američka vlada (US Department of State, Title VIII program) i IREX fond za istraživanja (IREX Scholar Support fund). Pored ovoga, zahvalila bih se za finansiranje od strane Belfer Center for Science and International Affairs i od strane Odsjeka za historiju na univerzitetu Stanford za pokrivanje mojih putnih troškova kako bih mogla uzeti učešće na ovoj konferenciji. Niti jedna od ovih organizacija nije odgovorna za stavove i istraživanje koji će biti ovdje izneseni. Htjela bih izraziti svoju najdublju zahvalnost direktorima, arhivistima i bibliotekarima Istorijskog arhiva Sarajevo, Arhiva BiH, Historijskog muzeja u Sarajevu i Gazi Husrev-begove biblioteke. Svi su bili veoma srdačni i puno su mi pomogli tokom zadnje tri godine. Također se zahvaljujem mom mentoru u Sarajevu, dr. Husniji Kamberoviću, koji me uvijek ohrabruje da istražujem i raspravljam o kontroverznim temama bosanskohercegovačke historije.

jeziku. Nisam željela izazvati kontroverzu – željela sam impresionirati kolege dokumentima koje sam pronašla u nezagrijanim arhivskim depoima usred sniježne sarajevske zime. Nadala sam se da ću uspjeti izbjeći uznemiravanje pripadnika bilo koje prisutne nacije, te izbjeći političke debate o tome tko je počinio kakve zločine i protiv koga. Brzo sam shvatila da nijedan referat u vezi Drugog svjetskog rata neće biti nekontroverzan na ovim prostorima – pa čak ni onaj koji je bezazleno pokušao objasniti ulogu “društava” u održavanju društvenog blagostanja tokom perioda totalnog rata. Historičari su bili nezadovoljni što nisam raspravljala o ustaškoj kampanji terora ili o briljantnim partizanskim pobjedama; što nisam obratila pažnju na četnički genocid nad Muslimanima, ustaški genocid nad Srbima, ili na njemačkui italijansku ulogu u regionu. Kada sam pokušala objasniti svrhu mog petnaestominutnog govora kao jednostavno opisivanje napora koji su društva *Merhamet*, *Napredak* i *Narodna uzdanica* preduzimali u održanju stabilnosti u burnim vremenima tranzicije, jedan historičar iz publike je izjavio da to što ja radim nije historija već “sociologija”. Mnogi su klimali glavama slažući se. Ovo je bilo za mene vrlo iznenađujuće i, da budem iskrena, malo uznemiravajuće.²

Shvatila sam kasnije, nakon sličnih razgovora sa historičarima i iz bivše Jugoslavije i iz Amerike, da je moj pristup proučavanju Nezavisne Države Hrvatske (NDH) jednostavno drugačiji od postojećih studija na engleskom i na bosanskom jeziku.³ To nije bila stvar ideološke naklonosti, već razlike u

² Za sadržaj ovog referata, vidi: Emily Greble-Balić, “Zadnji mjeseci ratnog perioda: sarajevsko iskustvo”, u: zbornik radova: *60 godina od završetka Drugog svjetskog rata – kako se sjećati 1945. godine*, Institut za istoriju, Sarajevo, 2006.

³ Tokom mog istraživanja, konzultirala sam knjige na engleskom, bosanskom, hrvatskom, srpskom, srpsko-hrvatskom, francuskom i njemačkom jeziku. Neke od najvažnijih su: Fikreta Jelić-Butić, *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska 1941-1945*, Sveučilišna naklada Liber, Školska knjiga, Zagreb, 1978; Bogdan Krizman, *Ustaše i Treći Reich*, Globus, Zagreb, 1983; Jaša Romano, *Jevreji Jugoslavije 1941-1945: Žrtve genocida i učesnici NOR*, Savez Jevrejskih opština Jugoslavije, Beograd, 1980; Zdenek Lvental, ed., *Zločini fašističkih okupatora i njihovih pomagača protiv Jevreja u Jugoslaviji*, Savez Jevrejskih opština Jugoslavije, Beograd, 1952; Ivo Goldstein, ed., *Antisemitizam, holokaust, antifašizam*, Židovska općina, Zagreb, 1996; Viktor Novak, *Magnum Crimen*, Nova knjiga, Beograd, 1986; *Les Systemes d'occupation en Yougoslavie 1941-1945, Reports from the 3rd International Congress on the history of European Resistance in Karlovy Vary*, 1963 (Belgrade: L'Institute pour l'Etude du Mouvement Ouvrier, 1963); Ladislaus Hory and Martin Broszat, *Der Kroatische Ustascha-Staat 1941-1945* (Stutt- →

metodologiji i obuci. Kako naučnici sa ovih prostora, tako i oni sa engleskog govornog područja, tradicionalno zamišljaju i pišu o NDH na isti način. I mada različiti naučnici nude drastično drugačije odgovore (što nastavlja izazivati žučne rasprave), pitanja koja se postavljaju su uglavnom ista.

- Kakva je bila priroda ova tri vojno-politička pokreta i tko je učestvo-
vao u njima?
- Kako se razvijao vojnički sukob između četnika, partizana i ustaša?
- Kakva je bila uloga ustaša nasuprot njemačke i italijanske okupacije?
- Ko je “sarađivao sa okupatorom” a ko je “pružao otpor”?

I možda najkontroverznija od svih: ko je počinio genocid nad kim? Koli-
ko je ljudi umrlo? I šta je bio kontekst ovih ratnih zločina?

Naravno, ova su pitanja važna. Ali sva su ona uklopljena u političke i voj-
ne teme na makro nivou, koje su definirane poslijeratnim periodom Hladnog
rata i savremenim nacionalističkim debatama. Također, ona previše pojedno-
stavljaju historiografiju Nezavisne Države Hrvatske i prave osnovne pretpo-
stavke o prirodi ustaškog režima, hrvatskog nacionalnog pokreta, Katoličke
crkve i italijanske i njemačke okupacije.

Tokom mog istraživanja, postalo mi je jasno ukoliko želimo razumjeti
prirodu rata i društvenih transformacija koje su se odigrale u Bosni i Herce-
govini tokom 40-ih godina dvadesetog stoljeća, neophodno je uzeti potpuno
drugačiji pristup u odnosu na većinu historija ovog područja.⁴ To sam uradila

gart: Deutsche Verlags-anstalt, 1964); Jozo Tomasevich, *The Chetniks: War and Revolution in Yugoslavia, 1941-1945* (Stanford: Stanford University Press, 1975); Karl Hnilicka, *Das Ende auf dem Balkan: 1944-45* (Göttingen: Musterschmidt, 1970); Jozo Tomasevich, *War and Revolution in Yugoslavia, 1941-1945, Occupation and Collaboration* (Stanford: Stanford University Press, 2001); Jonathan Steinberg *All or Nothing: The Axis and the Holocaust 1941-43* (New York: Routledge, 1990); Enver Redžić, *Bosnia and Herzegovina in the Second World War* (London: Frank Cass, 2006); Robert J. Donia, *Sarajevo: A Biography* (Ann Arbor: University of Michigan Press, 2006).

⁴ Poznati poljski sociolog i historičar Jan T. Gross napisao je dva eseja koja su imala velikog odjeka i koji su postavili parametre za historičare koji proučavaju utjecaj rata na europsko društvo. Vidi: Jan T. Gross: “War as Revolution” u: *The Establishment of Communist Regimes in Eastern Europe*, edited by Norman Naimark and Leonid Gibianskii (Boulder, Co.: Westview Press, 1997.); i Jan T. Gross, “Themes for a Social History of War Experience and Collaboration” u: *The Politics of Retribution, World War II and its Aftermath* edited by István Deák, Jan T. Gross, and Tony Judt (Princeton, N. J.: Princeton University Press, 2000.).

tako što sam se fokusirala na utjecaj rata na institucije društva, društvo, religiju, kulturu, identitet, ulogu žene u javnom životu itd. u samo jednom gradu: Sarajevu. Umjesto postavljanja pitanja “ko je saradivao s neprijateljem”, ja pokušavam shvatiti kontekst zašto su ljudi donosili odluke takve kakve su donosili. Ne želim suditi o njihovim odlukama, već ih pokušavam objasniti. Umjesto da jednostavno pregledam brojeve ubijenih ljudi, ja pokušavam istražiti zašto su baš određeni ljudi odabrani za mete, a ne neki drugi, i koristim ove podatke za pojašnjavanje prirode i karaktera masovnog nasilja na lokalnom nivou. Postavljajući različita pitanja, nadam se da ću baciti svjetlo na to zašto je Drugi svjetski rat predstavljao tako suštinsku prekretnicu u sarajevskoj – i donekle bosanskohercegovačkoj historiji.

Dat ću dva primjera, iz mog istraživanja, koji ilustriraju probleme i složenosti postojeće historiografije NDH. Još jednom želim da ponovim da ovi primjeri nisu niti sveobuhvatni niti daju konačne zaključke. Umjesto da daju odgovore, ja se nadam da će proizvesti nova pitanja.

Prvo, pitanje saradnje i otpora. Većina literature se fokusira na to ko je saradivao sa neprijateljem, a tko pružao otpor – to su kategorije koje su odlučivale o poslijeratnim sudbinama pojedinaca i o historijskoj baštini. Ali stvari nikad nisu crno – bijele. Uzmimo, na primjer, jednog od sarajevskih ratnih gradonačelnika, Mustafu Softića, koji je bio na čelu gradske uprave od 1942. do 1944. godine.⁵ Neko bi mogao reći da je Softić bio saradnik okupatora zbog same prirode svoje pozicije: gradonačelnik drugog po veličini grada u NDH. Ali opet, 1941. godine je potpisao Rezoluciju Muslimana koja je pozivala Muslimane da podrže toleranciju i mir, rezoluciju koja se suprotstavljala ustašama.⁶ Tokom svog mandata kao gradonačelnik, također je potpisivao papire koji su pošteđivali Jevreje, sukobljavao se sa ustašama da bi pomogao sarajevskim Srbima da se iz egzila vrate u grad, i odbio da preda imovinu koja je pripadala Srpskoj pravoslavnoj crkvi i ugašenoj Jevrejskoj općini. Štaviše,

⁵ Većina literature o Sarajevu govori da je Mustafa Softić bio na položaju gradonačelnika do 1945. godine. Vidi: Milenko Pajić, *Sarajevski gradonačelnici*, Večernje novine, Sarajevo, 1998. i službenu web stranicu grada Sarajeva, <http://www.sarajevo.ba/ba/article.php?pid=126> (stranici pristupljeno 17. septembra 2006.). Međutim, lokalne novine pišu da je Softić smijenjen 1944. godine. Vidi: *Sarajevski novi list*, 12. maj 1944, st. 5.

⁶ Da bi vidjeli potpise ove čuvene peticije, vidi: Istorijski arhiv Sarajevo (dalje: IAS), Ostaština Fehima Spahe, kutija 3, dokument 759, 12. oktobar 1941.

tužio je državnu riznicu zbog starih dugova gradu i potajno radio na potkopavanju ideološkog i rasnog programa ustaškog režima.⁷ Pa možda bismo ga trebali u stvari klasificirati kao “otporaša”. Ali, situacija se dalje komplicira tokom 1942. godine, kada su gradonačelnik Softić i nekoliko njegovih kolega poslali pismo Adolfu Hitleru u kome su tražili od Nijemaca uspostavljanje njemačkog protektorata u Bosni i Hercegovini sa Sarajevom kao glavnim gradom.⁸ Softić je tražio od Nijemaca dozvolu da se Bosna i Hercegovina otcijepi od Nezavisne Države Hrvatske i uz to ovlašćenje za osnivanje odvojene bosanske muslimanske milicije. I dok je otcjepljenje bilo neostvarivo, njegov plan za osnivanje muslimanske milicije je realiziran nekoliko mjeseci kasnije, osnivanjem bosanske SS jedinice. Tako, dakle, jasno možemo reći da je saradivao sa Nijemcima. Kako bismo drugačije mogli definirati nekoga ko je odigrao bitnu ulogu u osnivanju SS jedinice i ko je gledao na Hitlera i naciste kao na zaštitnike? I kao da ovo nije dovoljno zbunjujuće, istog mjeseca u kojem je Softić tražio uspostavu nacističkog protektorata, on lično je nadzirao vraćanje Srba u lokalni politički život, postavljajući srpskog dogradonačelnika i pet srpskih predstavnika u Gradsku općinu, u decembru 1942.⁹ Prema tome, pod vlašću gradonačelnika Softića – kome su mnogi lokalni zvaničnici upisivali ovu transformaciju u zaslugu – drugi po veličini grad u ustaškoj državi je imao Srbina na poziciji koja je bila druga po važnosti u gradu.¹⁰

⁷ IAS, Gradsko poglavarstvo, kutija 14, 10. septembar 1942; IAS, Riznično upraviteljstvo Ured za podržavljeni imetak, kutija 1, dokument 150, 14. maj 1943; IAS, Riznično upraviteljstvo Ured za podržavljeni imetak, kutija 1, dokument 172, 25. februar 1943. i 15. maj 1943. Također, u zbirci u Arhivu Bosne i Hercegovine (dalje: ABiH) vidi: Ured za kolonizaciju - Sarajevo, kutija 5, dokument 3352, 1. oktobar 1942; ABiH, Banski stol, Po: 30/42, 19. novembar 1942.

⁸ Sažeci paragrafa, kao i direktni citati iz ovog teksta, mogu se pronaći u: Enver Redžić, *Bosnia and Herzegovina in the Second World War*, str. 178-179 ili u: Enver Redžić, *Muslimansko autonomništvo i 13. SS divizija, autonomija Bosne i Hercegovine i Hitlerov Treći Rajh*, Svjetlost, Sarajevo, 1987, str. 71-79. Mustafa Softić također upućuje na ovakve ideje u svojoj žalbi njemačkoj vojsci, u septembru 1942. Vidi: IAS, Zbirka Varia, dokument 368, septembar 1942.

⁹ *Sarajevski novi list*, 29. decembar 1942, str. 5.

¹⁰ Za diskusiju od strane italijanskog konzula povodom ovog monumentalnog otkrića, vidi: Historijski muzej (dalje: HM), Ustaška nadzorna služba, dokument 4035, 15. decembar 1942.

Ovakve nekonzistentnosti nam otežavaju davanje izravnog odgovora na određena pitanja: kako definiramo ko je bio “kolaboracionist” a ko je “pružao otpor” na teritorijama i pod ustaškom i pod njemačkom vlašću. Da li je bilo moguće “sarađivati” s Nijemcima da bi se “pružio otpor” ustašama? Neko će možda spomenuti da su i određene četničke jedinice u Bosni i Hercegovini djelovale na istin način. Ovaj slučaj ilustrira problem s kojim se mi historičari susrećemo kad pokušamo da uklopimo historijske događaje u jednu jedinu paradigmu. Mustafa Softić je igrao ključnu ulogu u ratnom Sarajevu, pa ipak, razlozi koje je imao za ono što je radio i posljedice koje je to imalo za grad, hrvatsku državu i građanski rat koji je bijesnio u regiji tek trebaju biti pravilno shvaćeni. Po mom mišljenju, korisniji pristup bi predstavljao pokušaj procjenjivanja Softićevih odluka, kao i analiziranje onoga što nam one otkrivaju o društvu i politici u ratom zahvaćenoj Bosni i Hercegovini.

Prelazeći na moj drugi primjer, željela bih se kratko osvrnuti na jedan aspekt iz vrlo spornih pripovijesti o ustaškom genocidu u NDH. Historičari teže raspravljati o tome koliko je ljudi ubijeno, ko ih je ubio, gdje se to desilo i pod kakvim okolnostima. Svi se fokusiraju na genocid nad Srbima, Jevrejima i Romima kao da je ovo bio jedan kolektivni događaj. Ali, kako su ljudi tog vremena definirali ove kategorije? Da li su one bile konstantne ili promjenjive? Dodaju li historičari svoje sopstvene definicije u mješavinu? U mom radu, ja tvrdim da je definicija Srba, Jevreja i Roma varirala od grada do grada, a naročito, da se sarajevska definicija razlikovala od one korištene od strane ustaša i nacista.

Razmislimo prvo o definiciji “Srbi”. Najraniji ustaški zakoni su definirali nearijevce kao Jevreje, Cigane i *ine*, ali nikad posebno Srbe.¹¹ Šta tačno čini nekoga Srbinom nikad nije bilo jasno definisano u zakonu.¹² Prema tome, Srbin je imalo različita značenja na različitim mjestima i različitim ljudima. Ponekad je to predstavljalo nacionalni identitet, ponekad religijski, a ponekad je išlo pod *ine* u hrvatskim rasnim zakonima. Takve nejasnoće su davale lokalnim liderima odriježene ruke da sami određuju intenzitet svoje antisrpske

¹¹ *Zbornik zakona i naredaba NDH*, Zagreb 1941, tom. 1, str. 40 i str. 109-115.

¹² Mark Biondich, “Religion and Nation in Wartime Croatia: Reflections on the Ustaša Policy of Forced Religious Conversions, 1941–1942”, *SEER*, Vol. 83, No. 1, Januar 2005, str. 87.

politike.¹³ Dok su, s jedne strane, mnogi Srbi u Sarajevu pali kao žrtve diskriminatorskih zakona ustaškog režima i policijske brutalnosti, naročito pravoslavno sveštenstvo, trgovci i političari, s druge strane neki Srbi u Sarajevu su bili proglašeni “domaćim Srbima” i bilo im je dozvoljeno zadržati arijeviski status, posao i ostale beneficije.¹⁴ Preko stotinu Srba je ostalo raditi u Gradskom poglavarstvu tokom ljeta i jeseni 1941. godine, u vrijeme kada su Srbi u drugim dijelovima NDH bezočno masovno ubijani.¹⁵ Vrhunac dvosmislenosti definicije “Srbina” predstavlja činjenica da su Muslimani koji su bili povezani s Beogradom ili podržavali srpsku politiku, naročito oni koji su bili članovi muslimanskog društva *Gajret*, postali žrtve režimskih antisrpskih zakona. Određen broj Muslimana je izgubio imanja i poslove, čak su bili tjerani u koncentracione logore, jer su, na rasnoj i nacionalnoj osnovi, smatrani Srbima.¹⁶

Postoji još jedan problem po pitanju “identiteta” i genocida u Sarajevu. Dok su ustaše davale prioritet rasnom identitetu nad religijskim, u Sarajevu je lokalna elita isticala religiju ispred rase.¹⁷ Ovo možemo primijetiti u

¹³ Za primjere zakona u sjevernoj Hrvatskoj vidi: *Zbornik zakona i naredaba NDH*, tom. 7, str. 43–44. U Sarajevu, ustaški povjerenici Božidar Bralo i Hakija Hadžić su insistirali da gradski zvaničnici prijave sve “sumnjive” Srbe, ali su ostavili u nadležnosti lokalnih zvaničnika da istraže “rasno” i “porodično” porijeklo pojedinaca. Vidi: ABiH, Poglavnikovo povjereništvo Sarajevo, Opći odjel, kutija 2, dokument 2118, 6. jun 1941.

¹⁴ Za “domaći Srbi” vidi: ABiH, Poglavnikovo povjereništvo Sarajevo, kutija 1, dokument 343, 6. maj 1941.

¹⁵ Za genocid protiv Srba u NDH vidi: Vladimir Dedijer i Antun Miletić, eds., *Proterivanje Srba sa ognjišta 1941–1944. Svedočanstva*, Prosveta, Beograd 1990. i Edmond Paris, *Genocide in satellite Croatia, 1941–1945: a record of racial and religious persecutions and massacres* (Chicago: American Institute for Balkan Affairs, 1961). Za sarajevske Srbe koji su ostali u državnoj službi grada vidi: HM, Ustaška građa, dokument 2403, 7. mart 1942; HM, Ustaška građa, dokument 2411, 8. novembar 1941.

¹⁶ Za primjere kako se o sarajevskim Muslimanima mislilo kao o “Srbima” vidi: HM, Ustaška građa, dokument 1600, 30. april 1941; HM, Ustaška građa, dokument 1131, 8. maj 1941; HM, Ustaška građa, dokument 1264, 14. jun 1941; IAS, Ostavština Fehima Spahe, kutija 3, dokument 696, 7. maj 1941; IAS, Ostavština Fehima Spahe, kutija 3, dokument 795, 26 jun 1941; *Narodna uzdanica*, kalendar 1942, str. 221–224. Za kontroverzu po pitanju *Gajreta* vidi: IAS, Narodna uzdanica, kutija 50, *zapisnik*, juli 1941.

¹⁷ Lokalna uprava je smatrala nekolicinu srpskih pravoslavnih prijelaznika u gradu za čiste arijevske Hrvate vidi: IAS, Gradsko poglavarstvo, kutija 924, 26. mart 1942. i ABiH, Po- →

slučaju Roma i Jevreja, dvije grupe koje su rasni zakoni jasno definirali kao nearijevce. Sarajevska komisija je odlučila da se Romi-muslimani imaju rasno smatrati arijevcima, a lokalni su političari tretirali jevrejske preobraćenike na isti način. Upečatljivo je da su katolici i muslimani – čak i oni koji su podržavali NDH, njemačke ratne ciljeve ili ustaški režim – odbijali prihvatiti da se Jevreji ne mogu preobratiti na islam ili katoličanstvo i tako postati Hrvati arijevcima. Od aprila do oktobra 1941. godine, dvije hiljade sarajevskih Jevreja – 20% jevrejske populacije u gradu – se preobratiло na islam ili katoličanstvo.¹⁸ Ovo je upečatljiva cifra, mnogo veća nego u bilo kom drugom gradu okupirane Europe. Međutim, ni u jednoj studiji nisam nikad ništa našla u vezi ovog nevjerovatnog fenomena. Do ovog zaključka sam došla upoređujući dokumenta Gradskog poglavarstva, Ulema medžlisa, Ustaške građe i lokalnog italijanskog konzulata. Ovo je još upečatljivije ako imamo u vidu činjenicu da je preobraćenje u NDH zahtijevalo odobrenje od vlade. Prema tome, učesće lokalnih gradskih zvaničnika (koji su uglavnom bili postavljeni od strane ustaša i Ministarstva unutarnjih poslova) se podrazumijevalo u ovom procesu. Iz mog istraživanja, nameće se zaključak da su sve umiješane strane – lokalni zvaničnici, kler i jevrejski probraćenici – vjerovali da će religijsko preobraćenje na kraju omogućiti Jevrejima da dobiju oznaku arijevac. Čak su i hrvatske organizacije, poput *Napretka*, promatrале svoje jevrejsko-katoličke članove kao arijevske Hrvate i borile su se da ih zadrže u svojoj organizaciji i u gradu.¹⁹ I dok su se u drugim dijelovima NDH uglavnom religijske institucije borile da spase preobraćenike, u Sarajevu, politička elita se prepirala sa Zagrebom oko toga na koji način preobraćenici trebaju biti rasno identifikirani. Protivno

vjererstvo za radnje Države Hrvatske - Sarajevo, kutija 6, dokument T18.

¹⁸ Zapisnici o promjeni vjere se mogu naći u: Arhiv Rijaseta Islamske zajednice Bosne i Hercegovine (dalje: ARIZBiH), Ulema medžlis, dokumenti 1111/43 do 1125/43 i 1824/43 do 1836/43; IAS, Gradsko poglavarstvo, kutije 877 – 1005. Kutija 878 sadrži mnogo zahtjeva za prijelaz predatih putem aškenaske općine u septembru 1941. godine, a u kutiji 1005 se nalazi izvještaj Gradskog poglavarstva o prijelazu Jevreja na islam tokom 1941. godine. Za prijelaze na katoličanstvo, vidi italijanske izvještaje: HM, Ustaška građa, dokument 2340, 31. oktobar 1941. i HM, Ustaška nadzorna služba, dokument 4005, 25. novembar 1941.

¹⁹ ABiH, Hrvatsko kulturno društvo *Napredak*, kutija 141, dokument 790, 21. maj 1941. i dokument 979, 23. jun 1941; ABiH, Hrvatsko kulturno društvo *Napredak*, kutija 143, dokument 2232, 26. avgust 1941.

mišljenju većine ljudi, ovo nije bilo samo pitanje muslimanske pomoći muslimanima i katoličke pomoći katolicima. Ovo je bilo pitanje vrednovanja religije. Veliki župan Ismet Gavrankapetanović, musliman, je pokrenuo jednu od svojih najžešćih kampanja da spasi jedan jevrejski katolički par.²⁰ Nakon što je poznati ustaški šef policije Ivan Tolj odbio njegov zahtjev, on je poslao peticiju direktno Anti Paveliću. U svom obrazloženju, tvrdio je da par koji je u pitanju predstavlja par Hrvata arijevac, i da ih smjesta treba vratiti kući u Sarajevo. Gavrankapetanovićev zahtjev je i Pavelić također odbio.

Sarajevska elita jednostavno nije mogla napustiti vjekovno tradicionalno identificiranje ljudi prema njihovoj religiji. Rasne kategorije su im bile strane i, prema tome, uglavnom i odbacivane u početku rata. Ali opet, takve distinkcije, sve u svemu, nisu puno promijenile konačan ishod kada su u pitanju zajednice o kojima je riječ. Sarajevski Jevreji i Romi su i dalje bivali deportirani u koncentracione logore, sarajevski Srbi nikad nisu bili tretirani kao jednaki sa svojim hrvatskim sugrađanima. Međutim, tako ekstremno različita iskustva u različitim dijelovima NDH nam mogu mnogo toga reći o prirodi ustaškog režima i o njegovoj politici. Isto tako, proučavanje diskretnih lokalnih reakcija nam otkriva na koje načine je rat utjecao na bosanskohercegovačko društvo, kao i na koje načine su bosanskohercegovačke zajednice utjecale na rat.

Ovi kratki primjeri su očigledno mnogo kompleksniji i iznijansiraniiji nego što prostor koji mi je na raspolaganju dopušta da ih objasnim. U svakom slučaju, smatram da oni otkrivaju neke važne činjenice o NDH: da je ona bila nevjerovatno komplicirana, da postojeća historiografija nije kompletna, i da mi, kao historičari, moramo preispitati šta mislimo o njoj. Kakvi su odnosi vladali između religijske i političke elite? Šta su se nadali postići tokom i nakon rata? Zašto su srpske žene u Sarajevu imale veći stupanj preživljavanja od muškaraca? Kakvu je ulogu osmansko naslijeđe ovih prostora igralo u pogledu načina na koji je Sarajevo doživljavalo rat? Zašto su se *El-Hidaje* i reis-ul-ulema Spaho međusobno borili za moć tokom rata?

Primijetit ćete da se nijedno od ovih mojih pitanja ne fokusira na ustaše, četnike, partizane ili Nijemce; ali opet, odgovarajući na njih, nadam se da ću otkriti nove strane postojećeg političkog i vojnog okvira. Postavljanje novih pitanja ne znači da trebamo napustiti stare pristupe, ali mislim da je važno

²⁰ HM, Ustaška građa, dokument 232, 2. januar 1942.

integrirati nove metodološke pristupe – uključujući kulturnu i socijalnu historiju, tako da možemo postići novi konsenzus o pitanju historije Jugoslavije i Nezavisne Države Hrvatske u Drugom svjetskom ratu.

(S engleskog preveo Aleksandar Gašić)

SUMMARY

RETHINKING THE HISTORY AND HISTORIOGRAPHY OF YUGOSLAVIA IN THE SECOND WORLD WAR: THE CASE STUDY OF SARAJEVO

In this essay, Emily Balić raises questions on the way that historians approach the study of the Second World War in Yugoslavia. She discusses the limitations of military and political histories and suggests that scholars need to examine social, legal, religious, and cultural aspects of the war. To make her case, she offers examples from the history of Sarajevo during the Second World War. The first example analyzes the limitations of the dominant paradigm of “collaboration” and “resistance” in the wartime literature. The second example explores categories of identity as they pertain to the genocide committed against Serbs, Jews, and Roma in the Independent State of Croatia.

Bojan Godeša

HISTORIOGRAFIJA DRUGOG SVJETSKOG RATA U SLOVENIJI IZMEĐU NAUKE I POLITIKE

I.

Za sva bivša komunistička društva karakteristično je da su se po padu Berlinskog zida našla u prelaznom periodu postkomunizma, gdje se na skoro svim područjima ono što je staro i što se povlači prepliće sa novim. Zbog toga je pogled istovremeno upućen u dva smjera, kao da se radi o Janusovom licu: s jedne strane je zagledan nazad u prošlost, a sa druge, naravno, u budućnost. Traga se za novim identitetom i oblikuje se novi sistem vrijednosti. Zato je također, neophodno uspostaviti novu ravnotežu između prošlosti i sadašnjosti. Kao posljedica te potrebe javlja se povećano interesovanje za prošlost.

U ovoj tački u postkomunističkom svijetu dolazi do ključnog raskoraka između situacije u državama – bivšim sovjetskim satelitima i u komunističkoj Jugoslaviji, čiji je dio bila i Slovenija. Tu su stvari, naime, daleko kompleksnije i manje jednoznačne, pošto je za vrijeme okupacije došlo do autohtone revolucije. Pošto je jugoslavenska vojska kapitulirala aprila 1941. godine, Slovenija nije bila samo okupirana, nego i rasparčana između četiri okupatora (njemačkog, italijanskog, mađarskog i NDH). Namjera svih okupatora je bila da kroz nasilnu okupacijsku politiku unište Slovence kao naciju – radilo se o etnocidu. U uslovima opšte evropske borbe protiv Hitlera je u Sloveniji, odnosno u Jugoslaviji, došlo do autohtone revolucije, koju je, prije svega zbog istovremenog protivokupatorskog otpora, vodila KPS(J); saveznici su taj otpor posmatrali kao doprinos zajedničkoj borbi, priznat je i od strane velike protivhitlerovske koalicije kao cjeline. Tako su iz perspektive međunarodnog prava jugoslavenski komunisti na osnovu sporazuma Tito-Šubašić preuzeli vlast legalnim

putem. S druge strane, dio slovenačkih građanskih snaga zabasao je u kolaboraciju, najprije sa italijanskim, a zatim i sa njemačkim okupatorom. Najvažniji razlog za nju bilo je protivljenje komunističkoj revoluciji u svim njenim pojavnim oblicima i bio je taktičke prirode (tzv. funkcionalna kolaboracija). U toku okupacije 1941-1945. odvijao se, dakle, i građanski rat. Takav svestrani prikaz situacije je potrebno posebno naglasiti, zato što se okolnosti koje su vladale u Sloveniji često posmatraju bez uzimanja u obzir jugoslavenskog okvira, a isto tako i bez njihovog postavljanja u širi međunarodni kontekst. Stoga se često stiče utisak da se u Sloveniji radilo samo o nekakvom lokalnom unutrašnjem sukobu, sasvim nezavisno od događanja u svijetu. Situacija je bila upravo suprotna: šira međunarodna i jugoslavenska događanja su svojim efektima uticala na razvoj događaja u Sloveniji, dok su se onda ti događaji oblikovali na specifičan način. Događaji u Sloveniji su se od ostalih dijelova Jugoslavije, gdje se prvenstveno radilo o međuetničkim sukobima, razlikovali prije svega po tome da je u pitanju bio prije svega unutrašnji slovenački sukob, u kome se protivrevolucionarna strana oslanjala na okupatora. Pri tome je potrebno napomenuti da su oba slovenačka suprotstavljena tabora računala na pobjedu savezničkog oružja i da su imala skoro identične programe što se tiče nacionalnih ciljeva (Udružena Slovenija kao federativni dio Jugoslavije). Oba neprijateljska tabora su također uživala podršku domaćeg stanovništva i to u svim društvenim slojevima i grupama. To je slika, koja u glavnim crtama važi samo za Ljubljansku pokrajinu, u kojoj je živjelo 340 000 ljudi, dok je u ostalim slovenačkim pokrajinama (Štajerska, Gorenjska, Primorska, Prekomurje), gde je živjelo preko milion ljudi, razvoj bio sasvim specifičan, te ovdje ne možemo govoriti o građanskom ratu. Uopštavanjem uslova koji su vladali u Ljubljanskoj pokrajini na cijelu slovenačku teritoriju zamagljuje se činjenica da su Slovenci u drugim pokrajinama za vrijeme okupacije doživjeli bitno drugačiju sudbinu. Zbog dubine uzroka je jasno, da su u pitanju problemi koji se ne mogu jednostrano i jednoznačno interpretirati.¹

Događaji iz Drugog svjetskog rata u Sloveniji prilikom raščišćavanja prošlosti predstavljaju centralno pitanje, koje sa svojim posljedicama ostaje aktuelno sve do danas. Period od 1941. do 1945. godine je još uvijek predmet najprotivrječnihijih ocjena prilikom historijskog prosuđivanja. U skladu sa razli-

¹ Bojan Godeša, *Druga svetovna vojna in današnje slovenske travme. Problemi slovenskega zgodovinskega o 20. stoletju*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 1999, str. 32-37.

čitim pogledima na sadašnjost, različite političke opcije ocjenjuju prošlost na različit način, i u tome Slovenija ne predstavlja nikakav izuzetak. To znači da je problematika Drugog svjetskog rata zapravo postala političko pitanje prve vrste, koje zastupnici različitih političkih opcija koriste za političku borbu.² Obnavljanje ekstremnih teza iz vremena Drugog svjetskog rata, u kome učestvuju i neki historičari, usporava ozbiljnu raspravu i zamagljuje zaista ključne probleme tog perioda. U tako ispolitiziranoj atmosferi oživljene “kulturne borbe”, u kojoj je veoma otežan dijalog, nalazi se i slovenačka historiografija. Sasvim je jasno da raščišćavanje naše prošlosti, koje zbog širine i dubine uzroka i društvenih posljedica, kao i zbog svoje aktuelnosti, prevazilazi samo stručne okvire u užem smislu, ne zavisi samo od rezultata historiografije.

Od izuzetnog je značaja školski sistem i uloga različitih medija, koji u najvećoj mjeri utiču na javno mnjenje. S druge strane, mediji, posebno oni najuticajniji (televizija i radio, dnevni časopisi), ne prate sistematski stanje u historiografiji, već samo medijski najzanimljivija pitanja, koja nisu nužno i najznačajnija za poznavanje određene problematike. Zato često u široj javnosti preovladava jednostrano, a pre svega pojednostavljeno prikazivanje događaja iz Drugog svjetskog rata, i pri tome u takvoj ispolitiziranoj atmosferi historija služi samo kao objekat za potvrđivanje vlastitih stavova. Projekat narodnog pomirenja neprijateljskih strana iz rata, koji je veoma populariziran prilikom osamostaljenja Slovenije 1991. godine, doživio je neuspjeh, jer je razvoj išao u suprotnom smjeru, to jest u produbljivanje razlika.³ S obzirom na trenutno raspoloženje u slovenačkoj javnosti bi traženje konsenzusa o pitanjima Drugog svjetskog rata predstavljalo Sizifov posao, a ne bi ni imalo smisla, pošto mnogim političkim snagama trenutna podijeljenost upravo sasvim odgovara. U takvim okolnostima u javnosti najčešće ni ne dolazi do suočavanja mišljenja i razmjene argumenata, nego svako uporno ponavlja svoju interpretaciju i predstavlja je kao jedinu pravu “istinu”, po mogućnosti pisanu sa velikim I.

² Božo Repe, “The Place of the Second World War in the Internal Evolution of Post-war Slovenia and Yugoslavia”. *Bulletin of the International Committee for the History of the Second World War*, n. 30/31-1999/2000, str. 127-143.

³ Janja Slabe, “Slovenska narodna sprava v časopisju 1984-1997.” *Prispevki za novejšo zgodovino*, 2006, br. 1 (*Kresalov zbornik*), str. 431-446.

II.

Historiografiju Drugog svjetskog rata možemo podijeliti na naučnu, škol-sku i publicističku. U nastavku rasprave biće govora samo o prvoj, tj. o naučnoj historiografiji. Ni naučna historiografija nije bila pošteđena polarizacije koja je karakteristična za cjelokupno slovenačko društvo, mada se ona ovdje ne javlja u tako izrazitom obliku. Nekoliko medijski i na druge načine najistaknutijih historičara se naime javno svrstava na jedan ili drugi način, što takođe ne predstavlja ništa izuzetno, samo je potrebno navići se na činjenicu da među historičarima takođe postoje političke i ideološke razlike.

Poslijeratni komunistički režim u Sloveniji (1945-1990) je svoju legitimi-nost izvodio neposredno iz događanja u toku okupacije i odmah poslije rata (što se tada nazivalo narodnooslobodilački rat i narodna revolucija) i tome je u velikoj mjeri bila podređena i tadašnja historiografija. Slovenačka historiogra-fija Drugog svjetskog rata je bila vjerodostojna što se tiče faktografije (glavni predstavnici Metod Mikuš i Tone Ferenc) čak i prije promjene režima. Među njena najznačajnija, još i danas relevantna dostignuća ubrajamo područje pro-učavanja okupacijske politike, mada je njen glavni nedostatak bio interpreta-cija, pošto je ona bila rezervirana za vodeće političare i ideologe. Tek poslije pada komunizma se slovenačka historiografija u većoj mjeri okrenula i prou-čavanju kompleksnijih i interpretativno zahtjevnijih tema, što je za posljedicu imalo pojavu interpretacijskog pluralizma.⁴ To je sa druge strane značilo da su se otvorila nova pitanja koja su bila uslovljena kako sadržinskim, tako i termi-nološkim problemima. Postavilo se pitanje legitimnosti i legalnosti, a takođe i racionalnosti otpora. Počelo se sa problematizacijom monopolizacije otpora od stane slovenačkih komunista. Ovaj problem je usko povezan sa instrumen-talizacijom otpora za revolucionarno preuzimanje vlasti i pitanjem koliko je on bio opravdan zbog revolucionarnog nasilja. Pitanje komunističkog nasilja tokom rata je uopšte postalo medijski istaknut problem kome neki pokušavaju pripisati skoro apsolutni značaj pri objašnjavanju ratnih događanja. Postalo je goruće pitanje da li se tokom okupacije odvijao građanski rat i ko je od-govorani za njegovo izazivanje. Sa ovim problemom je usko povezano pitanje

⁴ Walter Lukan, "Zur Historiographie in Slowenien nach dem Zerfall Jugoslawiens. Klio ohne Fesseln?" *Historiographie im ostlichen Europa nach dem Zusammenbruch des Kommunismus*. Wien: Österreichisches Ost-und Südosteuropa-Institut, str. 358-362.

kolaboracije dijela prijeratnih političkih elita, pri čemu se naročito ističu uloga i aktivnosti Katoličke crkve u Sloveniji. U centru pažnje javnosti je sve vrijeme i odgovornost za smrt pripadnika vraćenih kolaboracionističkih jedinica na kraju rata (slovenačko domobranstvo) koje je bez suđenja usmrtila poslijeratna komunistička vlast. U vezi s tim je započeta rasprava o ukupnom broju žrtava Drugog svjetskog rata, gdje su suprotstavljene strane isticale prije svega “svoje” žrtve. Gordijev čvor je presječen tek istraživanjem Instituta za noviju historiju, koji je došao (broj još uvijek nije definitivan i istraživanje je još u toku) do broja 90 000⁵ žrtava Drugog svjetskog rata na teritoriji današnje Slovenije, što je predstavljalo približno 6% tadašnjeg stanovništva i čime se Slovenija svrstava među države sa natprosječnim brojem žrtava.⁶ S obzirom na to da se krajem rata u maju 1945. upravo kroz Sloveniju povlačio niz vojničkih jedinica i civila koji su doživjeli tragičnu sudbinu, na teritoriji Slovenije nalazi se i veliki broj skrivenih grobnica. Dosadašnja istraživanja su otkrila 390 takvih grobnica, a sigurno ih ima još.⁷ Neka neraščišćena pitanja (npr. “fojbe”, progon njemačke manjine) su uticala i na međudržavne i međunacionalne odnose sa susjedima, tako da su čak bile osnovane posebne mješovite komisije historičara koje su proučile međusobne odnose (Italija,⁸ Austrija⁹).

III.

Već na prvom većem simpozijumu poslije prvih demokratskih poslijeratnih izbora 1991. godine (povodom pedesetogodišnjice početka Drugog svjetskog rata u Sloveniji), koji je organizirala Slovenska akademija, počelo se sa

⁵ Prije ove istrage procjenjivalo se da je bilo u Sloveniji oko 60 000 žrtava.

⁶ Tadeja Tomišek Rihtar–Mojca Šorn, “Žrtve druge svetovne vojne in zaradi nje” (april 1941–januar 1946). *Žrtve vojne in revolucije* (zbornik). Ljubljana: Državni svet Republike Slovenije, 2005, str. 13–21.

⁷ Mitja Ferenc, “O izsledkih evidentiranja prikritih grobišč v Republiki Sloveniji”. *Žrtve vojne in revolucije* (zbornik). Ljubljana: Državni svet Republike Slovenije, 2005, str. 115–123.

⁸ *Slovensko-italijanski odnosi. Rapporti italo-sloveni. Slovene-Italian relations. 1880–1956*. Ljubljana: Nova revija, 2001.

⁹ *Slovensko-avstrijski odnosi v 20. stoletju. Slowenisch-österreichische Beziehungen im 20. Jahrhundert*. Ljubljana: Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete v Ljubljani, 2004.

potvrđivanjem novih pogleda na Drugi svjetski rat. Jasno se pokazalo da je revolucionarno preuzimanje vlasti bila konstanta djelovanja komunista tokom Drugog svjetskog rata i da je tom projektu bila podređena i oslobodilačka borba.¹⁰ Na osnovu tih saznanja je uspostavljen temeljni okvir za sva buduća istraživanja ove problematike. Tome je hronološki slijedila obimna monografija o političkim događajima u Sloveniji i Jugoslaviji sa karakterističnim naslovom “Prevzem oblasti 1944-1946” (Preuzimanje vlasti 1941-1946) autorke Jere Vodušek- Starič.¹¹ Radi se o jednom od djela koja su u vrijeme nastanka 1992. godine označavala prekretnicu kako po tematici tako i u pogledu metodologije. Knjiga se bavi do tada zapostavljenom problematikom preuzimanja vlasti koje je autorka nazvala “revolucija odozgo” i to u jugoslavenskim okvirima, čime je prevaziđeno usko slovenačko gledište. Voduškova je na osnovu raspoloživih izvora prva na naučnom nivou razmatrala pomor slovenačkih domobrana u toku Drugog svjetskog rata. Osnovni zaključak knjige je da se uspostavljanje novog komunističkog društvenog poretka poslije 1945. godine zasnivalo prije svega na nasilju koje nije bilo samo posljedica osvete za prijeratna i posebno ratna događanja, nego je izvođeno organizovano, sistematski i dosljedno u cilju da se trajno uspostavi novo društveno uređenje.¹²

Prvo monografsko djelo koje ravnopravno razmatra sve upletene strane u toku okupacije Slovenije je knjiga Bojana Godeše pod naslovom *Kdor ni z nami, je proti nam / Ko nije sa nama je protiv nas/* koja govori o slovenačkim intelektualcima u toku Drugog svjetskog rata.¹³ Uz pomoć uporedne analize autor pokazuje osnovne razloge za većinsko opredjeljenje slovenačkih intelektualaca za pokret otpora, kako ideološku osnovu tako i pragmatičnu stranu tog opredjeljenja, gdje je do izražaja došla sva kompleksnost i protivrječnost tog vremena. Autor je došao do zaključka da su vanredne ratne okolnosti naj-

¹⁰ Bojan Godeša, “Priprave na revoluciju ali NOB? Slovenski upor 1941.” *Osvobodilna fronta slovenskega naroda pred pol stoletja* (zbornik referatov na znanstvenem posvetu v dneih 23. in 24. maja 1991. v Ljubljani). Ljubljana: SAZU, 1991, str. 69-85.

¹¹ Jera Vodušek-Starič, *Prevzem oblasti 1944-1946*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1992.

¹² Peter Vodopivec, “Historiography in Slovenia today”. *Slovene studies. Journal of the society for Slovene studies*, 2003, br. 1-2, str. 8.

¹³ Bojan Godeša, *Kdor ni z nami, je proti nam. Slovenski izobraženci med okupatorji, Osvobodilno fronto in protirevolucionarnim taborom*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1995.

više odgovarale ekstremnim političkim opcijama (i lijevim i desnim) koje su pomoću uprošćavanja i shematiziranja pokušale manihejskom podjelom izdiferencirati intelektualce i postaviti ih pred svršen čin. To je i uspjelo do tada marginalnim radikalnim grupama, tako da se slovenačko društvo u ratu u velikoj mjeri transformiralo prema njihovim mjerilima. Osnovna poruka ovog djela je da vrijeme netolerancije, odakle potiče i naslov knjige, nije bilo naročito naklonjeno intelektualcima koji razmišljaju sopstvenom glavom, što bi inače trebalo da bude njihova osnovna osobina.

Kritičko proučavanje protivrevolucionarnog tabora je prije 1990. godine bilo otežano, odnosno tadašnja vlast mu nije bila naklonjena.¹⁴ Uloga ljubljanskog škofa Rožmana u Drugom svjetskom ratu, koji je poslije rata osuđen u odsustvu (emigrirao je) je sve vrijeme “vruća” tema. Uprkos pokušaju škofove rehabilitacije,¹⁵ Rožman je još uvijek sporna ličnost i u slovenačkom društvu nema jedinstvenog pogleda na njegovu ulogu u ratu.

Svojom historijom partizansko-četničkih odnosa pisanom iz autobiografske perspektive je ugledni ekonomista Aleksander Bajt posegnuo u jugoslavensku historiju Drugog svjetskog rata, što predstavlja rijetkost, budući da se istraživači u Sloveniji najčešće zadovoljavaju slovenačkim temama. Uz kontroverzne ocjene koje donosi knjiga pod naslovom *Bermanov dosje*, autor je otkrio i svoj ratni identitet – djelovao je kao obavještajac Jugoslavenske vojske u domovini, kako su se takođe nazivali četnici.¹⁶ Tragične događaje prilikom kapitulacije Italije u jesen 1943. godine, kada je došlo do obračuna partizanskih jedinica sa slovenačkim četnicima i antikomunističkom milicijom (MVAC - seoske straže) opisuje Tone Ferenc i time ispunjava jednu od praznina u poznavanju naše ratne historije.¹⁷ Do tada sasvim nepoznatu stranu slovenačke ratne historije, koja govori o djelovanju slovenačkih saradnika britanskih oba-

¹⁴ Boris Mlakar, *Problematika nasprotnikov partizanstva med drugo svetovno vojno. Preteklost sodobnosti (Izbrana poglavja slovenske novejše zgodovine)*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 1999.

¹⁵ Tamara Griesser Pečar – France Martin Dolinar, *Rožmanov proces*. Ljubljana: Družina, 1996.

¹⁶ Aleksander Bajt, *Bermanov dosje*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1999.

¹⁷ Tone Ferenc, *Dies irae. Četniki, vaški stražarji in njihova usoda jeseni 1943*. Ljubljana: Mordrijan, 2002.

vještajnih službi, opisala je Jera Vodusek-Starič u djelu *Slovenski špijoni in SOE 1938–1942. (Slovenački špijuni i SOE 1938–1942)*.¹⁸ Gorazd Bajc je na osnovu londonskih i domaćih arhiva osvijetlio do tada zanemareno protivokupatorsko djelovanje primorskih narodnjaka u emigraciji tokom Drugog svjetskog rata.¹⁹ Devedesetih godina je otvoreno pitanje Slovenaca mobiliziranih u njemačku vojsku. Radi se o do tada zapostavljenom problemu koji se tiče hiljada ljudi u Štajerskoj i Gorenjskoj.²⁰ Knjiga Borisa Mlakara pod naslovom *Slovensko domobranstvo 1943–1945. o najznačajnijoj kolaboracionističkoj formaciji u Sloveniji* predstavlja cjelovit prikaz ključnih problema tog vremena koji su povezani sa pitanjem kolaboracije, uključujući njeno osvetljavanje i iz perspektive međunarodnog prava.²¹ Kao antipod otpora je problem kolaboracije smješten u komparativni evropski kontekst, pri čemu Mlakar dolazi do zaključka da novija istraživanja pokazuju da je u Evropi bilo mnogo kolaboranata, ali manje izdajnika. To autor utvrđuje i za slovenački slučaj koji predstavlja specifičan oblik i izvire iz konkretnih slovenačkih okolnosti. Mlakarova teza je da je nastanak kolaboracije tijesno povezan sa revolucionarnom aktivnošću pokreta otpora; autor smatra da je zbog toga kolaboracija bila funkcionalnog i taktičkog karaktera i da se stoga nije radilo o ideološkom izjednačavanju sa ciljevima okupatora.

U knjizi *Slovensko nacionalno vprašanje med drugo svetovno vojno (Slovenačko nacionalno pitanje u Drugom svjetskom ratu)* autor Bojan Godeša analizira problematiku rješavanja budućeg državnopravnog položaja Slovenije i dolazi do zaključka da su dva inače neprijateljska tabora u Sloveniji imala veoma sličan narodnopolitički program.²² Analiza dilema koje su se javljale

¹⁸ Jerca Vodusek-Starič, *Slovenski špijoni in SOE 1938–1942*. Ljubljana: Samozaložba, 2002.

¹⁹ Gorazd Bajc, *Iz nevidnega na plan. Slovenski primorski liberalni narodnjaki v emigraciji med drugo svetovno vojno in ozadje britanskih misij v Sloveniji*. Koper, 2002.

²⁰ Marjan Žnidarič, Jože Dežman, Ludvik Puklavec, *Nemška mobilizacija Slovencev v drugi svetovni vojni*. Celje, 2001.

²¹ Boris Mlakar, *Slovensko domobranstvo 1943–1945. Ustanovitev, organizacija, idejno ozadje*. Ljubljana: Slovenska matica, 2003.

²² Bojan Godeša, *Slovensko nacionalno vprašanje med drugo svetovno vojno*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2006.

pri oblikovanju narodnopolitičkih programa – a koje su često bile zapostavljane odnosno namjerno prećutane – pokazuje da prihvatanje jugoslavenskog državnog okvira nije bilo tako prirodno rješenje kao što bi se moglo zaključiti na osnovu dosadašnjih istraživanja. Autor je ponovo ocijenio stvaranje jugoslavenske federacije od strane partizanskog pokreta i objasnio zašto je uopšte došlo do Drugog zasjedanja AVNOJ-a u Jajcu i ukazao na odlučujuću ulogu Edvarda Kardelja u tome. Za razliku od dosadašnjih pogleda, autor utvrđuje da su se već prilikom nastanka druge Jugoslavije pojavile dileme o njenom unutrašnjem uređenju koje se nisu značajno razlikovale od onih prilikom nastanka južnoslavenske države 1918. godine. Ovi različiti pogledi su uskoro prerasli u sukobe koji su se javljali sve vrijeme u poslijeratnom periodu, da bi poslije Titove smrti, kad više nije bilo najvažnijeg amortizera razlika, dostigli vrhunac na početku devedesetih godina dvadesetog vijeka, kada se jugoslavenska država raspala.

Prije osamostaljenja Slovenije je među stranim istraživačima postojalo skromno zanimanje za proučavanje slovenačke historije. U posljednje vrijeme, međutim, i strane izdavačke kuće pokazuju interesovanje za kompleksna događanja u vrijeme i poslije Drugog svjetskog rata u Sloveniji. Među autorima je jedna historičarka i državljanka Slovenije koja živi u Beču (Tamara Griesser Pečar²³), dok su ostala dva autora pravnik (pokojni Dieter Blumenwitz²⁴) i novinar (Marcus Ferrar²⁵). Sva tri pomenuta djela su prevedena na slovenački.²⁶ Njihova zajednička karakteristika je da su u pogledu interpretacije pisana sa

²³ Tamara Griesser-Pečar, *Das zerissene Volk. Slowenien 1941-1946: Okkupation, Kollaboration, Bürgerkrieg, Revolution*. Wien-Köln-Graz: Böhlau Verlag, 2003.

²⁴ Dieter Blumenwitz, *Okkupation und Revolution in Slowenien (1941-46). Eine völkerrechtliche Untersuchung*. Wien: Böhlau Verlag, 2005.

²⁵ John Corsellis-Marcus Ferrar, *Slovenia 1945. Memories of Death and Survival after World War II*. London-New York: I.B. Tauris 2005. Suautor John Corsellis bio je kao engleski vojnik maja 1945. prisutan u tadašnjim događajima poslije kraja rata ali je pisanje prepustio novinaru Ferraru.

²⁶ Tamara Griesser-Pečar, *Razdvojeni narod. Slovenija 1941-1946. Okupacija, kolaboracija, državljanska vojna, revolucija*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 2004; Dieter Blumenwitz, *Okupacija in revolucija v Sloveniji (1941-1946). Mednarodnopravna študija*. Celovec: Mohorjeva družba, 2005; John Corsellis-Marcus Ferrar, *Slovenija 1945. Smrt in preživetje po drugi svetovni vojni*. Ljubljana-Zagreb-Beograd-Sarajevo-Skopje-Sofija: Mladinska knjiga, 2006.

izrazitom naklonjenošću prema u ratu poraženoj protivrevolucionarnoj strani.

Treba istaći da se historija Drugog svjetskog rata ne proučava samo kao nekakav izolovani problem, već se pokušava smjestiti u širi okvir nacionalne historije. Rezultat dugogodišnjeg istraživačkog rada Instituta za noviju historiju je opširno kolektivno djelo *Slovenska novejša zgodovina (Slovenačka novija historija)* koje obuhvata period od stvaranja programa Ujedinjene Slovenije 1848. do međunarodnog priznanja Republike Slovenije 1992. godine.²⁷ U njoj je cjelovito obuhvaćeno i razdoblje Drugog svjetskog rata u Sloveniji, pri čemu su uzeti u obzir politički, kulturni i privredni aspekti tog razdoblja. Autori (Vida Deželak-Barič, Tone Ferenc, Damijan Guštin, Boris Mlakar i Bojan Godeša – koji je bio i urednik) su prilikom pisanja uzimali u obzir i najnovija naučna otkrića iz devedesetih godina 20. vijeka, tako da ovaj prikaz možemo smatrati za do sada najsvestraniji pregled Drugog svjetskog rata u Sloveniji.

U knjizi Petera Vodopivca *Od Poblinove slovnice do samostojne države (Od Poblinove gramatike do nezavisne države)* poglavlje o Drugom svjetskom ratu predstavlja prvu autorski zasnovanu naučnu sintezu ovog najkontroverznijeg i najspornijeg razdoblja u novijoj slovenačkoj historiji napisanu poslije osamostaljenja Slovenije 1991. godine.²⁸ Poglavlje se zasniva na produbljenom poznavanju višeslojnog događanja u toku Drugog svjetskog rata, pri čemu autor uzima u obzir sva najnovija dostignuća u vezi sa Drugim svjetskim ratom u historijskoj struci. Potrebno je, isto tako, istaći da Vodopivec nije oklijevao da ponudi lične ocjene i vrednovanja, što djelu daje dodatnu vrijednost. Rezultat takvog autorovog pristupa je cjelovit i uravnotežen prikaz Drugog svjetskog rata u Sloveniji. Knjiga predstavlja kvalitativno nov i zaokružen pogled na period naše historije koji je do sada bio prikazivan previše jednostrano i crno-bijelo.

Iako u slovenačkoj historiografiji o Drugom svjetskom ratu preovlađuju političke teme, istražuju se i drugi aspekti ratnih događaja, koji obično zahtijevaju nešto drugačije metodološke pristupe. Proučavanje svakodnevnog

²⁷ *Slovenska novejša zgodovina 1848–1992. Od programa Zedinjene Slovenije do mednarodnega priznanja Republike Slovenije* (dva toma). Ljubljana-Zagreb-Beograd-Sarajevo-Skopje-Sofija: Mladinska knjiga-Inštitut za novejšo zgodovino, 2004.

²⁸ Peter Vodopivec, *Od Poblinove slovnice do samostojne države. Slovenska zgodovina od konca 18. stoletja do konca 20. stoletja*. Ljubljana: Modrijan, 2006.

života, problema “malog čoveka”, stereotipa i mikro-historije ima u evropskoj historiografiji već dugu tradiciju, dok je u slovenačkoj historiografiji postalo aktuelno u drugoj polovini osamdesetih godina dvadesetog vijeka, a posljednjih godina ove aspekte analiziraju i slovenački historičari koji se bave Drugim svjetskim ratom (Damijan Guštin,²⁹ Bojan Himmelreich,³⁰ Aleksander Žižek,³¹ Tone Kregar,³² Mojca Šorn,³³ Jože Dežman,³⁴ Marta Verginella,³⁵ Marjan Žnidarič³⁶ i drugi³⁷). Ovakvim djelima se širi znanje o Drugom svjetskom ratu, iako su ona često izvan interesovanja šire javnosti.³⁸ Ovakvi trendovi u isto vrijeme ukazuju na to da historiografija Drugog svjetskog rata u Sloveniji, uprkos još uvijek prisutnoj “ekskluzivnosti”, sve više postaje samo dio “normalne” historiografije sa sličnim metodološkim problemima koji se javljaju pri analizi drugih perioda.

²⁹ Damijan Guštin, *Slovenci v okupatorjevih zaporih*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2006.

³⁰ Bojan Himmelreich, *Namesto zemlje crn kruh. Organizacija preskrbe z živili v Celju v času obeh svetovnih vojn*. Celje, 2001.

³¹ Aleksander Žižek, “Slovenci, Vindišarji, Spodnještajerci in banditi”, *Glasnik ZRS*, Koper, 2005, br. 6; isti autor, “Še nikoli nismo bili tako mladi, močni, verni in fanatični, kakor smo danes!” *Iz zgodovine Celja 1941–1945*. Celje, 2004.

³² Tone Kregar, “Ljubezen in revolucija (Pisma Slavka Šlandra Dani Ročnikovi)”. *Zgodovina za vse*, 2003, br. 1; Tone Kregar-Aleksander Žižek, *Celje 1941–1945. Okupacija v 133 slikah*. Celje: Muzej novejše zgodovine, 2006.

³³ Mojca Šorn, *Življenje Ljubljančanov med nemško okupacijo*. Doktorska disertacija na Filozofski fakulteti v Ljubljani, 2006.

³⁴ Jože Dežman-Nataša Kodrič Budna, *Gorenjski partizan*. Gorenjski odred 1942–1945. Kranj, 1992.

³⁵ Marta Verginella, *Suba pašta, pesek in bombe. Vojni dnevnik Bruna Trampuža*. Koper, 2004.

³⁶ Marjan Žnidarič, *Do pekla in nazaj. Nacistična okupacija in narodnoosvobodilni boj v Mariboru 1941–1945*. Maribor, 1997.

³⁷ Više autora u zborniku *Slovenska kultura v vojnem času*. Ljubljana: Slovenska matica, 2005.

³⁸ Dušan Nečak, *Slowenische Historiographie: Das “Projekt einer anderen Geschichte”. Klio ohne Fesseln? Historiographie im ostlichen Europa nach dem Zusammenbruch des Kommunismus*: Wien: Österreichisches Ost-und Südosteuropa-Institut, 2004, str. 335–344.

IV.

U svakom slučaju možemo reći da je u posljednjih petnaest godina slovenačka historiografija Drugog svjetskog rata napravila kvalitativni pomak prelaskom sa pretežno crno-bijelog prikazivanja na produbljeno i kompleksno izučavanje. Taj pomak je posljedica mogućnosti slobodnog istraživanja, dostupnosti arhivskog materijala, ali i činjenice da svaka generacija piše svoju historiju. I pored nesumnjivog napretka u istraživanju, Drugi svjetski rat u Sloveniji još nije dobio jednoznačnu i konačnu ocjenu. U budućnosti će biti potrebno odgovoriti na niz otvorenih pitanja. Kad je u pitanju problematika Drugog svjetskog rata postoji, naime, čitav niz pitanja na koja u Sloveniji postoje vrlo različiti odgovori. U tom pogledu slovenački historičari u evropskom kontekstu ne predstavljaju izuzetak.

Po mišljenju nekih historičara, bavljenje pomenutim problemima je relativiziralo ili čak izbrisalo značaj pokreta otpora pod vođstvom slovenačkih komunista, te ga zato označavaju kao revizionizam.³⁹ U evropskom značenju (npr. negiranje nacističkih zločina i koncentracionih logora i relativizacija krivice nacizma) bismo, kad je slovenačka historiografija u pitanju, teško mogli govoriti o revizionizmu, mada u konkretnom slovenačkom slučaju pojedina tvrđenja neki smatraju revizionizmom. Takvo je, na primer, Blumenwitzevo tvrđenje da su po međunarodnom pravu represalije okupatora bile opravdane, dok su sa druge strane postupci partizana "obična kriminalna dela sve do priznanja Titovih partizana kao strane u ratu", s kojim je oštro polemizirao pravnik Ljubo Bavcon.⁴⁰ U posljednje vrijeme se pojavljuju i teze da u toku rata uopšte nije ni bilo kolaboracije, ali treba napomenuti da su takva gledišta za sada na margini.⁴¹

³⁹ Oto Luthar, *Between Reinterpretation and Revisionism. Rethinking Slovenian Historiography of the 1990s*. Ulf Brunnbauer (ed.), *(Re)Writing History - Historiography in southeast Europe after Socialism*. Münster: Lit Verlag, 2004, str. 331-349. Suprotno mišljenje da revizionizma u Sloveniji uopšte nema zagovara Stane Granda, "Revizionizem v sodobnem slovenskem zgodovinpisju". *Čarnižev zbornik. Zbornik mednarodnih družboslovnih in humanističnih razprav*. Ljubljana, 1998, str. 286-291.

⁴⁰ Ljubo Bavcon, "Revizija II. svetovne vojne". *Delo*, 21. januar 2006.

⁴¹ Lenart Riha, "V Sloveniji kolaboracije ni bilo". Pogovor z dr. Markom Kremžarjem. *Tretji dan. Kršćanska revija za duhovnost in kulturo*, 2006, br. 5/6.

Sve ove različite ocjene ne mogu da promijene činjenicu da se slika o ratnoj prošlosti promijenila, u nekim aspektima manje, a u nekim suštinski. Problematika Drugog svjetskog rata i otpora je demitologizirana i postala je predmet kritičke ocjene.⁴² Pogled na prošlost se zaista mijenja. Pisanje o historiji predstavlja stalnu reviziju. Svaka generacija gleda na prošlost iz perspektive sopstvenog vremena i postavlja u vezi sa prošlošću ona pitanja koja su povezana sa vremenom u kome živi.

U posljednje vrijeme, međutim, nakon unutrašnjopolitičkih promjena u Sloveniji (pobjeda desno-srednje koalicije), sve češće i glasnije čuju se zahtjevi za “deboljševizacijom” slovenačkog društva. Što se tiče historiografije Drugog svjetskog rata, postavljaju se nova pitanja i javljaju nove dileme. Osnovno polazište zagovornika takvog pristupa proizilazi iz pretpostavke da je neophodno započeti na sasvim novoj osnovi, očišćenoj od totalitarnog mentaliteta. Kod tako radikalnog postupka javlja se velika opasnost da se cjelokupni rezultati rada u posljednjih petnaest godina, koji su već doveli do prevrednovanja, minimaliziraju i selektivno upotrebljavaju za uspostavljanje nove jednostrane “istine” koja treba da zamijeni prethodnu jednostranu “istinu” iz komunističkog perioda. Radi se o rušenju mitova radi uspostavljanja novih.⁴³ U razmatranju Drugog svjetskog rata u Sloveniji bili smo dugo vremena uhvaćeni u ideološku političku sliku, koja je te četiri godine prikazivala vrlo jednostrano. Postavlja se pitanje kako ovu sliku uravnotežiti uz pomoć druge slike, koja je isto tako shematska, ideološka i jednostrana, samo što je napisana sa protivpartizanske strane. Moderna historiografija svuda u svijetu teži širenju pogleda na prošlost. Pokušava da naslijeđena tumačenja metodološki i ideološki dopuni, izmijeni i problematizuje. Slika koja se samo oboji drugom ideologijom ne širi pogled na prošlost.

⁴² O razlozima za prevrednovanje u Sloveniji pa i šire pisao je Božo Repe, “Zakaj revizionizem? O prevrednotenju zgodovine v Evropi in Sloveniji”. *Koroški vestnik*, 2006, br. 1, str. 21-33.

⁴³ Na to je već 1995. upozoravala Jera Vodusek-Starič, “Druga svetovna vojna v Sloveniji: sporna vprašanja v zgodovinopisju”. *Nova revija*, 169, str. 125-129.

SUMMARY

HISTORIOGRAPHY OF THE SECOND WORLD WAR IN SLOVENIA:
BETWEEN SCHOLARSHIP AND POLITICS

This work presents different perspectives on events that occurred in Slovenia during the Second World War in light of the newest historiographical works. In particular, the author comments on various interpretations and reinterpretations present in the scholarly and political life of Slovene society. The author underscores the interpretation that the war was both a war of liberation and a civil war, which is in line with the results of the newest works.

Ivo Goldstein i Goran Hutinec

NEKI ASPEKTI REVIZIONIZMA U HRVATSKOJ HISTORIOGRAFIJI DEVEDESETIH GODINA XX. STOLJEĆA – MOTIVI, METODE I ODJECI

U hrvatskoj politici, historiografiji, publicistici, u medijima, školskim udžbenicima i općenito u javnome životu posljednjega desetljeća 20. stoljeća bilo je snažno nazočno nastojanje da se negiraju ili bar ublaže i zataškaju neke nesporne činjenice o ustaškoj NDH i o vremenu Drugoga svjetskoga rata. Radi se o specifičnoj hrvatskoj varijanti revizionizma, kvazihistoriografskoj tendenciji koja se najprije sedamdesetih godina pojavila u Njemačkoj i Francuskoj, a zatim i u SAD-u i Velikoj Britaniji. Revizionisti u tim zemljama na razne su načine negirali ili minimalizirali nacističke zločine u Drugom svjetskom ratu, posebno one počinjene nad Židovima.¹ U tome su se naročito isticali Ernest Nolte (Njemačka), Robert Faurisson (Francuska) i David Irving (Velika Britanija). U višegodišnjim polemikama koje su se razvile ozbiljni su historičari temeljito pobili teze vodećih revizionista i njihovih sljedbenika, pa nije pretjerano reći da je danas u zapadnoevropskim zemljama i u SAD-u historiografski revizionizam mrtav. Postalo je sramotno oživljavati ga ili braniti. Zbog zastupanja dokazano lažnih teza Faurisson je sudski osuđen 1991. i otpušten sa Sveučilišta u Lyonu, a Irving je izgubio sudski proces u Londonu, jer mu je dokazano da se u svojim tekstovima služio sračunatim falsificiranjem izvornih dokumenata, a nedavno i pravomoćno osuđen zbog kršenja austrij-

¹ Stern, *Denial*, 1993. daje iscrpan pregled revizionističkih stavova i bibliografiju s više od 350 naslova knjiga i članaka revizionističkog sadržaja, među kojima spominje i Tuđmanova *Bespuća povijesne zbiljnosti*.

skih antinacističkih zakona². U britanskoj javnosti se u posljednje vrijeme čak uvriježilo o Irvingu govoriti ne više kao povjesničaru, već kao “povijesnom piscu” (historical writer) ili “autoru”.

U zapadnoevropskim zemljama i u SAD-u historiografski je revizionizam postigao sasvim suprotne učinke od željenih. Nakon relativno kratkotrajne prisutnosti, praktički je istjeran iz medija, iz ozbiljnih izdavačkih kuća, iz škola i sa sveučilišta, a potakao je još opsežnija i učestalija istraživanja o zločinima nacizma i fašizma, posebno o holokaustu, s neprekidnim nizom filmova, TV-programa, knjiga i drugih publikacija na tu temu. Vremenski je to u najrazvijenijim zemljama koincidiralo sa snažnim razvojem svijesti o ljudskim pravima kao temeljem suvremene civilizacije i *conditio sine qua non* liberalno-demokratskog sustava. Povjesničarske analize ogoljele su revizionizam do njegove suštine koja nikad nije lišena rasizma, antisemitizma ili tolerancije prema zločinima počinjenima u ime države, nacije ili ideologije. Upravo na odbacivanju tih pojava, na njihovu suzbijanju u samim korijenima, razvijene demokracije izgradile su sustav uzajamnog uvažavanja kojim prebrođuju međusobne razlike i unutar svojega zajedništva omogućuju miran društveni i ekonomski napredak. Svim tim vrijednostima historiografski je revizionizam sušta suprotnost. Sva ga naprednija suvremena društva odbacuju, krajnje odlučno.

Revizionizam se 1989-90. godine u Hrvatskoj pojavio kao historiografska retardacija i društveno-politička anomalija. Za razliku od zapadnih zemalja, u Hrvatskoj ga je od 1990. nova politička vlast tolerirala i ohrabivala, a dijelom i uključila u svoj politički program. Opće mu je obilježje i osnovno polazište – fetišizam države i fetišizacija hrvatske državotvorne ideje. Sve što je u povijesti djelovalo u pravcu hrvatske državne samostalnosti ocjenjuje se najpozitivnije i nekritički se prenaglašava, a slabosti se ili krivnje ekskulpiraju ili barem minimaliziraju. Suprotne povijesne tendencije načelno se ocjenjuju negativno, a njihove se slabosti ili krivnje nekritički predimenzioniraju. Te revizionističke težnje, u oba pravca, ne prezaju ni pred prešućivanjem i izvrđavanjem činjenica, što ponekad ide čak do direktnih krivotvorina i laži. U tom kontekstu ustaška Nezavisna Država Hrvatska odjednom se pojavljuje u relativno pozitivnom

² Irving je osuđen na tri godine zatvora zbog izjava u kojima je negirao postojanje plinskih komora u Auschwitzu izrečenim 1989. godine. U zatvoru je proveo godinu dana, te potom bio deportiran iz Austrije s trajnom zabranom ulaska u zemlju, dok mu je ostatak zatvorske kazne preinačen u uvjetnu kaznu, <http://news.bbc.co.uk/2/hi/europe/6196073.stm> .

svjetlu, bez obzira na njezinu naci-fašističku bit, na njeno totalno političko i ratno svrstavanje na strani povijesnoga zla, na genocidne i druge zločine koje je počinila (jer ona “nije bila samo fašistička tvorevina, već i izraz stoljetnih težnji hrvatskoga naroda za samostalnom državom”).³ Nasuprot tome, slabosti i krivnje obiju jugoslavenskih država, a osobito zločini počinjeni u njihovo ime, apsolutiziraju se i generaliziraju do te mjere, da bi postali argumenti rigidnoj nacionalističkoj politici te po mogućnosti opravdanje ustaškim zločinima ili bar njihovoj relativizaciji.

U krugovima sklonim tim idejama i dijelu medija za takve se postupke nije upotrebljavao termin revizionizam i revizionisti, jer on ima negativnu konotaciju, već se govorilo o “državotvorcima” ili “državotvornom” načinu razmišljanja. “Državotvorstvo” je širi pojam od revizionizma i ne mora uvijek biti negativan. Dapače, neki od “državotvornih” projekata bili su posve logični i opravdani, poput knjige *Hrvatske granice* Ljube Bobana⁴, koji je kao predsjednik hrvatske državne komisije za granice bio uključen u dokazivanje avnojevskih granica Hrvatske kao granica novostvorene samostalne Republike Hrvatske. No, u širem je smislu državotvorstvo zapravo značilo svođenje interesa historijske znanosti na puku refleksiju neposrednih državnih i ideoloških interesa. Na taj je način istraživanje povijesti limitirano na priču o hrvatskoj državnosti, borbu za hrvatske interese protiv stranih prisezanja itd.

Kao snažan argument fetišizaciji države i uopće takva načina razmišljanja bila je rečenica Franje Tuđmana koji je, kako je postajalo sve očitije da se Jugoslavija neumitno raspada, sve češće izjavljivao kako “hrvatski narod 900 godina žudi za državnom neovisnošću”, očito aludirajući na stupanje ugarske dinastije Arpadovića na hrvatsko prijestolje 1102. godine, čime je ta neovisnost navodno izgubljena. Na taj se mitologem, koji su i ustaše ekstenzivno koristile nakon osnivanja NDH⁵, devedesetih izravno nadovezivalo apologetsko prikazivanje uspostave NDH 1941. godine, a istodobno su ga pokušavale modificirati i iskoristiti i druge hrvatske političke grupacije⁶.

³ Često citirana rečenica iz govora Franje Tuđmana na I. Saboru HDZ-a 24. veljače 1990. godine u Zagrebu.

⁴ Lj. Boban, *Hrvatske granice od 1918. do 1992. godine*, Zagreb, 1992.

⁵ To je mnogo puta rečeno, primjerice, u Pavelićevu govoru prilikom osnivanja prve vlade - *Ustaša, Dokumenti*, prir. P. Požar, Zagreb, 1995, 143.

⁶ HSS je u predizbornoj kampanji 1997. koristio reklamu u kojoj je ta stranka veličana kao →

Uzroci hrvatskog revizionizma mnogostruki su, a mogu se svesti na tri osnovna. Prvo, tijekom 45 godina komunističke vlasti fenomenu ustaštva i NDH krajnje se rijetko pristupalo analitički trijezno, a najčešće s paušalnim apriorističkim ocjenama, često i preuveličavanjima, potkrijepljenima dosadnom propagandističkom frazeologijom. Istovremeno, partizanski i komunistički ratni i poslijeratni zločini bili su pod najstrožim embargom. Kad je krajem osamdesetih godina demokratizacija političkog i društvenog života to omogućila, nastupila je eksplozija druge krajnosti. Otkrivanja partizanskih i komunističkih zločina postala su medijske senzacije i korištena su kao propagandistička građa za ksenofobično i političko huškanje, a ustaški su zločini prekrivani umjetnom maglom relativizacije, opravdavanja i prešućivanja.

Drugo, motivi autora koji se u Hrvatskoj bave historiografskim revizionizmom najčešće nisu znanstveno proučavanje bliže prošlosti, već određeni politički ciljevi. U najmanju ruku može se reći da tom poslu pristupaju s političkim predrasudama, na crti vladajuće politike iz razdoblja 1990-99. U pravilu se radi o desnim ili ekstremno desnim političkim orijentacijama kojima je jedno od osnovnih obilježja da se ne žele dolično suočiti sa zločinima koje su počinile ustaške vlasti za vrijeme NDH. Djelovao je i utjecaj onog ekstremnog dijela hrvatske političke emigracije koji nije raskinuo s ustaštvom. Godine 1990. stranka koja je došla na vlast proglasila je “pomirdbu ustaša i partizana”, sa ciljem prevladavanja podjela u hrvatskom nacionalnom korpusu kao jednim od temelja svog političkog programa. U tu svrhu bilo je nužno skinuti s ustaštva odium vjernog naci-fašističkog saveznika i počinitelja najgrubljih genocidnih zločina i zločina protiv civilnog stanovništva u Drugome svjetskome ratu. Time bi ustaštvo dobilo bar kakav-takav legitimitet za sudjelovanje u izgradnji hrvatskog društva u okruženju dominirajuće evropske demokracije. Pokazalo se da je to nemoguće bez radikalnog historiografskog revizionizma s neizbježnim negiranjem ili falsificiranjem činjenica.⁷

I treće, hrvatski historiografski revizionizam dijelom je bio reakcija na bujanje srpskog nacionalizma i historiografskog revizionizma osamdesetih godina. Začeci tih tendencija u Srbiji bili su vidljivi već i dvadeset godina ranije, u tekstovima književnika, poslije i političara Dobrice Ćosića: “Srpski narod

nasljednica stranke Vladka Mačeka “koji je 1939. bez prolijevanja krvi izbio hrvatsku državu”, aludirajući na Banovinu Hrvatsku.

⁷ O svojevremenoj ideji “pomirdbe” vidi Goldstein, *Pomirenje*, str. 13-18.

je u današnjem svetu, valjda, znan najviše po velikim žrtvama i patnjama za slobodu, koja tvori idejnu bit srpske kolektivne duhovnosti i morala.”⁸

U Srbiji i među Srbima budio se interes za neke do tada zabranjene teme. Jedna od njih bila je četništvo: željelo se revidirati generalno negativan stav komunističke historiografije prema četnicima te njihovu politiku i konkretne akcije objasniti kao logičan pokušaj obrane Srba i interesa srpskog naroda.

Godine 1985. Veselin Đuretić objavio je knjigu *Saveznici i jugoslovenska ratna drama*⁹ u kojoj se zapravo bavio srpskom ratnom dramom. Osim toga, u žiži njegova interesa bio je četnički pokret, njegov nastanak i razvitak. Međutim, Đuretić u tom objašnjavanju polazi od pojave **“komunističke opasnosti”** i ustaške genocidne politike, posve izuzimajući predratnu dimenziju četništva koje je tada bilo radikalni srpskonacionalistički ili integralnojugoslavenski pokret. Bez te dimenzije, a pogotovo izuzimajući ideološke odrednice četništva, mijenja se i slika četnika tijekom Drugoga svjetskoga rata – njihovi motivi, ciljevi i ponašanje mogu se vidjeti u posve drugom kontekstu. Tendencija dokazivanja jednostrane krivnje za “jugoslavensku ratnu dramu” kod Đuretića je napadno naglašena, njom je protkano njegovo obimno dvotomno djelo.

U izgradnji historiografskog revizionizma u Srbiji značajnu je ulogu igrala i knjiga Velimira Terzića *Slom Kraljevine Jugoslavije 1941*¹⁰ objavljena 1982. godine. Njegova osnovna teza jest da je “hrvatska izdaja” osnovni razlog propasti monarhističke Jugoslavije. Nema sumnje da je Terzić pisao uvjeren u to da izučavanje prošlosti ima smisla samo u funkciji sadašnjosti i budućnosti. Izgleda vrlo uvjerljivo mišljenje Ljube Bobana koji dijelove Terzićeve knjige procjenjuje “irelevantnima sa znanstvenog stajališta”, ali ih ne smatra “neinteresantnima”. Naprotiv, “oni pružaju dovoljno osnova za sagledavanje Terzićevih političkih motiva, argumenata i ciljeva, kojima se rukovodio pri pisanju tih dijelova svoje knjige”.¹¹

⁸ Ćosić, *Stvarno i moguće*, 27 i dr.

⁹ Đuretić, V., *Saveznici i jugoslovenska ratna drama*, I-II, Beograd, 1985; vidi i Lj. Boban, *Kontroverze iz povijesti Jugoslavije I*, Zagreb, 1987, 399-442.

¹⁰ Terzić, V., *Slom Kraljevine Jugoslavije 1941*, I-II, Beograd – Ljubljana – Titograd, 1982; vidi i Lj. Boban, *Kontroverze iz povijesti Jugoslavije I*, Zagreb, 1987, 309-366.

¹¹ Boban, *Kontroverze I*, 366.

U rujnu 1986. beogradske *Večernje novosti*¹² objavile su još nedovršeni tekst *Memoranduma* Srpske akademije nauka i umetnosti. Reakcije državnih srpskih vlasti bile su uglavnom nepovoljne, ali autoritet pisaca teksta i nacionalni naboj *Memoranduma* bili su znatno jači od tadašnje mlake službene kritike. U tekstu se, nakon detaljne analize krize u SFRJ, zapravo iznosi velikosrpski nacionalni program. Otvoreno se optužuje Tita da je namjerno slabio Srbiju. Govori se o nacionalizmu koji je “došao odozgo”, pri čemu se aludira da drugi jugoslavenski narodi (ponajprije se to odnosilo na Albance, Makedonce i Muslimane, ali i na Hrvate) uz blagoslov “odozgo” razvijaju svoje nacionalne identitete, što se onemogućuje srpskome narodu. Svima se imputira “antispstvo”, jer podupiru ili toleriraju proteste Albanaca na Kosovu. Tvrdi se da u Hrvatskoj traje mračan program asimilacije Srba kojem je konačni cilj njihovo pohrvaćivanje. Osnovna je misao *Memoranduma* da je srpski narod u Jugoslaviji neka vrsta primarnog entiteta koji ima jedinstveni niz prava što nadilaze sve obične političke i zemljopisne podjele. “Pitanje celovitosti srpskog naroda i njegove kulture u čitavoj Jugoslaviji postavlja se kao suštinsko pitanje za opstanak i razvoj tog naroda. “Potom se preporučuje jačanje jugoslovenske federacije, ali se iz perspektive devedesetih godina težnja za “celovitošću” može i drugačije tumačiti – kao težnja za stvaranjem srpske države na svim područjima gdje žive Srbi.

Istih se dana u *Književnim novinama* pojavio tekst historičara Vasilija Krestića, beogradskog akademika i sveučilišnog profesora, pod naslovom *O genezi genocida nad Srbima u NDH*. U njemu se prvi put cjelovito formulira teza o genocidnosti Hrvata – “sasvim sigurno da genezu genocidnih radnji nad Srbima u Hrvatskoj treba tražiti... u 16. i 17. veku, kada su Srbi počeli da naseljavaju hrvatske zemlje”.¹³ Potom se navodi čitav niz primjera hrvatsko-srpskih sporova u Hrvatskoj u drugoj polovini 19. i početkom 20. stoljeća, a krivnju autor u pravilu prebacuje na hrvatsku stranu, imputirajući joj želju za uništenjem Srba. Srpski autori koji su slijedili ove ideje smatraju da je zbog strahovito velikog broja Srba koje su ustaše pobili 1941-45. godine, hrvatski narod dobio stigmam kolektivne krivnje i po svom je karakteru genocidan. U tim naporima da se dokaže genocidnost Hrvata središnja je tema bio logor Jasenovac, za koji

¹² *Večernje novosti*, Beograd, 24-25. 9. 1986.

¹³ *Književne novine*, 716, Beograd, 15. 9. 1986.

se tvrdilo da je u njemu stradalo čak deset do petnaest puta više logoraša nego se to poimeničnim popisivanjem žrtava moglo dokazati.¹⁴

Kako se bližio kraj osamdesetih, huškačkih napisa u srpskom tisku bilo je sve više. Na općim tezama *Memoranduma* razni publicisti nadograđivali su analize kojima su na temelju istrgnutih, predimenzioniranih, iskrivljenih, pa i falsificiranih podataka dokazivali da su Srbi “prevareni”, “zakinuti”, “ubijani”, “uništavani i poslije genocida” i, konačno, da su vječiti pobjednici u ratu, a gubitnici u miru. Razvijale su se sveobuhvatne teorije o zavjeri svih protiv Srba. Takva “novokomponirana historija” mogla je predstavljati samo osebujan kulturološki fenomen, dok se s vremenom, pogotovo od dolaska Slobodana Miloševića na vlast 1987. godine, nije počelo pokazivati u kojoj su mjeri te “znanstvene” ocjene imale huškačko-politički smisao.¹⁵ Koju godinu kasnije postale su idejno opravdanje za osvajačke pohode u koje su Srbija, Crna Gora, JNA te dio Srba u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini krenuli 1991–95. godine.

U hrvatskom historiografskom revizionizmu ključna je osoba Franjo Tuđman. Izdvaja se obilnim historiografskim opusom razmjerno velikog tematskog raspona, s ambicioznim težnjama prema širokim povijesnim sintezama i s dobrim poznavanjem činjenica o nekim dijelovima hrvatske političke povijesti. Njegova knjiga *Bespuća povijesne zbiljnosti*, objavljena 1989. godine, u samim je temeljima hrvatskog historiografskog revizionizma. Pored osobne kverulancije i sitničavih političko-tračerskih polemika, kojima je prožet dobar dio teksta, knjigom dominiraju dvije zaista značajne teme: analiza fenomena masovnih nasilja i zločina počinjenih u ime religije, nacije ili države kroz cijelu povijest (čemu Tuđman pronalazi dosta prikladnu novokovanicu “zlosilje”) te polemičko pobijanje “jasenovačkog mita” povezanog s implikacijama o genocidnosti hrvatskog naroda.

U široko zahvaćenoj analizi “zlosilja” Tuđman se često zapliće u protuslovlja: od “opće osude genocidnih zlodjela i njihovih počinitelja” do pretjeranog razumijevanja i resigniranog prihvaćanja tih istih zlodjela, jer su “nasilje, mržnja, zločin i osveta nedjeljivi, sastavni dio života čovjeka pojedinca i naroda kao najviše ljudske zajednice”. Tako autor dolazi do zaključaka koji su bliski direktnom opravdavanju “zlosiljnih” zločina: “Kad neki pokret ili narod, država ili njihov savez, religija ili ideologija, ima pred sobom protivnika kojeg

¹⁴ Vidi Goldstein, *Holokaust u Zagrebu*, Zagreb, 2001, 341–343.

¹⁵ Vidi vrlo detaljno: *Srpska strana rata*, 583–686; Anzulovic, *Heavenly Serbia*.

drži pogibeljnim za svoj opstanak, ili glavnom zaprekom za svoju prevlast, učinit će sve moguće, i upotrijebiti sva sredstva da ga savlada pa i uništi, ako ga na drugi način ne može podvrci svojoj volji.”¹⁶ Tuđman je svjestan svojih protuslovlja u sudovima o zločinu, pa ih se trudi rasplesti, ali to čini tako da stvara nove nedoumice. “Genocidne radnje i promjene” koje su “uzrokovane poviješću nataloženim međunacionalnim teško pomirljivim protimbama “Tuđmanu” donose uvijek dvostrane posljedice. S jedne strane, neizbježno produbljuju povijesne razdore, razjaruju međunacionalnu mržnju i potiču osvetničke porive... S druge strane, dovode do etničke homogenizacije pojedinih naroda, do većeg sklada nacionalnog sastava pučanstva i državnih granica pojedinih zemalja, pa to može imati pozitivne učinke na kretanja u budućnosti u smislu smanjivanja razloga za nova nasilja i povoda za nove sukobe i međunarodne potrese.”¹⁷ U svjetlu nekih kasnijih Tuđmanovih političkih poteza i njegova ponašanja u nekim situacijama, ovakve i slične rečenice, prilično obilno razasute po *Bespućima*, ne zvuče baš sasvim benigno. U najmanju ruku ukazuju na autorovo misaono zaostajanje za duhovnim i političkim tendencijama razvijenog svijeta kojem želi pripadati; ukazuju na potpuno nerazumijevanje suvremene evropske ideje koja neporecive uspjehe na dobrobit svojih naroda upravo gradi na prevladavanju “teško pomirljivih nacionalnih protimbi”, pa stoga totalno odbacuje i vehementno osuđuje pronalaženje bilo kakvih opravdanja ili čak pozitivnih “posljedaka” u zlosiljnim “genocidnim radnjama” počinjenima u ime tih “međunacionalnih protimbi”.

Dobrim dijelom *Bespuća* Tuđman uspješno pobija famu o 700.000 jasenovačkih žrtava i o genocidnosti Hrvata, ali mjestimično upada u drugu krajnost. Jednostranim izborom podataka neprimjereno minimalizira broj ukupnih žrtava, osobito srpskih, tvrdeći da je “u jasenovačkom logoru stvarno stradalo nekoliko (vjerojatno 3-4) desetaka tisuća zatočenika, ponajviše Cigana, pa Židova i Srba, a i Hrvata”.¹⁸ Također, čudnim “distribuiranjem krivnje” posredno umanjuje odgovornost ustaša. Tako i Židovi, pored toga što su žrtve Jasenovca, odjednom postaju i njegovi sukrivci.¹⁹

¹⁶ Tuđman, *Bespuća povijesne zbiljnosti*, Zagreb, 1989, 129, 158 i 161.

¹⁷ Tuđman, *Bespuća*, 163-164.

¹⁸ Tuđman, *Bespuća*, 316.

¹⁹ Detaljni osvrt na revizionizam u Tuđmanovim tekstovima u Goldstein, *Holokaust u Zagrebu*.

Pored Tuđmanove odgovornosti kao promotora hrvatskog historiografskog revizionizma, njegova je odgovornost još veća kao glavnog pokrovitelja korespondirajućeg revizionizma u politici i javnome životu. Tome je Tuđman otvorio puteve već citiranom izjavom na Prvome saboru HDZ-a u veljači 1990. godine da “NDH nije bila samo fašistička tvorevina, nego i izraz stoljetnih težnji hrvatskog naroda za samostalnom državom”. Izjava je, prije svega, krajnje etnocentrična. Ako bi bilo točno da je NDH zaista bila “izraz stoljetnih težnji hrvatskog naroda”, onda bi to druge narode, prije svih Srbe, Rome i Židove nad kojima je ta država počinila genocidne zločine, dovelo u konfrontaciju s hrvatskom povijesnom memorijom i hrvatskim narodom općenito. Izjava je otvorila žestoku javnu polemiku o karakteru NDH. Shvativši opasnosti koje su proizišle iz dvosmislenosti njegove izjave, Tuđman se u kasnijim demantijima ograđivao od bilo kakve veze s nacizmom i ustaštvom, ali se nijednom nije javno ogradio od širokih nastojanja da se identitet aktualne hrvatske države dizajnira upravo u duhu te njegove izjave. Imenom državne monete, sveukupnim vojnim nazivljem, terminologijom u državnim aktima, preimenovanjima državnih institucija, pa i samoga Hrvatskoga sabora, ukazivalo se na kontinuitet sa NDH.

Predsjednik Tuđman je, vjerojatno potaknut španjolskim primjerom Caudilla Franca posredovanog pisanjem Maksa Luburića²⁰, promicao i ideju o “pomirenju svih Hrvata”, odnosno pomirenju ustaša i partizana, ili njihovih sinova i unuka. Dobar primjer pokušaja provođenja te zamisli su dijelovi nedavno objavljenog govora Stipe Mesića održanog u Sydneyu 2. lipnja 1992, koji u potpunosti odražavaju takvo nastojanje: “Mi sami Hrvati stvorili smo državu ... hrvatskim izmirenjem...”, na temelju odluke “...da se svi Hrvati izmire, bez obzira pod kojim barjacima ratovali.”²¹ U istom govoru princip pomirenja iskorišten je i na višoj razini, pri vrednovanju NDH i Federalne Države Hrvatske, kasnije SR Hrvatske: “Mi smo pobijedili 10. travnja, kad su sile Osovine priznale hrvatsku državu i pobijedili smo jer smo se našli poslije rata opet s pobjednicima za pobjedničkim stolom. Ali ta nažalost država, u sklopu crvenog carstva, nije se održala.”²²

²⁰ Hudelist, *Tuđman*, Zagreb, 2004, 615-624.

²¹ *Globus* 22. XII. 2006, 22-26.

²² Isto. Kasnije se Mesić distancirao od takve politike, osuđujući nekoliko puta u svojim govorima i NDH i revizionističke pokušaje s ciljem njene rehabilitacije. Zbog spornog se →

Ideja o pomirenju, bez obzira na to što je načelno mogla biti privlačna, zapravo je dala “vjetar u leđa” revizionističkoj historiografiji, i omogućila da se u javnosti toleriraju ekstremni nacionalizam i proustaški ispadi. Srušena su, oskrvnuta, oštećena ili uklonjena 2.964 spomenika i spomen-obilježja poginulim borcima NOB i žrtvama ustaškog i nacifašističkog terora.²³ Ulice, vojarne i neke ustanove u raznim gradovima dobile su imena po ustaškim dužnosnicima i vojnim zapovjednicima. Notorne ustaške pjesme postale su sastavni dio folklor raznih proslava i drugih prigoda. Termin “ustaško-domobranska vojska” ili “vojska NDH” sve je češće zamjenjivan terminom “hrvatska vojska”, dok se za suprotnu stranu izbjegavao raniji termin “NOV” i obično se upotrebljavalo “jugokomunističke postrojbe” ili “JA” ili, najčešće, “partizani”. Potpredsjednik Hrvatskog sabora u proljeće 2000. godine na komemoraciji žrtvama masakra nad ustaško-domobranskim zarobljenicima na blajburškom polju i na Križnome putu nazvao ih je “hrvatskom vojskom” s malo neodređenom formulacijom da je iz nje ponikla i današnja Hrvatska. Nad tom vojskom pobjednici su nedvojbeno počinili ratni zločin masovnim ubijanjem zarobljenika, ali potpredsjednik Sabora u svom govorničkom zanosu ipak nije smio zaboraviti da je taj vojski u njezinim posljednjim bitkama i u trenutku predaje vrhovni zapovjednik bio Vjekoslav Maks Luburić, raniji zapovjednik svih koncentracijskih logora u NDH.²⁴

Pod pritiskom takve psihoze revizionistička terminologija uvukla se i u ozbiljna i solidna, reprezentativna leksikografska djela koja inače nemaju veze s revizionizmom, pa je čak i u *Hrvatskom općem leksikonu* vojska NDH postala “hrvatska vojska”. U tom se leksikonu koncentracijski logor Jasenovac spominje na dva mjesta s ukupno dva retka, dok *Križni put* broji 35 redaka, što je sasvim neprimjereno inače vrlo sažetom stilu ovog leksikona.²⁵ Nešto slično desilo se i u dvotomnom *Hrvatskom leksikonu*. Natuknice općeg karaktera leksikografski su korektno pisane (npr. *Ustaše, NDH, Pavelić*). U natuknici *Bleiburg* vojska NDH nije postala “hrvatskom vojskom”, već su to ostale “ustaško-domobranske postrojbe”, ali ta natuknica broji punih 148 redaka, dok su koncentracijskom logoru Jasenovac posvećena svega dva i pol retka. Drugi se ustaški logori

govora Stipe Mesić javno ispričao u *Feral Tribune*, 14. XII. 2006.

²³ *Rušenje antifašističkih spomenika u Hrvatskoj 1990–2000, Sažetak*, 346.

²⁴ *Tko je tko u NDH*, Zagreb, 1997, 241–242.

²⁵ *Hrvatski opći leksikon*, 103, 416, 482, 507.

ne spominju, pa ni Jadovno, ali tu je jama *Jazovka* s ilustracijom i desetak redaka teksta i *Križni put* sa 26 redaka.²⁶

U takvom je ozračju objavljeno nekoliko knjiga koje s ozbiljnom historiografijom nemaju nikakve veze, i u kojima se promoviraju revizionističke teze koje je zapravo vrlo lako pobiti dokazima. Tako npr. Josip Pečarić u knjizi *Srpski mit o Jasenovcu* pokušava parirati Milanu Bulajiću i njegovim sljedbenicima koji razrađuju mit o genocidnosti hrvatskog naroda, no pritom se zapravo koristi istim metodama, pa su mu i rezultati jednako netočni i neutemeljeni. Na neizravne Bulajićeve optužbe da su Hrvati “genocidan” narod, Pečarić prikazuje dva stoljeća srpskog antisemitizma, opisuje beogradske logore Sajmište i Banjicu i na taj način odgovara Bulajiću “istom mjerom”.²⁷ Na Bulajićeve optužbe o ustaškom kolaboracionizmu, Pečarić tvrdi da je “s Nijemcima kolaborirao najveći dio srpskoga naroda” i općenito ulaže mnogo truda kako bi dokazao kolaboraciju i zločine za vrijeme Drugoga svjetskog rata u Srbiji i time relativizirao ili minimalizirao kolaboraciju i zločine u NDH.²⁸ Pečarić u svom tekstu nekritički prihvaća, kao posve točne, teze koje su se tijekom devedesetih u hrvatskoj javnosti nebrojeno puta ponavljale, a nisu točne i lako ih je pobiti. Naprimjer, tvrdi da za razliku od držanja srpskoga naroda i Srpske pravoslavne crkve, “ponašanje visokih crkvenih krugova Katoličke crkve u Hrvatskoj bilo je potpuno drukčije, pa je nadbiskup Stepinac dizao glas protiv nacističke i rasističke politike, pomogao i spašavao Židove i Srbe, i bio poznat kao židovski prijatelj”,²⁹ iako je stvarnost bila mnogo složenija³⁰. Osim toga, Pečarić manipulira brojkama stradalih u logorima na teritoriju NDH i okupirane Srbije, kako bi potkrijepio svoje unaprijed zadane političke predrasude i krivnju za stradanje Židova s NDH prebacio na srpski narod. Pečarić je, uz Tuđmana³¹ i Josipa Jurčevića³², koji Tuđmana citira, također pokušao proširiti

²⁶ *Hrvatski leksikon*, knj. 1, 110, 535, 649.

²⁷ Pečarić je objavio prvo izdanje 1998. u jednom svesku, a drugo 2000. u dva sveska - prvi je ponovljeno prvo izdanje, drugi kasnije napisani tekstovi.

²⁸ Pečarić, *Srpski mit*, 1, 184; Isti, *Srpski mit*, 2, 33 i d., 50 i d., 61 i d.

²⁹ Pečarić, *Srpski mit*, 1, 184.

³⁰ Goldstein, *Holokaust*

³¹ Tuđman, *Bespuća*, 126.

³² Jurčević, *Nastanak jasenovačkog mita*, Zagreb, 2005, 155.

mit o Jasenovcu kao jednoj od postaja poslijeratnog obračuna s “narodnim neprijateljima”, nazvavši jedno od svojih poglavlja *Jasenovac kao postaja križnog puta*. U čitavom tom poglavlju, koje je dugačko 5 stranica, temom iz naslova bavi samo u posljednja dva pasusa. U prvom pasusu citira Antuna Miletića, koji tvrdi da je “raščišćavanje” Jasenovca trajalo do 1951. No, Miletića ne citira iz originalne knjige, nego iz teksta Ljubice Štefan. U drugom pasusu navodi tvrdnju ing. Ante Biluša da je njegov otac Marinko boravio u Jasenovcu od kraja svibnja do sredine prosinca 1945. Taj podatak uopće nije sporan – na raščišćavanju demoliranih logorskih zgrada radilo se dosta dugo poslije rata, sudjelovali su i zatočeni iz zatvora u Staroj Gradišci, ali to još nije nikakav dokaz da je Jasenovac poslije rata bio “postaja križnog puta” ili obnovljeni logor.³³ To sve pokazuje da Pečarić ne poznaje dovoljno materiju o temi kojom se bavi, da ne pozna “zanat historičara” te da ga u objektivnijem spoznavanju prošlosti sputavaju njegovi politički stavovi. Stoga su njegove knjige tek za nijansu kvalitetnije i vrednije od Bulajićevih, na koje se obrušava s toliko strasti i energije.

Na Pečarićevom tragu je i Marijana Cota koja u knjizi objavljenoj povodom suđenja Dinku Šakiću, među ostalim, tvrdi da su u Jasenovac i druge logore stizali samo oni koji su to zaslužili, da ubijanja nije bilo, osim “pogubljenja za osvetu koja su tada bila u skladu s postojećim ratnim pravom”. “U NDH ‘logor smrti’ nije postojao pa to nije bio ni Jasenovac... Jasenovac je bio radni i sabirni logor u kojem se intenzivno proizvodilo kako za civilne tako i za vojne potrebe NDH.”³⁴ Slične teze zastupa i Josip Jurčević, koji najčešće implicitno, a mjestimično i eksplicitno, negira ili pokušava zataškati genocidnu namjenu i zločinački karakter ustaških logora, posebno Jasenovca, čime sugerira lažnu ili ublažavajuću sliku o ustaškom režimu u NDH. Proizvoljnim, selektivnim citiranjem, Jurčević sugerira da je Jasenovac bio samo radni logor, a ne i mjesto masovnog uništavanja ljudi.³⁵ Kada piše o ženskom i dječjem logoru u Lobar-

³³ Pečarić, *Srpski mit*, 2, 108-113.

³⁴ Cota, *Slučaj Šakić*, 103. Radi se o autorici krajnje skromnih mogućnosti, koja je u sukobu ne samo sa osnovnim povijesnim činjenicama, već i s pravopisom – “čovijek” (str. 11, 97), “krivična dijela” (str. 92), “riješenje” (str. 123) i s nekim terminima – “tantologija” umjesto “tautologija” (str. 97) itd.

³⁵ Vidi npr. Jurčević, *Nastanak*, 35, gdje se prenaplašeno, gotovo idilično govori o “intenzivnom radu” industrijskih pogona i radionica u Jasenovcu, dok se drukčija svjedočenja iz →

gradu Jurčević ističe da su u njemu postojale osnovna i srednja škola te vrtić, kao da je to, tobože, olakšavalo prilike u logoru.³⁶ “Teški logorski uvjeti” spominju se općenito, usput, ali o njima nema nijedne riječi više, kao ni o činjenici da su gotovo sve zatočenice zajedno sa svojom djecom skončale u Auschwitzu. Iz navedenih primjera je jasno vidljivo da u tekstovima tih autora historijski revizionizam otvoreno prelazi u negacionizam, svoj najteži oblik kašnjev u mnogim zemljama zapadnoeuropskog kulturnog kruga.

U Hrvatskoj je u devedesetima pored otvorenog negacionizma i opravdavanja NDH ipak češće i rasprostranjenije bilo eufemističko, razvodnjeno pisanje o karakteru ustaške države, pri čemu je spominjana totalitarna bit ustaškog režima, no zločini ustaša nisu spominjani. Predstavnici te revizionističke struje su Jere Jareb i Hrvoje Matković. Prvi je, kao profesionalno najkvalificiraniji historičar u poslijeratnoj hrvatskoj emigraciji, napisao vrlo kompetentne i precizne analize o odnosima u vodstvu NDH, očigledno zasnovane na temeljitim istraživanjima i brojnim svjedočenjima preživjelih vodećih ustaških emigranata. Ne ustručava se reći da je u NDH “bio uveden ekstremno totalitaristički sustav”. Ipak, kad nešto treba reći i o počinjenim zločinima, Jareb pribjegava jedinstvenom načinu uporabe eufemizama i zamagljivanja, pa se umjesto svakome razumljive riječi “zločin” kaže da je “ustaški pokret uveo balkanske političke metode po prvi put u hrvatskoj politici”. Po Jarebu su “hrvatski vojnici, jednako ustaše i domobrani... najsvjetlija pojava prošloga rata” u kojem su se “ustaške vojničke formacije, s rijetkim izuzecima, borile i djelovale kao redovita vojska”, a samo “ustaška obrana, kao policijska formacija, te neke ustaške milicije i formacije, stvorene prvih mjeseci mlade države, kao policijsko-oružnički organi, nisu se ponašali kao vojska...”³⁷ Čitaocu treba dosta napora da dokuči kako se iza ove magle krije indirektno priznanje da je bilo i zločina. Kad piše o “odnosu prema Židovima”, Jareb je nešto jasniji, ali opet izbjegava govoriti direktno o ubijanju, genocidu i holokaustu: “U tom pitanju je tadašnja ustaška vlast postupala ekstremno i nerazumno. Radi njemačkog pritiska nije se moglo spasiti sve Židove, ali je postupak prema njima s hrvatske strane mogao biti čovječniji i trjezniji. Sigurno je, da je broj preživjelih hrvatskih Židova

istog izvora jednostavno odbacuju tvrdnjom da “već na prvi pogled nemaju ni minimum vjerodostojnosti” (str. 39)

³⁶ Jurčević, *Nastanak*, 135.

³⁷ Jareb, *Pola stoljeća*, 90, 94.

poslije ovog rata mogao biti kudikamo veći. Takva politika bila bi samo od koristi hrvatskoj stvari.”³⁸ Slično je postupio i Matković, koji u knjizi *Povijest NDH* objavljenj 1993. godine korektno navodi podatke o progonu Srba u NDH - o izbacivanju iz stanova, nošenju znaka “P”, prisilnim pokrštavanjima, no zločine nad Srbima u knjizi spominje samo jednom sintagmom - da su se nad Srbima “provodila hapšenja, odvođenja u logore i masovne fizičke likvidacije”.³⁹ Sličan je obrazac izbjegavanja otvorenog spominjanja zločinačke naravi NDH preuziman i u školske udžbenike i druge historiografske radove⁴⁰ npr. u knjizi Alekse Benigara koji tvrdi da je u NDH “državna uprava učinila mnogo dobra. Ona je usmjerila težište svoga djelovanja na unutrašnje uređenje države u duhu ‘Načela ustaškog pokreta’, koja nisu u sebi sadržavala ništa, što bi se protivilo vjerskoj i čudorednoj nauci... neviđeno oduševljenje mladih Hrvata, da se očuva vlastita država, bio je najbolji plebiscit, koji je hrvatski narod ikada proveo. U prva dva mjeseca su uložene stotine milijuna kuna za velike javne radove... vlada je poduzela mjere za popravak javnog morala... za-branjeno je prosjačenje, skitanje, bludničenje.” Benigar tek nakon toga govori o “manjkavostima u upravi”, pa spominje rasne zakone, “slične nacističkom protužidovskom zakonu... u toj je odredbi rasni element igrao važnu ulogu, jer je stavljao Židove i Cigane potpuno izvan zakona, a prema pravoslavim Srbima bio je nečovječan”.⁴¹

Iz svega dosad spomenutog jasno proizlazi da je u Hrvatskoj historiografski revizionizam devedesetih razvijan na temelju istih metodoloških pogrešaka kao i u njegovih inozemnih pandana. Unaprijed smišljene teze, obično politički inspirirane, temeljene su na selektivnim postupkom odabranim argumentima. Izvori i argumenti u prilog unaprijed zadanoj tezi nisu bili provjeravani, nego uzimani zdravo za gotovo. Izvori i argumenti koji pobijaju unaprijed zadane teze, pa makar bili dominantni brojem i uvjerljivošću, sistematski su prešućivani i prikrivani, a spominjani samo ako ih je bilo moguće polemički pobiti. Pojedinačni slučajevi i primjeri olako su korišteni za proizvoljne generalizacije

³⁸ Jareb, *Pola stoljeća*, 91-92

³⁹ Matković, *Povijest NDH*, 161.

⁴⁰ Goldstein, “O udžbenicima povijesti u Hrvatskoj”, u: *Dijalog povjesničara-istoričara* 3, prir. H. S. Fleck i I. Graovac, Zagreb, 2001, 15-28.

⁴¹ Benigar, *Stepinac*, 364-365.

o cijelim velikim skupinama, pa i cijelim narodima. Revizionistička historiografija nije se ustručavala ni od krivotvorina.

U devedesetima je zanimanje i intenzitet potpore hrvatskog političkog vrha historijskom revizionizmu temeljenom na temama iz Drugog svjetskog rata postupno opadao. Jedan od razloga za to je bilo glasno negodovanje inozemnih faktora, koji su Franji Tuđmanu otvoreno spočitavali revizionističke i antisemitske izjave. S druge strane, u Hrvatskoj je autoritarni režim u drugoj polovini devedesetih, nakon pobjedonosnog okončanja Domovinskog rata⁴² izgubio interes za temeljito bavljenje davnijom prošlošću, i počeo umjesto toga graditi nove mitove temeljene na tada aktualnim dnevnopolitičkim događajima i potrebama. U njihovoj je osnovi kult ličnosti Franje Tuđmana, kojeg se nastojalo prikazati kao Oca domovine, najuspješnijeg i najvažnijeg u nacionalnom trojstvu Starčević-Radić-Tuđman. Čitava hrvatska povijest je u tom projektu svedena na pokušaje da se ostvari nacionalna država, koji su svoj najpotpuniji izraz dobili u Tuđmanovoj osobi. Pritom nijedan povijesni primjer nije smio zasjeniti Tuđmanove uspjehe, već je eventualno mogao poslužiti kao potvrda veličine trenutnog vlastodršca, koji je unatoč nepovoljnim okolnostima prevladao sve poteškoće pred kojima su drugi prije njega poklekli, i uspio uspostaviti samostalnu Hrvatsku. Razmjeri kulta ličnosti nametanog u Hrvatskoj u drugoj polovini devedesetih svoj su tragikomičan vrhunac dosegli prilikom svečane proslave Tuđmanovog 75. rođendana 1997. godine.⁴³ U programu proslave središnje je mjesto dobila predstava, temeljena na kompilaciji različitih poetskih i dramskih tekstova, održana u Hrvatskom narodnom kazalištu u Zagrebu pod naslovom "Seh križnih putev konec i kraj". Već iz naslova je vidljivo da je Tuđmanu namijenjeno mjesto onog koji je hrvatsku borbu za samostalnost uspio privesti kraju, i na taj način poništio dotadašnje patnje hrvatskog naroda. "Križnim putevima", namjerno u pluralu, kako bi se naglasilo da su zbivanja 1945. samo jedna epizoda iz dugotrajnog i sustavnog tlačenja hrvatskog naroda od strane drugih naroda, u toj je konstrukciji dano sporedno

⁴² Zanimljivo je da je taj termin, kao osnova novog mitologema, zapravo prevedeni termin kojim se nekad u SSSR, a u Rusiji i danas naziva njihovo sudjelovanje u Drugom svjetskom ratu. Na sličan je način Tuđmanov režim koristio i mitologem o JNA kao "trećoj vojnoj sili Europe", što je preuzeto iz jugoslavenske propagande iz 1945. godine, i nikako se ne može primijeniti na JNA s početka devedesetih.

⁴³ Jedan od rijetkih trijeznih komentara tom događaju vidi u Lovrenović, *Poslije kraja*, Zagreb, 2005, 26-30.

mjesto. Patnje stradalih u poslijeratnom obračunu s “narodnim neprijateljima”, ili bilo kojem drugom traumatičnom događaju iz hrvatske povijesti nisu primarni interes autora te predstave. Njih prije svega zanima ličnost koja je, po njihovom mišljenju, jedina u hrvatskoj povijesti raspolagala s dovoljno vrlina da povede hrvatski narod u slobodu i stvori mu samostalnu državu. Pritom je metafora funkcionirala i na dubljoj razini - naime, naslov predstave je preuzet iz Krležine poeme *Planetarijom* iz zbirke *Balade Petrice Kerempuha*, i u originalu ima jak ironijski naboj, govoreći o Ljudevitu Gaju i njegovom odricanju od kajkavskog književnog jezika kao kraju “seh križnih putev”, a misleći suprotno - prikazujući Gaja kao čovjeka koji je promicanjem ilirske, tj. protojugoslavenske ideje započeo proces koji je u dvadesetom stoljeću doveo do gotovo posvemašnje marginalizacije kajkavskog izričaja. U proslavi Tuđmanova rođendana je taj naboj dodatno pojačan, i umjesto lokalnog jezičnog karaktera podignut na općehrvatsku, a istodobno i potpuno antijugoslavensku razinu, ponavljajući između ostalog i u devedesetima često korištenu frazu o “guskama u magli” iz govora Stjepana Radića 1918. godine. Time se htjelo poručiti kako je ličnost Franje Tuđmana prva uspjela do kraja razriješiti jugoslavensku zabludu, i umjesto lažnog jugoslavenskog kraja “križnih puteva” hrvatskog naroda stvoriti uvjete za pravi završetak tragičnog toka hrvatske povijesti otjelovljen u samostalnoj državi. Tu je fetišizacija države dovedena do kulminacije, a potom potkrijepljena religijskom simbolikom i prenijeta na ličnost patrijarhalnog, autoritarnog vlastodršca kao njenog najzaslužnijeg i najvrijednijeg člana. Valja naglasiti i da je sam Tuđman potkraj svog života pokušavao oslabiti dotadašnju antititoističku retoriku, prikazujući Josipa Broza Tita kao svog zaštitnika i autora fraze “Tuđmanu ne pakovati”, nastojeći ga posrednim putem kooptirati u hrvatski nacionalni predtuđmanovski panteon, na tragu ideje o “pomirenju svih Hrvata”.

Smrću Franje Tuđmana i demokratskim promjenama 2000. godine koje su označile početak dekonstrukcije autoritarnog političkog sustava uspostavljenog u Hrvatskoj u toku devedesetih nastupila je nova faza u djelovanju hrvatskih revizionista. Iako im je u velikoj mjeri smanjen prostor za djelovanje u akademskim krugovima i hrvatskom političkom vrhu, jaka ideološka polarizacija hrvatskog društva potaknuta trenutnim političkim i civilizacijskim kretanjima, prije svega pitanjem odgovornosti pojedinih Hrvata za zločine počinjene u vrijeme Domovinskog rata, rezultirala je očuvanjem prostora za revizionističku historiografiju u dijelu radikalno- nacionalističke javnosti. Iako se sam vrh

hrvatske države odmaknuo od već spomenutih nepromišljenih izjava Stjepana Mesića 1992, ili izjave potpredsjednika hrvatskog Sabora u Bleiburgu 2000. godine, te u nekoliko navrata dao jasne izjave o neprihvatljivosti promicanja tradicije NDH i ustaškog pokreta⁴⁴, u ovom je periodu nastavljeno propagiranje mitova razrađenih u devedesetima, uz dodatak novih mitova i mitologema poteklih iz pokušaja objašnjenja Domovinskog rata na temelju nacionalističke retorike.

Dobar primjer za analizu posttuđmanovskog historijskog revizionizma u Hrvatskoj i njegovih ranijih korijena je mit o tobožnjoj pobuni srpskog naroda kao uzroku zločina počinjenih od strane ustaških vlasti u NDH. Taj mit, osobito čest u revizionističkim djelima novijeg porijekla⁴⁵ potječe od samog početka ustanka protiv ustaškog terora 1941. godine. Ustaška propaganda suočena s širokom rasprostranjenošću ustaničkih skupina istog je trenutka lansirala takve tvrdnje⁴⁶. Nakon poraza ustaškog režima i sloma NDH one su ostale jedan od rijetkih argumenata kojima je ustaška emigracija pokušavala opravdati svoje postupke, suočena s jasnim dokazima zločinačke naravi ustaškog režima. Već u kolovozu 1945. Dragutin Kamber piše da su Srbi “kronološki zadali prve udarce”⁴⁷ i nabraja slučajeve ubijanja Hrvata u vrijeme travanjskog rata. On je doduše oštro kritizirao Pavelićevu vladavinu i mislio kako su ustaše “svojim glupim neorganiziranim anticipacijama, sa otpuštanjem srpskih službenika bez penzije, sa sporadičnim ubijanjem ovdje-ondje” nepotrebno “dali utisak svojim i tuđima da smo mi izazivači i da se Srbi nalaze u samoobrani”.⁴⁸ Slična razmišljanja iznio je i Ivo Rojnica.⁴⁹ I Kamber i Rojnica smatrali su da je ustaški teror bio odgovor na srpska nasilja, a ustaške zločine pokušavali mini-

⁴⁴ Npr. izjave Predsjednika RH S. Mesića na jasenovačkim komemoracijama 2003. 2005. i 2006, kao i izjava premijera I. Sanadera na istom mjestu 2004.

⁴⁵ Krišto, *Sukob simbola – politika, vjere i ideologije u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj*, 2001. i Jonjić, *Hrvatska vanjska politika 1939–1942*, Zagreb, 2000.

⁴⁶ *Odmetnička zvjerstva i pustošenja u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj u prvim mjesecima života hrvatske narodne države*, 1942. Taj je spis poznat i pod nazivom *Siva knjiga*.

⁴⁷ Kamber, *Slom NDH*, 1995, 23.

⁴⁸ Isto, 25.

⁴⁹ “Istina je, da su Srbi prvi počeli akcijama protiv nas, ali je isto tako istina, da je u nekim krajevima nastupila anarhija i razularena banda je krojila ‘pravdu’ povodom četničkih ispada” Rojnica, *Susreti i doživljaji*, knj. 1, Zagreb, 1995.

mizirati dajući im lokalni karakter - anarhija je prema njihovim svjedočenjima nastupila u “nekim krajevima”, a ustaška ubijanja su “sporadična”, “ovdje-ondje” čime se odgovornost za zločine prebacuje s vrha ustaškog pokreta na nižu razinu zapovijedanja. Međutim, ostali emigranti nisu dijelili takvu suzdržanost, i otvoreno su nijekali odgovornost ustaškog režima za počinjene zločine. Pavelić 1953. piše: “Kad je stvorena Nezavisna Država Hrvatska, odmah su se protiv nje digli najprije pravoslavni četnici, onda pravoslavni komunisti. (...) Srbi su vršili zločine u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj, a kako se je srbsko pravoslavlje identificiralo sa srbstvom, nije nikakvo čudo, što je reakcija hrvatskog naroda, koji je branio sebe i svoju domovinu, bila kadkada oštra i nesmiljena.”⁵⁰ Vinko Nikolić deset godina kasnije rezimira te tvrdnje riječima da su “četnici bili prvi, koji su započeli s gerilskim akcijama i počinili pokolje civilnog stanovništva”.⁵¹ Iako je u dijelu ustaške emigracije postojala svijest o moralnoj i pravnoj odgovornosti za zločine počinjene u NDH, ipak se to priznanje ublažavalo prikazivanjem tih zločina činom “legitimne samoobrane protiv neprijatelja koji je u dva desetljeća dao dovoljno dokaza, da želi uništenje hrvatskog naroda”⁵². U dijelu emigrantskih krugova za ustaške zločine nije smatran odgovornim ustaški režim, već im se pokušavalo pripisati općehrvatski karakter kolektivne i masovne narodne reakcije na srpske napade na novonastalu hrvatsku nacionalnu državu, uz istovremeno negiranje odgovornosti ustaškog režima: “od travnja do svibnja 1941. došlo (je) do obostranog sukoba širih narodnih slojeva, koje u onom času nitko nije bio u stanju obuzdati”.⁵³

Pored toga, dio odgovornosti pokušalo se prebaciti na “divlje ustaše” i “ustaše”, nad kojima Pavelić i ustaški pokret navodno nisu imali kontrolu i koje su “odgovarale pokoji put na četničke ispade istim mjerama, štoviše, to su radile u svojoj zemlji kao branitelji svoje nacionalne države.”⁵⁴ S vremenom,

⁵⁰ *Hrvatska misao* br. 2. 1953; prenijeto u Mužić, *Katolička Crkva, Pavelić i Stepinac*, 2003, 480-481. Budući da se Mužić ne ograđuje od tih tvrdnji, i njega se može ubrojiti među historijske revizioniste

⁵¹ V. Nikolić, *Bleiburska tragedija hrvatskog naroda*, 1993, 138; izvorno objavljeno 1963. godine na španjolskom jeziku.

⁵² E. Kvaternik, *Sjećanja i zapazanja 1925-1945*, 1995, 134; Izvorno objavljeno u *Hrvatskoj reviji* V, sv. 1, Buenos Aires, 1955.

⁵³ V. Vrančić, *Branili smo državu*, knj. 2, Barcelona-München, 1985.

⁵⁴ Isto, 135.

u pokušaju da se apelira na javnost zapadnih sila tada upletenih u gerilske sukobe s komunističkim pokretima diljem svijeta, opravdanje je traženo i u gerilskoj naravi rata u Hrvatskoj: "Protiv Nezavisne Države Hrvatske digla se već 11. travnja 1941. unaprijed pripravljena gerila, prvo monarhističko četnička, a onda komunističko-jugoslavenska. I reakcija je bila ista. Moralno neopravdana isto tako kao i gerila, ali logična, neizbježiva. (...) Kao što u ratu vrijeđe drugi propisi nego u miru, i u gerili su propisi različiti od frontalnog rata, te prema tome nema temelja licemjerstvo koje u ime morala osuđuje hrvatsku državu. Najprije bi valjalo osuditi gerilu, kao uzrok, a tek onda protugerilu, kao posljedicu."⁵⁵ I objektivniji emigrantski historičari priklonili su se toj tezi, uz ogradu kako to ipak ne može opravdati zločine koje su počinili ustaše.⁵⁶ Revizionisti su devedesetih godina XX stoljeća te tvrdnje presadili u Hrvatsku. Pritom je najčešće korištena metoda objavljivanja prijevoda i pretisaka djela ustaških emigranata memoarskog karaktera, koja nisu popraćena nikakvim komentarom ili ograđivanjem od netočnih i nepouzdanih tvrdnji iznešenih u njima. Nepotvrđene tvrdnje emigrantske literature apriorno su prihvaćane kao pouzdane i točne, a djela memoarskog karaktera prikazivana su kao ozbiljna historiografija. Konstrukcije ustaške propagande bez ikakvih su analiza preuzimane kao vjerodostojne, pa tako npr. J. Krišto citira između ostalog i spomenutu *Sivu knjigu* kao dokaz četničkih zločina nad Hrvatima u travnju 1941, iako je neistinitost dijela tvrdnji objavljenih u tom spisu dokazana⁵⁷. Iako se i sam Krišto u tekstu priklanja nižim procjenama broja žrtava četničkih jedinica u travnju 1941, ničim ne daje do znanja da su te brojke zapravo puno niže od onih iznesenih u *Sivoj knjizi*. Na taj način posredno pokušava legitimirati *Sivu knjigu*, i dati joj značaj relevantnog izvora.⁵⁸ Razmišljanja i osobni

⁵⁵ Korsky, *Hrvatski nacionalizam*, 1983, 130; prenjeto iz *Republika Hrvatska*, br. 65, 1966. Korsky se čak eksplicitno poziva na američko iskustvo u Vijetnamu, francusko u Indokini i nizozemsko u Indoneziji, kao i sukob Izraela i arapskih zemalja, koji su po njegovom mišljenju senzibilizirali javnosti tih zemalja za poteškoće u borbi protiv gerilaca i učinile ih prijemčivijim za relativizaciju zločina.

⁵⁶ Jareb, *Pola stoljeća hrvatske politike 1985-1945*, 1995, 89.

⁵⁷ Tomasevich, *War and revolution in Yugoslavia 1941-45 - Occupation and collaboration*, 2001, 405-406.

⁵⁸ J. Krišto, *Sukob simbola - politika, vjere i ideologije u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj*, 2001, 126.

stavovi pojedinih suvremenika uzimana su kao dostatna potvrda konstrukcija o pobuni protiv NDH kao povodu ustaških zločina. Krišto ocjenu da “postoje indikacije da su se Srbi u NDH pobunili protiv uspostave hrvatske države čak i prije njezina osnivanja, a svakako i neposredno poslije “potkrepljuje samo iskazom Ante Moškova koji je zapravo govorio o “općem uvjerenju” da su zločini počeli prije Pavelićeva dolaska u Zagreb, bez navođenja bilo kakvih relevantnih izvora koji bi potvrdili tu izjavu.⁵⁹ Sporne i neutemeljene tvrdnje potom su višestrukim citiranjem preko nekoliko posrednih tekstova proturane kao provjerene i autentične informacije; npr. podatak o Jasenovcu kao postaji križnog puta koji navodi već Tuđman ne navodeći odakle preuzima taj podatak⁶⁰, potom Tuđmana citira Josip Jurčević u jednoj knjizi,⁶¹ da bi zatim isti autor u svojoj slijedećoj knjizi naveo isti podatak, ovaj put uopće ne navodeći izvor, kao da je to opće prihvaćena činjenica a ne nepotvrđeni podatak.⁶²

Revizionistička teorija o pobuni Srba kao uzroku ustaškog terora u svim se navedenim djelima oslanja na preispitivanje dosadašnjih tumačenja tih zbivanja, bez ikakvih bitno novih arhivskih istraživanja na primarnim izvorima. Osim izbjegavanja autentične izvorne građe i oslanjanja na nepotvrđene izjave i osobna mišljenja često pristranih suvremenika događanja, po kojoj je revizionizam najprepoznatljiviji, njegovi se hrvatski eksponenti nisu uspjeli otrgnuti ni od druge najčešće greške revizionizma: umjesto nepristrane analize ustaške ideologije, oni radije bezuvjetno prihvaćaju sustav vrijednosti ustaškog režima, i od niza pojedinačnih zločina počinjenih od strane četničkih odreda i ostataka jugoslavenske kraljevske vojske fabriciraju opravdanje za nasilje nad ljudima koji nisu bili osobno odgovorni, niti im je dokazana ikakva veza s počiniteljima zločina. Na taj način svi Srbi bez iznimke kolektivno postaju odgovornima za zločine koje počini bilo koji pripadnik srpskog naroda. Takav rasistički diskurs, neprihvatljiv u modernoj historiografiji, u hrvatskih je revizionista postao uobičajen, iako se mnogi od njih pažljivo ograđuju od potpunog opravdavanja ustaškog režima, i ograničavaju “samo” na izjednačavanje krivnje ustaškog pokreta i njegovih žrtava za teror sproveden u NDH od 1941.

⁵⁹ J. Krišto, *Sukob simbola*, 125.

⁶⁰ Tuđman, *Bespuća*, 125.

⁶¹ Jurčević, *Nastanak*, 155.

⁶² Jurčević, *Bleiburg*, 2005, 347.

godine. Krišto piše da “za prosuđivanje na kome leži više odgovornosti za raspirivanje zločina u NDH, na četnicima ili državnim vlastima, ne pomaže mnogo ni činjenica da i razbuktavanje spske oružane pobune protiv hrvatske države ide ruku pod ruku s pojačanim represijama državnih vlasti.”, no već stranicu dalje ističe kako “nema također nikakve sumnje da se srpsko stanovništvo u NDH - uz iznimke, kojih nije bilo malo - nije mirilo s mirnim življenjem u hrvatskoj državi i da se pobunilo protiv nje. Može se samo spekulirati bi li se stvari razvijale drukčije da nije bilo te pobune”.⁶³ Na taj način autor zapravo stavlja znak jednakosti između četničkih zločinaca i buntovnika protiv NDH, i većine srpskog stanovništva u NDH koje u tim zločinima nije sudjelovalo, niti im je ikad dokazana ikakva pobuna, osim u kasnijim zapisima ustaških dužnosnika. Pored toga tvrdi i da bi bez te navodne pobune ustaška vlast možda bila tolerantnija prema Srbima. Stradanje “iznimki kojih nije bilo malo” autor posrednim putem prebacuje na teret navodno pobunjenim Srbima koji su navodnom pobunom izazvali ustašku reakciju, budući da ustaše u svojim protusrpskim akcijama Krištinu diferencijaciju na “pobunjene” Srbe i “iznimke” nisu prakticirali, već su se vodili principom kolektivne odgovornosti. Ustaški se režim pokušava opravdati i strahom od srpsko-talijanske suradnje na štetu NDH u pitanju određivanja granice s Italijom,⁶⁴ uz optužbe da su tvrdnje o srpskoj pobuni kao odgovoru na ustaško nasilje plod “talijanske protuhrvatske propagande”.⁶⁵ Motiv talijanske umiješanosti u srpsku pobunu, koja je isprovocirala ustaško nasilje i prisilila dotad umjerene vlasti NDH da od prvobitnog plana rješavanja srpskog pitanja preseljenjem hrvatskih Srba u Srbiju prijeđu na radikalni pokušaj fizičke eksterminacije je jedan od trenutno popularnijih trendova u negacionističkoj literaturi.⁶⁶ Drugi zajednički motiv u tom revizionističkom mitu je prihvaćanje teorije o odgovornosti “divljih ustaša”, a ne samog vrha ustaškog pokreta i državnih vlasti NDH za najteže zločine i nasilja nad Srbima.⁶⁷ Što se tiče progona Židova u NDH, revizionisti čine odmak od ove fabule, te odgovornost ustaša pokušavaju ublažiti preba-

⁶³ Krišto, *Sukob simbola*, 131.

⁶⁴ Jonjić, *Hrvatska vanjska politika 1939-1942*, Zagreb, 2000, 653.

⁶⁵ Isti, 649.

⁶⁶ Jonjić, *Hrvatska...*, 657-665, Krišto, *Sukob simbola*, 122-123.

⁶⁷ Jonjić, *Hrvatska ...*, 641, 659, Krišto, *Sukob simbola*, 125.

civanjem odgovornosti na Nijemce čije su rasističke zahtjeve ustaše kao slabiji faktor navodno protiv svoje volje morali izvršavati.⁶⁸

S vremenom višekratno ponovljene revizionističke tvrdnje, iako nedokazane, dobivaju sve veći prostor u tisku i drugim medijima, čime im se posredno pokušava dati legitimitet i šira publika. Pritom se odbacuju čak i minimalne ograde i rezerve prisutne u akademskim negacionističkim tekstovima, a srpski narod kolektivno optužuje za pobunu protiv NDH, kako kroz četnički, tako i partizanski pokret. U takvim konfabulacijama ustaški režim je “isprovociran”, a za ustaško nasilje nad Srbima odgovorni su prije svega četnici i komunisti srpske nacionalnosti pobunjeni protiv NDH.⁶⁹

Na sličan se način u dvadeset i prvom stoljeću nastavlja razrada starih revizionističkih mitova na temelju neznanstvenog pristupa kontroverznim povijesnim događajima. Najgori noviji primjer za to je knjiga Josipa Jurčevića *Bleiburg – jugoslavenski poratni zločini nad Hrvatima* objavljena 2005. godine. Pored niza terminoloških i faktografskih pogreški,⁷⁰ knjiga nastavlja prešućivati

⁶⁸ Krišto, *Sukob simbola*, 270 “Odnos nacista prema Židovima te njihov utjecaj na zakonodavstvo u područjima njihove dominacije nameće pitanje koliko su vlasti NDH bile pod njihovim utjecajem u donošenju protužidovskog zakonodavstva”. Znakovito je autorovo izbjegavanje direktnih, razumljivih izjava i skrivanje svojih pravih stavova iza nedovoljno jasnih retoričkih pitanja na koja ne nudi odgovor.

⁶⁹ *Hrvatsko slovo*, 24. VI. 2006. nezadovoljstvo činjenicom da “u hrvatskom društvu niti 14 godina nakon proglašenja državne nezavisnosti nije došlo do moralno-političke i juridičke osude totalitarnog titoizma ili zločinačkog jugokomunizma”, a povodom obilježavanja Dana antifašističke borbe, državnog praznika u Republici Hrvatskoj kojeg autor članka naziva danom ” u kojem se slave crvene laži i smrt” između ostalog kao provjerenu činjenicu iznosi ničim potkrijepljenu tvrdnju “Ustanak komunista i četnika isprovocirao je ustaške represalije prema srpskoj nacionalnoj manjini u N.D.H. tako da se građanski rat u N.D.H. pretvorio u uzajamnu zatvorenu spiralu nasilja koju su potaknuli komunistički i četnički pokret. (Većina partizana su 1941. u bosansko-hercegovačkom i ličko-dalmatinskom dijelu N.D.H. bili Srbi.)”. Uz to, autor članka tvrdi da je izravna posljedica navodne srpske pobune “talijansko-srpska okupacija hrvatskog područja u sjevernoj Dalmaciji i etničko čišćenje hrvatskog pučanstva u navedenim područjima koje je do 1. kolovoza 1941. rezultiralo tisućama mrtvih nedužnih osoba”. Na Rimske ugovore 18. svibnja 1941. ili ustaške logore na Pagu i u Jadovnu koji su Talijanima poslužili kao jedan od povoda za reokupaciju teritorija NDH sve do demarkacijske linije s njemačkim okupacijskim snagama autor članka se uopće ne osvrće.

⁷⁰ Autor na str. 5 umjesto ispravnog termina *totalni rat* koristi besmislen termin *totalitarni rat*, na str. 48 donosi potpuno netočnu kartu Srednje i Istočne Europe, a događaje koje iz- →

zločinačku narav ustaške vlasti, priznajući represivnost vlasti u NDH u samo jednoj rečenici u knjizi od preko 400 stranica, pokušavajući tu ocjenu istodobno oslabiti svrstavanjem represivnosti pod totalitarni nazivnik zajednički i drugim totalitarnim režimima: "S humanističkog motrišta, najnegativnije zajedničke učinke vladanja različitih totalitarnih režima, što znači i onih koji su postojali u Hrvatskoj tijekom i nakon rata, svakako predstavljaju posljedice njihovog represivnog djelovanja."⁷¹ Iako autor navodi brojne primjere ratnih i poratnih zločina partizana, Jugoslavenske armije i jugoslavenskih sigurnosnih službi, nigdje ne spominje da su ti zločini dijelom rezultat osвете za ustaške zločine. Naprotiv, zločine ustaša Jurčević prikazuje kao konstrukciju komunističke propagande usmjerene na difamaciju ustaškog pokreta i poticanje mržnje protiv članova ustaškog pokreta.⁷² Selektivnim citiranjem izvora u nekoliko navrata pokušava konstruirati tvrdnju da je komunistička jugoslavenska vlast u tolikoj mjeri mrzila hrvatsku državu da je čak i u poslijeratnim popisima žrtava rata odričala taj status poginulima na strani NDH,⁷³ iako ga preslika Upute komisiji za popisivanje žrtava rata koju donosi u vlastitoj knjizi demantira, budući da je puno pomirljivija od tona koji joj pripisuje Jurčević.⁷⁴ Ponavlja i izolacionističku mantru ustaške emigracije po kojoj britanski vojni i politički vrh dijeli odgovornost za stradanje hrvatskih civila i vojnika izručenih Jugoslavenskoj armiji,⁷⁵ te među posljednjima uskače na internacionalni vlak historijskog revizionizma, već devedesetih posve poraženog u svijetu, usmjerenog na izjednačavanje težine zločina počinjenih u njemačkim koncentracijskim i logorima smrti sa savezničkim zarobljeničkim logorima, optužujući savezničke vojske da su jednako brutalno postupale s njemačkim ratnim zarobljenicima kao nacisti sa svojim logorašima.⁷⁶ Na taj način Jurčević dokazuje potpunu prevladanost i zastarjelost hrvatskog revizionističkog historiografskog koncepta,

vorni dokument smješta u 17. jun 1945. godine na jednoj stranici datira u 17. lipanj (str. 393), a na drugoj u 17. srpanj (str. 315); Jurčević, *Bleiburg*, 2005.

⁷¹ Jurčević, *Bleiburg*, 376

⁷² Isto, 145-155.

⁷³ Isto, 8, 121, 367.

⁷⁴ Isto, str. 9.

⁷⁵ Isto, 222-235.

⁷⁶ Isto, 339.

koji produkcijom i propagandom mitova više od cijelog desetljeća zaostaje za suprotnim dokazima ozbiljne historiografije.

SUMMARY

A FEW ASPECTS OF REVISIONISM IN THE CROATIAN HISTORIOGRAPHY OF THE TWENTIETH CENTURY: MOTIVES, METHODS, AND RESPONSES

The authors comment on revisionism in Croatia during the 1990s, assessing it as a protracted socio-political anomaly. As opposed to western countries, since 1990 the new political government in Croatia has tolerated and encouraged historical revisionism – sometimes even including it in their political programs – by fetishizing the state and the Croatian state-building idea.

Nikica Barić

ANTIFAŠISTIČKA BORBA U DRUGOM SVJETSKOM RATU U POLITIČKIM INTERPRETACIJAMA HRVATSKIH PREDSEDNIKA 1991-2006.

U najkraćim crtama “antifašizam” se može definirati kao suprotstavljanje talijanskom fašizmu, njemačkom nacionalsocijalizmu i njima bliskim pokretima koji su nastali u razdoblju između dva svjetska rata. To suprotstavljanje doživjelo je kulminaciju u Drugom svjetskom ratu, kada je antifašistička koalicija predvođena s jedne strane zapadnim silama, Sjedinjenim Američkim Državama i Velikom Britanijom, a s druge strane Sovjetskim savezom, ostvarila pobjedu nad Trećim Reichom. U sastavu antifašističke koalicije bio je i jugoslavenski partizanski pokret predvođen Komunističkom partijom Jugoslavije (KPJ), koja je na kraju Drugog svjetskog rata uspostavila federativnu Jugoslaviju pod svojom vlašću.

Početak 1990-ih došlo je do raspada Jugoslavije, u sklopu kojega je nastala samostalna Republika Hrvatska, prethodno jedna od jugoslavenskih federativnih jedinica. U ovom ću radu prikazati kako su antifašističku borbu tijekom Drugog svjetskog rata interpretirali hrvatski predsjednici Franjo Tuđman i Stjepan Mesić. Nakon iznošenja spomenutih interpretacija i mojih komentara na njih, iznijet ću još neka moja razmišljanja o antifašizmu iz današnje hrvatske, odnosno post-jugoslavenske perspektive.

Interpretacije antifašističke borbe predsjednika Franje Tuđmana

Za vrijeme socijalističke Jugoslavije, kao Dan ustanka naroda Hrvatske slavio se 27. srpanj. Tog dana 1941. otpočeo je “masovni narodni ustanak” u

Lici. “Gerilski odredi i narod” iz Donjeg Lapca, koji su navodno bili “predvođeni komunistima”, toga su dana zauzeli mjesto Srb, sukobljavajući se sa snagama Nezavisne Države Hrvatske (NDH).¹ U Republici Hrvatskoj umjesto 27. srpnja uveden je 22. lipanj kao Dan antifašističke borbe. Prema službenoj kronologiji iz socijalističkog razdoblja, toga je dana u selu Žabnu kraj Siska po odluci Okružnog komiteta Komunističke partije Hrvatske za Sisak formiran Sisački narodnooslobodilački partizanski odred, te je to bio prvi takav odred u Hrvatskoj.²

Središnja proslava Dana antifašističke borbe Republike Hrvatske 1991, neposredno pred početak ratnih sukoba u Hrvatskoj, održana je na svečanoj akademiji u Hrvatskom narodnom kazalištu u Zagrebu. Proslavi je bio nazočan Stjepan Mesić, tada predsjednik Predsjedništva Jugoslavije i Josip Manolić, predsjednik hrvatske vlade. Mesić je u svome govoru izjavio da je “prva vojna jedinica u Jugoslaviji” osnovana 22. lipnja 1941. u Sisku, na sam dan njemačkog napada na Sovjetski Savez. No, naveo je Mesić, “historijska je činjenica” da u Hrvatskoj 1941. nije bilo “onako širokog općenarodnog ustanka kao u nekim drugim dijelovima zemlje”, s izuzetkom Like i Kninske krajine. Mesić je objašnjenje za ovo našao u tome da je “dio hrvatskoga naroda osnivanje NDH dočekao kao konačno oslobođenje od velikosrpske hegemonije i stare Jugoslavije, koju je doživljavao kao tamnicu naroda”. Ipak, “nakon uspostavljanja savezništva ustaških vlasti sa silama Osovine”, Rimskih sporazuma kojima je Italija dobila hrvatska područja, uvođenja rasnih zakona, osnivanja koncentracionih logora i nasilja nad srpskim stanovništvom, “najveći dio hrvatskoga naroda počeo se opredjeljivati za narodnooslobodilačku borbu i ratno savezništvo sa silama antihitlerovske koalicije”. To ne bi bilo moguće da odluke Zemaljskog antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Hrvatske (ZAVNOH) i Antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Jugoslavije (AVNOJ) nisu pružale obećanja da će pitanje kontinuiteta hrvatske državnosti i njezinog teritorijalnog integriteta biti riješeno na zadovoljavajući način. Mesić je također naveo da je tijekom Drugog svjetskog rata stradao i veliki broj “hrvatskih vojnika” koji su se borili na “suprotnoj strani”. Oni zbog “mladosti i neiskustva” nisu na vrijeme uspjeli “razabrati” na kojoj od sukobljenih strana

¹ *Hronologija oslobodilačke borbe naroda Jugoslavije 1941–1945*, Beograd, 1964, 60.

² Isto, 46.

leži “historijska pravda” i u čemu su “stvarni, epohalni” interesi hrvatskoga naroda. Mesić je u svome govoru naveo da su “antifašistički borci” svojom borbom na strani saveznika, a protiv fašizma, zapravo učinili prvi korak u integraciji Hrvatske u Europu.³

Moglo bi se zaključiti da je upravo Franjo Tuđman oblikovao kovanicu “hrvatski antifašizam”, s čime je započeo u razdoblju dok je bio oficir Jugoslavenske narodne armije (JNA) na službi u Beogradu. Tijekom 1950-ih i kasnije u svojim radovima Tuđman je afirmirao partizanske jedinice koje su djelovale u Hrvatskoj, npr. u Hrvatskom zagorju. Brojčanim podacima dokazivao je da je puno veći broj partizanskih jedinica osnovan na području Hrvatske, nego u drugim dijelovima Jugoslavije. Raspravljajući o domobranstvu kao redovnoj vojsci NDH, Tuđman je naglašavao da se domobranci nisu željeli boriti za ustaše, nego su prelazili na stranu partizana. Time su oni za partizane postali izvor za opskrbu oružjem i ratnim materijalom. Tuđman je također naglašavao da je Sisački partizanski odred pod vodstvom Vlade Janića Cape prvu akciju izveo već u noći s 22. na 23. lipnja 1941, odnosno mjesec dana prije događaja u Srbu 27. srpnja 1941. Ovakvim stajalištima Tuđman se suprotstavljao nekim jugoslavenskim povjesničarima koji su naglašavali hrvatsku “izdaju” tijekom sloma Kraljevine Jugoslavije i zanemarivali hrvatsko sudjelovanje u partizanskom pokretu. U suprotstavljanju njima Tuđman je, čini se, imao podršku tadašnjeg hrvatskog vodstva, koje nije s odobravanjem gledalo na “beogradski historičarski kružok”, odnosno one koji su se bavili proučavanjem Drugog svjetskog rata, a koji su se zalagali za centralističko uređenje Jugoslavije.⁴

Može se reći da je Tuđman, došavši na čelo Hrvatske početkom 1990-ih, nastavio davati pažnju “hrvatskom antifašizmu”, koji je uklopljen u njegov povijesni mozaik hrvatske državotvornosti. No, u skladu s time i NDH, prema mišljenju Tuđmana, nije bila samo “kvislinška” tvorevina i “fašistički zločin” nego i izraz “povijesnih težnji hrvatskoga naroda za svojom samostalnom državom”.⁵ U tom smislu kretalo se i Tuđmanovo zalaganje za “nacionalno pomirenje”, odnosno tumačenje da treba prevladati hrvatske ideološke podjele

³ Aleksa Crnjaković, “Ravnopravni u Evropi”, *Vjesnik* (Zagreb), 23. lipnja 1991, 3.

⁴ Darko Hudelist, *Tuđman, biografija*, Zagreb, 2004, 233. i dalje, posebno 290.

⁵ “Programske zasade i ciljevi HDZ, Uvodno izlaganje dr. Franje Tuđmana”, *Glasnik Hrvatske demokratske zajednice* (Zagreb), br. 8, ožujak 1990, 17-21.

iz Drugog svjetskog rata i nakon njega, kako bi se takvim novim hrvatskim jedinstvom ostvarila samostalna Hrvatska. Najveće neslaganje i oštre kritike izazvala je Tuđmanova zamisao da u sklopu “nacionalnog pomirenja” Spomen područje Jasenovac pretvori u spomenik ne samo žrtvama ustaškog logora koji se tamo nalazio, nego i onih koji su na kraju Drugog svjetskog rata bili žrtve komunističke represije zbog opredijeljenosti za NDH. Tu Tuđmanovu zamisao mnogi su osudili kao morbidni pokušaj “miješanja kostiju” žrtava i počinitelja zločina.⁶

Kao hrvatski predsjednik Tuđman je smatrao “hrvatski antifašizam” početkom utemeljenja suvremene samostalne Hrvatske. Učešćem u antifašističkoj borbi Hrvati su se našli na strani “pobjedničkih demokratskih sila” i stekli pravo “na svoju republiku”, a po jugoslavenskom Ustavu hrvatski narod dobio je pravo na samoodređenje. U tom smislu Tuđman je u pozitivnim crtama govorio o predsjedniku Josipu Brozu Titu. Srbija, smatrao je Tuđman, nikada nije prihvatila Jugoslaviju kao zajednicu istinski ravnopravnih naroda, kao Titovu federaciju s elementima konfederacije. Čim je Tito “sišao s povijesne scene”, Srbija je krenula u pohod da od cijele Jugoslavije stvori “veliku Srbiju”.⁷

“Hrvatski antifašizam” trebao je biti vrijednost s kojom se suvremena Hrvatska može legitimirati pred međunarodnom zajednicom. Štoviše, navodilo se, neke europske države mogle bi zavidjeti Hrvatskoj na njezinim tekovinama “antifašističke borbe”. Antifašistički pokret kakav je u Drugom svjetskom ratu postojao u Hrvatskoj nije imala “ni jedna država Europe”.⁸ Hrvatski narod je “prvi u Europi” započeo borbu protiv fašizma. Zato bi npr. Francuzi bili “sretni i ponosni” da imaju “antifašističku reputaciju kakvu ima hrvatski narod”.⁹

⁶ Sven Balas, “The Opposition in Croatia”, *Burn this House, The Making and Unmaking of Yugoslavia*, Jasminka Udovički & James Ridgeway, editors, Duke University Press, Durham & London 2000, 267-280. Također vidjeti: Mate Granić, *Vanjski poslovi, Iza kulisa politike*, Zagreb, 2005, 141-146.

⁷ Aleksandar Milošević, “Datumi hrvatskih pobjeda”, Aleksandar Milošević i HINA, “Hrvati su znali obraniti slobodu”, *Vjesnik* (Zagreb), 23. lipnja 1993, 1, 3.

⁸ Isto.

⁹ Aleksandar Milošević, “Bobetko: Hrvati aktivni sudionici u antihitlerovskoj koaliciji”, *Vjesnik* (Zagreb), 23. lipnja 1998, 5.

U tom smislu neprestano se isticalo partikularno hrvatstvo “antifašista”, a njihova komunistička opredijeljenost i stavljanje “hrvatskog antifašizma” u širi jugoslavenski kontekst je djelomično ili u potpunosti zanemarivano. Naprotiv, kako je govorio Tuđman, “hrvatski rodoljubi antifašisti” su u Drugom svjetskom ratu dali prilog za “održanje hrvatstva i stvaranje demokratske i nezavisne, suverene hrvatske države”, a “antifašističkom borbom” omogućeno je da Istra, Rijeka, Zadar i jadranski otoci uđu u sastav Hrvatske.¹⁰

“Hrvatske antifašiste” trebalo je percipirati kao borce za “hrvatsku državu”, čiji su ideali u socijalističkoj Jugoslaviji iznevjereni. Govoreći 1993. na narodnom zboru u Sisku povodom proslave Dana antifašističke borbe, Tuđman je naveo da je hrvatski narod raspad Kraljevine Jugoslavije dočekao “kao raspad jednog zla”. Hrvati su htjeli svoju državu, pa su na početku prihvatili i NDH. Ipak, ona nije imala oslonac u narodu, a ustaše su prihvatile “rasističke i profašističke zakone”. Zato se hrvatski narod nije opredijelio za “Hitlerovu Europu”. Dokaz za to je osnivanje “prvog antifašističkog odreda” kraj Siska kojim je zapovijedao Vlado Janić Capo. U toj borbi hrvatskog naroda stvorena je demokratska federativna Hrvatska na čelu s “hrvatskim komunistima”, poput Vlade Janića, Andrije Hebranga i drugih. Oni su se “borili za ideju hrvatske države”. Ti hrvatski komunisti kasnije su, zaključivao je Tuđman, djelomično “iznevjerili ideju takve Hrvatske”, a drugim je bila “nametnuta staljinistička koncepcija”.¹¹

Tuđman je u sličnim tonovima govorio i na središnjoj proslavi Dana antifašističke borbe koja je 1994. održana u Pazinu u Istri. Tada je istaknuo da je za vrijeme socijalističke Jugoslavije osnutak Sisačkog partizanskog odreda zaboravljen, odnosno krivotvoren, a za datum antifašističkog ustanka proglašen je 27. srpanj, “kad su kninski i bosanski Srbi pošli u borbu protiv NDH”. Tuđman je isticao da je Vlado Janić bio osoba koja je poznavala ideologiju Ante Starčevića i braće Antuna i Stjepana Radića. On je u “antifašistički rat” krenuo s “idejom hrvatstva”. Tuđman je podsjetio i na druge Hrvate koji su bili istaknuti predstavnici “antifašističkog pokreta”, poput Vladimira Nazora

¹⁰ Mirko Urošević, “Istra se mogla i može održati samo kao sastavni dio Hrvatske” / “Zahvaljujući antifašizmu Istra je ostala sastavni dio Hrvatske”, *Vjesnik* (Zagreb), 23. lipnja 1994, 1-3.

¹¹ Aleksandar Milošević, “Datumi hrvatskih pobjeda”, Aleksandar Milošević i HINA, “Hrvati su znali obraniti slobodu”, *Vjesnik* (Zagreb), 23. lipnja 1993, 1, 3.

i Ivana Ribara, a istaknuo je da je “antifašističku borbu u čitavoj Jugoslaviji” predvodio “Hrvat i komunist Josip Broz Tito”.¹²

U sklopu ovakve promocije “hrvatskog antifašizma” zanimljivo je vidjeti kako je Tuđman interpretirao učešće hrvatskih Srba u partizanskom pokretu. Tijekom 1941. i 1942. upravo su hrvatski Srbi u velikoj većini popunjavali partizanske jedinice koje su djelovale pod zapovjedništvom partizanskog Glavnog štaba Hrvatske. Tako su 1942. tri četvrtine partizana bili Srbi. Još 1943. udio Srba i Hrvata u partizanskim jedinicama na području Hrvatske je gotovo izjednačen, a tek 1944. i kasnije Srbi čine jednu trećinu ovih partizanskih snaga, što je i dalje nezanemariva brojka.¹³ Slično je bilo i kod bosansko-hercegovačkih Hrvata i Muslimana, koji nisu u “adekvatnom broju” pristupali partizanima sve do ljeta i jeseni 1943.¹⁴ Očito, “adekvatan broj” još uvijek nije značio većinsko opredjeljenje za partizane.

Tuđman je isticao da je “obmana” tvrditi da je partizanska borba u Hrvatskoj “bila samo srpska”, jer je u “hrvatskoj partizanskoj vojsci” bilo više od 60% Hrvata, 28% Srba, a ostalo su bili pripadnici različitih manjina. Kao što se vidi, Tuđman je očito govorio o stanju koje je postojalo tek na kraju Drugog svjetskog rata, pa je na temelju toga zaključivao da je “oružana sila antifašističke borbe” bila “hrvatska”. Ipak je i Tuđman naveo da su Srbi u njoj “sudjelovali razmjerno više nego Hrvati”, što je objasnio činjenicom da su se Hrvati u tom velikom svjetskom sukobu našli “raskoljeni” na dva suprotstavljena tabora, “antifašističke koalicije i sila Trojnoga pakta”. Ipak, “vodstvo antifašističke borbe u Hrvatskoj” bilo je u “hrvatskim rukama”, na čelu s “hrvatskim komunistom i rodoljubom” Andrijom Hebrangom. Tuđman je također navodio da je dio “antifašista” Srba bio “zadovoljen idejom da se ne smije dopustiti stvaranje hrvatske države”. Zato je Tuđman istaknuo da “pripadnici antifašističkog pokreta” u Hrvatskoj koji su srpske nacionalnosti moraju “shvatiti tu stvarnost”, odnosno to da je “bit antifašističke borbe u Hrvatskoj” bila borba za “hrvatsku

¹² Mirko Urošević, “Istra se mogla i može održati samo kao sastavni dio Hrvatske” / “Zahvaljujući antifašizmu Istra je ostala sastavni dio Hrvatske”, *Vjesnik* (Zagreb), 23. lipnja 1994, 1-3.

¹³ Zdenko Radelić, *Hrvatska u Jugoslaviji 1945.-1991., od zajedništva do razlaza*, Zagreb, 2006., 35.

¹⁴ Rasim Hurem, *Kriza Narodnooslobodilačkog pokreta u Bosni i Hercegovini krajem 1941. i početkom 1942. godine*, Sarajevo, 1972, 39-40.

slobodu, za hrvatsku državnost". Tuđman je podsjetio da su i "srpske" partizanske jedinice na Baniji i Kordunu "nosile hrvatske zastave".¹⁵

Nasuprot tome, neki hrvatski dužnosnici gotovo su u potpunosti poricali srpsko učešće u partizanskom pokretu tijekom Drugog svjetskog rata. Tako je stožerni general Janko Bobetko, načelnik Glavnog stožera Hrvatske vojske, a u Drugom svjetskom ratu pripadnik Sisačkog partizanskog odreda, na proslavi Dana antifašističke borbe 1996. "radi pravde i istine" izjavio da je "veliki dio Srba" koji su u Drugom svjetskom ratu bili "s nama" zapravo "odglumio antifašističku borbu". To se, smatrao je Bobetko, pokazalo i u posljednjem ratu, kada su Srbi imali cilj u potpunosti uništiti hrvatski narod i državu.¹⁶ Na proslavi istog praznika održanoj 1998. stožerni general Bobetko izjavio je da tijekom "većeg dijela antifašističke borbe" na području bivše Jugoslavije partizanski pokret u Srbiji "nije ni postojao". Četničke snage u Srbiji surađivale su s Nijemcima. Tijekom bitke na Neretvi 1943, četnici su poraženi, a veliki doprinos tome, naglasio je Bobetko, dali su "upravo hrvatski antifašisti s područja Dalmacije".¹⁷

Interpretacije antifašističke borbe predsjednika Stjepana Mesića

Stjepan Mesić, Tuđmanov nasljednik na dužnosti hrvatskog predsjednika, svoje viđenje antifašističke borbe opširno je izložio u svome govoru održanom u Zagrebu 7. svibnja 2005, na središnjoj proslavi obilježavanja 60. obljetnice pobjede nad fašizmom. U svom govoru Mesić je naveo da proslavu te godišnjice ne mogu umanjiti oni koji žele "revidirati" povijest tog rata, na način da se "poraženi" naknadno promoviraju u "pobjednike". A u tom ratu pobijedili su "borci narodnooslobodilačke vojske i antifašisti", koji su se borili na strani na kojoj je "naprosto svaki pošten čovjek morao biti". Zato oni mogu biti ponosni na svoju borbu, a Hrvatska im mora biti zahvalna. Istina je da Hrvatska

¹⁵ Mirko Urošević, "Istra se mogla i može održati samo kao sastavni dio Hrvatske"/ "Zahvaljujući antifašizmu Istra je ostala sastavni dio Hrvatske", *Vjesnik* (Zagreb), 23. lipnja 1994, 1-3.

¹⁶ (Hina), "Hrvati ponosni na svoj antifašizam", *Slobodna Dalmacija* (Split), 23. lipnja 1996, 40.

¹⁷ Aleksandar Milošević, "Bobetko: Hrvati aktivni sudionici u antihitlerovskoj koaliciji", *Vjesnik* (Zagreb), 23. lipnja 1998, 5.

nakon Drugog svjetskog rata nije bila samostalna, nego dio jugoslavenske federacije. Ipak, takav položaj na kraju je omogućio njezino osamostaljenje. U tom smislu, “dugoročno gledano”, “antifašisti” su “otvorili vrata” današnjoj samostalnoj Hrvatskoj. Da nije bilo “antifašista” na kraju Drugog svjetskog rata obnovila bi se Kraljevina Jugoslavija uz “četničku ideologiju”, a to bi, prema Mesiću, odvelo u nestanak Hrvatske.¹⁸

Mesić je naglasio da NDH ne može biti uzor današnjoj Republici Hrvatskoj, jer je riječ o zločinačkoj tvorevini koja je bila “sramota i uvreda za cijeli hrvatski narod”. Mesić nije negirao da je 1941. moglo biti “nekih” koji su nakon iskustva “unitarističke Jugoslavije” u NDH vidjeli “izlaz i spas”. No, svakome je “razumnome čovjeku bilo dovoljno već prvih nekoliko tjedana” da shvati o “čemu je riječ”. Mesić se također složio da je u određenim trenucima “antifašizam” poslužio i kao “maska za prikrivanje zločina”. No, zaključio je Mesić, nacizam i fašizam bili su zločin u ideji i praksi, a “antifašizam” je “tek povremeno bio praćen zločinima”, uvijek u obliku “incidenta”. Mesić je naveo da su likvidacije pripadnika “kvislinškog režima” na kraju rata zločin koji treba osuditi. Ipak, žrtve nacizma, fašizma i ustaštva nikako ne mogu biti jednake likvidiranim pripadnicima “kvislinškog režima”, jer je među njima bilo mnogo onih koji su bili odgovorni za ustaške zločine. Zato je “sramotno” proglašavati “vrhovnog zapovjednika Narodno-oslobodilačke vojske” zločincem, jer “demokratska Europa” to neće “shvatiti, ni prihvatiti”, a “demokratska Hrvatska” to ne smije “trpjeti”.¹⁹

Mesić je ocijenio neprihvatljivim da se slavi “jedan oslobodilački rat”, pri čemu je mislio na posljednji rat u Hrvatskoj, a istovremeno se zatvaraju oči “pred gaženjem tradicije, rušenjem spomenika i diskriminiranjem sudionika drugoga oslobodilačkog rata, onoga od prije više od šest desetljeća”. On je naglasio da je “sve antifašiste” u otporu nacizmu, fašizmu i onima koji su na “domaćoj sceni” bili njihovi sljedbenici povelu “Komunistička partija”, i oko toga ne smije biti dilema. Spomenuo je da je za vrijeme socijalističke Jugoslavije bilo “devijacija”, ali je naglasio da one nisu bile usporedive s praksom

¹⁸ Govor predsjednika Republike na središnjoj proslavi obilježavanja 60. obljetnice pobjede nad fašizmom, Zagreb, 7. svibnja 2005, <http://www.predsjednik.hr/default.asp?ru=179&gl=200505070000007&sid=&jezik=1,pristup ostvaren 7. listopada 2006.>

¹⁹ Isto.

“istočnoevropskog boljševičkog sustava” i zbog takvih “devijacija” ne smije se diskriminirati “nekadašnje antifašističke borbe”.²⁰

Mesić je zaključio da su pobjedom “antifašizma” u Drugom svjetskom ratu udareni “temelji današnje Europe i današnjeg svijeta”, a njih označavaju “demokracija, ljudska prava, manjinska prava, pravna država, tolerancija i jedinstvo u različitosti”. Hrvatska je “svoje mjesto u Europi počela osvajati antifašističkom borbom” za vrijeme Drugog svjetskog rata i zato je danas “europski usmjerena” i ponosna na svoje “antifašističke korijene”. Mesić je naveo i da se u Hrvatskoj još uvijek raspravlja kako se postaviti prema antifašizmu, iako je cijeli svijet to pitanje odavno “apsolvirao”. Mesić je naglasio da “prigodničarski” antifašizam, uz stalnu tendenciju “povijesnog revizionizma”, nije prihvatljiv.²¹

Slična razmišljanja predsjednik Mesić iznio je i u svome predavanju održanom 15. prosinca 2006. u Hrvatskoj akademiji znanosti i umjetnosti. U predavanju je istaknuo da se današnja Hrvatska oslanja na tekovine “antifašističke Hrvatske” iz Drugog svjetskog rata, a nema nikakve sličnosti s NDH. Mesić je zaključio da su “problemi s odnosom prema prošlosti” u suvremenoj Hrvatskoj započeli onda kada se krenulo s oštrim “sotoniziranjem socijalizma” kakav je postojao u jugoslavenskoj varijanti, kao i s istovremenim “diviniziranjem ustaštva” kao “izvornog i iskrenog hrvatstva”. Ovo je stvorilo probleme s kojima se Hrvatska još uvijek treba boriti, odnosno bilo je onih koji su iskoristili rat za nedemokratsko ponašanje, nepoštivanje pravne države, ratne zločine i kriminal. Nesumnjivo se predsjednik Mesić na ovaj način želio ograditi od predsjednika Tuđmana i Hrvatske demokratske zajednice, čiji je bio član do 1994. Predsjednik Mesić je zaključio da višestranački izbori provedeni 1990. u Hrvatskoj nisu nikome dali pravo za “provođenje revolucije” ili za korištenje “revolucionarnih metoda”. Također je naveo da nije poklonik komunizma, jer je i osobno bio žrtva komunističkog progona. Ipak, on se suprotstavio izjednačavanju “komunizma” i “fašizma”. “Fašizam” je bio “zločin u ideji i u realizaciji te ideje”. Za razliku od toga “socijalizam” je bio “utopija”, u čijoj je realizaciji “bilo i zločina”, ali “zločin nije bio program”. Mesić je naglasio da govori o “socijalizmu kao ideji, ne o boljševizmu”. Iznova je odbacio

²⁰ Isto.

²¹ Isto.

izjednačavanje “jugoslavenskog socijalističkog modela” sa sustavom koji je postojao u Sovjetskom Savezu i zemljama pod njegovom dominacijom.²²

Raščlamba prethodnih interpretacija

I Mesić, kao i Tuđman, smatra partizanski pokret u Hrvatskoj, odnosno “hrvatske antifašiste”, začetkom suvremene samostalne Republike Hrvatske. Za Tuđmana su težnje “hrvatskih antifašista” za slobodnom Hrvatskom “iznevjerene” u socijalističkoj Jugoslaviji, ali je, kao i Mesić, smatrao da je usprkos postojanja socijalističke Jugoslavije “hrvatski antifašizam” dugoročno omogućio hrvatsku samostalnost.

Prema navedenim izjavama može se zaključiti da je u Hrvatskoj za vrijeme Drugog svjetskog rata postojao svojevrsan samostalan antifašistički pokret, a da razdoblje socijalističke Jugoslavije predstavlja svojevrsno “prijelazno razdoblje” prema uspostavi samostalne Hrvatske, što je konačno i ostvareno na tekovinama “hrvatskog antifašizma”.

Smatram da takve interpretacije nisu održive, odnosno da su partizani u Hrvatskoj uvijek bili dio šireg, jugoslavenskog pokreta. Pozivanjem na ZAVNOH kao na temelj suvremene hrvatske državnosti, zaboravlja se da je iznad njega stajao AVNOJ, odnosno da je ZAVNOH budućnost Hrvatske vidio u obnovljenoj jugoslavenskoj državi. U Rezoluciji Drugoga zasjedanja ZAVNOH-a u listopadu 1943. navodi se da se hrvatski i srpski narod, zajedno s ostalim narodima Jugoslavije, bore za “novu demokratsku Jugoslaviju, slobodnih i ravnopravnih naroda”, a u njoj će, “na bazi samoodređenja”, biti uspostavljena i “slobodna i demokratska Hrvatska”. Na Trećem zasjedanju ZAVNOH-a održanom u svibnju 1944. zaključeno je da su “narodi Jugoslavije” podigli Demokratsku Federativnu Jugoslaviju kao svoju “novu, nerazdruživu bratsku zajednicu ravnopravnih naroda”. Ova će Jugoslavija kao “snažna državna zajednica” odgovarati “životnim interesima svih naroda Jugoslavije”, pa tako i životnim interesima hrvatskog naroda. U tom smislu ZAVNOH je istaknuo svoju “nepokolebljivu volju za zajedničkim životom” s ostalim na-

²² Predavanje predsjednika Mesića u HAZU, “Hrvatska u vrijeme 2. svjetskog rata i suvremena Republika Hrvatska”, 15. 12. 2006, <http://www.predsjednik.hr/default.asp?ru=7&gl=200612150000001&sid=&jezik=1>, pristup ostvaren 17. prosinca 2006.

rodima u Demokratskoj Federativnoj Jugoslaviji.²³ Kako zaključuje dr. Jera Vodusek-Starič, jugoslavenski komunisti su u razdoblju preuzimanja vlasti, krajem i neposredno nakon Drugog svjetskog rata, postupali u skladu s postavkama Lenjina, koji je zaključio da federativna republika ometa proletersku revoluciju. Zato su i federativne jedinice nove Jugoslavije trebale dobrovoljno prihvatiti centralistički uređenu državu. U tom smislu je spominjanje “nacionalnog samoodređenja” jugoslavenskih naroda bio tek “privremeni taktički potez” jugoslavenskih komunista.²⁴

Raspad socijalističke Jugoslavije nesumnjivo predstavlja diskontinuitet, odnosno potpunu suprotnost onome što su jugoslavenski komunisti uspostavili nakon pobjede u Drugom svjetskom ratu. Bivše jugoslavenske republike, danas samostalne države, mogu izvršiti sukcesiju imovine ili financijskih sredstava nekada zajedničke države. No, po mom mišljenju, niti jedna od njih ne može koherentno baštiniti antifašističku borbu partizanskog pokreta, upravo zato jer je taj pokret svoju pobjedu iznio na programu jugoslavenske države i komunističke revolucije. Ali budući da Jugoslavija više ne postoji, kao ni komunistički sustav, partizanski pokret se, kako je vidljivo iz hrvatskog primjera, pokušava reducirati i svesti pod jednu državu i proglasiti temeljem njezine današnje državnosti. Slična praksa postoji i drugdje na području bivše Jugoslavije, npr. među Bošnjacima u Bosni i Hercegovini, u kojoj se 25. studeni slavi kao Dan državnosti Bosne i Hercegovine, u spomen na Prvo zasjedanje Zemaljskog antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Bosne i Hercegovine (ZAVNOBiH), održano toga datuma 1944. Ivan Lovrenović je, po mom mišljenju vrlo lucidno, zaključio da je danas simbolički sadržaj toga praznika u potpunosti “redizajniran”. Iz njega su izbačene sve izvorne sastavnice, kako ona ideološka, odnosno komunističko-revolucionarna, tako i ona koja je tom prazniku davala cjeloviti povijesni kontekst, odnosno smještanje ZAVNOBiH-a u širi jugoslavenski okvir. Time je taj praznik sveden isključivo na simbol bosansko-hercegovačke državotvornosti. Kako navodi Lovrenović:

²³ Hodimir Sirotković, *ZAVNOH, Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Hrvatske, Rasprave i dokumenti*, Zagreb, 2002, 288-291, 294-296.

²⁴ Jera Vodusek-Starič, *Kako su komunisti osvojili vlast, 1944.-1946.*, Zagreb, 2006, 10, 202-204.

“Kod najgorljivijih državotvoraca te vrste katkad se stječe dojam da drugove Rodoljuba Čolakovića, Vojislava Kecmanovića, Avdu Humu i ostale zavobihovce vide kao izravne potomke i nastavljače dinastije Kotromanića, a našlo bi se mjesta i za Husein-kapetana Gradašćevića, pobunjenika protiv carigradskih modernizatorskih reformi iz 19. stoljeća.”²⁵

Smatram da sličan paradoks postoji i kada se govori o “hrvatskom antifašizmu”. Jer, kako naći zajednički nazivnik u proturječnosti onoga za što su se u Drugom svjetskom ratu borili partizani (federativna Jugoslavija pod nedemokratskom komunističkom vlašću) i onoga što je današnja Hrvatska (samostalna Hrvatska kao višestranačka parlamentarna demokracija)?

Čini mi se da se takva proturječnost može pronaći i u govoru predsjednika Mesića iz 2005, kada je zaključio da je neprihvatljivo slaviti “jedan oslobodilački rat”, pri čemu je mislio na posljednji rat u Hrvatskoj, a istovremeno zatvarati oči pred “gaženjem tradicije, rušenjem spomenika i diskriminiranjem sudionika” partizanskog pokreta iz Drugog svjetskog rata. Pri tome je zaboravio na očigledan diskontinuitet u hrvatskoj povijesti do kojega je došlo početkom 1990-ih. Hrvati su 1991. ratovali protiv JNA. Iako se ona u tom razdoblju stavila na stranu tadašnje politike Slobodana Miloševića, postajući sve više vojska popunjena isključivo Srbima, ona je ipak imala izravan institucionalni i simbolički kontinuitet (npr. crvena petokraka zvijezda, jugoslaven-ska zastava) s partizanima koji su 1945. dobili rat. Zar onda iznenađuje što su mnogi Hrvati tijekom 1990-ih odbacili tradicije, a neki od njih i nezakonito devastirali spomenike onih koje su smatrali začetnicima Armije koja vodi rat protiv Hrvatske? U tom smislu zanimljivo je sjećanje jednog hrvatskog vojnika, koji je krajem 1991. sa svojim suborcima autobusom krenuo na ratište u zapadnu Slavoniju. U autobusu je “treštala kazeta s ustaškim pjesmama pogodnim za junačko deranje” i “dečki” u autobusu su se “junački derali”. “Nekoliko možda iz uvjerenja”, a ostali “radi društva” i “jednostavno zato što drugih borbenih pjesama nismo imali”. Što se tiče partizanskih pjesama, njih ti hrvatski vojnici nisu “mogli smisliti”, jer oni “koji se nazivaju sljedbenicima partizana sada uništavaju Hrvatsku”.²⁶

²⁵ Ivan Lovrenović, “Ulje na klatnu”, *Feral Tribune* (Split), br. 1106, 1. prosinca 2006, 23.

²⁶ Dražen Penzar, *Sporedna uloga*, Zagreb, 2004, 65.

Kada je riječ o uništavanju spomenika iz Drugog svjetskog rata, koje je predsjednik Mesić ocijenio neprihvatljivim, nedvojbeno je da je hrvatsko društvo tijekom 1990-ih, u sklopu ratnih događanja, bilo zahvaćeno različitim oblicima brutalnog nasilja i barbarizacije. U tom kontekstu došlo je u velikom broju i do devastacije spomenika “narodnooslobodilačkog rata i socijalističke revolucije”. No, još krajem 1987. poznati arhitekt Bogdan Bogdanović naveo je da u Jugoslaviji ima 12.000 spomenika i obilježja Narodnooslobodilačke borbe. Bogdanović je predvidio da polovica toga broja fizički neće dočekati 2000. godinu, jer će se raspasti. Brojni spomenici bit će uklonjeni, jer će “ljudi rušiti rugla i čudovišta”. Mnogo će ih i ostati, iako su u estetskom smislu bezvrijedni, ali “tolerisaće se iz nekih viših razloga”. Najviše nekoliko stotina spomenika imat će “izgleda na buduću umetničku valorizaciju”, a svega nekoliko desetina imat će pravo da se smatraju “trajnijim zaveštanjem naše umetnosti produžene u budućnost”. No, zaključio je Bogdanović, i tim “najodabranijim” pravo na trajanje bit će osigurano isključivo ako im se osigura “neki nov legitimitet”, ako budu potkrijepljeni novim estetskim i filozofskim tumačenjima. No, naveo je Bogdanović, “danas” apsolutno nitko ne pokazuje želju da se pozabavi tim “podsećanjem na budućnost”. Zato “ostaje pod velikim znakom pitanja” neće li i to “odabrano znamenje revolucije” otići u “prah i pepeo antropološke irelevantnosti”. To, prema mišljenju Bogdanovića, predstavlja jednu od “tvrdih istina” s kojima se treba suočiti.²⁷ Ne sumnjam da bi Bogdanović osudio devastiranje spomenika partizanima, socijalističkoj revoluciji i žrtvama fašističkog terora do kojeg je tijekom 1990-ih došlo u Hrvatskoj. No, smatram da se nakon iskustva ratne 1991. u Hrvatskoj dogodilo upravo na što je Bogdanović upozoravao, odnosno neko novo filozofsko tumačenje postojanja partizanskih spomenika očito je mnogima u Hrvatskoj bilo nedokučivo, pa su zato krenuli u svoje rušilačke akcije. U tom smislu tvrdnja predsjednika Mesića iz 2006. da višestranački izbori u Hrvatskoj održani 1990. nikome nisu dali pravo za provođenje “revolucije” ne čini se sasvim utemeljenom. Početkom 1990-ih došlo je do bitnog diskontinuiteta u hrvatskoj povijesti, do raspada komunističkog sustava, sloma Jugoslavije i rata. Potpuni slom socijalističke Jugoslavije i formiranje samostalne Hrvatske, a u okolnostima tranzicije i rata, gotovo je neizbježno vodio u brojne društvene

²⁷ Jelena Lovrić, Svetlana Vasović (intervju s Bogdanom Bogdanovićem), “Nepodnošljiva lakoća pripadanja”, *Danas* (Zagreb), br. 303, 8. prosinca 1987, 17-19.

lomove, potreze i različite oblike ekstremizma, za koje tadašnje hrvatske vlasti nedvojbeno snose djelomičnu, ali ne bi se moglo reći i potpunu odgovornost. U vezi s tvrdnjom predsjednika Mesića da je afirmacija ustaštva i NDH u Hrvatskoj 1990-ih bila krinka za različite kriminalne postupke dijela onih koji su tada bili u hrvatskoj vlasti treba uzeti u obzir da je bilo eksplicitnih zagovornika ustaštva i NDH koji nisu bili dio tadašnje hrvatske vlasti. Npr. Hrvatska stranka prava pod vodstvom Dobroslava Parage posebno je eksplicitno koristila ustaške simbole i zagovarala uspostavu Hrvatske s granicom na Drini, ali je istovremeno predstavljala najoštriju oporbu predsjedniku Tuđmanu, kojega su proglašavali “komunistom”.²⁸

U govoru održanom 2005. predsjednik Mesić je naveo da nije bilo “antifašista”, bila bi obnovljena Kraljevina Jugoslavija s “četničkom ideologijom”, a to bi značilo propast Hrvatske i Hrvata. No, ako se uzme u obzir da se u današnjoj Hrvatskoj često puta četnike Draže Mihailovića proglašava “fašistima”, moglo bi se postaviti pitanje kako bi oni, u Europi i svijetu u kojima su 1945. pobijedila antifašistička koalicija, uopće mogli doći na vlast u obnovljenoj Kraljevini Jugoslaviji?

U svome govoru iz 2005. predsjednik Mesić istaknuo je da je “sve antifašiste” u borbu povela “Komunistička partija”. Neupitna je ključna uloga komunista u stvaranju i vođenju partizanskog pokreta. Ipak, zanimljivo je primijetiti, predsjednik Mesić u svome govoru nije izrekao puno ime te partije, odnosno nije rekao da je to bila Komunistička partija *Jugoslavije*.

A kada je riječ o KPJ ne bi se smjelo zaboraviti da nije bila riječ o samostalnoj političkoj stranci. Jugoslavenski komunisti stajali su u podređenosti prema Komunističkoj internacionali u Moskvi, čije su direktive ispunjavali, odnosno sovjetski komunisti na čelu sa Staljinom bili su uzor jugoslavenskim komunistima.²⁹ U tom smislu su i jugoslavenski komunisti, u skladu s politikom Sovjetskog Saveza, ponekad odstupali od antifašizma, što je posebno vrijedilo u početnom razdoblju Drugog svjetskog rata. U tom smislu ne bi trebalo zaboraviti da su Treći Reich i Sovjetski Savez 23. kolovoza 1939, neposredno pred izbijanje tog rata, potpisali pakt o nenapadanju, koji je ove dvije države

²⁸ J. Lovrić, “Marš na Banske dvore”, *Novi Danas* (Zagreb), br. 4, 31. srpnja 1992, 7-11.

²⁹ Ivo Banac, *Sa Staljinom protiv Tita, Informbiroovski rascjepi u jugoslavenskom komunističkom pokretu*, Zagreb, 1990.

doveo u svojevršno savezništvo. Nedugo zatim Nijemci su napali Poljsku, a tom napadu nešto kasnije su se pridružili i Sovjeti. Sporazum s Nijemcima omogućio je Staljinu da anektira tri baltičke republike, preotme Rumunjskoj dijelove njezine teritorije, kao i da izvrši napad na Finsku.³⁰ Staljin je početkom rujna 1939. na jednom sastanku sa svojim suradnicima dao interpretaciju novog savezništva s Trećim Reichom. On je smatrao da je započeo međusobni sukob kapitalističkih zemalja. Sovjetima je odgovaralo da Treći Reich u tom sukobu oslabi Veliku Britaniju. Staljin je također zaključio da je izbijanjem rata podjela kapitalističkih zemalja na fašističke i demokratske izgubila smisao.³¹ U skladu s ovime djelovala je i KPJ. Neposredno nakon napada sila Osovine na Kraljevinu Jugoslaviju i njezina sloma, Centralni komitet KPJ uputio je povodom 1. svibnja 1941. proglas “radnom narodu Jugoslavije”. U njemu se, među ostalim, navodi da se cijeli “kapitalistički svet” nalazi u ratu kojega su pripremale financijske oligarhije “velikih imperijalističkih sila”, bez obzira je li riječ o britanskoj, njemačkoj, talijanskoj, japanskoj ili američkoj “klici”:

“Imperijalisti iz oba ratujuća tabora, bez obzira na to da li se oni zvali nacionalsocijalisti ili fašisti, ili da se zovu ‘demokrati’, teraju svoje narode u ratni pokolj samo radi svojih imperijalističkih interesa. Narodi prolevaju svoju krv radi interesa male šake vladajuće finansiske oligarhije koje vladaju u velikim kapitalističkim državama, kao što su Nemačka, Engleska, itd. Radi se o novoj podeli sveta i podjarmljivanju malih država, a ne o borbi protiv versajske nepravde, kao što to hoće da prikažu osovinske finansiske oligarhije. Radi se o očuvanju imperijalnog carstva i daljnjem porobljavanju kolonijalnih naroda, a ne o borbi za demokratiju, kao što to hoće da prikaže engleska i američka finansiska oligarhija. (...) Sve je ovo rezultat samovolje jedne šake imperijalističkih zločinaca iz oba imperijalistička tabora, koji po cenu milionskih žrtava radnog naroda hoće da održe svoju pljačkašku vladavinu, hoće da spasu od propasti dotrajali kapitalistički sistem”.³²

³⁰ Joachim Hoffmann, *Stalins Vernichtungskrieg 1941-1945, Planung, Ausführung und Dokumentation*, Herbig, München 2001, 24-83, 143-166. Također vidjeti: Werner Mase, *Der Wortbruch, Hitler, Stalin und der Zweite Weltkrieg*, Olzog Verlag, München, 1994.

³¹ Fransa Fire [François Furet], *Prošlost jedne iluzije, komunizam u dvadesetom veku*, Beograd, 1996, 392.

³² *Grada za povijest Narodnooslobodilačke borbe u sjeverozapadnoj Hrvatskoj 1941-1945.*, Knjiga I (ožujak – prosinac 1941), Zagreb, 1981, dokument broj 16.

Nasuprot tome stoji Sovjetski savez, koji “korača pobjedonosno, vedra i vesela lica, džinovskim koracima iz socijalizma ka komunizmu”, korača putem koji su obilježili “najveći geniji čovečanstva – Marks, Engels, Lenjin, Staljin”.³³ Spomenutom proglasu ne može se poreći privlačnost. Kao prvo, on ima proturatni sadržaj, a osim toga nudi komunizam kao mogućnost boljeg društvenog uređenja. No, isto je tako vidljivo da se nigdje ne spominje “antifašizam”, a zapadne demokracije izjednačene su s fašističkom Italijom i nacionalsocijalističkom Njemačkom. Ovakvo stajalište mijenja se tek nakon 22. lipnja 1941, odnosno njemačkog napada na Sovjetski savez. Tek tada jugoslavenski komunisti započeli su “antifašističku borbu”.

U interpretacijama “hrvatskog antifašizma” za vrijeme predsjednika Tuđmana, kao i u govoru predsjednika Mesića iz 2005, zanimljivo je vidjeti odnos prema komunizmu, a složili smo se da je KPJ predvodila antifašističku borbu. Predsjednik Tuđman je 1993. izjavio da je nakon 1945. “hrvatskim komunistima” nametnuta “staljinistička koncepcija”. No, nisu li tada komunisti u cijelom svijetu upravo Staljina smatrali svojim uzorom? Kako im je onda “staljinistička koncepcija” mogla biti nametnuta, kada su je upravo oni težili ostvariti? Prve godine socijalističke Jugoslavije imaju obilježja staljinističkog sustava.³⁴ Podjednako je upitna tvrdnja predsjednika Mesića iz 2005. da su pobjedom “antifašizma” u Drugom svjetskom ratu uspostavljeni temelji suvremene Europe i svijeta, a njih označavaju “demokracija, ljudska prava, manjinska prava, pravna država, tolerancija i jedinstvo u različitosti”. Te vrijednosti nakon 1945. svakako nisu uspostavljene u Hrvatskoj i Jugoslaviji, posebice ne u neposrednom poslijeratnom razdoblju, a niti do 1990, do kada su komunisti u Jugoslaviji držali vlast. Umjesto demokracije uvedena je komunistička jednostranačka vlast. Izbori nisu bili slobodni i pravedni. Nije bilo dozvoljeno djelovanje nekomunističkih stranaka, politički protivnici zatvarani su, a svaka oporba vladajućem sustavu onemogućavana. Jugoslavenske komunističke vlasti

³³ Isto. O stajalištima jugoslavenskih komunista i Tita o Velikoj Britaniji i Francuskoj kao glavnim krivcima za izbijanje Drugog svjetskog rata, što je naglašavano u razdoblju dok je na snazi bio sovjetsko-njemački pakt o nenapadanju, vidjeti također: Kosta Čavoški, *Tito, tehnologija vlasti*, Beograd, 1991, 259-268, 279-284.

³⁴ O sličnostima represivnog sustava Staljinovog Sovjetskog saveza i Titove Jugoslavije na primjeru progona vjerskih zajednica vidjeti: Katrin Boeckh, “Vjerski progoni u Jugoslaviji 1944.-1953.: staljinizam u titoizmu”, *Časopis za suvremenu povijest*, br. 2/2006, 403-431.

oštro su postupale prema nekim nacionalnim manjinama, posebno njemačkoj manjini kojoj je nakon rata nametnuta kolektivna odgovornost za suradnju s nacistima, te je ona u Jugoslaviji izložena gotovo potpunom nestanku.³⁵ Također nije postojala pravna država, nego je pravosuđe služilo za obračun s političkim protivnicima. U predavanju održanom 2006. predsjednik Mesić rekao je da je “socijalizam” bio “utopija”, naveo je da govori o “socijalizmu kao ideji, ne o boljševizmu”, a odbacio je izjednačavanje socijalizma u Jugoslaviji sa sustavom u Sovjetskom savezu i zemljama pod njegovom dominacijom. No, državni socijalizam u Jugoslaviji nije bio “utopija”, nego stvarnost koju su nametnuli jugoslavenski komunisti, kojima su Lenjinovi boljševici, kao i Staljin, bili uzor, posebno u prvim godinama njihove vladavine. Bez obzira na kasnije razlike Jugoslavije od zemalja sovjetskog bloka, ona je i dalje bila daleko od demokratskih standarda zemalja zapadne Europe kakvima danas težimo. Uostalom, kako navodi i predsjednik Mesić, i on osobno bio je žrtva progona komunističkih vlasti.

Predsjednik Mesić suprotstavio se izjednačavanju komunizma i “fašizma”, zato jer je “fašizam” bio “zločin u ideji i u realizaciji te ideje”. Za razliku od toga “socijalizam”, iako je zapravo trebao reći “komunizam”, bio je “utopija”, u čijoj je realizaciji “bilo i zločina”, ali “zločin nije bio program”. Ovakvom interpretacijom “fašizam” se može usporediti s masovnim ubojicom, a komunizam sa zlosretnim altruistom koji ubija one koje je zapravo htio odvesti u “utopiju”. Zašto bi ostvarenje “utopije” bila olakotna okolnost, odnosno nisu li upravo oni koji su tvrdili da se zalažu za “utopiju” trebali više od ostalih poštivati svoja teoretski dobronamjerna načela? Treba li političke poretke suditi po namjerama, odnosno težnjom za “utopijom” ili stvarnom djelovanju?³⁶

Može se zaključiti da je antifašistička pobjeda ostvarena pod vodstvom jugoslavenskih komunista kasnije postala sredstvo legitimizacije komunističkog monopola na vlast. U tom smislu moglo bi se ukazati na primjer Njemačke Demokratske Republike. U njoj vladajući komunisti koristili su “antifašizam” da bi opravdali svoju vlast. Takav “antifašizam” onemogućavao je

³⁵ O stradanju njemačke manjine u Jugoslaviji nakon Drugog svjetskog rata vidjeti npr. Vladimir Geiger, *Folksdojčeri, Pod teretom kolektivne krivnje*, Osijek, 2002.; Zoran Janjetović, *Between Hitler and Tito, The Disappearance of the Vojvodina Germans*, Belgrade, 2005.

³⁶ Alain de Benoist, *Komunizam i nacizam, 25 ogleda o totalitarizmu u XX. stoljeću (1917.-1989.)*, Zagreb, 2005, 33-39.

kritiziranje komunističkog sustava, a u biti onemogućavao stvarno suočavanje s nacističkom prošlošću. Naglašavalo se da su “antifašističku borbu” protiv nacizma, odnosno “imperijalističkih kapitalističkih fašista”, vodili isključivo komunisti. Otpor nacizmu koji su pružali Nijemci koji nisu bili komunisti bio je zanemaren, ili mu nije davana važnost, npr. zavjera skupine njemačkih časnika koji su 20. srpnja 1944. izveli neuspješni atentat na Hitlera. Budući da se insistiralo na antifašizmu kao ideološkoj borbi komunista protiv fašista, nacistički progon po rasnoj crti, odnosno stradanje Židova i Roma, bili su u Njemačkoj Demokratskoj Republici gotovo zanemareni. Brojni borci protiv nacizma završili su kao žrtve komunističkog progona. Istovremeno su osobe koje su sudjelovale u nacističkom režimu, ako su se kasnije priključile istočno-njemačkim komunistima, u konačnici bili proglašavani “antifašistima”. Osim toga, pobuna istočnonjemačkog stanovništva protiv komunističkog režima 1953. službeno je prozvana “fašističkim pokušajem puča”, a nakon podizanja Berlinskog zida on je službeno nazvan “antifašističkim zaštitnim bedemom” koji brani Njemačku Demokratsku Republiku od zapadnog revanšizma.³⁷

Kako u istupima predsjednika Tuđmana, tako i onima predsjednika Mesića zanimljivo je kako se sudionici Drugog svjetskog rata pokušavaju iskoristiti za promicanje aktualnih političkih ciljeva i svjetonazora. U slučaju predsjednika Tuđmana možda je najbolji primjer Vlade Janića, zapovjednika Sisačkog partizanskog odreda. On je za Tuđmana gotovo idealan hrvatski domoljub, koji u sebi utjelovljuje poznavanje prethodnih hrvatskih velikana, Ante Starčevića i braće Antuna i Stjepana Radića. U Tuđmanovoj interpretaciji Janić u “antifašistički rat” kreće s “idejom hrvatstva”. Mesić je na proslavi Dana antifašističke borbe 1991. izjavio da je u Drugom svjetskom ratu stradao i veliki broj “hrvatskih vojnika” koji su bili na “suprotnoj strani”, odnosno bili su pripadnici snaga NDH. Oni, kako je “objasnio” Mesić, zbog “mladosti i neiskustva” nisu uspjeli “razabrati” na kojoj strani leži “historijska pravda” i gdje se nalaze “stvarni, epohalni interesi hrvatskoga naroda”. Moglo bi se postaviti pitanje kako je neki pripadnik neke ustaške ili domobranske postrojbe 1941, 1943. ili 1945. iz svoje malene osobne perspektive mogao “razabrati”

³⁷ Corey Ross, *The East German Dictatorship, Problems and Perspectives in the Interpretation of the GDR*, Arnold, London 2002, 176-182. Također vidjeti: J. H. Brinks, “Political Anti-Fascism in the German Democratic Republic”, *Journal of Contemporary History*, Volume 32, Number 2, April 1997, 207-217.

gdje je “historijska pravda” i gdje se nalaze “epohalni” hrvatski interesi? Uostalom, on je tada bio zasipan promidžbom da se upravo on bori na “pravoj strani”, na strani NDH u sklopu Hitlerovog “novog europskog poretka” i stavljanje mu je na znanje da je upravo to “ispravni izbor”.³⁸ Uostalom, ako su neki domobranci i ustaše bili “mladi i neiskusni”, pa su izabrali “krivu stranu”, kako to da su neki podjednako mladi Hrvati ipak bili dovoljno “iskusni” da izaberu “pravu stranu” i odu u partizane? Predsjednik Mesić je u govoru iz 2005. naveo da su “borci narodnooslobodilačke vojske i antifašisti” u Drugom svjetskom ratu bili na strani na kojoj je “naprosto svaki pošten čovjek morao biti”. Očito, ovakva ocjena teško može opstati u sudaru sa složenom stvarnošću Drugog svjetskog rata na našim prostorima i različitim motivima zbog kojih je određen pojedinac u tom ratu - ovisno o svojoj nacionalnoj i vjerskoj pripadnosti, svojih političkih opredjeljenja i životnih prilika – pristupao (ili odbijao pristupiti) nekoj od sukobljenih strana. Mesić je 2005. naveo da su uspostavu NDH neki Hrvati možda i dočekali kao “izlaz i spas”, ali je svakom “razumnome čovjeku” bilo dovoljno “već prvih nekoliko tjedana” da bi shvatio o “čemu je riječ”. Na osnovu ovoga moglo bi se pretpostaviti da su Hrvati u Drugom svjetskom ratu ipak bili prilično “nerazumni”. Kako je prethodno navedeno njihovo znatnije pristupanje partizanima otpočinje tek od sredine i krajem rata. A i na kraju rata znatan broj Hrvata i bosansko-hercegovačkih Muslimana i dalje je svrstan u vojne postrojbe NDH. Zašto Hrvati, odnosno pripadnici bilo kojeg drugog europskog naroda jesu ili nisu pristupali “antihitlerovskoj koaliciji” ovisilo je o povijesnim okolnostima svakih od tih naroda, a ne o vrijednostima “dobra” i “zla” ili “prave” i “krive” strane. Bila je riječ o tome da su Hrvati, kao i brojni drugi narodi, u velikom svjetskom sukobu bili ideološki podijeljeni. Slično je, primjerice, bilo i sa Srbima, koji su se borili u partizanima, četnicima Draže Mihailovića, vojnim snagama generala Milana Nedića, kao i dobrovoljačkim odredima Dimitrija Ljotića.

U govoru održanom 2005. predsjednik Mesić je istaknuo da se ne može revidirati povijest Drugog svjetskog rata, na način da se “poraženi” naknadno promoviraju u “pobjednike”. Zaista, nedvojbeno je da su partizani predvođeni s KPJ bili pobjednici u Drugom svjetskom ratu. Ipak, ono što su stvorili svojom pobjedom danas više ne postoji. Više nema jednostranačke komunističke

³⁸ Nikica Barić, *Ustroj kopnene vojske domobranstva Nezavisne Države Hrvatske, 1941.-1945.*, Zagreb, 2003, 303-304, 476, 499-501, 507-508.

vlasti niti federativne Jugoslavije, a njezin raspad dijelom je protekao u brutalnim ratovima. U tom smislu slažem se s nedavnom tvrdnjom srbijanskog publiciste i političara Desimira Tošića.³⁹ On se osvrnuo na rasprave koje se u Srbiji vode u vezi sa značajkama i vrijednostima partizanskog i četničkog pokreta iz Drugog svjetskog rata. U vezi s ovime Tošić je zaključio da je četnički pokret 1945. doživio vojni i politički poraz. No, on se zapitao ne osjećaju li se i partizanski veterani u današnjoj Srbiji ipak “porazenima”. Jer, pobijedili su 1945, držali neograničenu vlast 45 godina, ali što je ostalo od tih tekovina nakon što se iz kruga “vladajućih partizana” u Savezu komunista Srbije “iščilio” Slobodan Milošević i odveo Srbiju u stanje “od pre skoro jednog veka”.⁴⁰ Moje je mišljenje da bi se ovo pitanje, iako uz određene razlike, trebalo postaviti i kada se raspravlja o “hrvatskom antifašizmu”.

Ima onih koji u post-jugoslavenskim nacionalizmima gledaju svojevrsnu obnovu “fašizma”, odnosno “ustaštva” i “četništva”. Pri tome ne mislim na dobro poznatu činjenicu da su se tijekom 1990-ih sukobljene strane međusobno etiketirale takvim nazivima, odnosno Hrvati su Srbe nazivali “četnicima”, a Srbi Hrvate “ustašama”. Više mislim na one koji su općenito kritični prema političkim i društvenim sustavima koji su 1990-ih uspostavljeni u bivšim jugoslavenskim republikama, pa u svemu tome ponovno pronalaze “fašizam”. Zapravo je riječ o onima koji nacionalizam automatski izjednačavaju s fašizmom i nacizmom, ali zato npr. socijalizam nikada ne smatraju potencijalnim staljinizmom.⁴¹ Mogao bi se navesti primjer srbijanskog sociologa Todora Kuljića, koji smatra da su 1990-ih “fašističke ideologije u jugoslovenskom prostoru” poprimile oblik “etnokratskog liberalizma”, kojemu antikomunizam ostaje “važan i neizostavan sadržaj”. Kuljić navodi da je kod “germanofilske hrvatske politike” fašizam bio “ponajviše normalizovan”, odnosno Tuđman je svjesno tolerirao “fašističke pokrete nastale na ustaškoj tradiciji”. “Srbi i Jugoslavija” su u suvremenoj Hrvatskoj, kao i u NDH, “glavni javni neprijatelj”. U otporu

³⁹ Opširnije o Tošiću vidjeti: Desimir Tošić, *O ljudima, Eseji, zapisi, sećanja*, Beograd, 2000, 5-10, 361-363.

⁴⁰ D. Tošić, “O četnicima i partizanima, Suočavanje sa nacionalnom dramom”, *Republika, Glasilo građanskog samooslobođenja* (Beograd), Godina XVIII (2006), br. 374-375, 1-28. februar 2006.

<http://www.republika.co.yu/374-375/29.html>, pristup ostvaren 31. srpnja 2006.

⁴¹ A. de Benoist, n. dj., 69.

JNA u “prvim redovima” stajale su “ustaše iz emigracije”, kojima su se pridružili članovi “evropskih fašističkih pokreta”. Hrvatske vlasti su iz javnog života uklonile sve antifašističke simbole, kako oni kod Hrvata ne bi poticali “antigermanska osećanja”.⁴²

Očito, ovakvim nizanjem primjera vrlo je lako apsolutno sve etiketirati kao “fašizam”. “Etnokratski liberalizam” je krinka “fašizma”. “Antikomunizam” je odmah sumnjiv kao značajka “fašizma”, pa bi se moglo postaviti pitanje - može li uopće biti “antikomunista” a da ih se ne etiketira kao “fašiste”? Osim toga, nakon 45 godina potpune komunističke vlasti u Jugoslaviji, nije li za očekivati da će se među njezinim narodima pojaviti antikomunizam? Hrvatski oslonac na Njemačku početkom 1990-ih opet je simptom “normalizacije fašizma”. Znači li to da je suvremena njemačka država, koja je početkom 1990-ih diplomatski podržavala Hrvatsku, zapravo “fašistička” država? U Hrvatskoj 1990-ih “Srbi i Jugoslavija” glavni su “javni neprijatelji”, kao i u NDH. Ovo je točno, no nisu li okolnosti hrvatskog neprijateljstva prema Srbima i Jugoslaviji od 1941. do 1945. ipak puno drukčije od okolnosti istog takvog neprijateljstva tijekom 1990-ih? “Ustaše iz emigracije” teško da bi mogle stajati u “prvim redovima” borbe protiv JNA, da te redove nije sačinjavalo tisuće Hrvata koji nikada nisu bili u “ustaškoj” emigraciji, naprotiv, stasali su i oblikovali se u ambijentu socijalističke Jugoslavije. Neutemeljena je tvrdnja da su hrvatske vlasti uklanjale antifašističke simbole, kako oni kod Hrvata ne bi poticali “antigermanske” osjećaje, jer nikakva “opasnost” od “antigermanskih” osjećaja među Hrvatima ionako nije postojala, pa to u svakom slučaju nije mogao biti motiv za uklanjanje antifašističkih simbola.

Umjesto tvrdnji da su u bivšim jugoslavenskim republikama tijekom 1990-ih obnovljeni “fašizmi”, možda bi se moglo zapitati i na koji je način socijalistička Jugoslavija školovala i oblikovala generacije svojih građana i koje je vrijednosti u njih usadila, ako su se nakon desetljeća provedenih u “bratstvu i jedinstvu” naši “narodi i narodnosti” na kraju našli konfrontirani u brutalnim sukobima kojima smo bili svjedoci tijekom 1990-ih? U tom smislu opet bih se složio s tvrdnjom D. Tošića:

⁴² Todor Kuljić, “Prevladavanje prošlosti, uzroci i pravci promene slike istorije krajem XX veka”, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, *Ogledi*, br. 3, Beograd, 2002, 408, 413-414.

“Interesantno je da je komunistička Jugoslavija 45 godina živela od bratstva i jedinstva, mnogo duže i u većoj meri nego u kraljevskoj Jugoslaviji. I molim vas, da sve to nestane kao da nikad nije postojalo. Tolika propaganda, tolika nauka, toliko zaricanje - posle Tita, Tito, a u stvarnosti je sve bilo farsa. Tako da naš haos ne počinje sa Miloševićem, on je počeo ranije, sa nestankom Tita. Dok je Tito bio živ, niko nije smeo da pisne”.⁴³

U ovom radu raščlanjivao sam izjave hrvatskih predsjednika Tuđmana i Mesića o “hrvatskom antifašizmu”. Može se zaključiti da je predsjednik Tuđman pokušavao prikazati hrvatske partizane kao svojevrstne pionire hrvatske državnosti, oni su bili sastavnica ovoga što je Tuđman smatrao kontinuitetom hrvatskih državotvornih težnji. Te težnje, zajedno s “nacionalnim pomirenjem” Hrvata koji su bili ideološki podijeljeni tijekom i nakon Drugog svjetskog rata, smatrao je Tuđman, omogućile su uspostavu samostalne Republike Hrvatske. Osim toga, “hrvatski antifašizam” trebao je služiti kao pozitivna značajka suvremene Hrvatske pred međunarodnom zajednicom čiji je ona postala novi član. U takvim interpretacijama zanemarivan je jugoslavenski i komunistički kontekst partizanskog pokreta, a zanemarivano je i značajno sudjelovanje Srba u partizanskim jedinicama koje su osnovane i djelovale na području Hrvatske. I predsjednik Mesić smatra antifašistički pokret u Drugom svjetskom ratu temeljem na kojeg se oslanja i današnja Hrvatska. Pojavu ustaških simbola i nekritično afirmativno pozivanje na NDH, što je bilo prisutno u Hrvatskoj tijekom 1990-ih, a dijelom i danas, predsjednik Mesić opravdano oštro osuđuje, iako pri tome koristi pojednostavljena objašnjenja puno složenije povijesne stvarnosti Drugog svjetskog rata. Također njegova tvrdnja da se današnja Hrvatska temelji na antifašizmu koji je pobijedio 1945. upitna je, zbog činjenice da su vrijednosti 1945. uspostavljenog komunističkog sustava u Hrvatskoj kao dijelu Jugoslavije u očiglednoj opreci s temeljnim ustavnim i zakonskim postavkama današnje Republike Hrvatske.

⁴³ *Peščanik*, 13. oktobar 2006, Radio B92, Beograd, http://www.b92.net/info/emisije/pescanik.php?yyyy=2006&mm=10&nav_id=216050, pristup ostvaren 25. listopada 2006.

SUMMARY

ANTI-FASCIST STRUGGLE IN THE SECOND WORLD WAR – POLITICAL
INTERPRETATIONS OF THE CROATIAN PRESIDENTS (1991-2006)

The author illustrates how Croatian Presidents Franjo Tuđman and Stjepan Mesić have interpreted the anti-fascist struggle during the Second World War. Especially interesting are the author's comments on the use of particular historical events in the political context. Additionally, the author reviews different perspectives about antifascism in Croatia in the post-Yugoslav era.

Sanja Petrović-Todosijević

“ŠEGRTI U ŠKOLI ŽIVOTA” ILI “ČEKAČI U ŽIVOTNOJ ČEKAONICI”,¹ DETINJSTVO U FEDERATIVNOJ NARODNOJ REPUBLICI JUGOSLAVIJI

*“Oj proleće ti veselo
prošetaj kroz naše selo
kroz krajeve prođi ove
ugledaćeš stvari nove.
Od svih naših tekovina
najlepša je omladina”.*²

Branko Ćopić (1942)

Nova osećajnost³

Po pričanju mojih roditelja rođena sam za vreme okupatora. A u to vreme moj tata bio je u ratnom zarobljeništvu u Nemačkoj. Kao dete provela sam život do 1945. godine bez važnih događaja. Te godine mama mi je rekla: Idemo u Aranđelovac, došao ti je tata. Sela sam u kola sa mamom i mojom sestrom i krenuli smo za Aranđelovac. Sećam se dobro mama je vodila krave. Kada smo bili niz Preseku (brdo) mama je trčala da bi pre stigli. Kada smo stigli u Aranđelovac zaustavili

¹ Vidi u: Smiljka Tomanović, “Sociologija o detinjstvu i sociologija za detinjstvo”, u: *Sociologija detinjstva*, Beograd, 2004, str. 7-48.

² Nevena Novaković, “Posledice NOR-a na razvoj djece i briga narodne vlasti za njihovo obezbjeđivanje pred kraj ovog rata u oslobođenoj zemlji”, u: *Deca, rat, revolucija. Poruke NOB u brizi za djecu – Titovoj generaciji slobode*, Beograd, 1981, str. 654.

³ O Školi “nove osećajnosti” vidi u: Smiljka Tomanović, “*Sociologija o detinjstvu...*”, str. 7-48.

smo krave kod jedne kafane. Rekli su nam da nije moj tata tamo već u drugom restoranu. Otišli smo u drugi restoran. Tamo je sedeo za stolom moj tata i moj stric i ručali su. Mada do sad nisam videla tatu, pozdravila sam se s njim i poljubila ga u ruku. Tako je ovaj dan za vreme mog detinjstva radostan za moju mamu a još više za mene. Iz Arandjelovca došli smo kući. Tom prilikom tata mi je dao nekoliko čokolada. Posle ovog događaja, dolazilo je mnogo komšija koji su razgovarali sa tatom. Posle ovoga moja starija sestra pošla je u prvi razred osnovne škole. Ona mi je pričala sve što uči u školi. Posle ona nije htela da mi više pokazuje. Ja sam se ljutila i žalila se kod tate da neće da mi pokaže. Jedva sam čekala kad će da dođe dan kad ću da pođem u školu i da ne molim nikoga da mi nešto pokaže. Na taj način prošlo je moje detinjstvo do 1947. godine kada sam se upisala u osnovnu školu.⁴

Odlomak iz sastava na temu "Moje detinjstvo" devojčice koja je 1953. godine imala trinaest a danas bi mogla imati šezdeset i šest godina pozajmljen je iz knjige *Srpsko selo. Društvene i kulturne promene u seoskoj zajednici 1952-1987*, američkog antropologa Džoela Martina Halperna čije se drugo dopunjeno izdanje objavljeno na engleskom jeziku daleke 1967. godine pojavilo u srpskom prevodu svega nekoliko meseci pre nego što će biti ispisani ovi redovi. Dirljiva svedočanstva, sada već starih ljudi na temu koja nije zaobišla ni jednog osnovca poslužila su kao nepresušan izvor inspiracije za razmišljanje na temu odrastanja u jugoslovenskom društvu u drvoj deceniji po okončanju Drugog svetskog rata. Potraga sa istorijskom literaturom koja bi ohrabrila istraživača da se upusti u istraživanje *detinjstva* kao, do sada, neidentifikovanog predmeta istorijskog istraživanja u srpskoj i jugoslovenskoj historiografiji nije dala zadovoljavajuće rezultate. Knjige prof. Milana Ristovića, *Dug povratak kući. Deca izbeglice iz Grčke u Jugoslaviji 1948-1960*,⁵ Tome Milenkovića *Školovanje dece emigranata iz Rusije u Jugoslaviji 1919-1941*,⁶ radovi Latinke Perović, Vere Gudac Dodić, Momčila Isića, Dubravke Stojanović, Olivere Milosavljević, Andreja Šemjakina, Radmile Radić i Aleksandre Vuletić objavljeni u zborni-

⁴ Džoel M. Halpern, *Srpsko selo. Društvene i kulturne promene u seoskoj zajednici 1952-1987*, Beograd, 2006, str. 168 – 169.

⁵ Milan Ristović, *Dug povratak kući. Deca izbeglice iz Grčke u Jugoslaviji 1948-1960*, Beograd, 1998.

⁶ Toma Milenković, *Školovanje dece emigranata iz Rusije u Jugoslaviji 1919-1941*, Beograd, 2004.

ku *Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka. Žene i deca*⁷, radovi kolega okupljenih oko Institut für Geschichte der Universität Graz Abteilung Südosteuropäische Geschichte i Udruženja za društvenu istoriju u zborniku *Childhood in South East Europe: Historical Perspectives on Growing Up in the 19th and 20th Century*⁸, članak kolege Petra Dragišića, *Zbrinjavanje jugoslovenske dece u Bugarskoj 1945. godine*⁹ poslužili su kao dragocena potpora ideji da se *detinjstvo* bez obzira na nedostatak većeg broja monografskih radova posvećenih marginalizovanoj problematici može konstituisati kao relevantan predmet istorijskog istraživanja u srpskoj historiografiji.

Iako je srpska historiografija ostala indiferentna prema *detinjstvu* kao jednom od najdinamičnijih polja istraživanja u savremenoj istorijskoj nauci, razvijene zapadnoevropske historiografije prihvatile su odrastanje kao relevantan predmet istorijskog istraživanja šezdesetih godina 20. veka. Čuvena *Encyclopedia of Children and Childhood in History and Society*¹⁰ prepoznaje ime Aries, Philippe kao stavku koja se ne može zaobići u navođenju relevantnih pojmova koji definišu decu i detinjstvo u istoriji i sociologiji. Danas ne postoji autor koji se ne slaže sa tvrdnjom da je sve počelo sa Arijesom. Popularna knjiga *L'Enfant et la vie familiale sous l'Ancien Regime* iz 1960. koja se dve godine kasnije pojavila u engleskom (*Centuries of Childhood*) a devetnaest godina nakon francuskog izdanja u srpskom prevodu pod nazivom *Vekovi detinjstva*¹¹ posvetila se “dokazivanju istorijske kontekstualnosti ideje i prakse detinjstva”.¹² “Otkrivanje detinjstva” kao svrsishodnog predmeta istorijskog istraživanja postaće izazov za brojne istraživače ne samo u oblasti istorijske već i drugih humanističkih nauka.

⁷ *Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka. Žene i deca*, 4, Beograd, 2006.

⁸ Miroslav Jovanović, Slobodan Naumović, *Childhood in South East Europe: Historical Perspectives on Growing Up in the 19th and 20th Century*, Belgrade – Graz, 2001.

⁹ Petar Dragišić, “Zbrinjavanje jugoslovenske dece u Bugarskoj 1945. godine”, u: *Istorija 20. veka*, 2, Beograd, 2001, str. 103 – 111.

¹⁰ Paula S. Fass, *Encyclopedia of Children and Childhood in History and Society*, New York, 2004.

¹¹ Filip Arijes, *Vekovi detinjstva*, Beograd, 1989.

¹² Smiljka Tomanović, *Sociologija detinjstva*, Beograd, 2004, str. 9.

Pre Arijesa *detinjstvo* je zanimalo psihologiju i, donekle, sociologiju. Deca su posmatrana kao “čekači u životnoj čekaonici” tj. “šegrti u školi života”, “bića u postajanju, koja još uvek nisu, već tek treba da budu punopravni članovi društva”, “pripravnici a ne učesnici života”. Poreklo iznetog stava ležalo je u činjenici “da je ideja *prograsa* kao jedna od dominantnih tema kulture modernosti, inkorporirana u dominantnu teorijsku paradigmu developmentalizma (razvojnu teoriju), gde se osoba posmatra, pre svega, kroz prizmu *rasta i razvoja*”. U skladu sa preovlađujućim tendencijama psihologija je detinjstvu nametnula “konotacije prirodnosti, univerzalnosti, iracionalnosti, nezrelosti i prolaznosti”. Nekritičko preuzimanje koncepta i modela iz psihologije “zavaralo” je sociologe. “U klasičnom konceptu socijalizacije, koja je shvaćena kao proces socijalne indukcije i adaptacije, dete je svedeno na pasivan objekat nesavršene društvenosti” tj. s obzirom na činjenicu da je klasična sociologija ideju socijalizacije usmerila ka budućnosti, jer ipak krajnji cilj procesa socijalizacije mora biti nastanak društvenog bića, “življena stvarnost detinjstva” potpuno je zanemarena.¹³

Unutar “kontrakulturne kritičke klime” šezdesetih i sedamdesetih godina 20. veka dolaze do izražaja novi intelektualni trendovi koji oblikuju društveni ambijent za formiranje potpuno drugačijeg pogleda na detinjstvo. “Izazov ortodoksiji” došao je iz antropologije i socijalne istorije.¹⁴

Oblikovanje savremenog koncepta odrastanja koji počiva na “kulturnoj i istorijskoj kontekstualnosti” detinjstva ne bi bilo moguće bez “intervencija” američke antropološkinje Šarlot Hardman koja je sedamdesetih godina 20. veka otvorila prostor za preispitivanje aktuelnih teorijskih postavki postavivši pitanje: “Da li može postojati antropologija dece čiji bi cilj bio da otkrije da li u detinjstvu postoji samo – upravljajući, autonoman svet koji ne odražava nužno rani razvoj kulture odraslih”?¹⁵

Ubedljivo najjači “izazov ortodoksiji” došao je iz socijalne ili “nove istorije”. Ona nije počela sa Arijesom. Daleke 1929. godine Lisjen Fevr i Mark Blok pokrenuli su izlaženje čuvenog časopisa *Anali za privrednu i društvenu istoriju* (*Annales d'histoire economique et sociale*). Okupljeni unutar Škole *Anala*

¹³ Vidi u: Smiljka Tomanović, “Sociologija o detinjstvu...”, str. 7-48.

¹⁴ Isto, str. 9.

¹⁵ Isto

brojni francuski historičari predvođeni najpre pomenutim Fevrom i Blokom a potom čovekom čije će ime postati sinonim za pomenutu školu, Fernanom Brodelom, suprotstavili su se tradicionalnoj – nacionalnoj, političkoj, hronološkoj i narativnoj istoriji, koja se koncentrisala na događaje i pojedince zanemarujući strukture velikih razmera i istoriju “dugog trajanja”. Zagovornici novih trendova u istorijskoj nauci usudili su se da postave pitanja koja je tradicionalna historiografija smatrala, skoro, nepristojnim. Zanimajući se za “istorijske inercije, zbivanja u kojima ljudi učestvuju a da ih ne pokreću svojom voljom”, Brodel se pitao: “Šta su jeli? Šta su pili? Kako su se odevali? U kakvim su kućama stanovali?” Kao potonji sledbenik Fevra, Bloka i Brodela, Filip Arijes je dao svoj doprinos proučavanju “skrivenih oblasti društvenog života u prošlosti”.¹⁶ *Vekovi detinjstva*, kao klasično delo o “otkriću detinjstva”, pridružili su se velikom broju radova posvećenih “dokazivanju istorijske kontekstualnosti ideje i prakse”. Dali su svoj doprinos razvoju teorijskih postavki u okviru tzv. “škole nove osećajnosti” koja je počivala na “ideji detinjstva kao kvalitativno različitog doba u životu pojedinca koje zaslužuje posebnu pažnju”.¹⁷ Tokom sedamdesetih, osamdesetih i devedesetih godina 20. veka istorija detinjstva privukla je brojne, pre svega, zapadnoevropske i američke historičare.

Jugoslovensko iskustvo

Društvene promene u Evropi, kao posledica industrijske revolucije koja se odigrala u drugoj polovini 19. veka, preoblikovale su život pojedinca i dale mu “novu meru”. Privredni bum s kraja prethodnog veka pokrenuo je milionske mase u jednom smeru. Ka gradu. Drastična promena načina života oblikovana procesom urbanizacije koga je u stopu pratio proces masovnog opismenjavanja predstavljala je odraz, do tada, nepoznatih standarda u životu pojedinca. Epohalnim naučnim otkrićima otišlo sa dalje. Savremena medicinska nauka ponudila je alternativu u vidu, ne samo, kvalitetnijeg već pre svega dužeg ljudskog veka. Sada se već argumentovano, dakle, s punim pravom moglo tvrditi da sudbina svakog muškarca, žene ili deteta zavisi od odluka, preciznije rečeno,

¹⁶ Ivana Spasić, *Sociologija svakodnevnog života*, Beograd, 2004, str. 25-26.

¹⁷ Smiljka Tomanović, *Sociologija...*, str. 9.

politike ovozemaljskih vlasti a ne viših sila. Promenio se ideal a u vezi sa njim i težnje. Život je vredeo više. Čovek je postao mera svake predstojeće odluke. I zaista, “radilo se upravo o suštini moderne, o stvarnoj promeni prioriteta”.¹⁸ Odnos prema životu, odnosno smrti postao je demarkaciona linija, vodoravnica između modernih, odnosno, razvijenih društava i onih koja to nisu. Step en brige zajednice o pojedincu putem sistema socijalnih, zdravstvenih i prosvetnih ustanova postao je mera modernosti celine, kako društvenog tako i političkog uređenja, argument u rukama zvanične politike protiv potencijalnih “zlonamernika”. Jednom rečju merilo političke korektnosti.

Konstituisanjem novih idela kao najvećih dometa dugog i veoma složenog procesa modernizacije izveden je na svetlost istorijske pozornice, do tada, “anonimni”, sasvim precizno, “bezimeni” pojedinac tj. dete. Površna predstava o najmlađim članovima zajednice jedna je od karakteristika tradicionalnog društva. Porodica je imala sasvim jasnu ulogu. Zajedničko obavljanje određenih zanimanja, očuvanje stečenih dobara i međusobno pomaganje u miru, očuvanje časti i života u ratu predstavljali su glavne motive za stupanje u brak. Surovo okruženje nije podražavalo bezbedno utočište za izolovanog muškarca ili još drastičnije ženu. Ista pravila važila su za sve uzrasne kategorije. “Kao čovekovo mladunče” dete nije moglo opstati van okvira društveno prihvatljivih formi življenja. Tako je “vreme detinjstva” predstavljalo “period najveće bespomoćnosti” najmlađih. Odsustvo afektivne funkcije ne treba poistovećivati sa odsustvom ljubavi. Iako istorično, prisustvo ili odsustvo ljubavi među članovima porodice opšte je mesto u prošlosti ljudskog roda. Ipak “osećanja među supružnicima, između roditelja i dece, nisu bila” oduvek “uslov ni za zasnivanje porodice ni za sklad u njoj”. Kombinacijom gore navedenih činilaca dolazi se do sledećeg zaključka. Uskraćeno za širu socijalizaciju “dete je učilo ono što je valjalo znati tako što je pomagalo odraslima dok su to obavljali”. Ukoliko bi preživelo i stalo na svoje noge sasvim malo dete je munjevitom brzinom preskakalo sve stupnjeve mladosti i postajalo “mali čovek”. Udaljivši se, za današnje pojmove, prerano od majke i oca, u nemogućnosti da se integriše u širu zajednicu ono se vekovima vaspitavalo i obrazovalo u vidu “šegrtovanja” zahvaljujući suživotu najmlađih i roditelja.

¹⁸ Dubravka Stojanović, “U senci velikog narativa: Stanje zdravlja žena i dece u Srbiji početkom XX veka”, u: *Žene i deca. Srbija u modernizacijskim procesima XIX i XX veka*, 4, Beograd, 2006, str. 160.

Ne bežeći od problematizacije porekla različitih društvenih pojava, u ovom slučaju, emancipacije deteta u odnosu na porodicu kao strogo zatvoren sistem koji ne prenosi šira znanja i rasprostranjene vrednosne sisteme, francuski istoričar Filip Arijes definiše 17. vek kao međaš koji prepoznaje nove običaje i shvatanja. Izlazak iz “anonimnosti” ili “bezimenosti” kao posledica odvajanja pa samim tim i urazumljivanja najmlađih, rezultat je procesa “moralizacije ljudi” koji je na Zapadu predstavljao krajnji ishod reformi sprovedenih u krilu katoličke odnosno protestantske crkve. Nov sistem vrednosti učinio je obrazovanje, odnosno, značaj koji je pridat obrazovanju afektivnom sponom između supružnika i što je još bitnije roditelja i mališana. Potomstvo je izgubilo jednu od primarnih funkcija. Očuvanje porodičnog imetka i časti izgubilo je na značaju kada se kod roditelja, usled krupnih promena na širem društvenom planu u 19. i 20. veku, rodilo novo raspoloženje tj. ispoljavanje “nežne brige” za vaspitanje i pre svega obrazovanje dečaka a potom i devojčica putem složenog sistema obrazovno-vaspitnih ustanova. Emancipacija dece u odnosu na roditelje u vidu polarizacije društvenog života oko porodice ali i profesije predstavljala je jednu od manifestacija savremenog načina života u kom je pojedinac bez obzira na poreklo, pol ili uzrast neprocenjiv za opstanak celokupne zajednice.¹⁹

Prelazak između dva veka bio je, i u prošlosti južnoslovenskih naroda, koji će se od 1918. godine naći u zajedničkoj državi, najpre Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca a potom i Kraljevini Jugoslaviji, vreme dinamičnih promena. Ipak u godinama koje su predhodile jugoslovenskom ujedinjenju ali i onima koje su obeležile period do izbijanja Drugog svetskog rata 1941. godine, politička vodstva ujedinjenih naroda insistirali će na procesima koji karakterišu pre svega političku ali ne i društvenu modernizaciju. Oslobođenim i ujedinjenim elitama nije pošlo za rukom da pronađu modus operandi opstanka države koja je istovremeno počivala na progresivnoj zamisli ali i čitavom nizu protivurečnosti proizašlih iz nepremostivih društvenih razlika koje se bez daljnjeg moraju tumačiti i kao posledica neujednačenog političkog razvitka. Obuzet politikom, koja se po pravilu, gotovo arhetipski, na prostorima Balkanskog poluostrva inauguriše kao pitanje svih pitanja, establišment se povlačio pred upozorenjima stručne javnosti o sporim potezima vlasti na putu

¹⁹ Filip Arijes, *Vekovi...*, str 12-14.

uspostavljanja društvenog blagostanja koje se u razvijenim delovima Evrope i sveta konstituisalo kao *main stream*. Briga za “nejač” kao deo korpusa krupnih društvenih problema nalazila se na začelju liste prioriteta političkim razmiricama uposlenih srpskih²⁰ i jugoslovenskih vlastodržaca.

Pobeda komunističkih snaga u Drugom svetskom ratu označila je početak konstituisanja novog sistema vrednosti ali i razlaz sa svim tekovinama starog poretka. Izgradnja socijalizma uz pomoć moćnih poluga državno-partijskog aparata podrazumevala je “ekspresnu industrijalizaciju i ubranu modernizaciju”.²¹ Obnova i izgradnja jugoslovenske države i društva kao manifestacija “brzog marša kroz istoriju”²² tumačena je kao uspešan početak izgradnje “materijalne baze” ali i “novih društvenih odnosa u kojima se preobražava i društvena svijest ljudi”.²³ Poslovično poznata floskula o materijalnoj bazi i duhovnoj nadogradnji krila je u sebi zahtev za uporednim konstituisanjem novog ambijenta ali i pojedinca kao neraskidivog dela socijalističke izgradnje. Neraskidivo vezan za kolektiv, “novi čovek” je stasavao sa njim i za njega. Jasno isticanje diskontinuiteta sa, kako se govorilo, “starim načinom mišljenja” predstavljalo je najeksplicitniji dokaz potrebe za izgradnjom nove fasade ali i, novouspostavljenom sistemu vrednosti, lojalnog podanika. Između čekića i nakovnja socijalističkog puta u bolju budućnost ili društveno blagostanje rađao se “novi čovek”. Budno prateći svaku aktivnost potencijalno “destruktivnih” građana, moćan državno-partijski aparat se morao postarati da i najmlađi članovi društva, budući nosioci socijalističkog razvitka postanu savesni i lojalni pojedinci. Tako se briga za najmlađe ili “borba za duše”, konstituisana kao jedna od primarnih aktivnosti državnih i partijskih organa oblikovala dvosmerno. Uporedo sa materijalnom problematikom koja se svodila na proces izgradnje složenog sistema dečijih zdravstvenih, socijalnih i prosvetnih

²⁰ Vidi u: Dubravka Stojanović, “U senci *velikog narativa...*”, str. 160-175.

²¹ Jovica Trkulja, “Aporija neuspele modernizacije u prvoj i drugoj Jugoslaviji”, u: *Tokovi istorije* br. 1-2, 1993, str. 21.

²² Isto

²³ Emil Paravina, “Pismo CK KPJ od 8. jula 1950. godine – osnova za formiranje organizacija za brigu o djeci i prilog stvaranju koncepcije sveobuhvatne društvene brige o djeci”, u: *Deca, rat, revolucija. Poruke NOB u brizi za djecu – Titovoj generaciji slobode*, Beograd, 1981, str. 673.

ustanova otvoreno je pitanje “pravilnog formiranja svijesti i karaktera djece” odnosno “socijalističkog odgajanja najmlađe generacije”.²⁴

Društvena briga o deci predstavlja civilizacijsku tekovinu i jedna je od dalekosežnih posledica u procesu stvaranja modernog društva. Putem složene sistema socijalnih, zdravstvenih i prosvetnih ustanova savremene države sprovode potrebnu brigu o najugroženijim članovima zajednice. Institucionalizovano staranje o najmlađima omogućava sistematski pristup rešavanju nekih od najkrupnijih društvenih problema kao što su: siromaštvo, iskorenjivanje zaraznih bolesti, opismenjavanje itd. Upotrebom različitih, manje ili više suptilnih metoda briga za nekog poprima šire dimenzije ako se zna da je svaka vrsta rada sa najmlađima idealna prilika za implementaciju aktuelnog sistema vrednosti. U tom smislu kontrolisano stasavanje mladih pokoljenja ne predstavlja nikakav kuriozitet takozvanih totalitarnih sistema pa ni jugoslovenskog režima u periodu posle 1945. godine. Ipak, osobenosti poretka nesumnjivo određuju karakter sistematskog sprovođenja brige o najmlađim pripadnicima zajednice.

Tako je već u januaru 1946. godine na Konferenciji Saveznog i zemaljskih ministarstava socijalne politike pokrenuta inicijativa da se privatnim društvima oduzime pravo osnivanja i rukovođenja socijalnim ustanovama “osobito dečijim domovima, obdaništima i ostalim ustanovama za odgoj dece i mladeži”. Eksplicitno je iznet stav da ustanove dečije zaštite moraju preći “u isključivo rukovodstvo narodne vlasti...jer se jedino pod državnim rukovodstvom može izvoditi plansko socijalno staranje, odgoj dece i mladeži u duhu tekovina... oslobodilačke borbe”. Osobito je naglašeno da “u narodnoj državi socijalno staranje nije stvar slučajnog milosrđa nego jedna od osnovnih državnih dužnosti”. Ovako formulisana strategija trebala je po najviše da dođe do izražaja na polju takozvanog “programskog vaspitavanja i prevaspitavanja dece, zbrinute u dečijim domovima” jer “dečija zaštita” nije tumačena kao pitanje “krova i hleba nad glavom, nego, potpunog duhovnog, moralnog i fizičkog razvijanja narodnog podmlatka, koji treba da postane stub narodne države, nosilac njene zdravije privrede i vajar njene socijalno pravične budućnosti”.²⁵

²⁴ Isto

²⁵ Arhiv Srbije i Crne Gore, 50-38-83; Dopis Ministarstva socijalne politike Predsedništvu ministarskog saveta FNRJ, 10. januar 1946.

Pravilno sprovođenje organizacije kolektivnog života²⁶

Uvid u prebogat fondove Arhiva Srbije i Crne Gore bio je od presudnog značaja za upuštanje u analizu *odrastanja* ili nekih aspekata *detinjstva* u “no-voj” jugoslovenskoj državi. Dragocena dokumenta pronađena u Fondu *Komiteta za socijalno staranje Vlade FNRJ* rasvetlila su sudbinu grupe od 3.000 dečaka i devojčica koji su od juna meseca 1946. godine izvođeni iz logora za Nemce u Vojvodini i naknadno raspoređivani po domovima za decu bez roditeljskog staranja širom FNRJ. Dvostruko marginalizovani, kao pripadnici etničke skupine koja je, ne samo u Jugoslaviji, već i širom evropskog kontinenta bila osuđena na progon, i kao “bića u postajanju”, sudbina ili preciznije rečeno dramatična i bolna “epizoda” iz detinjstva najmlađih jugoslovenskih građana nemačke nacionalnosti poslužila je kao verna ilustracija “velikih reči” ali i dokaz bezuspešne potrage za, preko potrebnim, identitetom. Izgradnja sopstvene fizionomije predstavljala je bolan proces ali i sastavni deo mehanizma konstituisanja vlasti, obnove i izgradnje zemlje.

Logorisanje vojvođanskih Nemaca²⁷ okončano je do juna meseca 1945. godine²⁸. Među 96.769 logoraša našlo se 24.403 dece.²⁹ Po odluci Ministarstva unutrašnjih poslova iz maja meseca 1946. godine, Komitetu za socijalno

²⁶ ASCG, 33-17-34; Izveštaj Dečijeg oporavišta iz Bele Crkve

²⁷ Nemačka nacionalna zajednica bila je brojno najveća manjina u Kraljevini SHS (Jugoslaviji). Prema popisu iz 1931. godine, nemačka nacionalna manjina brojala je 499.969. stanovnika ili 3,5% ukupnog broja stanovnika Kraljevine. U Vojvodini je živelo 84,5% od ukupnog broja svih pripadnika nemačke nacionalne zajednice nastanjenih u kraljevini; Ljubodrag Dimić, *Kulturna politika Kraljevine Jugoslavije 1918 – 1941*, III, Beograd, 1997, str. 8.

²⁸ Nakon kapitulacije Rumunije 23. avgusta 1944. godine došlo je do brzog prodora Crvene armije u Banat i Bačku. Vlast Crvene armije i Narodno-oslobodilačke vojske Jugoslavije uspostavljena je na teritoriji jugoslovenskog dela Banata između 28. septembra i 08. oktobra 1944. godine. Bačka je zauzeta do 13. oktobra 1944. godine; Zoran Janjetović, “Logorisanje vojvođanskih Nemaca od novembra 1944. do juna 1945. godine”, u: *Tokovi istorije*, br. 1 – 2, Beograd, 1997, str. 162.

²⁹ Po naknadno objavljenim podacima u Vojvodini je logorisano 96.769 osoba nemačke nacionalnosti i to: 24.403 dece; 19.953 osobe starije od 65 godina i 54.413 lica sposobnih za rad; Zoran Janjetović, “Nemice u logorima za folksdojčere u Vojvodini 1944-1948”, u: *Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka. Položaj žene kao merilo modernizacije*, 2, Beograd, 1998, str. 500.

staranja Vlade FNRJ naloženo je “da hitno smesti 3.000 nemačke dece bez roditelja, koji se nalaze u logorima u Vojvodini, u dečije domove”.³⁰ Razmeštanje mališana po domovima za decu bez roditeljskog staranja otvorilo je nekoliko pitanja. Sa jedne strane, nedostatak kvalifikovanih vaspitača nemačke nacionalnosti predstavljao je nesavladivu prepreku u procesu vaspitanja i edukacije dečaka i devojčica koji u najvećem broju slučajeva nisu govorili ni jedan od jezika jugoslovenskih naroda. Sa druge strane, njihova integracija unutar šire zajednice i novog sistema vrednosti nije se mogla ni zamisliti bez suživota sa pripadnicima istih.³¹

Rad sa mališanima nemačke nacionalnosti izazivao je nedoumice od trenutka njihovog izvođenja iz logora, prolaska kroz brojne adaptirane i namenske zgrade na prostoru Vojvodine koje su trebale da posluže kao karantin za oporavak značajnog broja logorskim uslovima života zdravstveno oštećene dece.³² Nakon posete domovima na prostoru južnog Banata, Zlata Miler, službenica Komiteta za socijalno staranje Vlade FNRJ, konstatovala je u vezi sa vaspitnim, društvenim i kulturno – prosvetnim radom kako ne postoje nikakva uputstva “da li će se otvarati nemačke škole ili će ići u srpske škole, da li će odmah stupiti u pionirske organizacije, biti u vezi sa pionirskom organizacijom u mestu, davati priredbe” kao što rade ostala deca “ili ne”.³³ Dva dana po prispeću izveštaja “revnosne” službenice, 13. jula 1946. godine, Kirilo Savić, resorni predsednik Komiteta podvukao je stav Vlade da se “deca moraju vaspitavati kao rodoljubi i antifašisti Jugoslavije” najpre “na nemačkom jeziku, a onda na jeziku naroda, na čijoj se teritoriji nalaze”.³⁴

³⁰ ASCG, 33-17-34; Dopis Komiteta za socijalno staranje Vlade FNRJ Ministarstvu trgovine i snabdevanja Vlade FNRJ, 17. maj 1946.

³¹ ASCG, 33-17-34; Dopis Komiteta za socijalno staranje Vlade FNRJ Ministarstvu socijalnog staranja NR Bosne i Hercegovine, 11. septembar 1946.

³² Vidi u: Sanja Petrović-Todosijević, “Zbrinjavanje dece nemačke narodnosti bez roditeljskog staranja u FNRJ 1946-1950.”, u: *Srbija (Jugoslavija) 1945-2005; pokreti, ideologije, praksa*, Beograd 2006, str. 157-171.

³³ ASCG, 33-17-34; Izveštaj Zlate Miler, službenice Komiteta za socijalno staranje Vlade FNRJ Komitetu za socijalno staranje Vlade FNRJ, 11. jul 1946.

³⁴ ASCG, 33-17-34; Dopis Komiteta za socijalno staranje Vlade FNRJ Komitetu za škole i nauku Vlade FNRJ, 13. jul 1946.

Komitet za socijalno staranje Vlade FNRJ tražio je od republičkih ministarstava da prikupe izveštaje “o djeci i mladeži nemačke narodnosti”. Izveštaji su trebali da sadrže podatke o broju “štićenika Nemaca” u svakoj od ustanova dečije i omladinske zaštite, njihovom zdravstvenom stanju, načinu postupanja i ophođenja rukovodstva i, kako se isticalo, “naše dece i mladeži” prema njima, njihovom snalaženju, ophođenju naklonostima, željama i uspehu, broju dece koja su izvedena iz ustanova i podacima o osobama koje su ih udomile kao i sva druga zapažanja i primedbe upravnika i nastojnika domova.³⁵

U intervalu od septembra do novembra meseca 1948. godine na adrese republičkih ministarstava socijalnog staranja pristiglo je na desetine izveštaja iz domova za decu bez roditeljskog staranja identičnog naslova, *Izveštaj o deci nemačke narodnosti*. Zahtev za ovakvom vrstom dopisa izazivao je zbunjenost kod nekih od upravnika pa su zajedno sa izveštajima o deci nemačke narodnosti na adrese ministarstva socijalnog staranja stizala pitanja: Da li ovakve izveštaje treba slati svakoga meseca? Da li treba slati izveštaje ” o radu sa svom decom ili samo o radu sa decom nemačke narodnosti”?³⁶

Decu je pre svega trebalo vaspitati u duhu “današnjice”. Upravnik dečijeg doma u Bitolju beleži: “U početku dolaska kod sve nemačke dece je se osećalo nepoverenje i mržnja prema našim rukovodiocima, tako da je bilo istupa, kako govorenje dece dole Tito, crtanje kukastog krsta i dr. Upornim zalaganjem vaspitača, to je uklonjeno, tako da danas odnos nemačke dece je dosta dobar u pogledu njihovog shvatanja i ljubavi za naše rukovodioce”.³⁷ U cilju, kako se isticalo, “pravilnog sprovođenja organizacije kolektivnog života”³⁸ organizovani su zajednički sastanci na kojima je tumačen” stav Nove Jugoslavije prema čoveku i međusobni odnosi u socijalističkom društvu” i naglašavana “vrednost čoveka prema njegovom radu a ne prema nacionalnoj pripadnosti”³⁹.

³⁵ ASCG, 33-17-34; Dopis Planskog odjela evidencija i statistika Ministarstva socijalnog staranja NR Hrvatske, 05. oktobar 1948.

³⁶ ASCG, 33-17-34; Izveštaj Dečijeg doma iz Jabuke, 20. novembar 1948.

³⁷ ASCG, 33-17-34; Izveštaj Ministarstva socijalnog staranja NR Makedonije o zapažanjima u radu sa decom nemačke narodnosti iz Dečijeg doma “Elpida Karamandi” Bitolj Komitetu za socijalno staranje Vlade FNRJ, 18. decembar 1948.

³⁸ ASCG, 33-17-34; Izveštaj Dečijeg oporavišta iz Bele Crkve.

³⁹ ASCG, 33-17-34; Izveštaj Dečijeg doma iz Privine Glave, 10. oktobar 1948.

Nacionalistički istupi podlegali su osudi čitavog kolektiva. Upravnik doma u Pribinoj Glavi ističe: “Dešava se po neki ispad od strane neke pitomice Jugoslovenke ali se o tome na sastanku odmah raspravlja. Ove ispade prave pitomice koje su došle iz građanstva. Da je odnos dece srpske i hrvatske narodnosti pravilan prema njima vidi se iz toga čim neko stavi takvu negativnu primedbu u vezi Nemaca one odmah to na prvom sastanku iznesu kao negativnu pojavu za izgradnju socijalističkog društva”.⁴⁰

Pošto se verovalo da će deca nemačke nacionalnosti “postati dobri članovi zajednice, vredni i marljivi ljudi”⁴¹ smatralo se da u cilju “pravilnog sprovođenja organizacije kolektivnog života” koja je “uslov za razvijanje dobrih odnosa između dece i rukovodilaca i drugarskog odnosa dece prema deci”⁴² treba razmatrati i “njihovo nacionalno pitanje ako je preporučljivo”.⁴³

Otvoriti nacionalno pitanje, bez obzira na brojne tvrdnje o jednakom tretmanu sve dece, značilo je staviti decu nemačke nacionalne pripadnosti pod prismotru. Opsežni izveštaji o zapažanjima svake vrste u radu sa njima očekivali su se kako od onih domova u kojima se nalazilo i do pedesetoro dece tako i od onih u kojima se nalazilo samo jedno dete nemačke nacionalnosti. Zapažanja su iznešena o deci svih uzrasta tj. starosti od 3 do 14 godina.

Jezik je smatran ključnom preprekom, kako se isticalo, “srastanja sa našom decom”.⁴⁴ Zaboravljanje maternjeg i ovladavanje jednim od jezika jugoslovenskih naroda bio je preduslov izrastanja dece nemačke narodnosti u rodoljube i antifašiste.⁴⁵ Zaboravljanje nemačkog jezika bio je jedan od načina gubljenja “svake razlike u svakom pogledu”.⁴⁶ Upoznavanje sa zvaničnom interpretacijom bliske prošlosti, podvizima jugoslovenskih naroda i slavni pojedinaца bilo je nemoguće bez savlađivanja jezičke barijere. U jednom od izveštaja se

⁴⁰ Isto.

⁴¹ ASCG, 33-17-34; Izveštaj Dečijeg doma “Bata i Rita Jovičić” Rudnik, 15. oktobar 1948.

⁴² ASCG, 33-17-34; Izveštaj Dečijeg oporavilišta iz Bele Crkve.

⁴³ ASCG, 33-17-34; Izveštaj Dečijeg doma “Bata i Rita Jovičić” Rudnik, 15. oktobar 1948.

⁴⁴ Isto.

⁴⁵ ASCG, 33-17-34; Dopis Komiteta za socijalno staranje Vlade FNRJ Komitetu za škole i nauku Vlade FNRJ, 13. jul 1946.

⁴⁶ ASCG, 33-17-34; Izveštaj Dečijeg doma “Bata i Rita Jovičić” Rudnik, 15. oktobar 1948.

navodi: “Primitili smo da decu ne možemo da zainteresujemo toliko kad im čitamo o narodnim herojima i o borbi naroda Jugoslavije za vreme narodno-oslobodilačkog rata jer ne razumeju sve što im se govori jer nisu u potpunosti savladali narodni jezik”.⁴⁷

Kao jedna u nizu negativnih karakteristika isticana je “sklonost ka verskim osećanjima”. U izveštaju iz Vršca se navodi da “nije redak slučaj da im se nađe u ormanu slika anđela, raznih svetaca i čestitke Božića i Uskrsa”.⁴⁸ Uticaj religije se u najmanju ruku smatrao problematičnim. Svaka vrsta pomena religije i “religijskih dužnosti” stvarala je nedoumicu kod vaspitača. Autor jednog od izveštaja ističe: “Nismo bili u mogućnosti da ispitamo i proverimo kako utiču na decu nemačke narodnosti pisma njihovih najbližih u kojima im oni govore o ispunjavanju religijskih dužnosti. Nismo mogli primetiti da bi želeli ići u crkvu ili da se ma i kriomice mole bogu. Da li to ne čine iz razloga što to ne čine ni ostala deca ili je to pak uticaj vaspitača i većeg poverenja u njih nego li u one koji ih upućuju na to, nismo mogli ustanoviti”.⁴⁹

“Čežnja za krajem i rodbinom”⁵⁰ ocenjena je kao jedna u nizu negativnih karakteristika u ponašanju dece nemačke narodnosti. Nedostatak roditelja i porodičnog okruženja traumatično je delovao na decu koja su tokom predhodnih godina bila izložena patnjama i stradanju. Autor izveštaja iz Bačke Palanke je primetio da se “kod izvesne dece za ovo kratko vreme opazilo da deca koja imaju fotografije svojih roditelja (koji se nalaze u Nemačkoj) često pokazuju deci svoje roditelje i žele da ih vide”.⁵¹ Smatralo se da dopisivanje sa rođacima ima negativan uticaj na decu “i zato se vodila veća kontrola tj. dopisivanje se smanjivalo”.⁵² Smatralo se da kontakti sa porodicom umanjuju njihovu šansu da se, kako je naglašavano, “spreme za budućnost i osećaju

⁴⁷ ASCG, 33-17-34; Izveštaj Dečijeg doma iz Jabuke, 20. novembar 1948.

⁴⁸ ASCG, 33-17-34; Izveštaj Dečijeg doma iz Vršca, 18. oktobar 1948.

⁴⁹ Zbog nečitkosti dokumenta nije moguće ustanoviti o kom se domu radi; ASCG, 33-17-34; Izveštaj Dečijeg doma, 17. oktobar 1948.

⁵⁰ ASCG, 33-17-34; Izveštaj Dečijeg doma iz Kotora, 01. novembar 1948.

⁵¹ ASCG, 33-17-34; Izveštaj Dečijeg doma iz Bačke Palanke, 16. oktobar 1948.

⁵² ASCG, 33-17-34; Izveštaj Dečijeg doma iz Kovina, 18. oktobar 1948.

ravnopravnim”.⁵³ Kao pozitivni primeri navodili su se slučajevi one dece koja su uspela da se suoče sa potrebom održavanja kontakata i bliskog odnosa sa porodicom. Upravnik dečijeg doma u Pančevu naglašava: “Dopisivali su se sa rođacima i roditeljima koji su u Nemačkoj. Ti rođaci izražavali su žaljenje što su deca odvojena od njih i između ostalog u jednom pismu rekli su: *valjda će doći jednom vreme kada ćeš se osloboditi tih eland i kada ćemo se naći opet zajedno*. Posle ovoga upravnik je razgovarao sa detetom. On je to pravdao da oni u USA zoni ne znaju kako su deca u Jugoslaviji zbrinuta i uzeo je na sebe da im o tome piše”.⁵⁴

Nakon raspuštanja logora za Nemce u Vojvodini u proleće 1948. godine⁵⁵ na adrese republičkih ministarstava socijalnog staranja, Komiteta za socijalno staranje Vlade FNRJ stigle su brojne molbe bivših logoraša koji nisu imali nikakve informacije o najmlađim članovima svojih porodica. Lišeni imovine i građanskih prava ali ne i jugoslovenskog državljanstva,⁵⁶ pripadnici nemačke nacionalnosti pokušali su da reše svoja egzistencijalna pitanja pronalaženjem posla. Posao i redovna mesečna primanja bili su samo neki od uslova koji su morali biti ispunjeni da bi se molba o ustupanju deteta mogla razmatrati.

Komitet za socijalno staranje Vlade FNRJ uputio je 06. maja 1949. godine, svim upravama za starateljstvo, republičkih ministarstava socijalnog staranja, dopis u kome se kaže da onaj ko podnosi zahtev za starateljstvo nad detetom nemačke narodnosti mora priložiti uz zahtev: ako je roditelj, dokument iz kog se vidi da je dete njegovo⁵⁷, a ako je bliži rođak tj. baba, deda, brat, sestra, ujak, tetka ili stric dokument o srodničkim odnosima; dokument o državljanstvu; “dokument” o političkoj ispravnosti⁵⁸; izjavu da nema nameru da napusti zemlju; potvrdu o zaposlenju, mesečnoj prinadležnosti i podatke o tome koliko se dugo lica od naznačene sume izdržava; lekarsko uverenje; izjavu deteta ukoliko je napunilo osam godina da želi da pređe kod podnosi-

⁵³ ASCG, 33-17-34; Izveštaj Dečijeg doma iz Kotora, 01. novembar 1948.

⁵⁴ ASCG, 33-17-34; Izveštaj Dečijeg doma iz Pančeva, 18. oktobar 1948.

⁵⁵ Zoran Janjetović, “Nemice u logorima za folksdojčere...”

⁵⁶ Zoran Janjetović, “O državljanstvu jugoslovenskih Nemaca”, u: *Tokovi istorije*, br.1-2, 2002, s.34.

⁵⁷ Krštenica ili izvod iz matične knjige rođenih

⁵⁸ Nije jasno na šta se misli

oca zahteva. Dopis je predviđao obavezu člana starateljskog saveta koji je bio zadužen za davanje mišljenja o svakom pojedinačnom slučaju da ustanovi: u kakvim stambenim uslovima će dete živeti; ukoliko podnosilac zahteva radi i živi na poljoprivrednom dobru koliko dece koja su “stavljena pod starateljstvo” ima na istom; šta namerava da preduzme u pogledu osposobljavanja deteta za samostalan život tj. u koju školu će dete ići ili koji će zanat učiti; “da li lice koje želi da uzme pod starateljstvo dete nemačke narodnosti pruža garanciju da će dete vaspitati za dobrog građanina FNRJ”. Na osnovu svih raspoloživih podataka član sreskog Starateljskog saveta dostavljao je svoje mišljenje sreskom Starateljskom savetu, koji je ceo slučaj prosleđivao sreskoj Upravi za starateljstvo, koja je na osnovu uvida u kompletnu dokumentaciju donosila mišljenje o svakom pojedinačnom slučaju, koje je prosleđivano do Uprave za starateljstvo nadležnog ministarstva socijalnog staranja i konačno do Komiteta za socijalno staranje Vade FNRJ, koji je donosio definitivnu odluku.⁵⁹

Samo godinu dana kasnije, 05. maja 1950. godine, Komitet za socijalno staranje Vlade FNRJ obavestio je republička ministarstva socijalnog staranja da, ubuduće, prilikom podnošenja molbe za starateljstvo nije potrebno podnositi izjavu da ne postoji namera o napuštanju zemlje i da se deca mogu poveravati na starateljstvo i “onda kada dotični imaju nameru da napuste zemlju”.⁶⁰

Liberalizacija jasno definisanih uslova mora se posmatrati u svetlu aktuelnih procesa i dešavanja. Postepeno otvaranje države na spoljnom planu nesumnjivo se odrazilo na deetatizaciju, decentralizaciju i humanizaciju ukupnih društvenih odnosa. Nove težnje u vođenju i upravljanju zemljom ili pravilnije rečeno društvom tj. najmlađim pripadnicima istog posebno su došle do izražaja u Pismu CK KPJ od 08. jula 1950. godine u kom je istaknuto “da je u dosadašnjem odgoju djece kroz Savez pionira bilo uspeha, ali i slabosti i nedostataka, te da se te slabosti odgajaju naročito u ova četiri aspekta: u šabloniziranju i krutom sadržaju rada, u sporom pronalaženju i razvijanju raznolikih formi rada s djecom, u uvođenju izvjesnoga nametljivoga političkog

⁵⁹ ASCG, 33-17-34; Dopis Komiteta za socijalno staranje Vlade FNRJ upravama za starateljstvo svih republičkih ministarstava socijalnog staranja, 06. maj 1949.

⁶⁰ ASCG, 33-17-34; Dopis Komiteta za socijalno staranje Vlade FNRJ svih republičkih ministarstava socijalnog staranja, 05. maj 1950.

rada (predavanja i političke informacije za djecu) i u uvođenju pretjeranoga vojničkog duha i discipline, što sve nije odgovaralo dječjem uzrastu i interesovanju”. Ukratko, Partija je još 1950. godine zaključila da je pionirska organizacija “uspjela da u velikoj mjeri razvije kod djece interes i ljubav za kolektivan život i rad, da kod njih pobudi i gaji patriotizam, ali je nedovoljno pružila... igre, zabave i svakodnevne dječje radosti”.⁶¹ Sa druge strane, trasa “Titovog puta u socijalizam” usmeravana je od sukoba sa “velikim” vođom od istoka zapadnije. Drugačije rečeno, olakšano izvođenje dece nemačke nacionalnosti iz jugoslovenskih ustanova za decu bez roditeljskog staranja znatno je olakšano obnavljanjem diplomatskih odnosa između Federativne Narodne Republike Jugoslavije i Savezne Republike Nemačke. Pedesetih godina 20. veka počelo je legalno iseljavanje jugoslovenskih državljana nemačke nacionalnosti koje je, već od 1952. godine, jugoslovenska vlast počela da tretira kao građane Savezne Republike Nemačke.⁶²

Zaključna razmatranja

Iako je srpska historiografija ostala indiferentna prema *detinjstvu* kao jednom od najdinamičnijih polja istraživanja u savremenoj istorijskoj nauci, razvijene zapadnoevropske historiografije prihvatile su odrastanje kao relevantan predmet istorijskog istraživanja šezdesetih godina 20. veka. “Otkrivanje detinjstva” kao svrsishodnog predmeta istorijskog istraživanja postaće izazov za brojne istraživače ne samo u oblasti istorijske već i drugih humanističkih nauka. Ubedljivo najjači “izazov ortodoksiji” došao je iz socijalne ili “nove istorije”. Okupljeni unutar Škole *Annales* brojni francuski istoričari predvođeni najpre Lisjenom Fevrom i Mark Blokom a potom čovekom čije će ime postati sinonim za pomenutu školu, Fernanom Brodelom, suprotstavili su se tradicionalnoj – nacionalnoj, političkoj, hronološkoj i narativnoj istoriji, koja se koncentrisala na događaje i pojedince zanemarujući strukture velikih razmera i istoriju “dugog trajanja”. Kao potonji sledbenik Fevra, Bloka i Brodela, Filip Arijes je dao svoj doprinos proučavanju “skrivenih oblasti društvenog života u prošlosti”. *Vekovi detinjstva* kao, sada već, klasično delo o “otkriću detinjstva”

⁶¹ Emil Paravina, “Pismo CK KPJ od 8. jula 1950. godine...”, str. 674.

⁶² Zoran Janjetović, “O državljanstvu...”, str. 34.

pridružili su se velikom broju radova posvećenih “dokazivanju istorijske kontekstualnosti ideje i prakse”. Dali su svoj doprinos razvoju teorijskih postavki u okviru tzv. “škole nove osećajnosti” koja je počivala na “ideji detinjstva kao kvalitativno različitog doba u životu pojedinca koje zaslužuje posebnu pažnju”.

Pobeda komunističkih snaga u Jugoslaviji u Drugom svetskom ratu označila je početak konstituisanja novog sistema vrednosti ali i razlaz sa svim tekovinama starog poretka. Izgradnja socijalizma uz pomoć moćnih poluga državno-partijskog aparata podrazumevala je “ekspresnu industrijalizaciju i ubranu modernizaciju”. Obnova i izgradnja jugoslovenske države i društva kao manifestacija “brzog marša kroz istoriju” tumačena je kao uspešan početak izgradnje “materijalne baze” ali i “novih društvenih odnosa u kojima se preobražava i društvena svijest ljudi”. Između čekića i nakovnja socijalističkog puta u bolju budućnost ili društveno blagostanje rađao se “novi čovek”. Budno prateći svaku aktivnost potencijalno “destruktivnih” građana, moćan državno-partijski aparat se morao postarati da i najmlađi članovi društva, budući nosioci socijalističkog razvitka postanu savesni i lojalni pojedinci. Tako se briga za najmlađe ili “borba za duše”, konstituisana kao jedna od primarnih aktivnosti državnih i partijskih organa oblikovala dvosmerno. U poredo sa materijalnom problematikom koja se svodila na proces izgradnje složenog sistema dečijih zdravstvenih, socijalnih i prosvetnih ustanova otvoreno je pitanje “pravilnog formiranja svijesti i karaktera djece” odnosno “socijalističkog odgajanja najmlađe generacije”.

Pokušaj da se prikaže sudbina dece nemačke nacionalnosti koja su u periodu od juna 1946. godine izvođena iz logora za Nemce u Vojvodini i raspoređivana po domovima za decu bez roditeljskog staranja širom Federativne Narodne Republike Jugoslavije predstavlja studiju “slučaja” koja je poslužila kao ilustrativan primer osobenosti “novog” jugoslovenskog poretka koji se u prvih deset godina po okončanju Drugog svetskog rata suočavao sa dinamičnim promenama kako na unutrašnjem tako i na spoljnopoličkom planu.

SUMMARY

CHILDHOOD IN THE FEDERAL NATIONAL REPUBLIC OF YUGOSLAVIA

The author describes the fate of German children who in 1946 were taken from detention camps for Germans in Vojvodina and assigned to orphanages across Yugoslavia. The case study serves as an illustrative example of the particularities of the “new” Yugoslav movement that commenced after the Second World War. The author explores the dynamic transformations that occurred in internal affairs and in the realm of gender politics.

Carl Bethke

PONOVNO OTKRIĆE POVIJESTI NIJEMACA U ZEMLJAMA BIVŠE JUGOSLAVIJE – PRVA BILANCA POSLIJE 15 GODINA

Nijemci, odnosno Austrijanci su prije Drugoga svjetskog rata bili nacionalna manjina u Jugoslaviji, koja je po broju stanovnika bila otprilike isto tako jaka kao npr. albanska. Živjeli su uglavnom u Vojvodini, sjevernoj Hrvatskoj i Sloveniji, pa i u Bosni i Hercegovini. Nijemci su se u 19. stoljeću u Hrvatskoj masovno asimilirali, a u nešto manjoj mjeri je to bio slučaj i u Vojvodini sa mađarskom manjinom. Baš zbog toga u međuratnom razdoblju (1918-1941) beogradski je režim dosta podržavao njemački nacionalizam, pošto se vlada nadala da bi na taj način njemački utjecaj išao na račun mađarskog u Vojvodini. Međutim, od dolaska Hitlera na vlast nacionalsocijalistička Njemačka vremenom je dobila sve više pristalica i na ovom prostoru. Poslije početka rata 1941. godine, barem jedan dio domaćih Nijemaca je sudjelovao ili čak rukovodio progonom Židova, njihovim fizičkim maltretiranjem, zatim devastiranjem židovskih ustanova i hramova, a isto tako pljačkanjem židovske imovine. Krajem Drugoga svjetskog rata, oko 50% Nijemaca su napustili Jugoslaviju, a oni koji su ostali, bili su većinom Nijemci koji su sebe smatrali nevinim. No, u studenom 1944. godine, partizanske vlasti su izdale odredbu, kojom su naredile da se “svim ratnim zločincima, njihovim pomagačima i osobama njemačkog porijekla” oduzme privatna imovina. Jedini izuzetak su bile one osobe za koje se znalo da su aktivno podržavale partizane ili koji su živjeli u mješovitim brakovima. Međutim, njemačka civilna populacija, uglavnom žene, djeca i starije osobe, bili su internirani u logore nasuprot ratnim zločincima, koji su bili u gradskim zatvorima. Ipak, Jugoslavija nije bila pozvana u Protokol potsdamske konferencije, čiji je cilj bio legaliziranje protjerivanja

njemačke populacije iz Poljske i Češke. Dakle, jugoslavenske vlasti su pokušale Nijemce samo deportirati u Njemačku i Austriju, ali nakon prvih transporta Amerikanci i Britanci vraćali su ih natrag. Na taj način su Nijemci ostali sve do 1947/48. godine u jugoslavenskim logorima, odnosno na prisilnom radu. Mnogi su tamo umrli zbog nedostatka medikamenata i hrane. *Last not least*, povodom humanitarnog pritiska od strane SAD-a logori su konačno raspušteni oko 1948. godine, a većina Nijemaca je napustila Jugoslaviju. Pod novim političkim uvjetima, početkom 50-tih godina jugoslavenska vlada je čak neko vrijeme eksperimentirala idejom da se opet otvore njemačke škole i novine, ali je tada već bilo prekasno. Nedvojbeno, brojne nevine njemačke žrtve počinjene su od strane komunističkog režima. Prema njemačkim podacima procentualni broj tih poginulih Nijemaca je znatno manji u odnosu na žrtve holokausta i u odnosu na druge žrtve, npr. iz vremena Nezavisne Države Hrvatske (NDH).¹ U poslijeratnu Njemačku integrirano je 12 milijuna izbjeglica, svaki peti stanovnik, što je predstavljalo ogroman socijalni problem, koji se na kraju uspio sanirati samo zahvaljujući značajnoj gospodarskoj dinamici. Sigurno, u 50-tim i 60-tim godinama, tematika "protjerivanja sa Istoka" bila je u Njemačkoj jedna od glavnih psiho-socijalnih strategija izbjegavanja odgovornosti za Drugi svjetski rat i holokaust.² U takvom diskursu važnu ulogu imao je znanstveni, ali pogotovo historiografski aparat, takozvani Ostforschung ("istočne znanosti"), koji je makar djelomično nastavio kontinuitet iz ratnih i predratnih vremena. Izvan profesionalne historiografije pogotovo su savezi izbjeglica (Vertriebenenverbände) bili ti koji su dominirali u prezentaciji javnog pamćenja na temu "istjerivanja". Krajem šezdesetih godina takve naracije došle su u krizu, kada je mlada generacija studenata i akademskih liječara kritički preispitala ili napadala sliku prošlosti koja je do tada vladala u

¹ *Dokumentation der Vertreibung der Deutschen aus Ost-Mitteleuropa*, Bd. 5: *Das Schicksal der Deutschen in Jugoslawien*. Hg. Bundesministerium für Vertriebene, Flüchtlinge und Kriegsgeschädigte, bearbeitet von Theodor Schieder in Verbindung mit Werner Conze u. a. Düsseldorf 1961; Vladimir Geiger, *Što se dogodilo s folksdojčerima? Sudbina Nijemaca u bivšoj Jugoslaviji*, Zagreb, 1993; Zoran Janjetović, *Between Hitler and Tito. The Disappearance of the Vojvodina Germans*, Belgrade, 2000; opširnije vidi: *Die Vertreibung der Deutschen aus dem Osten. Ursachen, Ereignisse, Folgen*. Hr. Wolfgang Benz. Frankfurt, 2000.⁵

² Theodor W. Adorno, *Was bedeutet Aufarbeitung der Vergangenheit?*, in: *ders: Erziehung zur Mündigkeit*. Hg. von Gerd Kadelbach. Frankfurt/Main, 1970, 10–29.

Njemačkoj. Sa novom politikom kancelara Willy Brandta prema istočnim susjedima diskurs o "istjerivanju" za mnoge je dobio konotaciju reakcionarnog. Tek u okviru političkih okolnosti početkom devedesetih godina, javno mnijenje se opet djelomično mijenjalo. Mnogi bivši ljevičari su počeli sve kritičnije promatrati lenjinističke režime, a istovremeno rat u Bosni i Hercegovini upozorio je javnost na sudbinu Nijemaca iz vremena sa kraja Drugoga svjetskog rata (vidi zbornik *Deutsche Geschichte im Osten Europas* iz devedesetih godina, čiji autori su bili uglavnom ugledni liberalni povjesničari³). U prošlim godinama temom dominira politička debata o pitanju da li je legitimno da se u Berlinu gradi tzv. "Europski centar protiv istjerivanja". Poslije rata na Kosovu ova ideja je bila na dnevnom redu zasjedanja Bundestaga 2002. godine.⁴ Projekat je posebno podržavala njemačka kršćansko-demokratska stranka, zatim savezni predsjednik, organizacije izbjeglica, a osim njih i neki lijevi i liberalni intelektualci. Sa druge strane, mnogi ljevičari su se protivili otvaranju ovog centra iz straha od utjecaja raznih organizacija izbjeglica, koje su poznate kao organizacije poredane na političkoj paleti od desnog centra do jakog desnog krila. Kritičari ovog Centra vide u projektu pokušaj da se na taj način u Berlinu stvori "antipod" spomenu na holokaust, uz argumentiranje da se događaji iz Drugoga svjetskog rata ne smiju postavljati u općem "europskom kontekstu", kao što je to planirano u Centru. Poljska i češka vlada su reagirale snažnim protestom. Kao kompromisno rješenje, bivše crveno-zelene koalicije su inicirale sporazum znanstvenika o tzv. "network protiv protjerivanja", s obzirom da u međuvremenu postoji dosta mladih povjesničara npr. iz Poljske koji se bave ovom tematikom. Godine 2006. u Berlinu je postavljena izložba "Erzwungene Wege" (koje se može prevesti kao "nasilni putovi") koja je relativno pomirila duhove, ali je ipak "Europski centar protiv istjerivanja" ostao najkontroverzniji projekat povijesne politike njemačke vlade.

³ *Deutsche Geschichte im Osten Europas*, utemeljen od Werne Conze, izd. Hartmut Boockmann et al. 10 *Tokovi*, Berlin, 1992-1999, nova rev. izd. 2002 (uključeno: *Land an der Donau*)

⁴ Homepage: www.z-g-v.de; Bundestag: <http://dip.bundestag.de/btd/14/096/1409661.pdf>; za debatu n. pr.: Karl Schlögel, *Unmixing Europe oder Kosovo war überall*, in: *Die Zeit*, 29.4. 1999; ders: *Sprache finden für zweierlei Untergang*, in: ders.: *Promenade in Jalta und andere Städtebilder*, München, Wien, 2001, 286-296; Micha Brumlik (Hg.): *Wer Sturm sät: Die Vertreibung der Deutschen*, Berlin 2005; *Definitionsmacht, Utopie, Vergeltung*, Berlin, 2006.

Uloga Nijemaca iz zemalja bivše Jugoslavije, uglavnom tzv. "Donauschwabern", u ovim debatama i diskursima nikad nije dobila mnogo značaja. Kao prvo, "Volksdeutsche" su općenito bili samo jedan mali segment izbjeglica. Drugo, glavni spor sa Poljskom i Češkom su bili o graničnim pitanjima, a takvi problemi s Jugoslavijom nikad nisu ni postojali. Treće, neki lideri bivše Volksgruppe su već krajem tridesetih godina očigledno razmišljali o kolektivnom iseljenju. Spomenute opće društvene prilike su ipak bile vidljive npr. u službenim knjigama, koje je imalo skoro svako bivše njemačko selo u Vojvodini, Slavoniji i Bosni u kojima su skupljani vrijedni lokalni povijesni i etnografski podaci, često iz "svakodnevnog života" zbog čega su veoma interesantni, ali nekih kritičnih refleksija o holokaustu i progonu Židova u njima skoro da i nema.⁵ To vrijedi i za monumentalnu dokumentaciju, *Weissbuch der Deutschen aus Jugoslawien* iz 1992. godine,⁶ gdje je čak riječ o "Vernichtungslager" za folksdojčere, što je ipak pretjerano. No, za razliku od ovakvih često i amaterskih radova postoji i znanstvena historiografija o tome. Najambiciozniji projekat bio je *Vertreibung der Deutschen aus Ostmitteleuropa (Progon Nijemaca iz istočne i srednje Europe)* koji je izdala njemačka vlada u 50-tim i 60-tim godinama tijekom priprema za mirovnu konferenciju. Za ovu svrhu su svjedoci iz skoro svakog njemačkog sela istočne Europe, a tako i iz Jugoslavije, ispunjavali upitnike (formulare) o dešavanjima za vrijeme Drugoga svjetskog rata. Ova anketa je danas sadržaj fonda "Ost-Dokumentation" u Bundesarhivu u Bayreuth-u.⁷ Svjedoci su ispitivani i o holokaustu, ali skoro svi su tvrdili da nisu imali pojma što se tada dešavalo sa Židovima. Na bazi tih intervjuua i nekih arhivskih izvora je 1961. godine Hans-Ulrich Wehler, kasnije najeminentniji njemački povjesničar, napisao peti dio spomenute dokumentacije, koja je dugo vremena važila kao najbolja znanstvena studija o toj temi. U Jugoslaviji je 1966. godine slovenački povjesničar Dušan Biber objavio svoju

⁵ *Donauschwäbische Bibliographie. Das Schrifttum über die Donauschwabern in Ungarn, Rumänien, Jugoslawien und Bulgarien sowie –nach 1945– in Deutschland, Österreich, Frankreich, USA, Canada, Argentinien und Brasilien.* ur. Anton Scherer, München, Graz, 1966.

⁶ *Weißbuch der Deutschen aus Jugoslawien*, Obr. Josef Beer. 4 Tok. München, 1992-1994.

⁷ Fond BA Ost-Dok. Jug - 17 prema mjestima; izjave bivšeg lidera Fond BA Ost-Dok. Jug-17

studiju o nacifikaciji njemačke manjine,⁸ a 1972. je izdata knjiga Josipa Mirnića o Nijemcima iz Bačke u Drugom svjetskom ratu.⁹ Obje knjige su ozbiljne i zanimljive znanstvene studije za razliku od slike bivše njemačke manjine u jugoslavenskim filmovima, romanima i školskim udžbenicima koje su bile nedovoljno diferencirane, jednostrane i pune klišeja, a možda je jedino izuzetak TV serija “Salaš u malom ritu”. Našao sam npr. da u školskim udžbenicima u Vojvodini autori još u vrijeme sedamdesetih godina njemačku manjinu u devetnaestom stoljeću skoro nisu ni spomenuli. Logori poslije Drugog svjetskog rata su općenito bili tabu tema. I u DDR-u bavljenje protjerivanjem bilo je faktički zabranjeno. Interesantno je napomenuti da je slučaj Jugoslavije bio opet specifičan. Na inicijativu Martina Zöllera, povjesničara i komuniste iz Zemuna, koji je tada držao katedru za povijest Jugoistočne Europe u Istočnom Berlinu, DDR je reklamirao povijest slavonske partizanske čete “Telman” kao svoju baštinu, te je neko vrijeme svake godine polagao vijenac na podignuti spomenik. Još 1988. godine snimljen je film “Golub” u koprodukciji DDR-a i Jugoslavije o spomenutim “telmanovcima”.¹⁰

Početak novog vremena prvo se nagovijestio u Sloveniji, gdje je već 1984. godine održan simpozijum o povijesti njemačke manjine.¹¹ U Hrvatskoj 1989. godine, Vladimir Geiger je završio svoj magistarski rad o Nijemcima u Đakovu. Također, Vladimir Geiger je kasnije i doktorirao o toj temi, a kao znanstveni suradnik Hrvatskog instituta za povijest on je danas jedan od vodećih autoriteta u ovoj oblasti, izdao je brojne knjige i članke, pogotovo o poslijeratnim logorima.¹² Političke prilike za izučavanje povijesti njemačke manjine u Hrvatskoj su početkom 90-tih godina bile znatno povoljnije. Manjina, bez

⁸ Dušan Biber, *Nacizem in Nemci v Jugoslaviji: 1933–1941*, Ljubljana, 1966.

⁹ Josip Mirnić, *Nemci u Bačkoj u drugom svjetskom ratu*, Novi Sad, 1974.

¹⁰ Carl Bethke, “Das Bild vom deutschen Widerstand gegen Hitler im ehemaligen Jugoslawien”, in: Gerd R. Ueberschär (Hrsg.): *Der deutsche Widerstand gegen Hitler. Wahrnehmung und Wertung in Europa und den USA*, Darmstadt, 2002, 114 .

¹¹ *Geschichte der Deutschen im Bereich des heutigen Slowenien 1848–1941*, ur. Helmut Rumpler. Wien, 1988 (Österreichisches Ost- und Südosteuropainstitut Wien).

¹² Geiger 1993; Bibliografija: Biorislav Bijelić, *Doprinos Vladimira Geigera istraživanju sudbine Nijemaca u Hrvatskoj: s posebnim osvrtom na stanje potkraj i poslije završetka Drugog svjetskog rata*, u: *Godišnjak Njemačke narodnosne zajednice /VDG Jahrbuch* (2003), 203–207.

obzira što je mala, bila je oficijelno priznata, snimane su televizijske dokumentarističke emisije, a u Osijeku je uz pomoć njemačke države organiziran čak i radio-program, te formirana odjeljenja u školama i u vrtićima. Ubrzo su utemeljene različite njemačke udruge. Najistaknutija je “*Volksdeutsche Gemeinschaft*”, pod vodstvom Nikole Maka. Između ostalog, oni organiziraju svake godine simpozijume o povijesti njemačke manjine u Osijeku, a zadnjih godina su postavljene spomen-ploče na mjestima bivših logora u Krndiji ili Valpovu. S druge strane, ponekad se moglo primijetiti kako se u javnosti sa nostalgijom pojavljuju i neki novi mitovi. Kao prvo, još nije definiran način na koji bi se manjina mogla suočiti sa sudbinom protjerivanja, a u isto vrijeme i sa krivicom i zločinima počinjenim od strane bivše Volksgruppe-organizacije. Opravdanja da je o zločinima Trećeg Reicha “već dosta kazano” sigurno nisu dovoljna, pogotovo o holokaustu nad Židovima koji tijekom komunističkog vremena nije bio detaljno istraživan. Drugo, mnogi u Hrvatskoj nisu znali ili nisu dobro shvaćali značenje pojma “Dunavske Švabe”, što je bila u devedesetim godinama nova importirana grupa u Njemačku. Naime, u prvoj polovini 20. stoljeća pojam “Švabe” u Slavoniji nije bio samo etnonim za Nijemce, nego je imao i socijalne konotacije, prvenstveno odrednica za pripadnike ruralnih sredina. Sa druge strane, visoki građanski slojevi Zagreba ili Osijeka nisu sebe smatrali “Švabama”, a slično vrijedi i za plemstvo ili Židove sa njemačkog govornog područja. Međutim, hrvatska javnost termin “švapska’ ili ‘njemačka’ manjina” proizvoljno poistovjećuje sa općom srednjoeuropskom kulturom, “bečkom školom” i sličnim. Kad se prelista “*Jahrbuch Volksdeutsche Gemeinschaft*”, koji sebe definira dunavskošvapskim, uočljive su te konfuzije u transferu i adaptiranju koncepta “*Donauschwaben*”. S druge strane, upravo na taj način nastalo je u Hrvatskoj širenje diskursa o njemačkoj kulturnoj baštini, što pokazuje bolje i relevantnije rezultate u odnosu na dosta skromniji rad “dunavskošvapskih” organizacija u Njemačkoj.¹³ Dok su u znanstvenom smislu njihova djelovanja u Njemačkoj marginalna pošto su fokusirana na “njemačka sela”, narodne nošnje i povijesnu publicistiku, na spomenutim znanstvenim simpozijima u Osijeku sudjeluju ugledni hrvatski povjesničari i germanisti, koji prezentiraju znanstvena istraživanja o građanskim slojevima i

¹³ *Godišnjak Njemačke narodnosne zajednice / VDG Jahrbuch*. Ur. Nikola Mak, Renata Trišler. Osijek, 1995; *Njemačka Riječ / Deutsches Wort. List Nijemaca i Austrijanaca u Hrvatskoj*. Osijek, 1993; monografije npr: *Radni logor Valpovo*, ur. Vladimir Geiger, Osijek, 1999.

ekonomskom životu Hrvatske devetnaestog stoljeća. Hrvatska vlada je potvrdila 2002. godine da su avnojevski zakoni bili nepravedni te da građani mogu dobiti natrag svoju nacionaliziranu imovinu bez obzira na porijeklo. Međutim, koliko će to biti korisno i za austrijske državljane zavisit će od budućeg političkog ozračja u Republici Hrvatskoj.

I u Srbiji su se u devedesetim godinama istraživači počeli baviti historijom njemačke manjine u Vojvodini. Naravno, političke prilike u Srbiji bile su potpuno drugačije u odnosu na Sloveniju i Hrvatsku, pa je i studija Petra Kačavende iz 1991. godine bila praktično pisana još u duhu ranijeg vremena.¹⁴ Na početku su bile važne lokalne inicijative kao npr. "Banatski forum", koji je dolazio iz redova bivše opozicije. Jedan od prvih istraživača, koji se bavio njemačkom manjinom sa novim pristupom bio je beogradski germanist Zoran Žiletić iz "Društva za njemačko-srpsku saradnju". Članci profesora Žiletića¹⁵ i knjiga Slobodana Marišića o Nijemcima u Vojvodini iz 1995. godine pod naslovom *Susedi, dželati, žrtve*¹⁶ prouzrokovali su neke protureakcije i polemike u vodećim beogradskim novinama. Sa druge strane, otvorene su i polemike između dr. Geigera i dr. Žiletića posebno u vezi sa zbornikom Nenada Stefanovića *Jedan svet na Dunavu* iz 1996. godine, gdje se između ostalog poredi protjerivanje Nijemaca sa protjerivanjem ili bijegom Srba iz Krajine.¹⁷ Ipak, u vrijeme režima Miloševića očigledno bi bila korist za Srbiju da je postojala neka simbolična sličnost. Dakle, već 1996. godine bilo je moguće utemeljenje

¹⁴ Petar Kačavenda, *Nemci u Jugoslaviji 1918–1945*, Beograd, 1991.

¹⁵ Zoran Žiletić, "Die Geschichte der Donauschwaben in der Wojwodina. Zu ihrer Darstellung in Serbien und Deutschland", in: *Die Deutschen in Ostmittel- und Südosteuropa*, ur. Gerhard Grimm i Krista Zach, Tok. 2. München, 1996, 224, 223-236.

¹⁶ Slobodan Marišić, *Susedi, dželati, žrtve: Folksdojčeri u Jugoslaviji*, Beograd, Pančevo, 1995.

¹⁷ *Jedan svet na Dunavu. Razgovori i komentari*, ur. Nenad Stefanović. Beograd, 1996; Vladimir Geiger, "Tko je kriv za genocid nad podunavskim Nijemcima? Ili o najnovijem srbijanskom prikazu sudbine Folksdojčera u Titovoj Jugoslaviji", u: *Časopis za suvremenu povijest*, 29, 1997, 389-398; Vladimir Geiger, "Sudbina Folksdojčera u Jugoslaviji nakon Drugog svjetskog rata u jugoslavenskoj historiografiji, publicistici i književnosti (1991.-1998.)", u: *Dijalog povjesničara - istoričara*, 1 Ur. Hans-Georg Fleck, Igor Graovac, Zagreb, 2000, 225-243.

dunavskošvapskih organizacija i u Vojvodini (Subotica).¹⁸ Najvažniji povjesničar Srbije koji se bavi ovim temama je Zoran Janjetović iz Instituta za noviju istoriju Srbije. On je prošlih godina napisao mnogo relevantnih članaka u stručnim časopisima, a 2005. godine je doktorirao o manjinama u Kraljevini Jugoslaviji.¹⁹ Međutim, veoma važna knjiga je njegov rad iz 2000. godine pod naslovom *Between Hitler and Tito* o protjerivanju Nijemaca, napisana na osnovu materijala iz Ministarstva za inostrane poslove Jugoslavije, u kojoj je prezentirao do tada potpuno nepoznate činjenice o sporovima između Jugoslavije i SAD iz 1946/47. godine. Isto tako, važna je i knjiga Branka Bešina o njemačkoj štampi u Vojvodini iz 2001. godine.²⁰ Još i danas u Srbiji postoje spomenici na nekim mjestima gdje su bili logori za njemačku populaciju poslije rata, a primjer piva “Weifert” pokazuje da i tamo funkcioniraju slične nostalgичne marketinške strategije kao i u Hrvatskoj.

Situacija u Sloveniji bila je drugačija zbog različite povijesne pozadine, osobito u Donjoj Štajerskoj i Koruškoj, gdje su njemački i slovenački nacionalni pokreti bili od devetnaestog stoljeća rivali na istom prostoru. Poslije Prvoga svjetskog rata manjine na obje strane granice bile su pod pritiskom denacionalizacije, uz to su se nacisti drugačije ponašali nego u Hrvatskoj i Srbiji, potpuno negirajući slovenačko nacionalno biće. Sa druge strane, Austrijanci su se dugo vremena bojali slovenačkog graničnog revizionizma. To je bio razlog što je njemački nacionalizam u Koruškoj bio intenzivniji nego drugdje, što je kasnije djelovalo na uspjeh Haidorove stranke, ali isto tako i na ulogu slovenačke manjine do danas. Početkom devedesetih godina i u Sloveniji su bili utemeljeni neki njemački savezi podupirani iz Austrije. Već 1990. godine održan je simpozijum o njemačko-slovenačkim odnosima,²¹ a 1993.

¹⁸ Homepage deutscher Volksverband (Rudolf Weiss): <http://www.dvstimme.org.yu>

¹⁹ Vladimir Geiger, “Radovi Zorana D. Janjetovića o Podunavskim Švabama”, u: *Časopis za suvremenu povijest*, 33, 2001, 940-941; Janjetović 2000; Zoran Janjetović, *Deca careva, pastorčad kraljeva: nacionalne manjine u Jugoslaviji 1918–1941*. Beograd, 2005.

²⁰ Branko Bešin, *Vesnik Tragedije. Nemačka štampa u Vojvodini 1933–1941*, Novi Sad, 2001.

²¹ *Kulturelle Wechselseitigkeit in Mitteleuropa deutsche und slowenische Kultur im slowenischen Raum vom Anfang des 19. Jahrhunderts bis zum Zweiten Weltkrieg* (Symposium, Ljubljana 29-31. Oktober 1990). ur. Feliks J. Bister et al. Ljubljana, 1995.

godine otvorena je i izložba o spomenutoj tematici u Ljubljani.²² Ipak, došlo je do nove svađe između Slovenije i Austrije prije ulaska Slovenije u Europsku uniju o avnojskim zakonima, posebno su isticali sporovi o tome da li bi uopće njemačka manjina u Sloveniji mogla dobiti manjinska prava u ustavu. Važno je da su povijesne knjige koje su bile u središtu konflikta iz 1998. godine publicirane sa slovenačke strane iz pera povjesničara Dušana Nečaka,²³ a sa austrijske u autorstvu Stefana Karnera²⁴, sami po sebi su ozbiljni znanstveni radovi. Sa austrijsko-slovenačkim kulturnim sporazumom 2001. godine, Nijemci su bili faktički oficijelno priznati, a tomu je doprinio i faktor uspostavljenih bilateralnih odnosa dviju zemalja. Zajednički zbornik *Slowenen und Deutsche im gemeinsamen Raum* u izdanju Harald Heppner (2002)²⁵ ukazuje da povjesničari mogu, bez obzira na vanjskopolitičke svađe, dobro surađivati. Potrebno je spomenuti i knjigu Mitija Ferenca o njemačkim grobovima u Kočevu iz 2002. godine,²⁶ jer očigledno povijest tamošnjih Kočevskih Nijemaca ide u diskursu slovenačkog društva “lakše na ruku”, s obzirom na činjenicu da ovi nisu imali dominantnu poziciju kao Nijemci u Donjoj Štajerskoj.

Problematika istraživanja povijesti bivše njemačke manjine je i danas osjetljiva tema za istraživanje. Tendencija da “svako bira svoju žrtvu” je dobro poznata, ali ipak s obzirom na pozadinu Drugoga svjetskog rata je problematično ako “mi, kao Nijemci” naglašavamo samo to što su “drugi” radili “nama” (“Selbstmitleid”), ali ne i obrnuto. Sa druge strane, cijenim srpske i hrvatske kolege koji se velikodušno bave ovom temom i čiji su znanstveni rezultati vrlo značajni. Ovaj predmet istraživanja može poslužiti znanosti kao školski primjer na zadatu temu o *Reviziji prošlosti na prostorima bivše Jugoslavije* u smislu da se napuste ideološki dogmatični stavovi iz vremena komunizma i da se obrade zločini ovoga doba što je neophodno u smislu Poperove falsifikacije, a

²² Cekinov grad Muzej Novejšej Zgodovine Ljubljana: *Kočevska izgubljena kulturna dediščina kočevskih Nemcev*, Ljubljana, 1993.

²³ Dušan Nečak, *Die “Deutschen” in Slowenien (1918–1955)*, Ljubljana, 1998.

²⁴ Stefan Karner, *Slowenien und seine “Deutschen”. Die deutschsprachige Volksgruppe als Subjekt und Objekt der Politik 1939 bis 1998*, Bonn, 2000.

²⁵ *Slowenen und Deutsche im gemeinsamen Raum. Neue Forschungen zu einem komplexen Thema*, ur. Harald Heppner, München, 2002.

²⁶ *Pokopališča in nagrobniki kočevskih Nemcev*, ur. Mitija Ferenc et al. Ljubljana, 2002.

što na drugoj strani ne smije značiti da se relativizira holokaust ili da se izgubi distanca prema djelovanju profašističkih snaga u Hrvatskoj i Srbiji iz vremena Drugoga svjetskog rata.

SUMMARY

ANOTHER REVISION OF THE HISTORY OF GERMANS IN THE TERRITORIES OF THE FORMER YUGOSLAVIA: THE FIRST BALANCE AFTER 15 YEARS

Before the Second World War, German-speaking people, especially Austrians, were a significant national minority in Yugoslavia. After the war, about half of this community left the region. Those who remained were Germans who considered themselves to be innocent, namely the elderly, women, and children. Nevertheless, most of them were isolated in camps until 1948, where many died from the hard conditions of forced labor. For a long time, historical research on the former German minority fell on the margins of historiography. The author reviews publications, documents, and the general scholarly literature on this topic that is emerging from Germany, Serbia, Croatia, and Slovenia.

Azem Kožar

O NEKIM ASPEKTIMA I MOGUĆNOSTIMA REVIZIJE BOSANSKOHERCEGOVAČKE PROŠLOSTI

Uvodne napomene

Polazeći od saznanja da je historijska istina u pravilu samo dio apsolutne (stvarne i sveobuhvatne naučne) istine, tj. prema dr. Đuri Šušnjiću “nauka nije istinita nego istinoidna”,¹ logično je pretpostaviti da se prag historijske spoznaje treba i može mijenjati tj. pomjerati unaprijed. To upravo znači da ne postoji za svagda data historijska istina, već da je ona promjenljiva kategorija, iz bilo kojeg razloga da se ona mijenja utvrđivanjem i otkrivanjem postojanja određenih zabluda historičara, namjerno iskrivljenih istina iz nekih “viših” interesa ili iz neznanja, novim razumijevanjem izvora, a naročito pronalaskom novih izvora saznanja poznate ili neke druge provenijencije.

Imajući sve to na umu razumno je konstatirati da je revizija² prošlosti na prostorima bivše Jugoslavije prijeko potrebna. Međutim, imajući u vidu osobenosti bivše jugoslavenske historiografije, tu se svakako otvaraju brojna pitanja kao šta sve treba revidirati, koja su to pitanja i koje interpretacije, a šta je sve potrebno nanovo istražiti? Ovo tim prije što su neke krupne istine npr. o fašizmu s jedne strane te socijalizmu i komunizmu (kao antifašizmu) s druge strane, kao dva potpuno suprotstavljena pola već unekoliko poljuljane,

¹ Đuro Šušnjić, *Metodologija nauke. Kritika nauke*, Beograd, 1999, str. 9.

² Latinski *revisio* – ponovno viđenje, ponovno gledanje, odnosno lat. *revidere* = pregledati, izvršiti pregled, ispitati (prema Š. Anić, A. Klaić, Ž. Domović, *Rječnik stranih riječi*, Zagreb, 2002, str. 1242-1243). Blizak ovom je i termin revaloriziranje (lat. *valor* = vrijednost) odnosno podizanje relativne vrijednosti. Dakle, revizija prošlosti obuhvaća preispitivanje odnosno ponovno vrednovanje prošlosti.

bar kada su u pitanju manifestacije nekih njihovih pojava, sve u duhu dokaza da su oba totalitarna. Dakle, jedno je pitanje revizije prošlosti, a drugo je pitanje traganja za novim naučnim istinama o nedovoljno istraživanim događajima i procesima iz prošlosti, mada tu i ne postoji stroga podijeljenost, jer svako naučno istraživanje, bilo čime da je motivirano, zahtijeva sveobuhvatan naučni pristup. Ovdje je riječ o reviziji prošlosti.

Pitanje naučnih potreba za revizijom prošlosti

Postavlja se pitanje kada je nastala (ili od kada je postojala) potreba za revizijom naše prošlosti onakve kakvu nam je ostavila socijalistička historiografija?

Na ovo pitanje se odgovor čekao i gradio oko pedeset godina. Tek kada je nestao sistem u kojem je oblikovana naša historiografija pojavile su se potrebe, i zahtjevi, za revizijom mnogih njenih stajališta. Zašto? Razlozi su dvojaki: jedni su razlozi motivirali naučnike, a drugi kvazinaučnike.

Naime, u sistemu koji je za nama nije postojala izgrađena adekvatna historijska (naučna) kritika? Postojao je samo jedan aspekt kritike: da li je neka historijska interpretacija na liniji po partijskom (misli se na Komunističku partiju Jugoslavije odnosno na Savez komunista Jugoslavije) receptu marksističke historiografije, odnosno da li je po mjeri partijske ideologije?

Veoma indikativan primjer za to su pokušaji nešto kritičnijeg stava prema historiografiji o Narodnooslobodilačkom ratu (NOR-u) i socijalističkoj revoluciji u Bosni i Hercegovini 1941-1945. godine historičara Rasima Hurema na *Savjetovanju o istoriografiji* 1982. godine u Sarajevu, što je izazvalo osporavanje od nekih režimskih historičara toga perioda.³

Ovdje je jasno da su kritičari bili kritizeri, zaduženi partijski aktivisti, te da su u tome polazili više od stavova Partije nego od argumenata nauke. Dakle, nedvojbeno, socijalistička historiografija je bila režimska. Istraživalo se, finansiralo i zaključivalo po mjeri partijske ideologije. Međutim, treba istaći činjenicu da su u oblastima u kojima interes Partije nije bio upitan, pa i u kojima je manje bio upitan, ostvarena veoma značajna istraživanja kojima je podignuta egzaktnost socijalističke historiografije, kako se ona naziva, za ra-

³ Radovi sa ovog skupa objavljeni su 1983. godine u publikaciji *Savjetovanje o istoriografiji Bosne i Hercegovine (1945-1982)*, Sarajevo, 1983.

zliku od građanske koja djeluje u evropskim (građanskim) društvima. Ovdje se prije svega radi o djelima Alojza Benca, Esada Pašalića, Adema Handžića, Hazima Šabanovića, Hamdije Kapidžića i drugih koja nisu zadirala u neke za Partiju osjetljive teme iz 19. i 20. stoljeća: etnonacionalnih odnosa, vjerskih zbivanja i dr.

Sasvim drugi motivi su podsticali kvazinaučnike da revidiraju savremenu prošlost na prostorima bivše Jugoslavije, pa i Bosne i Hercegovine. Opet najviše iz političkih razloga, što je rezultat apsolutne dominacije politike nad naukom, oni su u prepoznatljivo nacionalističkom ruhu, počeli revidirati sve što nije po mjeri nacionalista, najčešće ekstremno-političkih centara moći. A još je Branislav Đurđev upozoravao da su “ojačala nacionalistička stremljenja u našoj historiografiji ...”. “Grozim se kad pomislim kakvu opasnost predstavlja jačanje nacionalizma u ruhu marksizma za razvitak socijalizma ... i s tim u vezi kad zapazim jačanje nacionalističkih skretanja u historiografiji koja sebe smatra marksističkom ...”⁴ Ono što je tada 1982. godine bio slučaj danas je to pojava. Kvazinaučnici, među kojima su najglasniji oni nacionalističke orijentacije, sasvim otvoreno iznose “svoju istinu” o svemu i svačemu, po njima nika da ništa nije valjalo u socijalističkom sistemu i socijalističkoj historiografiji, samo je “njihov” narod bio ugrožen i obespravljen, itd. itd., o čemu svakako treba raspravljati i na šta treba ukazivati, tj. imati kritički pristup kako se ne bi dogodilo da subjektivni pristupi iz bilo kojih pobuda mimo naučnih, postanu superiorni nad objektivnom istinom koja se sporo gradi i afirmiše u nekim oblastima funkcioniranja društava u tranziciji kakvo je i bosanskohercegovačko. Uostalom i uzmicanje pred naučnom neistinom je takođe nedopustivo i vodi historijsku nauku u degradaciju, ali ne samo nju već vuče unazad sve društvene tokove.

Dakle, historiografiji je danas potrebna revizija stanja: preispitivanje onoga što je do sada napisano i razvijena historijska kritika onoga što se danas u okvirima ove nauke u vezi sa predmetom istraživanja istražuje i piše. Ovakva dijagnoza stanja mora biti polazni motiv naučnika za ravizijom prošlosti.

Postavlja se pitanje kako to ostvariti, kako izvršiti uspješnu reviziju bar najvažnijih pitanja savremene bosanskohercegovačke prošlosti, te kako

⁴ Diskusija Branislava Đurđeva, *Savjetovanje o historiografiji Bosne i Hercegovine (1945-1982)*, Sarajevo, 1983, str. 125.

uozbiljiti pristup na ovom poslu u budućim historijskim istraživanjima?

Najvažnije pitanje u svemu tome je pitanje stanja i dostupnosti historijskih izvora u Bosni i Hercegovini i okruženju. Upravo to pitanje je u fokusu promišljanja iznijetih u ovom prilogu.

Ne želeći da glorificiram ulogu izvora u istraživačkom procesu, u odnosu na značaj samog historičara, ipak, moram istaći da su izvori pitanje svih pitanja za historijsku nauku. Ako su izvori sačuvani i dostupni, pitanje njihovog pravilnog razumijevanja i naučne interpretacije će neminovno uslijediti prije ili kasnije. Ako se to i ne dogodi iz bilo kojeg razloga, sasvim je izvjesno da će se u isto ili neko buduće vrijeme, pojaviti neki adekvatan intepretator-istraživač i naučna istina će ugledati svjetlost dana. Ako pak izvora nema onda se mogućnost unošenja subjektivnog, mitskog i hipotetičkog značajno povećava.

Značaj historijskih izvora za naučnu interpretaciju disolutivnih procesa socijalističke Jugoslavije

Naučna potreba za revizijom prošlosti o kojoj je riječ, značajno je posljedica upravo odnosa društva, institucija kulture i nauke pa otuda i historičara i historijske nauke prema stanju historijskih izvora, njihovom istraživanju, zaštiti i korišćenju.

Naime, iako je za sve sudionike briga o historijskim izvorima apsolutno nesporna spoznaja da su oni po mnogim svojim osobenostima nedostatni, još uvijek nisu izgrađeni mehanizmi za poboljšanje stanja: kako na nekoj vrsti sanacije stanja izvora kada je u pitanju vrijeme do kraja 1945. godine, tako i poboljšanja stanja izvora socijalističkog (1945-1990) i postsocijalističkog perioda (1991-2005) na čije se stanje i te kako još uvijek utiče i može uticati.

Pošto sam o osobenostima stanja historijskih izvora, prevashodno arhivske građe, više puta iznosio svoja stajališta koja su i objavljena,⁵ to bih se ovom prilikom više osvrnuo na najnovije izvore tj. one koji su nastali i nastaju u periodu od 1991. godine.

⁵ Između ostalog radi se o radovima: Azem Kožar, "Historijski izvori i historiografija Bosne i Hercegovine", *Prilozi*, br. 29, Sarajevo, 1999, 321-328; Azem Kožar, "Neki aspekti političke indoktrinacije historije i arhivistike u Bosni i Hercegovini", *Zbornik radova Filozofskog fakulteta Tuzla*, br. 5, Tuzla, 2004, 15-28.

Da bi izbjegli sopstvenu odgovornost i stvorili mogućnost za drugačijom (svojom) interpretacijom (izvora) o svojim postupcima, protagonisti događaja 1991-1999. nastojali su da ostave što manje tragova. U pravilu uvijek žrtva nastoje da se spozna cjelovita slika o događaju, dok počinitelji nekog zločina nastoje da se utru (zataškaju) svi tragovi o tome. Takva ponašanja su itekako bila prisutna u vrijeme disolucije socijalističke Jugoslavije (od 1991-1999), i to kod svih protagonista zbivanja posmatrano sa nivoa vladajućih režima u novonastalim zemljama – posebno u Srbiji i Crnoj Gori, Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini. Ovdje se radi o obaveznosti novonastalih država da poštuju odredbe međunarodnih konvencija o zaštiti kulturnih dobara svih vrsta, te o neophodnosti institucionalne organiziranosti mehanizama da se izvori (dokumenti i dokazi svih vrsta) o radu ratnih organa sačuvaju, između ostalog zato što su te obaveze ili naslijedile (preuzele) od prethodne države ili su ih prihvatile prijemom u Ujedinjene nacije. Ovo tim prije što je i prije jugoslavenskog konflikta u njima postojao sistem zaštite kulturnih dobara i u vanrednim (ratnim i drugim) okolnostima.⁶

U toku ratnih zbivanja koja su se odvijala u periodu od 1991. do 1999. godine (počev od teritorija Slovenije, Hrvatske, pa preko Bosne i Hercegovine i na kraju Kosova), postojeći sistem zaštite je drastično narušen od strane oružanih vojnih i paravojnih formacija. Kulturna dobra obilježena u skladu sa odredbama Haške konvencije bila su meta artiljerijskih oruđa i oružja ili su namjerno uništavana miniranjem, spaljivanjem, pljačkom itd. Između ostalog stradale su ogromne količine pokretnih kulturnih dobara (arhivske, bibliotečke i muzejske građe), tj. izvora za historiografiju savremenog doba.⁷

⁶ *Konvencija za zaštitu kulturnih dobara u slučaju oružanog sukoba* (poznata kao Haška konvencija) donijeta je u Hagu 1954. godine čini sve do sada temeljni akt zaštite kulturnih dobara. ("Dodatak Sl. listu FNRJ", br. 4, Beograd, 2. 04. 1956, str. 1-21). Više o zaštiti kulturnih dobara vidi u: Azem Kožar, "Međunarodni i nacionalni sistem zaštite kulturnih dobara u ratnim okolnostima", *Zbornik radova Filozofskog fakulteta Tuzla*, Tuzla, 1997, 19-35; Vladimir Brguljan, *Međunarodni sistem zaštite kulturnih i prirodnih dobara*, Beograd – Zagreb, 1985.

⁷ Samo na prostoru Bosne i Hercegovine stradalo je cca 81.000 metara dužnih arhivske građe i cca 400.000 metara dužnih registraturnog materijala koji su se nalazili van arhiva. Azem Kožar, Ratno stradanje arhivske građe Bosne i Hercegovine, *Sodobni arhivi*, br. 21, Maribor, 1999, 287-292.

Osim ratnog razaranja stradanju kulturnih dobara doprinijela je i neadekvatna briga nadležnih ratnih oragana vlasti, te organa međunarodne zajednice. Aktuelne vlasti nisu posvetile odgovarajuću pažnju zaštiti historijskih izvora o ratnim zbivanjima u ovom periodu uglavnom iz namjere da ne ostanu tragovi o njihovim necivilizacijskim ponašanjima koja su sankcionisana međunarodnim i nacionalnim (državnim) zakonodavstvima kao ratni zločin. Posebno su vodile računa da o tom vidu djelovanja ne nastanu odgovarajući dokumenti, tako da je stanje ove vrste izvora, koju uglavnom podvodimo pod pojam “arhivske građe”, veoma nedostatno. To znači da u djelovanju oficijelnih ratnih organa vlasti, prije svega političke i vojne, nema nikakvih dokumenata ili ih ima veoma malo. Nedostatni su i privredni i drugi fondovi iz tog perioda: rad tvornica oružja i drugog ratnog materijala, rad nevladinih organizacija i sl. Osim toga, gotovo sva ratna produkcija dokumenata, posebno u političkim i vojnim organima, obilježena je nekim stepenom povjerljivosti, što ovu građu izuzima od mogućeg nadzora nadležnih arhiva općeg tipa tj. od neke stručne i društvene kontrole i stavlja je u nadležnost specijaliziranih arhiva koji nisu ni osnovani, itd. Dakle, i pored do rata uhodanog sistema registraturnog poslovanja, u ratnim okolnostima nije došlo do njegove primjene od strane najodgovornijih struktura vlasti. Zato je danas između ostalog teže dokaziva krivica osumnjičenih počinitelaca ratnih zločina, jer su oni kao gospodari rata svakako nastojali da ne ostave pisane tragove o svom djelovanju. Žrtve, pak, nisu mogle da utiču na direktno nastajanje i čuvanje dokumentacije o njihovim stradanjima.⁸

Ni nakon okončanja rata u mnogim sredinama nije došlo do bitnije promjene stanja, jer i postojeće vlasti, koje su uglavnom nastavile politiku svojih prethodnika, strahuju od spoznaje ratne istine. Otuda na ovom planu organi naznačenih država nisu poduzeli odgovarajuće korake da se kompenzira bar dio ratom stradalih izvora, bar na način da se organizirano, od strane struke, uzmu odgovarajuća svjedočenja žrtava rata. To je stručni posao koji treba da obavljaju arhivi ili historijski instituti. Razumljivo, i kod prikupljanja i korištenja te vrste historijskih izvora postoje brojni zahtjevi i ograničenja, sve sa ciljem da korištenje ovih dokumenata ne poluča negativne efekte po ličnu

⁸ Branka Prpa, “Stvaranje arhivskih fondova pri arhivskim ustanovama zemalja Jugoslavije za period jugoslavenskog rata 1991-1999. u konceptu oralne istorije”, *Dijalog povijesničara – historičara*, br. 7, Zagreb, 2003, 19-23.

sigurnost ljudi, tj. ne dovede u pitanje ljudska prava i slobode. Međutim, i pored svega toga prikupljanje i korištenje ovih dokumenata je način da se obnovi dokumentaciona osnova o ratnim zbivanjima i tako onemogućiti zataškavanje historijske istine.⁹

Ni međunarodna zajednica nije prepoznala potpuni značaj ovog pitanja. U Bosni i Hercegovini je tek od 1993. godine počela pokazivati interes za primjenu međunarodnih konvencija o kulturnim dobrima. Zatim, ni nakon rata nije uspjela da se ovo pitanje adekvatno uredi u novonastajućim pravnim propisima. Ono nije ni uvjet za prijem zemalja bivše socijalističke Jugoslavije u Evropsku uniju. Ipak, u novije vrijeme, Evropska unija u izvještajima svojih eksperata,¹⁰ ukazuje na neophodnost izgradnje odgovarajuće kulturne i naučne politike svake zemlje. Zaštita kulturnih dobara bi u tome morala imati odgovarajuće mjesto i značaj.

Ovakav odnos države(a) i međunarodne zajednice vodi marginalizaciji i improvizaciji pitanja koja doprinose organiziranoj i institucionaliziranoj brizi o kulturnim dobrima, tj. o dokumentacionoj osnovi minulog rata. Time se otežava, pa i onemogućava, sveobuhvatna znanstvena spoznaja, Jer, umjesto stručnog i znanstvenog pristupa izučavanju nacionalizma kao jednog od generatora konflikta među jugoslavenskim narodima, zataškavanjem pravih uzroka, pažnja se usmjerava na efemerne posljedične probleme, što u krajnjem vodi pogrešnom dijagnosticanju stanja. Nezamislivo je i naučno neobjašnjivo da se o ovim događajima prosuđuje na bazi izjava nekih novinara u mas-medijima, političara – nerijetko ljudi niskog nivoa znanja i sumnjivog ponašanja, a da istovremeno nedostaju naredbe komandanata, odluke vojnih i državnih ratnih organa i sve drugo što predstavlja historijski izvor prve ruke. Otuda institucije kulture i nauke treba da postave svoje imperATIVE pred državu(e) i

⁹ *Isto.* U toku i nakon rata mnoge nevladine organizacije, udruženja građana i dr. prikupili su brojna svjedočenja sudionika rata – posebno od prognanika i žrtava rata. Iako je time donekle upotpunjen nedostatak arhivske građe, ovo nije niti po obimu niti po sadržaju sve ono što ova vrsta izvora može da pruži.

¹⁰ Takav je ekspertni izvještaj pod nazivom: *Kulturna politika u Bosni i Hercegovini*, od 10. septembra 2002. godine. Između ostalog u ovom izvještaju na str. 7 stoji: “Razvoj naslijeđa: Da li su pravni propisi za zaštitu spomenika i kulturnog naslijeđa odgovarajući i kakva je njihova primjena? Da li se poštuju međunarodne konvencije? Da li postoje sistemi stimulacije javnog i privatnog finansiranja naslijeđa?”

pred međunarodnu zajednicu, u cilju zaštite postojećih i nastanka novih izvora saznanja o ratnom konfliktu 1991-1996, a sve u duhu standarda struke i nauke uopće.

Zaključak

Zataškavanje (prikrivanje) historijske istine zbog “viših interesa” svoje partije, svoje nacije i svoje političke opcije, jedan je od značajnih uzroka ratnih konflikata među jugoslavenskim narodima u periodu 1991-1999. godine. U vrijeme socijalističke Jugoslavije takav pristup je, u određenoj mjeri, bio determiniran od vodstva Komunističke partije Jugoslavije (Saveza komunista Jugoslavije) iako je ono nominalno osuđivalo korišćenje konflikta u rješavanju sporova u jugoslavenskom društvu. Te svoje stavove Partija je provodila i preko institucija kulture i nauke, a što je ostavilo traga na njihove ukupne stručne i naučne rezultate.

U vrijeme disolucije socijalističke Jugoslavije nacionalističke civilne i vojne strukture poduzele su mnoge aktivnosti da ne ostanu pisani tragovi o njihovim postupcima. I nakon rata njihovom “zaslugom” nisu uređeni nacionalni sistemi zaštite kulturnih dobara (kao izvora saznanja) kompatibilni sa međunarodnim propisima. Ovi novi oblici zataškavanja historijske istine prerasli su u “zatvorene nacionalne sisteme”, direktno i apsolutno suprotstavljene potrebi da se dođe do naučne spoznaje o ratnim i drugim disolutivnim zbivanjima. Ni međunarodna zajednica (UNESCO, Evropska unija i dr.) nije još uvijek uočila svu težinu takvih postupaka za mogućnost spoznaje naučne istine, kako sa aspekta historiografije tako i niza drugih naučnih disciplina. Na taj način se, svjesnim ili nesvjesnim postupcima, sužava mogućnost spoznaje historijske istine o uzrocima južnoslavenskih konflikata i time doprinosi produžavanju postojećih i nastajanju novih konflikata sa sve pogubnijim posljedicama. Sve to u osnovi znači da je stvaranje odgovarajućih pretpostavki za naučnom revizijom prošlosti iz perioda disolucije socijalističke Jugoslavije veoma složeno pitanje, posebno zbog toga što je ono zbog relativno male vremenske distance, u praksi više političko nego naučno pitanje. Ipak, činjenica da je to još uvijek “živo” pitanje, tj. da se još uvijek može kompenzirati, prikupiti i sačuvati od uništenja, značajan dio primarnih historijskih izvora, prije svih arhivske građe, treba da mobilizirajuće djeluje na sve progresivne snage u nauci i društvu

uopće da se na ovom planu urgentno pristupi izradi i realizaciji konkretnih naučnih projekata historiografskog i multidisciplinarnog karaktera.

SUMMARY

ABOUT SOME FACETS AND POSSIBILITIES OF CONTEMPORARY BOSNIA-HERZEGOVINA'S PAST REVISION

Cover-up (concealment) of the historic truth for the sake of “higher interests” of own party, nation, political option, is one of the most important root-causes for the war conflicts among the Yugoslav peoples in the period 1991-1999. In the days of the Socialist Yugoslavia such an approach was, in certain amount, was determined by the Yugoslavia's Communist Party leadership (Union of Yugoslavia's Communists) even though it rated it to be condemned in conflict resolution in the Yugoslav society. Also, the Party conducted these premises through the institutions of culture and science, all of which left trace on their overall vocational and scientific results.

At the time of dissolution of the socialist Yugoslavia, the nationalistic civil and military structures undertook a number of activities in order to wipe out the written evidence about their practice. After the war, their “merit” was not to have in place the national systems of protection of the culture pieces assorted (as the reference point), compatible with the international regulations. These new modes of cover-up of the historical truth are being transformed into the “enclosed national systems”, directly and absolutely confronted to the need of obtaining the scientific perception regarding the war and other dissolution occurrences. Even the international community (UNESCO, European Union, etc.) have not recognized the full weight of these acts to the possibility of finding out the scientific truth, in the sphere of historiography and other scientific disciplines. By doing so, advisedly or not, narrows down the possibility of finding the scientific truth about the causes of South Slavic conflicts, contributing to resumption of existing and emanating of the new conflicts with even more pernicious consequences. Basically, all of these means that the creation of the certain presumptions to revise scientifically the past - the period of the socialistic Yugoslavia dissolution is a very complex issue, not to

mention the relatively short time span, making this matter more political and less scientific issue. Nevertheless, the fact that this is still the “hot cookie”, i.e. it still might be compensated, collected and preserved from destruction, the significant portion of the primary historic sources, above all the archival material, should have the mobilizing effect on all the progressive forces in the science and society in general, to urgently start with making and realization of the concrete scientific projects of historiographical and multidisciplinary character.

(Translated by author)

Izet Šabotić

POTREBA REVALORIZACIJE HISTORIJSKIH IZVORA SOCIJALISTIČKOG PERIODA

Uvod

U ovom radu ćemo iznijeti neke osnovne naznake problematike vrednovanja arhivske građe socijalističkog perioda (1945-1990), kao značajnog izvora za historijska i druga naučna istraživanja. Upravo od procjene vrijednosti dokumentarne građe zavisit će koji će to dokazi ili koje će to činjenice poslužiti u historijskom istraživanju za rekonstrukciju događaja iz prošlosti. Stoga i rekonstrukcija prošlosti u velikoj mjeri zavisit će od činjenice kako je vrednovana arhivska građa, odnosno, šta to stvaraoci i arhivisti ostavljaju historičarima i drugim naučnicima kao historijski izvor.

Bosanskohercegovačka arhivistička teorija i praksa vrednovanja arhivske građe, za razliku od susjednih i drugih evropskih država, nema dugu tradiciju. I ovaj proces započinje tek nakon Drugog svjetskog rata osnivanjem prvih arhivskih institucija.¹ Stoga arhivska građa nastala u vremenu do 1945. godine, nije imala adekvatnu zaštitu, već se neorganizovano i stihijski čuvala. U takvom odnosu nepostojanja institucionalne brige, za ovom vrstom pisanog kulturnog blaga, nestale su ogromne količine ove vrijedne pisane baštine, što u dobroj mjeri reducira i mogućnost relevantnog izučavanja naše prošlosti.

Međutim, ni nakon osnivanja prvih arhivskih institucija, na planu zaštite i vrednovanja arhivske građe u Bosni i Hercegovini, iako je bilo pokušaja, sve

¹ Arhiv Bosne i Hercegovine osnovan je 1947. godine, kao prva arhivska ustanova, a potom su osnovani i drugi arhivi (Istorijski arhiv Sarajevo (1948), Arhiv Bosanske Krajine Banjaluka (1953), Arhiv Hercegovine Mostar (1954), Arhiv Tuzla (1954), Arhiv Srednje Bosne Travnik (1954), Arhiv Doboj (1954), Arhiv Foča (1981) i Arhiv Bihać (1982).

do sedamdesetih godina prošlog stoljeća ništa se značajnije nije promijenilo. Otuda i brojni propusti i problemi koji su prisutni u segmentu vrednovanja arhivske građe, koji su višeslojni i obimni i nose sa sobom veliki broj dilema i otvorenih pitanja. Ovo je posebno karakteristično kada je riječ o arhivskoj građi socijalističkog perioda. Danas je to najobimnija građa koja se čuva u arhivskim ustanovama i registraturama i čini važan historijski izvor za proučavanje ovog historijskog perioda. Praksa pokazuje, da je na planu vrednovanja ove vrste arhivske građe bilo puno propusta. Oni se ogledaju prije svega u činjenici neadekvatne valorizacije ove vrste građe, zasnovane na subjektivnim i politološko-ideološkim stajalištima i principima. Zbog takvog vrednovanja arhivske građe znatno je otežan proces istraživanja događaja i pisanja historije ovog perioda. On je nepotpun i necjelovit. Zato ovim prilogom želim ukazati na neke osnovne naznake vrednovanja arhivske građe socijalističkog perioda i istaći njen značaj u procesu korištenja u naučne svrhe, te potrebe njenog revaloriziranja.

Vrednovanje arhivske građe socijalističkog perioda (bosanskohercegovačko iskustvo)

Problematika vrednovanja arhivske građe predstavlja jedno od najsloženijih i najstručnijih pitanja arhivske službe općenito. Sva kulturna dobra, u koja spada i arhivska građa kao pokretno kulturno dobro, predstavljaju neponovljiva svjedočanstva prošlosti, koja kao historijski izvor otkrivaju naučnu istinu, interpretiraju i definiraju stvarnost prošlosti. U njima se nalaze originalne ideje, misli, događaji, objekti i ostalo, o kojima će svaka naredna generacija imati svoja shvaćanja i tumačenja u procesu njihovog korištenja radi crpljenja određenih saznanja.² Veliki značaj za sve ovo ima arhivska građa, pa je stoga jako bitno za struku i nauku, za narod i državu, za kolektiv i pojedinca, da arhivska građa bude cjelovita, kako bi pružila realniju sliku ukupnog stanja odnosa i događanja određene zajednice i društva u cjelini u prošlosti. Zato je shvaćanje značaja vrednovanja arhivske građe kao historijskog izvora i pokretnog kulturnog dobra od ogromne važnosti. Ovo pitanje u bosanskohercegovačkoj teoriji i praksi ima svoje specifičnosti. Arhivska služba, arhivisti, a nešto manje historičari u Bosni i Hercegovini su se u posljednjih nekoliko decenija

² Azem Kožar, *Arhivistika u teoriji i praksi*, knj. 2, Tuzla, 2005., str. 181.

bavili problematikom valorizacije i kategorizacije arhivske građe. Najpotpuniji rezultati postignuti su u početnoj fazi otvaranja ovog problema, izradom *Orijentacionih lista kategorija registraturne građe sa rokovima čuvanja*.³ Ove orijentacione liste kategorija registraturne građe trebale su poslužiti kao osnov za izradu granskih-resorskih lista, gdje bi se putem utvrđene metodologije i ekspertize sadržaja dokumenata, utvrdila historijska vrijednost svakom dokumentu kao potencijalnom historijskom izvoru.

Ono što nude dostupne činjenice, ukazuje da se procesu vrednovanja arhivske građe socijalističkog perioda nije pristupalo na adekvatan i stručan način. U procesu vrednovanja ove arhivske građe nije bilo sistematičnosti, studioznog stručnog rada, uključivanja najstručnijih lica i slično, već se vrednovanju pristupalo površno, šablonski, bez dubljega zalaženja u suštinu problema, bez primjene jasnih načela i kriterija vrednovanja i dublje analize ove problematike. Tako da su navedene orijentacione liste kao pomagala u procesu obezbjeđenja historijskih izvora u svojoj strukturi sadržavale previše ideoloških i subjektivnih momenata, jer su produkt vremena koje je sa sobom nosilo takve elemente. Takve liste su urađene za nekoliko važnih oblasti ljudskog djelovanja: pravosuđe, privreda, društveno-političke organizacije, te druge društvene službe (obrazovanje, zdravstvo, kultura i slično) i trebale su da posluže samo kao dobra osnova za izradu granskih lista kategorija u kojima bi se pojedinačno procjenjivala vrijednost svakoj vrsti dokumenata i tako bliže odredila njihova historijska vrijednost. Međutim, do toga u praksi nije došlo i one su onako kako su urađene u prvobitnoj verziji našle široku primjenu u našoj arhivskoj praksi.

Bitan nedostatak ovakvih lista kategorija sadržan je u činjenici da iste nisu odgovorile na osnovna pitanja iz sfere problematike vrednovanja, a koja se odnose na: svrhu i cilj vrednovanja, metodologiju i primjenu osnovnih načela i kriterija vrednovanja. One nisu na adekvatan način davale odgovor, šta sve treba vrednovati, odabrati i sačuvati, a šta izlučiti i uništiti, kako bi konačan rezultat bio optimalna količina podataka i informacija o prošlosti.⁴ Očito da kod izrade orijentacionih lista kategorija nije bilo funkcionalne analize stvaraoa i njihove građe, niti primjene objektivnih stručnih načela i kriterija vred-

³ *Kancelarijsko poslovanje u svjetlu arhivskih propisa (priručnik)*, Sarajevo, 1976.

⁴ Azem Kožar, *Arhivistika u teoriji i praksi knjiga 2*. str. 184.

novaja poput onih koja su našla primjenu u praksi arhivske struke, a to su: sadržajna analiza građe, vrijeme nastanka građe, značaj stvaraoca fonda, reprezentativnost, ponovljivost podataka, dubletnost, stepen sačuvanosti, obim građe, vanjske osobine građe i slično. Ovo su samo neki od bitnih kriterija i načela, koji su se primjenjivali u arhivskoj praksi na prostoru bivše države. Ovo potvrđuju brojni primjeri u korištenim listama, a navedeno se najbolje može ilustrovati kroz analizu orijentacione liste društveno-političkih organizacija socijalističkog perioda, gdje je cjelokupna dokumentacija koja se odnosi na konferencije, plenuma, skupštine, komitete, sekretarijate, predsjedništva, izvršne odbore, vijeća, zborovanja, savjetovanja, političke škole, seminare, kurseve, komisije i druga stalna i povremena tijela, više i niže organe i organizacije označena kao trajna dokumentacija, odnosno kao historijski izvor. Ovakvi primjeri vrednovanja su zabilježeni i u svim drugim oblastima. Ne treba posebno isticati koliko su navedeni dokumenti opterećeni nebitnim, nekorisnim i subjektivnim činjenicama, duplikatima i sličnim dokumentima bez bilo kakve historijske vrijednosti. Stoga, opća je karakteristika da danas fondovi ove provenijencije sadrže jako obimnu građu, sa velikim brojem suvišnih informacija, što predstavlja otežavajući faktor u istraživačkom radu.

Druga bitna karakteristika ovako obimnih fondova je njihova necjelovitost. Naime, prisutna je činjenica da u fondovima nema one dokumentacije koja po prirodi stvari i po porijeklu treba da bude sastavni dio fonda, a odnosi se na značajne pojave, događaje i pojedince iz navedenog perioda. Očito da je ova vrsta građe doživjela neprirodnu selekciju, vjerovatno iz razloga što neke činjenice nisu odgovarale političkim okolnostima i pojedincima u vremenu u kojem su nastajale. Neka saznanja upućuju da je dio važnih dokumenata otuđen smišljeno od strane pojedinaca iz razloga sprečavanja kompromitovanja Partije (KPJ) i samih pojedinaca. Na ovaj način veliki broj fondova je reduciran i znatno osiromašen. Posebno pitanje i problem predstavlja arhivska građa koja je u prethodnom sistemu označena kao: strogo povjerljiva, povjerljiva i državna tajna, a odnosi se na iznimno važne društvene i historijske procese i događaje bez kojih je rekonstrukcija događaja iz socijalističkog perioda nepotpuna. Ova vrsta dokumentacije je bila privilegija pojedinaca, a ne nadležnih institucija i stručne i naučne javnosti, i u ovisnosti od njihovog subjektivnog suda i politološko-ideološkog osjećaja ista je tretirana i uništavana kao strogo povjerljiva ili povjerljiva dokumentacija, bez znanja stručnih institucija, te je na

ovaj način značajan broj fondova oštećen i znatno reduciran. Ovakav pristup vrednovanju arhivske građe, kao nezamjenljivog historijskog izvora, sproveden je kod velikog broja fondova socijalističkog perioda. Ovom prilikom ću navesti neke važnije fondove pohranjene u arhivima Bosne i Hercegovine, za čijim je korištenjem pokazan veliki interes od strane historičara i drugih istraživača, a gdje valorizacija značajno utiče na konačan tok historijskog istraživanja. Među značajnijim fondovima istakao bih slijedeće:

- Skupština SR Bosne i Hercegovine (1946-1964);
- Prezidijum NS NR Bosne i Hercegovine;
- Zemaljska uprava narodnih dobara (ZUND) za BiH (1945-1946);
- Predsjedništvo vlade NR BiH, Odsjek za upravu narodnih dobara (1946-1947);
- Vlada NR (1945-1953) opći spisi;
- Komisija za konfiskacije pri Predsjedništvu Narodne skupštine BiH (1946);
- Državni sekretarijat za poslove narodne privrede NR BiH (1948-1956);
- Ministarstvo finansija NR BiH (1945-1953);
- Ministarstvo za nauku i kulturu (1950-1951);
- Ministarstvo narodnog zdravlja (1945-1947);
- Ministarstvo poljoprivrede i stočarstva NR BiH (1945-1947);
- Ministarstvo poljoprivrede BiH (1947-1951.);
- Republički odbor Socijalističkog saveza radnog naroda Bosne i Hercegovine-Sarajevo (1945-1953);
- Centralni komitet Saveza socijalističke omladine Bosne i Hercegovine-Sarajevo (1945-1964);
- Glavni odbor Saveza sindikata Jugoslavije za Bosnu i Hercegovinu-Sarajevo (1945-1965);
- Odjeljenje za agrarnu reformu i kolonizaciju (ARIK) (1945-1956);
- Komisija za agrar - arondacija zemlje za formiranje poljoprivrednih dobara (1946-1957);
- Republički sekretarijat za finansije SR BiH (1946-1989);
- Republička uprava za imovinsko pravne poslove BiH (1956-1988);⁵
- Oblasni narodni odbori (1948-1953);
- Okružni narodni odbori (1945-1948);

⁵ *Arhivski fondovi i zbirke u SFRJ*, SR Bosna i Hercegovina, Beograd, 1981, str. 33-49.

- Sreski i mjesni narodni odbori (1945-1953);
- Okružna uprava narodnih odbora (1945-1953);
- Skupštine opština (1945-1975).⁶

Navedeni fondovi, kao i drugi fondovi socijalističkog perioda opterećeni su prevelikim brojem za nauku nekorisnih informacija s jedne strane, a s druge strane nedostatkom relevantnih informacija neophodnih za istraživački proces.

Riječ je o fondovima koji se odnose na iznimno značajne pojave i procese socijalističkog perioda i za istim je pokazan veliki interes od strane istraživača. Ovi fondovi između ostalog sadrže jako značajne podatke vezane za sve procese i događaje iz socijalističkog perioda kao što su: vlasničke promjene nakon 1945. godine, teritorijalno-administrativno uređenje, privredna i društvena kretanja u Bosni i Hercegovini, agrarna problematika, industrijalizacija zemlje, petogodišnji plan, sukob sa Informbiroom, ustavne promjene i drugo.

Analizom strukture jednog broja korištenih fondova, došlo se do zaključka, da jedan veliki broj spisa iz ovih fondova nema nikakvu pravnu validnost, jer dio istih uglavnom predstavlja dijelove predmeta, koji se sastoje od kopija, a nekad samo od koncepta rješenja, što ne može predstavljati validan i interesantan izvor za korištenje. Ovo se posebno odnosi na arhivske fondove koji su nastali u periodu 1945-1953. godine. Spisi iz ovog perioda su nekompletni, loše povezani u pomoćnim evidencijskim knjigama i pisani su na nekvalitetnom papiru. Zbog nečitkog rukopisa ili lošeg indiga teško su čitljivi.⁷ Arhivski spisi – historijski izvori nastali u periodu 1945-1953. godine, odraz su između ostalog i neuređenosti kancelarijskog i arhivskog poslovanja, ali i sveopšteg siromaštva u zemlji. Spisi iz kasnijeg perioda su bolje sistematizirani, u istim su jasno vidljiva određena poglavlja, razredi i cjeline, odlagani su u namjenske arhivske jedinice, gdje je vršeno povezivanje ili se u omotima nalaze kompletni predmeti, što olakšava rad istraživačima.⁸

⁶ Ovu vrstu fondova posjeduju svi bosanskohercegovački arhivi i ona predstavlja najobimniju građu pohranjenu u arhivima.

⁷ Mina Kujović, "Transformacija vlasništva nakon 1945. godine u fondovima Arhiva Bosne i Hercegovine", *Glasnik DAR BiH*, br. 35, Sarajevo 2000, str. 85.

⁸ Isto, str. 85.

Potreba provođenja procesa revalorizacije arhivske građe socijalističkog perioda

Kako bi se postojeće stanje historijskih izvora socijalističkog perioda poboljšalo, neophodna je revalorizacija sadržaja ovih fondova. To je proces koji podrazumijeva novo vrednovanje arhivske građe socijalsitičkog perioda, zasnovano na jasnim stručnim i naučnim načelima i kriterijima. No, to je jako obiman, stručan i odgovoran posao. On prije svega obuhvata detaljan pregled i analizu fondova, njihovo "čišćenje" od nepotrebnih i opterećujućih spisa (duplikata, multiplikata i sl.), izgradnju jasnog sistema strukture fonda i potpunih evidencija, te objektivno vrednovanje arhivske građe, kako bi fondovi bili funkcionalni i prihvatljivi za istraživače. Takav proces treba da pomogne u stvaranju realnijih osnova za obezbjeđenje relevantnih historijskih izvora. Jer, bez revalorizacije arhivske građe, odnosno historijskih izvora, ne može biti ni valjane revizije prošlosti socijalističkog perioda.

Proces revalorizacije podrazumijeva prije svega dodatno vrednovanje, a osnovni cilj sastoji se u potrebi određivanja istinske historijsko-naučne vrijednosti. Riječ je o poslu koji traži jasnu metodologiju rada te uključivanje najboljih stručnjaka u realizaciji istih. Za valjano provođenje ovog procesa, neophodno je dobro poznavanje strukture građe fondova po oblastima, jer bez poznavanja strukture građe nemoguća je procjena vrijednosti dokumenata, te izrada valjanih granskih lista kategorija. Za ovaj proces radile bi se pozitivne liste, tj. one koje tretiraju isključivo arhivsku građu, odnosno historijske izvore. U procesu revizije i revalorizacije arhivske građe i izrade novih lista kategorija, potrebno je predvidjeti potrebu obnavljanja fondova onom građom koja iz raznih razloga nije našla svoje mjesto u ranijoj strukturi fonda. Za tu svrhu neophodno je insistirati na pristupu arhivskoj građi koja je u socijalističkom periodu označavana oznakama povjerljivo, strogo povjerljivo i državna tajna. Ova građa treba u procesu revalorizacije imati poseban tretman, u pogledu detaljnog kritičkog sagledavanja, analiziranja te vrednovanja iste u skladu sa utvrđenim načelima i kriterijima. Za ovaj proces od posebnog je značaja uključivanje istraživača-historičara, što nije bila do sada praksa, koji imaju sa naučnog aspekta najbolje spoznaje i iskustvo o tome koja to dokumentacija nosi, odnosno sadrži u sebi validne informacije neophodne za proučavanje prošlosti. Izrada novih pozitivnih lista kategorija je samo jedan od zadataka. Drugi dio zadatka odvijao bi se neposredno u arhivskim ustanovama i uglav-

nom je praktične naravi a odnosi se na dodatno odabiranje arhivske građe i pravljenje nove strukture fonda. Fondovi trebaju biti pregledni, jasno i dobro strukturirani, te praktični i jednostavni za korištenje. Po okončanju procesa vrednovanja i obrade arhivske građe, potrebno je sačiniti nove evidencije, tj. inventare u skladu sa standardima arhivske teorije i prakse, koji bi predstavljali istinsko pomagalo istraživačima. Iste je potrebno uraditi i u elektronskom obliku radi lakšeg i jednostavnijeg korištenja.

Proces revalorizacije arhivske građe socijalističkog perioda, kao izuzetno složenog procesa, pored stručnih i kadrovskih potencijala te neophodnog vremena za njegovu provedbu, zahtijeva i određena materijalna sredstva, koja arhivske ustanove nemaju, pa je stoga neophodno uključivanje šire društvene zajednice, odnosno države u realizaciji tih poslova. Proces revalorizacije, kao stručan i zahtjevan posao, zahtijeva maksimalan angažman svih sudionika, ukoliko želimo ostvariti cilj. Cilj je otkloniti nedostatke i osloboditi se subjektivnog i politološko-ideološkog vrednovanja arhivske građe socijalističkog perioda, a kako bi se dobili validni primarni izvori neophodni za proučavanje događaja i pojava iz socijalističkog perioda. To je zajednička potreba struke i nauke. Ukoliko bude postojala saradnja struke i nauke, te podrška države, cilj će biti ostvarljiv.

Zaključna razmatranja

Revizija i revalorizacija arhivske građe socijalističkog perioda podrazumijeva ponovnu objektivnu historijsku ocjenu dokumenata. To je proces koji treba da pomogne u realnom i naučno utemeljenom sagledavanju prošlosti, jer ranije politološko-ideološko i subjektivno vrednovanje arhivske građe u velikoj mjeri je otežavalo rad istraživačima, dajući im nepotpune činjenice, na osnovu kojih nije bilo moguće napraviti potpunu i objektivnu rekonstrukciju događaja iz prošlosti. To je proces u koji se trebaju uključiti i struka i nauka, odnosno arhivistika i historigrafija. Svaka na svoj način treba da daju doprinos revalorizaciji postojećih historijskih izvora socijalističkog perioda. Nauka da ukaže na konkretne propuste i manjkavosti dosadašnjeg vrednovanja arhivske građe i da se uključi u neposredan proces vrednovanja arhivske građe. Struka da provede proces revalorizacije arhivske građe socijalističkog perioda u skladu sa utvrđenim kriterijima i načelima arhivske teorije i prakse. Samo tako možemo imati potpune i funkcionalne arhivske fondove neophodne za

potrebe historiografije i drugih naučnih disciplina. Stoga, vjerujemo da revizija prošlosti za kojom ima potrebe, bez provedene revizije arhivskih fondova i revalorizacije arhivske građe socijalističkog perioda, ne može biti potpuna. Nadam se da su toga svjesni i naučnici-istraživači i arhivisti. To je njihov zajednički zadatak i u ovisnosti od njegove realizacije u dobroj mjeri zavisit će potpunost historijskog istraživanja procesa i događaja socijalističkog perioda.

SUMMARY

THE NEED TO REEVALUATE HISTORICAL SOURCES FROM THE SOCIALIST PERIOD

The author comments on the correlation between the revision of archival collections, the reevaluation of archival documents from the socialist period, and new interpretations of past events. Revising archival collections should help make it possible to conduct a realistic and scientifically-based study of the past. This was impossible in the past because political-ideological and subjective assessments of historical documents compromised the work of researchers, who were given incomplete information and thus could not construct objective accounts of past events.

Fedžad Forto

STAMBENA POLITIKA U SARAJEVU 1945.

Stambena politika koju je provodio Gradski narodni odbor u Sarajevu u vremenu nakon oslobođenja zaslužuje poseban osvrt. Za nju je od 24. juna 1945. godine, nakon što je to bila briga vojnih vlasti, bio zadužen Stambeni odsjek, koji je djelovao u okviru Odjeljenja za socijalnu politiku. Teško je pronaći prave riječi da se opiše haos stvoren u gradu stambenom politikom. Uvidom u građu koja se odnosi na raspodjelu stambenog fonda u gradu daje za pravo da se zaključi da je svjestan i nesvjestan cilj bio da se preraspodjelom stambenog fonda istovremeno isprave nepravde koje je nanio režim Nezavisne Države Hrvatske (NDH), kazne saradnici okupatora i kvislinzi, građanska klasa liši njene imovine i proletarizira, nagrade zaslužni pripadnici Narodno-oslobodilačkog pokreta (NOP-a), riješe socijalni problemi, smjeste izbjeglice, ali i da adekvatan smještaj nađu pripadnici “nove klase” o kojoj je kasnije pisao Milovan Đilas. Nered koji je tada stvoren na ovom polju otvorio je brojne probleme iz pitanja svojinskih odnosa koji ni do danas nisu riješeni i pitanje je da li će ikada svi oštećeni i njihovi nasljednici dobiti bar simboličnu satisfakciju.

Ono malo sarajevskih Židova što su se tokom rata krili po gradu pod lažnim imenima ili su se vraćali iz logora imali su velike probleme da se vrate u svoje stanove. Osim činjenice da je tako važno pitanje rješavao organ uprave, a ne sud, vidi se da su mnoge odluke donošene u žurbi, sa veoma kratkim rokovima za iseljenje, ali i useljenje. Dobitnici su u dokumentaciji oslovljavani kao drugovi, a gubitnici čašćavani kao građani ili, još gore, gospodin ili gospođa. Dokumenta svjedoče o tome da se oštećeni često nisu mirili sa odlukama o iseljenju, već su ulagali žalbe ili su se suprotstavljali deložacijama pa je morala intervenirati i milicija. Sa druge strane, milicija je u više navrata intervenirala

i u slučajevima kada su pojedinci bespravno useljavali u prazne stanove. U nekim slučajevima su vlasti ispravljale očigledne nepravde i djelovale u skladu s propisima, ali u drugim su kršile propise koje su same donijele. Naročita meta “nove klase”, oficira Jugoslavenske armije (JA), Odjeljenja za zaštitu naroda (OZN-e), partijskih kadrova i sličnih bili su stanovi u centralnim, elitnim dijelovima grada. Poseban problem predstavlja dodjela sustanara, te je u jednom stanu znalo živjeti i više porodica, a u nekim slučajevima su kao sustanari spajani samci i samice. Kao djelomično opravdanje za postupke stambenih vlasti treba istaknuti veliki pritisak kojem su bile izložene zbog potreba vojske, OZN-e, državnih službenika, povratka izbjeglica, potreba velikih preduzeća.¹ Veliki pritisak su stvarali i bivši borci koju su samovoljno ušli u stanove koje su napustili ustaše, Nijemci ili drugi bjegunci, a koji su prije rata većinom pripadali Židovima. Vlasti u ovom periodu nisu bile spremne da takve pojedince na silu izbace iz zauzetih stanova, a mjere uvjeravanja su bile neučinkovite.²

Zakonska regulativa

Za potvrdu svih ovih teza potrebno je citirati same izvore. Zakonsko reguliranje ovog pitanja najprije je uređeno *Uredbom o privremenom reguliranju najamnine i otkazu stanova i poslovnih prostora* koju je donio bosanskohercegovački ministar socijalne politike Novak Mastilović.³ Najspornija odredba ove

¹ Npr.: Željeznička uprava Sarajevo traži pomoć i savjet jednog šireg foruma i za 5. septembar saziva konferenciju kojoj prisustvuju predstavnici Ministarstva socijalne politike, Gradskog narodnog odbora, sindikalnih podružnica pri željeznicama i odbora Narodno-oslobodilačkog fronta (NOF-a) pri željeznicama. Uprava se žali na velike poteškoće oko smještaja svojih službenika koji dolaze u Sarajevo iz JA, kao izbjeglice iz Srbije ili su premješteni po potrebi službe. Mnogi službenici nemaju na raspolaganju više od jedne prostorije, gdje se spava i ujedno obavljaju svi dnevni poslovi. Zato se službenici u takvim stanovima ne mogu naspavati i odmoriti poslije noćne službe te na rad dolaze neodmoreni i neispavani, a negativne posljedice se u službi osjećaju u jačoj mjeri. Još je gora situacija kod službenika koji nemaju nikakvog stana ili žive s nekim u zajednici. u: Istarski arhiv Sarajevo (IAS), fond: Narodni odbor grada Sarajeva (NO grada Sarajeva), kutija (kut.) 50/1945., opšti spisi 4408-6656, sign. 4735/45.

² Robert Donia, *Sarajevo: biografija grada*, Institut za istoriju u Sarajevu, Sarajevo, 2006, str. 239.

³ *Službeni list Federalne BiH*, br. 3, Sarajevo, 4. jula 1945.

uredbe, kojom je legalizirano prinudno sustanarstvo, bio je član 13. koji stambenim vlastima daje pravo da u nedostatku praznih stanova za smještaj lica bez stana mogu oduzeti od dosadašnjih uživalaca jedan dio prostorija, vodeći računa o stvarnoj mogućnosti diobe stana, broju članova porodice i zanimanju uživalaca stanova. Dalje se u članu 14. za sporove usljed oduzimanja stana i smještaja lica bez stana nadležnost daje mjesnim narodnim odborima.

Daljnje instrukcije je gradska vlast dobila od Mjesnog komiteta Komunističke partije Jugoslavije (MK KPJ) Sarajevo, koji na sastanku od 17. do 20. maja donosi zaključak da se izradi poseban stambeni referat pri Gradskom odboru, te da se takvi referati prikupe i po rejonima. "Prikupiti podatke, statistike stanova. To pitanje treba riješiti u sporazumu sa Komandom grada. Stambeno pitanje će postepeno preći isključivo u kompetencije Gradskog narodnog odbora". Na istom sastanku, MK KPJ Sarajevo zaključuje da je stambeno pitanje krupan problem, jer nije riješeno kako i pod čiju kompetenciju spada pitanje napuštenih stanova. Dalje se konstatira da nema potrebne koordinacije ni sa Komandom grada ni sa OZN-om.⁴

Zatim je GNO Sarajevo - Stambeni odsjek dao rok narodnim odborima svoja četiri reiona da prijave stanove i stambene prostorije, dok ih je nakon isteka roka krajem augusta zadužio da pristupe sređivanju pripremljenih obrazaca i upute ih ovom odsjeku. Izvještaj o broju stambenih prostorija trebalo je srediti po ulicama i kućnim brojevima radi ustanovljavanja od kojih kuća nisu primljeni izvještaji. Pošto je ovaj posao bio veoma obiman, naloženo je da se prvo srede "veće i glavnije ulice" i da se ovom odsjeku dostavljaju izvještaji kako koja ulica bude gotova.⁵

O popisu stanova raspravljalo se na sjednici Izvršnog odbora GNO Sarajevo 10. augusta i "zbog što bržeg sređivanja", zaključeno je da se u Stambenom odsjeku na osam dana prekinu svi drugi poslovi kako bi se u tom roku mogao izvršiti popis svih stanova u gradu. Prihvaćen je prijedlog da se Stambenom odsjeku dodijeli jedno lice koje poznaje organizaciju tog posla i

⁴ Zapisnik sa sastanka MK KPJ Sarajevo 17-20. maja 1945, IAS Fond-zbirka: Gradski komitet Saveza komunista (GK SK), Sarajevo, kut. 2, godina 1945-1951.

⁵ IAS, fond: NO grada Sarajeva, kut.50/1945, opšti spisi 4408-6656, sign. 4630/45.

situaciju u gradu, te je Miri Stanišić naloženo da stupi u kontakt sa Kostom Mandićem, “koji ima više iskustva u tom poslu”.⁶

Istjerivanja iz stanova i prinudni sustanari

Kapetanu Jugoslavenske armije Veselinu Jovanoviću dodijeljen je stan Kolomana Keceljevića u Ulici kralja Tomislava, kome je zauzvrat dodijeljen manji, u Takovskoj. Keceljević u svojoj žalbi navodi kako je stan dobio na potpuno legalan način juna 1941, da ima šest članova porodice te da radnu prostoriju koja pripada njegovom trosobnom stanu svakako koriste oficiri Jugoslavenske armije. “Nigdje nije predviđeno da se za smještaj lica bez stana mogu oduzimati čitavi stanovi od dosadašnjih uživalaca”, uzalud je vapijao Keceljević u odbačenoj žalbi.⁷ U grabežu za stanovima stradao je i šef Odsjeka računovodstva Ministarstva finansija Halim Selimović, kome je za sustanara dodijeljen Slobodan Gašić. Selimović je u žalbi tačno naveo prekršaje propisa u vezi sa njegovim slučajem: da odluka ne glasi na njegovo ime, da je spis izgubljen, da na njegovu molbu nije dato nikakvo obrazloženje i što sama odluka ne sadrži nikakvo obrazloženje.⁸ Franjo Velk uzalud moli da ostane u svom stanu na Vilsonovom šetalištu u kome je živio od 1938. godine. Za vrijeme rata je živio povučeno, nije bio ustaša, što mu je potvrdila i OZN-a, a spremao se i da primi dvoje siročadi od pokojnog brata koji je stradao u Jasenovcu radeći za NOP, dok je u stanu već ustupio jednu sobu “za drugove oficire”.⁹ Kakav je grabež za stanovima vladao, pokazuje i to da je za izbacivanje iz vlastitog stana bilo dovoljno to da je neka porodica proglašena “neproduktivnom”! Prema odluci po ukazanoj potrebi, a na osnovu zaključka GNO o preseljenju neproduktivnih porodica iz centra na periferiju i u svrhu rasterećenja većih stanova, iz centra na periferiju su iselili Nikola Arapavić i Ana Vesligaj, a u njihove stanove se smjestili oficiri Jugoslavenske armije major Stevan Balaban i potpukovnik Čubrić (ime nije navedeno). Iz spisa se vidi da je Arapović oči-

⁶ Arhiv Bosne i Hercegovine (ABiH), Pret. Vlade BiH, Sarajevo, god. 1945, opšti spisi, kut. 2, sign. 908/45.

⁷ IAS, fond: NO grada Sarajeva, kut.49/1945, opšti spisi 97-4369, sign. 4379/45.

⁸ IAS, fond: NO grada Sarajeva, kut.49 /1945, opšti spisi 97-4369, sign 4368/45.

⁹ IAS, fond: NO grada Sarajeva, kut. 49/ 1945, opšti spisi 97-4369, sign. 3980/45.

gledno bio boljeg materijalnog stanja, jer je s njegovom porodicom preselila i služavka.¹⁰ “Klasni neprijatelji” su ponekad pružali uzaludan otpor. Ing. Nada Husedinović, supruga bivšeg direktora Državne tkaonice ćilima, u međuvremenu smještenog u zatvor, zajedno sa svojom porodicom sabotirala je preseljenje iz stana u prostorijama preduzeća. Iz preduzeća je upućen dopis da se njeno stanovanje u preduzeću pokazalo neobično štetnim za preduzeće, kako u materijalnom, tako i u društveno-političkom pogledu. “To je porodica koja je više nego neprijateljski raspoložena prema NO pokretu.” Ona se na kraju ipak morala preseliti u stan svoje rodice Hasnije Resulović.¹¹ Odlazak u zatvor po odluci novih vlasti gotovo automatski je značio gubitak stana. Domaćici Fatimi Čičeklić dodijeljen je stan koji je ranije koristio Salko Kadrić, koji se nalazio na prisilnom radu.¹² A Menahem Levi i Josip Ergaz dobivaju stan zatvorenog svječara Jove Matića.¹³ U slučajevima kada više nisu imale nikakvog pravnog osnova, gradske stambene vlasti su raspolagale imovinom osoba koje još nisu ni proglasile umrlima, već “vjerovatno stradalima”, ne postavljajući pritom pitanje mogućih preživjelih nasljednika! Zamjenik šefa OZN-e VI armije kapetan Kazimir Franković uselio je u stan koji je tokom rata koristio policajac NDH sa porodicom, koji tih dana treba iseliti. Prije rata je stan pripadao Židovima Erni i Muki Weis, “koji su od ustaša otjerani i vjerovatno ubijeni”. Treba li napominjati da se stan nalazi u gradskom centru – Kranjčevićeva 25.¹⁴ Ima još sramotnih slučajeva prema preživjelim Židovima. Irena Montiljo, čija su majka, braća i sestre odvedeni još 1941. u Jasenovac, gdje su svi poubijani, živjela je u Splitu sa sedmogodišnjom nećakom koja se jedina spasila iz Jasenovca i željela se vratiti u svoj stan u Zrinjskoj ulici, ali su tu već bile izbjeglice. “Molim stambenu vlast da mi u mojoj vlastitoj kući dodijeli stan”, ironizirala je Montiljo, kojoj su vlasti djelomično izašle u susret, dodijelivši joj jedan stan, ali ne i čitavu kuću.¹⁵ Albert Papo je kao zarobljeni oficir

¹⁰ IAS, fond: NO grada Sarajeva, kut. 49/1945, opšti spisi 97-4369, sign. 4210/45.

¹¹ IAS, fond: NO grada Sarajeva, kut. 50/1945, opšti spisi 4408-6656, sign. 5809/45.

¹² IAS, fond: NO grada Sarajeva, kut. 50/1945, opšti spisi 4408-6656, sign. 4704/45.

¹³ IAS, fond: NO grada Sarajeva, kut. 50/1945, opšti spisi 4408-6656, sign. 4702/45.

¹⁴ IAS, fond: NO grada Sarajeva, kut. 49/1945, opšti spisi 97-4369, sign. 4201/45.

¹⁵ IAS, fond: NO grada Sarajeva, kut. 49/1945, opšti spisi 97-4369, sign. 4343/45.

kraljevske jugoslavenske vojske četiri godine proveo u Italiji i Njemačkoj, ali je po povratku u svom stanu zatekao dva glumca, koji su se ipak složili da napuste njegov stan.¹⁶ Rafael Atijas nije mogao naći smještaj u svom trosobnom stanu nakon četiri godine internacije, jer je tamo zatekao Miloša Tomića, koji je jednu sobu čak izdavao. Od cijelog stana vraćena mu je jedna soba, uz pravo na upotrebu kupatila.¹⁷ Samuel Kabiljo našao se na ulici nakon što se vratio iz zarobljeništva u Nirnbergu, u Njemačkoj, te je molio bar za jednu sobu u bratovom stanu, koja je zapečaćena jer je u njoj stanovao ustaša koji se nalazio u zatvoru.¹⁸ Jeroham Levi vratio se iz emigracije sa ženom i dvoje male djece i našao se na ulici, bez stana. "Boraveći po logorima izmoreni smo svi, a naročito djeca", vapio je Levi u molbi, koja je ipak rezultirala tim da mu je dodijeljen stan od majke u Nemanjinoj ulici.¹⁹ Kada se svi slučajevi vezani za preživjele Židove u cjelini uzmu u obzir, i pozitivni i negativni, izgleda da je režim nesvjesno, u grabežu za stanovima, počinio veliku nepravdu. Preživjeli Židovi sigurno su zasluživali veću pažnju nakon neviđenih patnji, a prečesto su nakon povratka u Sarajevo nailazili na nove nedaće.

Osim Židova, Srba i ostalih žrtava njemačkog i ustaškog terora postepeno se u grad vraćaju i oni koji su pred partizanima pobjegli iz grada. Tako je Matilda Beser vraćena u svoj stan u Kapetanovića ulici, iako je u dokumentima navedeno da je 4. aprila pobjegla u Zagreb. Ona je tvrdila da nije pobjegla već da je bila u posjeti kod sestre. Iz tog stana morao se iseliti zastavnik Zaštitnog bataljona Komande grada Vojislav Savić, koji je prešao u drugi stan.²⁰ Pripadnici "nove klase" zauzimali su stanove u najatraktivnijim dijelovima grada, često ne gledajući pritom da li nekoga istjeruju ili nekome nanose nepravdu.²¹

¹⁶ IAS, fond: NO grada Sarajeva, kut. 49/1945, opšti spisi 97-4369, sign. 3821/45.

¹⁷ IAS, fond: NO grada Sarajeva, kut. 50/1945, opšti spisi 4408-6656, sign. 5910/45.

¹⁸ IAS, fond: NO grada Sarajeva, kut. 50/1945, opšti spisi 4408-6656, sign. 4707/45.

¹⁹ IAS, fond: NO grada Sarajeva, kut. 50/1945, opšti spisi 4408-6656, sign. 4837/45.

²⁰ IAS, fond: NO grada Sarajeva, kut. 50/1945, opšti spisi 4408-6656, sign. 6632/45.

²¹ Ugodan smještaj u dvosobnom stanu našao je komesar komande grada Mile Kraljević, koji je uselio u stan ustaškog natporučnika Stjepana Petije, (IAS, fond: NO grada Sarajeva, kut. 49/1945., opšti spisi 97-4369, sign. 3806/45.) zatim, komandant pozadine 38. divizije Bora Ivanišević koji je sa sobom doveo porodicu iz Rume, a iz tog stana mora iseliti Josip Puljić, (IAS, fond: NO grada Sarajeva, kut.49/1945, opšti spisi 97-4369, sign. 3660/45.);

Stanovi su dijeljeni i oficirima Sovjetskog saveza. U jednom takvom slučaju, po ukazanoj potrebi, trosoban stan dodijeljen je pukovniku SSSR-a Ćurčić Todiru Mihajloviću u Alipašinoj br. 1. Vlasnik stana, naslovljen u ovom dokumentu samo kao “drug Zec”, pošto je bio samac, morao se zadovoljiti prostorijom na trećem spratu, gdje mu je bio mlin za kafu.²²

Novi službenici organa vlasti dovodili su sa sobom iz provincije čitave, često brojne porodice, a iz grada su odlazili Slovenci koji su u njemu našli smještaj tokom rata zbog progona u svojoj zemlji.²³ Ima i slučajeva ljudi koji su nakon oslobođenja po nekoliko puta seljakali, na primjer slučaj upravitelja Prve hrvatske štedionice Asima Muharemagića.²⁴ Bilo je i zaista kompleksnih slučajeva, gdje vlastima nije bilo lako donijeti pravednu odluku. Zarfa Mustabegović, izbjeglica iz Priboja, žalila se da je stan u kojem je boravila greškom dodijeljen inženjeru Aronu Kamhiju na osnovu neistinitog izvještaja stambene komisije da je sa mužem odselila u Priboj. Iako se komisija uvjerila u neistinitost tog navoda, ona je sa četvero djece i stvarima izbačena na ulicu te je našla smještaj iz nužde. Međutim, u materijalima koji su pratili ovu žalbu Ministarstvu socijalne politike vidi se da je njen muž ležao u Priboju u zatvoru te naglašava da je čudna okolnost “da kao muhadžir ima 200 dunuma zemlje u Sarajevskom polju zasijane i dva židovska namještaja zapečaćena”. Ministarstvo je žalbu odbilo.²⁵ Ibrimiša Zildžić, supruga Omera, penzioniranog policijskog agenta, žali se što mora iseliti iz stana iz Ćemerline, jer njen muž nije počinio “djela protiv narodnih interesa”, a 15-godišnjeg sina dala je

oficir OZN-e Živko Relić koji useljava u dvosoban stan odseljene Džemile Bušatlić, (IAS, fond: NO grada Sarajeva, kut.49/1945, opšti spisi 97-4369, sign. 3587/45.); politički komesar Branko Prlja u stanu Ivana Rausa koji preseljava kod svoje kćerke, (IAS, fond: NO grada Sarajeva, kut.49/1945, opšti spisi 97-4369, sign. 4211/45); kao i javni tužilac za BiH Salko Fejić (IAS, fond: NO grada Sarajeva, kut.49/1945, opšti spisi 97-4369, sign. 3577/45); Čedo Kapor je dobio dio stana u Aleksandrovoj ulici, koji je koristila Dunja Jurišić, s tim da ona preseli kod svoga oca Fehima Ćurčića. Stan se nalazio u prostorijama Napretkove zadruge, koju je preuzeo Glavni zadružni savez BiH (IAS, fond NO grada Sarajeva, kut.50/1945, opšti spisi 4408-6656, sign. 6993/45.).

²² IAS, fond: NO grada Sarajeva, kut. 50/1945, opšti spisi 4408-6656, sign. 5974/45.

²³ IAS, fond: NO grada Sarajeva, kut. 49/1945, opšti spisi 97-4369, sign. 4385/45.

²⁴ IAS, fond: NO grada Sarajeva, kut. 49/1945, opšti spisi 97-4369, sign. 4264/45.

²⁵ IAS, fond: NO grada Sarajeva, kut. 49/1945, opšti spisi 97-4369, sign. 3698/45.

partizanima. Međutim, stan je vraćen Zlati Perić, sestri Morica Kabilja koji je u toj kući živio do 1941. kada je odveden u Jasenovac, kao i njen muž dr. Leon, čija je sudbina nepoznata. Iza brata su ostale dvije malodobne kćerke koje su živjele s njom. Zlata Perić u molbi navodi kako su je zajedno s nećakama tokom rata skrivale sarajevske porodice, a dugo vremena Ferid Toromanović, kod koga su boravile u tom trenutku.²⁶

Istine radi, moraju se navesti i oni slučajevi kada su vlasti zaista postupale poštivajući temeljne pravne principe ili su zaista rješavale probleme žrtava rata i drugih socijalno ugroženih kategorija. Kćerkama ustaškog namjesnika Bosne i Hercegovine Hakije Hadžića vraćen je stan u koji je bio smješten omladinski dom, jer one nisu osuđene na konfiskaciju imovine.²⁷ Hrvatsko kulturno društvo (HKD) *Napredak* dobilo je natrag radi otvaranja društvene čitaonice prostorije u Zakladnom domu u Aleksandrovoj ulici, gdje je i ranije bila čitaonica, a gdje se u međuvremenu smjestila kulturna ekipa VI armije.²⁸ Žrtva bombardiranja od 7. novembra 1944. godine Ivo Pogarčić konačno je dobio krov nad glavom, ali mu je rok za useljenje bio samo sedam dana. U suprotnom bi izgubio pravo na stan.²⁹ Bilo je i slučajeva kada ni rješenja o iseljenju nisu mogla istjerati korisnike te su novi-stari vlasnici gubili nadu da će ući u posjed. Prva radničko-službenička nabavljачko-potrošačka zadruga u Sarajevu upozorava da neće moći uspješno raditi zbog neadekvatnih prostora, dok se iz njenih ne želi iseliti Abdulah Đakovac, koji je nasilno uselio u vrijeme NDH. Ova zadruga gubila je nadu da će Đakovac, koji je posjedovao i vlastitu useljivu kuću, iseliti u dogledno vrijeme, iako ima rješenje.³⁰ Tužilaštvo za grad Sarajevo moralo je intervenirati u slučaju Mustafe Redžića, koji je na svoju ruku iz prizemlja preselio u veći stan u istoj zgradi u Kulovića ulici.³¹ Na kraju, politika sustanarstva je lomila i tradicionalne životne navike ljudi, posebno muslimanskih vjernika. U svojoj žalbi Ministarstvu socijalne politike

²⁶ IAS, fond: NO grada Sarajeva, kut. 49/1945, opšti spisi 97-4369, sign. 3837/45.

²⁷ IAS, fond: NO grada Sarajeva, kut. 49/1945, opšti spisi 97-4369, sign. 4329/45.

²⁸ IAS, fond: NO grada Sarajeva, kut. 49/1945, opšti spisi 97-4369, sign. 4308/45.

²⁹ IAS, fond: NO grada Sarajeva, kut. 49/1945, opšti spisi 97-4369, sign. 3807/45.

³⁰ IAS, fond: NO grada Sarajeva, kut. 49/1945, opšti spisi 97-4369, sign. 4228/45.

³¹ IAS, fond: NO grada Sarajeva, kut. 50/1945, opšti spisi 4408-6656, sign. 7033/45.

na odluku da se u njegov stan useli Bogdana Vojnović sa svojim ocem, penzioner Asim Tanović predlaže da se umjesto nje useli njegov rođak, pukovnik Jugoslavenske armije. U odbijanju ove žalbe Ministarstvo je navelo da Tanović i sam uviđa da je broj prostorija koje koristi danas veliki, a kao “razlozi koji nemaju faktičkog značaja” odbijeno je to što je Tanović naveo da je njegova supruga stara i konzervativna muslimanka, koja sebi ne može dopustiti da se pokazuje pred stranim muškarcima.³²

Najteži problem

Gradske vlasti posebno su stimulirale članove stambenih komisija. Tako je na redovnoj sjednici Izvršnog odbora GNO Sarajevo od 10. augusta usvojen prijedlog da im se, pored kreditiranja životnih namirnica, “dodijeli još i neka nagrada”.³³ Uprkos svemu, GNO Sarajevo u dopisu Predsjedništvu Narodne vlade za BiH od 20. augusta priznaje da ga je nestašica stanova u Sarajevu stavila u težak položaj. Kao naročiti problem je istaknuto smještanje oficirskih i činovničkih porodica koje ponovo dolaze u Sarajevu. U trenutnim stambenim prilikama u gradu te porodice su se gotovo jedino mogle smiještati u stanove onih činovnika koji sele iz Sarajeva. Da bi pri dodjeli takvih stanova mogao djelovati planski, GNO traži od Predsjedništva Vlade da svim ministarstvima preporuči da o svakom premještanju upozna Stambeni odsjek GNO Sarajevo. Istovremeno, u interesu sređivanja stambenih prilika, a još više u “interesu očuvanja ugleda vlasti i njenih organa”, GNO Sarajevo traži da sva ministarstva skrenu pažnju svojim službenicima da za stanove koje im je dodijelila stambena vlast moraju plaćati najamninu kućevlasnicima, jer je iz njihovih redova dolazilo mnogo pritužbi u tom pogledu.³⁴ Ugled nove vlasti nisu rušili samo službenici koji nisu plaćali najamninu za dodijeljene im stanove, već i pojedini oficiri Jugoslavenske armije koji su, prilikom premještaja iz Sarajeva, sa sobom odnosili namještaj koji im je na korištenje dala Zemaljska uprava narodnih dobara (ZUND). Štaviše, uprava ZUND-a upozorava komandu VI armije da jedan dio namještaja predat oficirima i nije vlasništvo ZUND-a, već je dobar dio tog namještaja ZUND morao vratiti vlasnicima kada se oni vrate

³² IAS, fond: NO grada Sarajeva, kut. 51/1945, opšti spisi, 6659-21585, sign. 6707/45.

³³ ABiH, Pret.Vlade BiH, Sarajevo, god. 1945, opšti spisi, kut. 2, sign. 908/45.

³⁴ ABiH, Pret.Vlade BiH, Sarajevo, god. 1945, opšti spisi, kut. 2, sign. 1139/45.

u Sarajevo i dokažu da je to njihovo vlasništvo. Osim toga, bilo je i slučajeva gdje je ZUND konfiskovao i preuzeo namještaj, ali je kasnije Viši sud ukinuo konfiskaciju te je ZUND i u takvim slučajevima morao vraćati namještaj. Namještaj su sa sobom nosili i oni oficiri koji su dobili premještaj izvan BiH, te ZUND upozorava kako je BiH jedna od najsiromašnijih federalnih jedinica, pa joj se prenošenjem namještaja u druge federalne jedinice, koje stoje mnogo bolje od nje u tom pogledu, nanosi dodatna šteta. Zbog svega toga ZUND je najavio da će komandi VI armije dostaviti pojedinačan spisak takvih oficira kako bi se prema njima mogao povesti zakonski postupak.³⁵

Navala na stanove i dalje je bila velika. Samo u oktobru je Stambeni odsjek primio 1.140 molbi za stanove, od kojih je riješio 665. Tokom oktobra je stambena kriza u Sarajevu bila nekoliko puta na dnevnom redu Izvršnog odbora GNO, koji nije vidio nikakvog drugog izlaza osim u daljnjem "stješnjavanju". Osim toga, ukazivano je na nedovoljnu zakonsku regulativu, koju je još uvijek činila jedino *Uredba o privremenom reguliranju najamnine i otkazu stanova i poslovnih prostorija*, odnosno traženo je hitno usvajanje zakona koji bi regulirao ovu oblast.³⁶ Da bi koliko-toliko regulirao haotičnu situaciju stvorenu politikom sustanarstva, Izvršni odbor GNO Sarajevo je na sjednici od 1. novembra usvojio *Uputstva za primjenu članova 7. i 13. Uredbe o privremenom reguliranju najamnine i otkazu stanova i poslovnih prostorija*. Ovim propisom se određuje maksimalna cijena najamnine za namještenu sobu za pojedine dijelove grada (centar, između centra i periferije, periferija), te propisuje da se stan može dodijeliti samo licu stalno nastanjenom ili sa stalnom službom u Sarajevu, ako nema svog stana. Od naseljenog stana mogla se uzeti jedna ili više soba ako imaju poseban ulaz (sa stubišta ili hodnika stana). Porodica kojoj se dodijeli dio stana imala je pravo na zajedničku upotrebu kuhinje ako nije bilo mogućnosti za instalaciju posebne kuhinje u dodijeljenom dijelu stanja. Jednom sedmično useljena porodica se mogla služiti kupatilom, a klozetom su se mogle služiti obje porodice. Za određivanje minimuma soba koji ne podliježe oduzimanju mjerodavan je bio broj članova kućne zajednice, životna dob, spol, međusobni rodbinski odnosi, eventualna dugotrajna bolest i "kubatura" soba. Ljekari i zubari koji su u svom stanu obavljali praksu imali su pravo na

³⁵ ABiH, Pret.Vlade BiH, Sarajevo, god. 1945, opšti spisi, kut. 2, sign. 1903/45.

³⁶ ABiH, Pret.Vlade BiH, Sarajevo, 1945/1946, povjerljivo, br. kut. 44, sign. 85/45.

jednu sobu za ordinaciju i jednu sobu za čekaonicu. Pravo na jednu sobu za vršenje svog zvanja u svom stanu imali su i javni radnici angažirani u državnom, odnosno općenarodnom poslu, naučni radnici, umjetnici, advokati, koncesionarni arhitekti i geometri. Ovim *Uputstvima* je stanaru kojem se oduzima dio stana dato pravo da sam bira porodicu kojoj će se taj dio stana dodijeliti. Ova mjera je obrazložena time kako bi se izbjegla, odnosno barem svela na minimum, trvenja među sustanarima zbog različitog načina života, različitog zanimanja, vjerskih i drugih ukorijenjenih običaja i ostalih okolnosti radi kojih bi moglo doći do težih posljedica. Bez pristanka stanara Odsjek za stanove više nije mogao odrediti zamjenu stanova, odnosno međusobno preseljenje porodica iz stana u stan, osim izuzetno po službenoj potrebi, a uz prethodno odobrenje Sekretarijata GNO-a. Za smještaj državnih ustanova, kada se one ni na koji način nisu mogle smjestiti, moglo se, po prethodnom odobrenju Izvršnog odbora GNO Sarajevo, izvršiti iseljenje jednog ili više stanara, odnosno isprazniti jedan ili više stanova, dok bi u takvim slučajevima troškovi iseljenja padali na ustanovu koja se smješta u ispraznjene prostorije.³⁷

Uprkos svemu, stambeni problem ostao je na vrhu liste najtežih problema za gradske vlasti do kraja godine. U povjerljivom izvještaju Predsjedništvu Vlade o radu GNO Sarajevo za mjesec novembar, naglašeno je da je stambeno pitanje u ovom mjesecu rješavano uglavnom "stješnjavanjem", ali se ni taj način nije mogla riješiti stambena kriza koja se u novembru još više pojačala prilikom demobiliziranih vojnika iz Jugoslavenske armije. Gradske vlasti priznaju da sam način "stješnjavanja" nije naišao na dobar prijem kod većine građana, pa im se stalno morala objašnjavati nužnost i privremenost ovih mjera u cilju ublažavanja stambene krize. S obzirom na delikatnost ovog problema, GNO Sarajevo smatra da bi bilo neophodno što prije donijeti zakon o stanovima, pošto je smještaj u stanove reguliran samo članom 13. *Uredbe o privremenom reguliranju najamnine i otkazu stanova i poslovnih prostorija*, tako da su organi Stambenog odsjeka trebali da donesu odluke o tako velikoj odgovornosti pozivajući se na jedan jedini član, jer bliže odredbe nisu donešene pošto se radilo na zakonu.³⁸

³⁷ ABiH, Pret.Vlade BiH, Sarajevo, god. 1945, opšti spisi, kut. 2, sign. 2444/45.

³⁸ ABiH, Pret.Vlade BiH, Sarajevo, 1945/1946, povjerljivo, broj kut. 44, sign. 118/45.

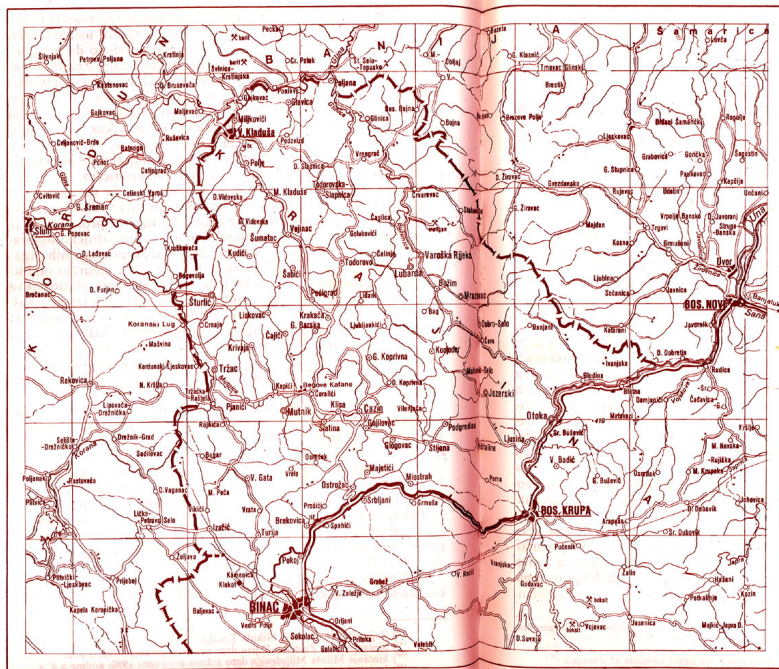
SUMMARY

HOUSING POLITICS IN SARAJEVO, 1945

The author examines housing politics in the city of Sarajevo after the Second World War. The disorder that existed in the region at that time opened a number of questions on the problem of property relations, which remain unresolved today. The author also raises the question of whether the aggrieved parties and their descendants could ever receive even symbolic satisfaction. He uses individual cases to describe the dramatic situation of some families.

Fikret Midžić

CAZINSKA BUNA 1950. TAJNE DOSJEA "CAZINSKI ISPAD" SA ASPEKTA POSTOJEĆIH POVELJA I KONVENCIJA UN-a (1945, 1946, 1948.)

CAZINSKA BUNA 1950.
— geografska karta Cazinske krajine i Korduna uz šire zaleđe Bosne i Hercegovine
— podebljena je granica između Hrvatske i Bosne u dijelu gdje se susreću »ljuje« Cazinska krajina sa hrvatskom krajinom, tj. Kordonom i Banjom
— značajnija mjesta iz bune su potcrtna a neka i umesna u kartu
— na putu od Curalića prema Pjančićima su Begove kafane (B. K.) — glavno zborno mjesto ustanika

Cazinska krajina i Kordun uz šire
zaleđe Bosne i Hercegovine

UVOD

Jedan od događaja iz historije Bosne i Hercegovine koji se u posljednje vrijeme sve više istražuje sa pokušajima njegove revalorizacije je Cazinska buna iz 1950. godine. Traga se za pozadinom događaja koji su prethodili ustanku naroda Cazinske krajine i posljedicama koje je ona imala po ovaj kraj i društvo u cjelini. Po uspostavljanju "pune kontrole" nad "Mladim muslimanima", Uprava državne bezbjednosti (UDB) za NRBiH izvela je najspektakularniju poslijeratnu represivnu akciju u tadašnjoj Jugoslaviji. Riječ je o likvidaciji Cazinske bune na šta upućuje prije svega analiza arhivske građe Ministarstva unutrašnjih poslova (MUP) NRBiH sabrane u zbirni dosje pod nazivom "Cazinski ispad", koji se danas čuva u Arhivu Unsko-sanskog kantona (USK).

O Cazinskoj buni su postojala različita, ponekad i oprečna mišljenja: u jednom vremenu narod Bosanske krajine i Slunjskog okruga se obilježavao kao glavni krivac za ove događaje, pa je doživio strahovite represije nezapamćene u historiji nove Evrope, a kasnije su istraživači ukazali na beskrupulozno ponašanje pojedinaca koji su radili po direktivama Komunističke partije, što je izazvalo revolt naroda nenaviknutog na nepravdu i ponižavanje. Nova faza istraživanja (1990-tih godina) je ukazala na nesigurnost sistema koji je raznim represijama nastojao i dugo uspijevao da se održi na prostorima bivše Jugoslavije.

Kada na događaje vezane za Cazinsku bunu 1950. gledamo sa aspekta povelja i konvencija UN-a iz 1945, 1946. i 1948. godine, možemo zaključiti kako se radi o zločinu protiv čovječnosti, shodno Konvenciji o sprječavanju i kažnjavanju zločina genocida iz 1948. godine kao i drugih povelja i konvencija koje tretiraju problem zločina protiv čovječnosti. Niz dokumenata ukazuje na tu činjenicu, a prije svega dokumenti: optužnica, zapisnici sa sjednica Oblasnog komiteta Komunističke partije Bosne i Hercegovine (OK KPBiH) Banja Luka od 9, 15. i 17. maja 1950. godine i depeše, odnosno prepiska putem depeše između Uglješe Danilovića ministra MUP-a BiH i pukovnika Slobodana Šakote, a naročito dokumenti koji govore o deportaciji Muslimana Cazinske krajine u Srbac i upućivanje na prisilan rad u neke od rudnika na prostoru Bosne i Hercegovine. Poseban akcenat je dat "čišćenju terena" Cazinskog sreza u čemu je, prisilno raseljavanje Muslimana, imalo odlučujuću ulogu. Radi se tu o deportaciji 115 porodica sa njihovih ognjišta sa ukupno 777 članova na područje Srpcia i drugih mjesta po BiH. Ova kaznena mjera,

koju je potpisao Moša Pijade 3. augusta 1950. godine, prethodno je potvrđena od strane OK KP BiH Banja Luka, na sjednicama održanim 9. i 15. maja 1950. Ovo govori u prilog činjenici da je pored MUP-a NR Bosne i Hercegovine, Centralni komitet (CK) KP BiH imao ključnu ulogu u rješavanju "Cazinskog ispada" kako su Cazinsku bunu zvali u UDB-inim trajnim dokumentima. Iako su svi slučajevi zločina različiti sa aspekta postojećih Povelja i Konvencija (Nirnberg 1945, Konvencija UN iz 1946, Konvencija Generalne Skupštine UN iz 1948.), oni imaju dovoljno zajedničkih karakteristika za pogodnu definiciju i okvir za prosuđivanje ovog slučaja. Uništenjem jedne grupe "ciljanom akcijom" je dovoljno za kvalifikaciju tog zločina. Razumljivo je, kad se radi o tajnoj službi kao što je to UDB-a, nema dovoljno pisanih tragova o tome. Međutim, posebno se mogu izdvojiti četiri dokumenta, dva na posredan, a dva na neposredan način, koja govore da je akcija ipak vođena pod punom partijskom kontrolom direktno iz Beograda i Sarajeva, odnosno Aleksandra Rankovića i Đure Pucara Starog. U cjelokupnoj akciji, a posebno u akciji deportacije porodica dominirala su lica srpske nacionalnosti: Mićo Carević, Momir Kapor, Uglješa Danilović, Drago Dodik, Jovica Mudrinić, dok od muslimanskih političara posebnu ulogu imaju Hakija Pozderac i Hajro Kapetanović.

Polemike o pozadini Cazinske bune iz 1950. nisu do danas razrađene. Možda bi trebalo ipak ići na traženje odgovora na pitanje: *da li je Cazinska buna bila klopka za Muslimane Cazinske krajine koju su postavili srpski nacionalisti da bi uništili "ustaštvo i zelenokadrovstvo" kao kategorije koje su i danas u upotrebi kad se govori o Cazinskoj buni.* Te dvije kategorije su u suprotnosti sa srpskom politikom, ideološkom i tradicijskom svijesti. Bitno je u vezi sa ovim prethodnim ukazati i na korišteni vokabular u ocjenjivanju događaja na području Cazina i Velike Kladuše u maju 1950. godine. Kao što je analizom originalne dokumentacije iz tog perioda vidljivo, korištene su kategorije tipičnog političkog jezika: hizmećari na račun Moskve, vojska kralja Petra, kulačko-ustaški elementi, sluge zapadnog imperijalizma, informbirovski elementi, kontrarevolucionari, ustaše, zelenokadrovci, huskinovci, banditi itd. Zašto se ovako krupne kategorije etabliraju u jednoj pobuni protiv ekonomskih mjera i birokratskog-etatičkog ponašanja partijskih i državnih struktura vlasti, makar ona bila i sa ograničenom upotrebom oružja?

Faktori za razumijevanje zbivanja 1950.

U svom izvještaju “Negativne posljedice usljed nebudnosti naših organa”, od 15. 8. 1958. godine, Ahmet Kulenović, službenik SUP-a Bihać, navodi niz podataka koji su zanimljivi za razumijevanje zbivanja prije, u vrijeme i poslije Cazinske bune. Kulenović navodi da *“teren Cazinske krajine, spada u sklop sadašnjeg Bihaćkog sreza, koji se proteže lijevom stranom rijeke Une, prema planinskom masivu Petrova Gora i terenima Korduna i Banije u NR Hrvatskoj. Ovaj sektor je za našu službu bio interesantan odmah u njenom začetku, s obzirom na mnoga zbivanja iz prošlosti, kao i sada. Mjesta Cazin i Kladaša su pretežno naseljena muslimanskim življem, čiji mentalitet nije identičan mentalitetu ostalih neopredjeljenih muslimana Bihaćkog sreza”*. Sa tih terena je otišao priličan broj ljudi u ustaške i druge neprijateljske formacije, poslije u miliciju Miljković Huske, zatim odmetništvo... Miljković Hasan, bivši poslanik, kao i Huska, su bili nosioci glavnih nedaća,¹ jer su se stavili na čelo kao predstavnici muslimana, pa je Huska, kao “vojna ličnost”, uz podršku hrvatskih i njemačkih vlasti, mogao sa lakoćom i ljudstvo okupiti u svoju miliciju, koju je poslije koristio u borbi protiv NOP-a. Ovaj podatak otvara jednu novu temu o mentalitetu Krajišnika i potrebi naroda za “babom”, čovjekom koji će im biti vođa i usmjeravati njihove aktivnosti. *“Već pominjana osobina socijalne povodljivosti iziskuje da se kao bitna karakteristika stanovništva Cazinske krajine ona posebno podvuče. Radi se zapravo o jedinstvenoj socijalno – psihološkoj pojavi sa dva pola: s jedne strane je, kao i u svakoj patrijarhalnoj sredini, autoritarna ličnost, s druge strane je masa toj ličnosti kao vođi ustremljenih i podređenih pojedinaca. Svoj ugled vođa mora da stiče, da ga zaradi, ali kad ga već jednom ima, onda je to velika društvena moć koja može da se kao takva koristi u svim prilikama. Svojevremeno je takvu moć na cazinskoj krajini personificirao Huska Miljković, a bilo je i ranije sličnih junaka, makar i mitskih i polumitskih, što ne mijenja suštinu stvari (Mujo Hrnjica, na pr.)”*²

¹ Izvještaj “Negativne posljedice usljed nebudnosti naših organa,” od 15. 08. 1958. godine, Ahmet Kulenović, službenik SUP-a Bihać

² Vera Kržišnik-Bukić, *Cazinska buna 1950*, Svjetlost, Sarajevo, 1990, 20.

Društveno-političke i ekonomske prilike neposredno prije bune

Na prostoru Cazinske krajine stanovništvo je bilo višenacionalno i višereligijsko, pa su istraživači, polazili od teze o organskim vezama između religije i ukupnog života tog kraja.³ Prema popisu stanovništva iz 1931, na Cazinskoj krajini je živjelo 35.313 muslimana, 11.072 pravoslavca, 895 katolika i tri osobe nekih drugih religioznih opredjeljenja. Zapaža se da se ovi odnosi konstantno mijenjaju u korist muslimana zbog politike iseljavanja Srba u Vojvodinu gdje su im se pružali bolji uslovi za život nego u Bosanskoj krajini. I na ovom prostoru, kao i u drugim krajevima Jugoslavije, poslije Drugog svjetskog rata kao najveći problem se pojavio otkup "viška" poljoprivrednih proizvoda. Prema popisu, u proljeće 1950. na prostoru Cazina bilo je 11.578 ha planiranih ukupnih sjetvenih površina, a privatni je sektor obuhvatao 11.289 ha. Cazinska krajina je bila tokom 1947. u BiH određena kao žitorodno područje te je stoga potpadala pod otkupni režim čije su kvote bile iznad realnih. Zato realizacija otkupa po svim osnovama i pored raznih pritisaka ne sustiže planiranu. Svi funkcioneri na tadašnjem Cazinskom srezu su obavezu oko utjerivanja otkupa shvatili kao uslov za opstanak na poslu i u Partiji pa su zato bili revnosni. Pored otkupa mnogo ljutnje izazivala je prisilna mobilizacija radne snage. Sa ovog prostora ljudi su čak i u vrijeme poljoprivrednih radova odvođeni najčešće na sječu šume u Grmeč, a nisu imali nikakav stimulans za to.

Na Cazinskom srezu, po popisu iz 1948. živjelo je 36.097 stanovnika od čega je bilo 2.363 Srba. Ukupna površina sreza bila je 424 km². Površina Velikokladuškog sreza bila je 304 km² na kome je živjelo 23.163 stanovnika od čega je 4.303 bilo Srba. Sve su to podaci koji objašnjavaju aktuelni historijski kontekst, iz koga je buna i proizašla. Ponašanje krajiškog stanovništva s obje strane Korane tokom bune bilo je uzrokovano prije svega ekonomskim i političkim komponentama razvoja. Sama činjenica izrazitog preovladavajućeg bošnjačkog življa na oba sreza koje, ne samo što nije bilo prvoboračko, već je

³ "Islam tradicionalno i u velikoj mjeri prožima sve oblasti javnog i privatnog života tako da tu vrlo teško prodiru drugi oblici društvene svijesti, a pogotovo ako se oni kose sa islamom kao vjeroispoviješću i na njegovim postavkama zasnovanom načinu života uopšte. S obzirom da je Cazinska krajina bila (i ostala) područje sa teritorijalno najgušće koncentriranim muslimanskim življem u Bosni i Hercegovini (i u Evropi), to je već iz toga jasno kakva je mogla biti u tim krajevima moć islama." Grupa autora, *Pregled istorije SKJ*, Beograd, 1963, 450.

zbog sindroma Huske Miljkovića procjenjivano prevrtljivim, uzrokovalo je sektaški odnos republičke vlasti prema tim srezovima, pa tako i manjinskim krajevima nastanjenim Srbima. Udaljenost od centra republike zbog loših komunikacija i graničnost područja sadržavala je problematiku sa specifičnim negativnim nabojem.

Situacija na prostoru Cazinske krajine prije 1950. je, po zapažanju mnogih analitičara, imala svoje specifičnosti ne samo u vjerskom, nacionalnom, nego i u ekonomskom smislu. Narod je živio u bijedi i neimaštini, a veliki broj stanovnika, osobito starijih ljudi, žena i djece, umirali su od gladi. Na tom prostoru nije bilo ni jedne tvornice, a nije radilo ni nekoliko rudnika koji su prije rata počeli sa radom. U šumskoj industriji je zabilježeno otvaranje tri pilane malog kapaciteta koje nisu mogle zadovoljiti potrebe stanovništva u ovom, ratom razrušenom području. Jedina perspektiva se vidjela u selu i poljoprivrednoj proizvodnji, pa se stanovništvo uglavnom oslanjalo na vlastiti rad i vlastite proizvode. Sve je to dovodilo do apatije, a takav odnos stanovništva bilo je lahko usmjeriti i okrenuti protiv države u kojoj su živjeli.⁴ Poljoprivreda i stočarstvo su bili osnovna privredna djelatnost stanovništva Cazinske krajine. Po osnovu pismenosti od ukupnog broja stanovnika dvije trećine su bili nepismeni, a među njima su bili najbrojniji Bošnjaci. Oni su prije rata pohađali vjerske škole i učili arapsko pismo, dok su poslije rata na području Jugoslavije u upotrebi bile latinica i ćirilica. Dimenzija zdravstvenog stanja stanovništva imala je dramatična obilježja, jer je u oba sreza radio samo jedan ljekar. Smrtnost novorođenčadi je bila velika. Cazinska krajina je bila siromašna vodom, a nestašica sapuna je bila česta. Životni uslovi su bili izrazito primitivni. Najčešće bolesti su bile tuberkuloza, endemski sifilis i svrab.

I najzad, jedan od problema teškog ekonomskog stanja koji su uzrokovali brojne nesporazume i sukobe bila je udaljenost Cazinske krajine od centralne

⁴ “Nova država, naravno, nije namjerno zapostavljala “ustaničke krajeve” koji su, po pravilu, bili inače i odranije nerazvijeniji od drugih, jer su to bila teška vremena za cijelu zemlju. Ipak, ti ljudi su takav odnos države ovdje teško shvatali i prihvatili, osjećali su se razočarani, pa možda i prevarenim, pogotovo ako i kad se u pojedinačnim slučajevima i objektivnim nevoljama pridružile, inače ne baš tako rijetke, razne zloupotrebe protagonista nekog organa lokalne vlasti, tako su se, neki od njih, idejno bližili onima koji su bili u ratu “s druge strane” i koji su zato, iz drugih razloga, gajili antipatije prema novom sistemu. A takvih nije bilo malo.” (Vera Kržišnik–Bukić, *n. d.*, 35.)

vlasti, nedostatak komunikacija i drugi problemi, pa im se sa nivoa države i Republike poklanjalo manje pažnje nego drugim krajevima.⁵

Beskompromisne odluke nove vlasti i njena nepokolebljiva nastojanja da se na terenu provedu po svaku cijenu, izazivale su nezadovoljstvo i sukobe koji su rezultirali i Cazinskom bunom 1950. godine.

Kod istraživača postoje različiti stavovi o tome koji su bili temeljni motivi što su narod ovog kraja opredijelili da se priključe buni. Jedni u prvi plan stavljaju socijalne motive,⁶ drugi "političke argumente, odnosno "političku nezrelost naroda."⁷ Naglašavani su motivi iz ubjeđenja, život sa naglašenom patrijarhalno-autoritarnom etikom, zatim motivi samoodbrane i mnogi drugi.

Prije samog napada na Cazin mnogi su se nakon izvršenih provala u magacine ponapijali, a dio njih se zadovoljio dobitkom iz pljački te pobjegao kući. Operativni štab je napisao i poslao nadležnima u Cazin pismo oko dobrovoljne predaje mirnim putem: *"Najhitnije vas upozoravamo da se predate pošto ste opkoljeni od narodnih masa... Pošto se u našoj zemlji digao ustanak, jer ćemo biti primorani da stupimo u oružanu borbu, poštenim komunistima neće biti ništa"*. Ustanak je završen za oko tri sata i niko u njemu taj dan nije poginuo. Ustanicima je pružen otpor od strane nekolicine državnih službenika iz Cazina i oni su krenuli u povlačenje. To je bio ključni uspjeh koga su kasnije podržavali vojska i policija iz Bihaća te jedinice KNOJ-a.

Kad je riječ o motivima ustanka, mišljenja i svjedočenja su različita i zavise od toga da li ih iznose učesnici ili predstavnici vlasti. Kako su okupljani pobunjenici? Koji su im bili ciljevi? Ova pitanja i odgovori često su bili u neposrednoj vezi, pogotovo kad se radi o onima koji su kasnije u istrazi, pred sudom ili pred prekršajnom komisijom izjavljivali da su bili natjerani, prinuđeni, ucijenjeni da pođu. Takvih je zapravo, bilo najviše. Na taj način su naravno, htjeli što je moguće više ublažiti svoju odgovornost.

⁵ Kržišnik s pravom tvrdi (str. 37.) da je "(...) najveći problem i najviše nesporazuma ipak izazvala "gruba unifikacija donesenih i primjenjivanih privrednih i političkih mjera na tlu u svakom pogledu toliko heterogene zemlje kao što je bila Jugoslavija, što je moralo doprinosti stalnim napetostima, odnosno usporavanju razvoja, kako cjeline, tako i dijelova zemlje".

⁶ Istraživači Vera Bukić, Husnija Kamberović, te narod Cazinske krajine;

⁷ Milovan Đilas, Hajro Kepetanović, Hakija Pozderac i dr.

Prema svim dostupnim podacima, buna nije ni imala veće razmjere, nego je završena skoro onako kako je i počela: razvrstani u čete, oko 300 ustanika opkolili su Cazin, ali su se razbježali već prilikom prvog otpora iz Cazina.

Opreke u kvalifikacijama bune

Kvalifikacije Cazinske bune 1950. su različite i zavise sa koje strane dolaze: da li od strane predstavnika vlasti ili od strane predstavnika naroda. Isto tako, kvalifikacije bune su različite u različitom vremenu. Nekad je buna imala tešku kvalifikaciju sa niz neprijateljskih atributa, a sa današnjeg aspekta, tadašnja vlast na čijem čelu je bila Partija se optužuje za beskompromisan obračun sa narodom koji je nezapamćen u novijoj historiji. Danas se od strane istraživača ulažu naponi da ovaj događaj dobije realne i adekvatne kvalifikacije i da se prevaziđe sadašnje stanje u kom se kvalifikacije čak i dijametralno razlikuju. Razlikuju se kvalifikacije tadašnjih zvaničnih tijela i organa, kvalifikacije učesnika, svjedoka, i razlikuju se kvalifikacije od vremena u kom su nastale. Tako će svjedoci u svojim izjavama govoriti da nisu bili svjesni situacije u koju su doveli svoj kraj, narod i državu, društvene strukture će pravdati svoje postupke, a sa današnjeg aspekta možemo reći da nije niti bilo riječ o nekoj naglašenoj svijesti da se sruši država, jer nije bilo takve snage i moći. Do danas zvanična vlast još se uvijek nije izjasnila u vezi te situacije, mada je bilo potrebe da se odredi, jer je i tada, kao i mnogo puta ranije, i mnogo puta kasnije, u prvom planu vlasti bilo da se što rigoroznije kazne Bošnjaci na tom prostoru bez obzira na svoju krivicu, a koje su i tada, kao i mnogo puta ranije i kasnije, Srbi planski stavili u prvi plan i koristili ih za vlastite interese. Na sjednici Biroa OK KP Banja Luka od 9. maja 1950. godine,⁸ ovaj događaj je okarakterisan kao "*banditska pobuna*" koju je trebalo likvidirati poduzimajući u "*generalnom čišćenju situacije najradikalnije mjere*" što ih je iziskivala ozbiljnost "*takvog jednog banditskog pokušaja*". Nedugo zatim (15. 5. 1950.) Oblasni Komitet vrši konkretnije kvalifikacije tog djela i u jednom svom izvještaju naglašava da je "*ova mjera neprijateljski četničko-ustaški akt*". Ovaj organ dalje navodi da se ne radi o informbirovskom rukovodstvu ove akcije, ali da je ono očekivalo pomoć "*informbirovskih elemenata*" i da ta pomoć nikad nije stigla. Oblasni

⁸ Arhiv Republike Srpske (ARS), broj 4205/50-3, Zapisnik sjednice Oblasnog komiteta KP BiH Banja Luka održane dana 9. V. 1950. godine.

Komitet smatra da ova "hajka" nije autohtoni produkt Cazina i Slunja te da tek treba otkriti idejne organizatore. Agitrop odjeljenja SK KP BiH Cazin (Izveštaj od 17. 5. 1950.)⁹ izvještava Oblasni Komitet o svojim aktivnostima na terenu na političkom planu, te ustanike naziva "pljačkašima" koji su od strane naroda raskrinkani i osuđeni kao "kulački, švercerski, informbirovsko-pljačkaški elementi". Kvalifikacija "neprijateljski ispad na cazinskoj krajini" koristi Krsto Popivoda, visoki partijski dužnosnik, a kvalifikaciju "neprijateljska akcija" Vida Tomšić, njegova partijska kolegica. Politbiro CK KP BiH daje svoju kvalifikaciju u formi "neprijateljske akcije u Cazinu" i trude se da na sve načine ovim događajima daju kulački pečat. Tako se navode pogrešne konstatacije o bogatstvu vođa bune kako bi se opravdala takva teza. Po njima su u akciji učestvovali ostaci "huskinovaca i ustaških tipova". Na sjednici OK KP Banja Luka od 17. maja 1950. naglašeno je da su događaji u Cazinu "isprovocirani od strane Informbiroa".¹⁰ U nekim dokumentima Kotarski komitet Slunj, u Izveštaju od 31. maja 1950. ovaj događaj se naziva "neprijateljsko djelovanje Devrnje i kompanije" i "akt ustanka sa ciljem obaranja društvenog režima". Naglašava se u partijskim dokumentima da su ciljevi ustanka obaranje vlasti radničke klase i namjera da se u zemlju vrati kralj i monarhija. U jednom dijelu gdje se govori o Milanu Božiću pominje se da je on bio glavni vođa "nazovi ustanka". Jedno od mišljenja, kako je naglasio u svom izvještaju Jovica Šijan na ovom sastanku je da su informbirovske elementi i njihova snaga bili potcijenjeni od strane KP što treba da bude pouka za Partiju čitave zemlje i njeno buduće ponašanje prema takvim situacijama. Ovaj ideološki sadržaj je korišten kao etiketa za skoro svakog "unutrašnjeg neprijatelja, a ne samo kao naklonost toj opciji". Ipak, u državnim ocjenama ukupnih zbivanja hrvatska strana za inicijatora ustanka opredjeljuje Milana Božića, a bosanska Milu Devrnju. Niži državni organi pokušavali su tako neprijateljsko žarište prebacivati jedni drugima nastojeći pri tome ublažiti svoju krivicu. Ovdje se radi i dvostranoj društvenoj pojavi: seljačka buna i neprijateljska akcija. Sa stanovišta države to je bila neprijateljska akcija i tako je korišten termin u dokumentima UDB-e,

⁹ Isto, broj 4205/50-4, Zapisnik sjednice Oblasnog komiteta KP BiH Banja Luka održane dana 15. V. 1950. godine.

¹⁰ Isto, broj 4205/50-5, Zapisnik sjednice Oblasnog komiteta KP BiH Banja Luka održane dana 17. V. 1950. godine.

KP, tužilaštva, sudstva, Narodnog fronta, Saveza boraca i drugih institucija sistema. Koriste se i u komunikaciji državnih predstavnika sa narodom dugo poslije tog događaja. Pripreme i sam čin oružanog bunta seljaka prema svim postojećim tadašnjim zakonskim normama bili su nedozvoljiv i kažnjiv čin. Svaka država bi se u takvim situacijama slično ponašala - branila bi se. Razumljivo je da je tadašnja partijska država reagirala i postupala na gore izložen način. Cijeli događaj u Ministarstvu unutrašnjih poslova odnosno UDB-i NR BiH vođen je pod nazivom Cazinski ispad.¹¹ Cazinski - zbog predominantnosti bošnjačkog stanovništva (*1950. u Cazinu je živjelo 36.097 stanovnika od čega je 33.210 ili 92% bilo neopredijeljenih (Bošnjaka), Srba 2.363 ili 6,5%, Hrvata 327 i ostalih 14 ili skupa 1,5%, s tim što se i jedan broj Bošnjaka tada izjašnjavalo kao Srbi*). ISPAD - zbog želje da se cijeli događaj riješi na brzinu i želje da mu se ne da nivo organiziranog kontrarevolucionarnog čina, što on u suštini nije ni bio iako je negdje i nazivan kontrarevolucijom. Najčešće korišten izraz je *neprijateljska akcija*. Taj termin je koristio tadašnji ministar unutrašnjih poslova NR BiH Uglješa Danilović je inzistirao da se termin ustanak, korišten u saslušanjima, ispravi i koristi neprijateljska akcija. Dakle, željelo se izbjeći termin “ustanak” i “buna” jer bi se time moralo prihvatiti postojanje osnove i realnog povoda za ustanak i pobunu. Time bi se priznalo da su država, njena osnova i struktura sa svim subjektima suprostavljeni interesima njenih naroda i građana i da ona kao takva treba ili suštinsko prestrukturiranje ili mijenjanje nekih od svojih ideoloških, organizacijskih i radnih dijelova. Nazvati ovu Bunu neprijateljskom akcijom značilo je umanjiti ili prikriti značaj povoda za narodno nezadovoljstvo, a stvoriti prostor za efikasno djelovanje “*akcijom na akciju*”. Tako su učesnici u “*neprijateljskoj akciji*” bili s onu stranu zakona, a svaki potez državnih organa bi bio potpuno legalan i legitiman. Učesnici u buni se proglašavaju “*neprijateljima*” što organima države daje pravo da ih etiketiraju raspoloživim arsenalom imenovanja neprijatelja Jugoslavije, neutraliziraju i zato budu amnestirani te da se ostavi prostor za reaktiviranje teze da su Bošnjaci proustaški orijentisani, znači protiv srpski i protiv jugoslavenski te da ih treba tretirati kao strukturu koja je trajni saradnik nosilaca ideja suprostav-

¹¹ Edvard Kardelj, visoki partijski dužnosnik, je ocijenio a sa time se složio i Milovan Đilas da je posrijedi bila “tipična žakerija”. Mada je izraz buna najadekvatniji, moguće je koristiti i riječ ustanak kao jasniji i jače artikulirani buntovnički čin. Taj izraz su najčešće koristili učesnici u buni.

ljenih zajedničkom životu jugoslovenskih naroda i narodnosti. U izvještaju Ahmeta Kulenovića od 15. 08.1958. koji takođe ovaj događaj kvalifikuje kao *cazinski ispad* ima zanimljivih razmišljanja o uzrocima Cazinske bune, mentalitetu muslimanskog stanovništva ovog kraja i drugih podataka zanimljivih za analizu danas, pola stoljeća nakon događaja. U njemu, između ostalog, navodi da je riječ o *"sljamu koji je i 1950. godine – maja mjeseca, digao ustanak u kom je uzelo učesća oko 900 lica sa terena Cazina i Kladuše"*.

Prema raspoloživim podacima koje su tokom istrage prikupljali pripadnici UDB-e, na pripreme i sam tok ustanka nije bilo izvanjskog uticaja. Može se govoriti samo o jakoj neprijateljskoj propagandi kojom se htjelo podići što više naroda, a konkretne pomoći sa strane nije bilo. Tako da je sva propaganda bila bez konkretnog pokrića. Navodi se u prilog tome da nisu otkrivene osobe koje bi te veze održavale sa nekim bitnijim političkim faktorima u zemlji i inostranstvu, niti su pronađena sredstva poput radio-stanice. Zaključeno je da je to bila *"autohtona seljačka organizacija jedne regije koju su inspirisali kulački nezadovoljnici i iz rata zaostali "neprijateljski elementi"*, te da su pripreme za bunu i njeno izvođenje omogućene krajnjom nebudnošću UDB-e i KP na terenu.¹² Treba reći da postoji relativno visok stepen međusobnog suglasja između ustanika i države oko uzroka bune i njenih vođa, a to je težak život na selu i razne nevolje seljaka koje se mogu kategorisati u više grupa: sušna godina; prisilni otkup; posljedica ratnih razaranja i neke druge. Međutim, oko priprema i izvođenja bune tog suglasja apsolutno nema. Naime, učesnici bune za te događaje okrivljuju neke faktore izvan svojih seljačkih redova. Za ustanak su po tim svjedočenjima najmanje 15 dana prije 6. maja znali svi radnici UDB-e i svi članovi Partije na ovom terenu, jer im je to bilo dojavljeno, a nisu ništa u tom smislu preduzimali. Oni tome nisu dali pažnju, te su izostale i konkretke akcije da se buna spriječi. Dio neposrednih svjedoka bune, sinovi Milana Božića – Stevo i Nikola, kao ljude iz sjene u tom događaju vide Mi-

¹² "U najvećem broju dokumenata se spominje "represivni" rad UDB-e (...) i oštre mjere koje su prema seljacima što ne izvršavaju svoje obaveze, preduzimali. Ali, glavni uzroci pobuni su ipak bili u neposrednim nevoljama stanovništva. "Ljudi primorani na ustanak zbog otkupa, kupovali da predaju, došlo do guše", kategoričan je Vajan Popović, šef sreske UDB-e iz Bihaća, koji je i sam učestvovao u "raščišćavanju" na Đurđevdan. I dok Suljo Žunić, sekretar Sreskog komiteta Cazin, krivicu, prebacuje na UDB-u, Popović usmjerava krivicu na Partiju. Ali, nisu samo otkupi krivi, nego i nedovoljan politički rad sa stanovništvom tog kraja." (Dušan Bilandžić, *Historija SFRJ, Glavni procesi 1918-1985*. Zagreb, 1985, 236.)

lovana Đilasa, visokog državnog i partijskog dužnosnika, koji je, navodno, priznao 1953. godine da je organizirao ustanak. Isto tako uključuju i ime Hakije Pozderca, generalnog sekretara Vlade NR BiH. Ovaj je, navodno, proganjao Božića i Čovića na političkoj osnovi kako bi propagirali državne mjere u privredi. Obojica su to odbili i time bili pod budnom prismotrom Partije.

Da je čitava stvar oko “ustanka” bila montirana smatra jedan broj ljudi, njenih neposrednih učesnika. Oni, naime, u svojim izjavama prilikom istrage naglašavaju da je sve to bila “komunistička zavjera” i da su komunisti bili na čelu svih akcija i događaja. Milan Božić i još neki Srbi su svjesno i namjerno žrtvovani za osvetu iz prethodnog rata. Da se ustanak nije desio te godine, desio bi se sigurno neke naredne.

U svojoj izjavi Hakija Pozderac je kazao da je, nekoliko dana po dolasku u Cazin, gdje je radio na saniranju posljedica bune, povučen u Sarajevo zbog, po njemu “sprečavanja potencijalne mogućnosti da utiče ublažavajuće na kažnjavanje pobunjenika”. Svoje učešće u buni negira i Milovan Đilas, a visoko rangiran UDB-in dužnosnik Vojo Čolović tvrdi u svojim sjećanjima na bunu da je to bio “revolt seljaka na mjere Države prema selu”.¹³ Po njemu, Tito je ocijenio bunu kao “revolt seljaka” i tako joj dao blažu procjenu od brojnih partijskih i državnih dužnosnika. Za njega je bilo važno da tu nije bio umiješan strani faktor. Partija je, u situaciji da odbrani samu sebe, pokušavala u bunu uvesti i tezu o opasnosti koja je Jugoslaviji prijetila izvana. Sa današnjeg aspekta nelogično je vjerovati da je bilo umiješanosti stranih faktora, jer je Jugoslavija tada bila u dobrim odnosima sa Zapadom, a parole vezane za kralja isključivale su i bilo kakvu vezanost sa istokom. Postoje neke indicije da su kralj Petar i neke njegove pristaše iz inostranstva provodili različite podrivačke aktivnosti sa ciljem rušenja novog poretka, a žarište nemira je trebalo biti negdje oko Knina. Međutim, ono što je sigurno neupitno je da su podstrekači ustanka mahom bili Srbi, da su ih ohrabrivali slični događaji u Srbiji i Vojvodini i da su Bošnjaci i tada, kao i mnogo puta kasnije, pa i u ovom posljednjem ratu 1992-1995. bili žrtve nečije zavjere i nečijih nacionalnih i nacionalističkih ciljeva. Istraživači sve češće ukazuju da su sve bune na ovim prostorima koje su vodili Srbi protiv sistema u kom su živjeli, podsticana od strane vlasti u Srbiji i da

¹³ “To je bio revolt bez jasnog koncepta što bi i kako bi, nije ništa od toga imalo svoje dublje temelje, organizaciju i ciljeve...” (Prema: Vojo Čolović, *Politika*, Intervju, maj, 1956.)

je u svim tim događanjima Srbija uvijek tražila svoje interese. To pokazuju događaji i iz Balkanskih ratova, iz vremena I i II svjetskog rata, buna 1950. i posljednja agresija na BiH 1992. Mislim da bi ove relacije bilo zahvalno temeljitije istražiti. Seljaštvo je, to je više puta potvrđeno kroz historiju, uvijek bilo slab oslonac, osobito za takve pokrete i situacije, kao što je rušenje jedne države. Ono je uvijek korišteno, pa tako i ovoga puta, kao najjeftinija i najbezbolnija žrtva u svakoj vrsti političke kombinatorike. Ako je i bilo nekih pokušaja sa strane da se buna seljaka podstakne, pomogne (ili čak vodi), bez obzira na porijeklo takvih eventualnih pokušaja, sigurno je jedno: pomoć nikakva i ni od koga na zakazani dan bune pobunjenicima nije stigla. To je bila propaganda koju su u narodu obilno širili vođe pobune i sami njome obmanuti.

Cazinska krajina poslije bune

Jedan od zadataka partijskih i drugih aktivista koji su "odozgo" poslani u Krajinu, bio je i taj da se političkim putem narodu ovih krajeva objasni "zločinački karakter" događaja od 6. maja, da se narod pridobije uz vlast, da ga se ubijedi u izdaju njegovih sopstvenih interesa od strane M. Božića, A. Čovića i sličnih. Realizaciji tog posla prišlo se odmah, pa je već u sedmici od 10. do 16. maja organizovano i održano 14 konferencija i na svakoj je prosječno bilo prisutno oko 250 posjetilaca. Na ovim konferencijama je razrađena politička situacija na terenu sreza stvorena sa grupom bandita, pljačkaša koji su na istim raskrinkani i od naroda osuđeni kao kulački, švercerski, informbirovski pljačkaški elementi.¹⁴

U istraživanjima historičara, sociologa, ekonomista i drugih stručnjaka o stanju na prostoru Cazinske krajine poslije bune, ukazano je na situaciju nepovjerenja prema svakoj novoj vlasti i svakom nepoznatom čovjeku koji je dolazio na ovaj prostor sa bilo kakvom namjerom, bila ona dobra ili loša po ovaj narod. Prije svega, veliki broj porodica sa ovog prostora je iseljen, pa je dugo vremena vladao osjećaj beznadežnosti i fatalizma, do povlačenja porodica u svoje uske porodične krugove. Broj bilo kakvih kontakata sa vanjskim svijetom sveden je na minimum, a narod na ovom prostoru je bilo teško zainteresirati za bilo kakvu akciju, bez obzira koliko ona značila za njihov boljitak. Partija je na sve načine nastojala da narodu "utuvi u glavu" svoju verziju o krivici pobunjenika, pa je predimenzionirala ustanak dajući mu one mjere koje on nikako nije

¹⁴ Vera Kržišnik-Bukić, *n.d.*, 445.

mogao imati i onu opasnost za državu kakvu buna nije predstavljala. Imajući loše iskustvo sa svakom državom, narod je deklarativno prihvatao sve stavove i zaključke nosilaca vlasti, a u stvari je intimno bio ponosan na svoje junake koji su digli glas protiv ponižavanja i nepravde što je tadašnja vlast nanijela narodu ovog kraja. Narod je bio toliko ustrašen situacijom koja ih je zadesila da je prihvatao sve odluke partijskih rukovodilaca i bez pogovora se slagao sa svim konstatacijama.

Cazinska buna iz današnje perspektive

Buna u Cazinskoj krajini 6. maja 1950. ukazala je na mnogo probleme, međudržavne i međunacionalne odnose koji su se tek kasnije u izraženijoj mjeri manifestirali. Prije svega, a posmatrano iz današnje perspektive, pokazalo se da je od strane tadašnje vlasti vladala neka vrsta terora nad narodom Cazinske krajine i narodom uopće poslije rata, kako bi Partija lakše realizovala neke svoje ciljeve. U odnosu prema narodu pokazivali su beskompromisan stav i imali nemilosrdan nastup, pa se svaka direktiva partije bez pogovora morala slušati i nije bilo nikakvih mogućnosti ispoljavanja demokratskog mišljenja. Događaji iz 1950. godine pokazuju i odnos svake vlasti, pa i vlasti DFJ, kasnije FNRJ i kasnije SFRJ prema Bošnjacima koji su osobito strogo bili kažnjeni, za razliku od Srba u Slunjskom srezu koji su pokrenuli bunu, a nisu snosili posljedice kao Krajišnici u Cazinskoj krajini. Osobito je u svemu tome došao do izražaja takav odnos vlasti kad je sa “najviših mjesta” došla naredba da se obnovi suđenje i izreknu oštrije mjere nego što su izrečene prije te naredbe. Ove konstalacije otvaraju jednu novu dilemu, možda ključnu koja se može izraziti u pitanju: nije li zapravo cijeli slučaj jedna velika kombinacija dijela državnih i političkih organa bivše Jugoslavije i Bosne i Hercegovine.¹⁵ Na ovo nas navodi slijedeće: za bunu se znalo ranije na osnovu niza obavještajnih podataka dobivenih sa terena, a ništa se ne poduzima da se preventivno djeluje. Izvještaji agenata su govorili “da se nešto sprema”, “da u selima ima neka organizacija”, “da će se ljudi pobuniti protiv otkupa”, “da postoji neka grupa za dizanje ustanka” itd. Za ustanak se znalo, ali se to prećutalo ili se dobio zadatak da se to prešuti, jer, tada tako utvrđenim odnosima u državnim organima, posebno u policiji i vojsci, prešućivanje tako krupnih podataka po opasnost

¹⁵ Mirsad Abazović, *Kadrovski rat za BiH*, Sarajevo, 1999, 329.

za državu, značilo je smaknuće po hitnom postupku. Drugo pitanje koje se ovdje nameće jeste zašto su organizatori sa slunjskog područja, posebno Mile Devrnja, tražili da im u ustanku pomognu Muslimani sa prostora Cazina? Zašto se traže Muslimani i to da ih predvodi Srbin na području Slunja gdje uopće u strukturi stanovništva nema Muslimana i gdje su oni u Drugom svjetskom ratu tretirani kao ustaše? Ono što pada u oči je da, bez obzira na sve represalije, nije ugušen bunt naroda Cazinske krajine prema svima koji ih gledaju sa omalovažavanjem i koji pokušavaju da ih ponize i uvrijede.

Cazinska buna u svjetlu Povelja i Konvencija UN-a

Sagledavajući sve aspekte Cazinske bune koji se prije svega odnose na likvidaciju, deportaciju, čišćenje terena i tako dalje može se reći da je shodno tome prekršeno niz osnovnih principa *Opće povelje ljudskih prava* od 10. 12.1948. u kojoj stoji *budući da je bitno da prava čovjeku budu zaštićena vladavinom prava i da čovjek ne bude primoran da pribjegne pobuni i protiv tiranije i ugnjetavanja, kao posljednjeg sredstva*.¹⁶ U tom kontekstu se i posmatra Cazinska buna iz 1950. godine. Povelja jasno u članu 9. kaže da "niko ne smije biti podvrgnut samovoljnom hapšenju, zatvoru ili izgonu", dok u članu 10. stoji: "da svatko ima pravo da ga u punoj jednakosti pošteno i javno sasluša nezavisan i nepristrastan sud radi utvrđivanja njegovih prava i obaveza i bilo kakve krivične optužbe protiv njega". U slučaju Cazinske bune to nije bilo tako. Povelja posebno insistira na sljedećem: "Da svatko ko je optužen za krivično djelo ima pravo da se smatra nevinim dok se na temelju zakona krivice ne dokaže na javnom pretresu na kojem je imao svu garanciju potrebnu za svoju odbranu i da se ne smije smatrati krivim za krivično djelo na temelju bilo kojeg čina ili propusta koji nisu predstavljali krivično djelo u smislu nacionalnog ili međunarodnog prava u uvjetima kad su oni bili počinjeni". Poseban akcenat Povelja daje članom 12. gdje stoji "da nitko ne smije biti izvrgnut samovoljnom miješanju u njegov privatni život, porodicu, dom ili prepisku, niti napadom na njegovu čast i ugled. Svatko ima pravo na zaštitu zakona protiv ovakvog mješanja i napada". Ne samo da su na prostoru Cazinske krajine prekršena ljudska prava shodno Povelji i Konvenciji UN, nego, s obzirom da se tu radi o stanovništvu islamske vjeroispovjesti prekršena su i ljudska prava u

¹⁶ Opća povelja ljudskih prava od 10. 12. 1948, 75.

islamu. Još prije 14. stoljeća islam je opširno utemeljio ljudska prava u zakonu. Radi njihove zaštite islam je ljudska prava dodatno osigurao. On je cjelokupno svoje društvo zamislio i izgradio na osnovama i principima koji su podržavali i štitili ova prava: posebno život u kojem čovjek na sebe uzima dobre osobine kao što su sloboda, jednakost, bratstvo, čast i dostojanstvo, umjesto da bude tlačen ropstvom, klasnom i rasnom diskriminacijom, pritiscima i poniženjima. Posebno Povelja o ljudskim pravima u islamu insistira na pravu na pravedan sudski postupak (čl.5.), pravu na zaštitu od zloupotrebe vlasti (čl.6.), pravo na zaštitu od nasilja (čl.7.), pravo na slobodu mišljenja, vjere i govora (čl.12.), pravo na zaštitu svojine (čl.16.). Analizom dokumenata vidno je da su gore nabrojana prava potpuno zanemarena i svjesno prekršena. Vidno je to iz Povelje UN potpisane 26. juna 1945. u San Francisku, koja u svojoj preambuli jasno definiše, potvrđuje “vjere u osnovna prava čovjeka, u dostojanstvo i vrijednosti ljudske ličnosti”. Na dan 9. decembra 1948, Generalna skupština UN na svom III. zasjedanju usvojila je Konvenciju o sprečavanju i kažnjavanju zločina genocida.¹⁷ Države ugovornice ove Konvencije potvrdile su da je genocid bez obzira da li je počinjen u doba rata ili za vrijeme mira, međunarodni zločin i preuzele su obavezu da ga spriječe i kažnjavaju u drugom članu Konvencije zločinom genocida se smatra bilo koje od počinjenih djela s namjerom da se djelomično ili potpuno uništi neka nacionalna, etnička, vjerska ili rasna grupa:

Član 2. Konvencije	Represije koje su preuzeli organi “narodne vlasti”
- ubistvo članova grupe	- likvidacija
- teška povreda fizičkog ili društvenog identiteta članova grupe	- fizička ubistva - čišćenje terena
- namjerno podvrgavanje grupe takvim životnim uslovima koji treba da dovedu do njenog potpunog ili djelomičnog fizičkog uništenja	- montirana suđenja - konfiskacija imovine - deportacija – protjerivanje
- mjere koje imaju za cilj da se spriječi prevođenje djece iz grupe u grupu	

¹⁷ Konvencija o sprečavanju i kažnjavanju zločina genocida: Adopted by Resolution 260 (III) A of the U. N. General Assambly on 9 December 1948. Entry into force: 12 Januar 1951.

S gledišta koncepta pojma zločina protiv čovječnosti, jasno je da ovi zločini nad stanovništvom Cazinske krajine 1950. spadaju u tu kategoriju, jer u genocidne radnje ne spada samo uništenje pripadnika jedne etničke ili vjerske zajednice, nego je jedna od bitnih karakteristika genocida i protjerivanje ljudi sa rodnog ognjišta i prebacivanje na drugu teritoriju u jednoj državi. Deportacije jasno govore o tome (Dokument: Deportacija familija u Srbac 1950.). Sa aspekta Konvencije, jasno se vidi da zločin protiv čovječnosti označava bilo koje od navedenih djela, odnosno, represije koje su počinjene s namjerom da se djelimično uništi, u ovom slučaju nacionalna i vjerska grupa kao takva. Široko je prihvaćeno da pravne norme koje se iznose u Konvenciji čine dio međunarodnog običajnog prava i predstavljaju *jus cogens*. Ujedno, ovdje treba naglasiti da su radnje u ovom slučaju vođene s državnog nivoa. Odgovornost za zločin protiv muslimanskog stanovništva Cazinske krajine 1950. ustvari čini srž moje argumentacije za optužbu onih koji su sudjelovali u navođenju i onih koji su bili izvršioци represivnih radnji – odnosno odgovornost nadređenih i saučesništvo u zločinu. Elementi ubijanja, odnosno likvidacije učesnika bune bez davanja mogućnosti poštenog i javnog saslušanja nepristrasnog suda radi utvrđivanja njegovih prava i obaveza i bilo kakve krivične optužbe protiv njega, su slijedeći: ubijeno je više osoba, te osobe su pripadale jednoj nacionalnoj i vjerskoj grupi i te osobe se unaprijed namjeravalo ubiti.

Dalje, iz niza dokumenata se jasno vidi niz elemenata djela nanošenja teških tjelesnih i duševnih povreda. Posebno kad se tu radilo o ispitivanjima, izgladnjivanju i drugim torturama prema uhapšenim licima. Prema mom mišljenju, elementi krivičnog djela smišljenog nametanja pripadnicima grupe životnih uslova sračunatih da se dovedu do njenog potpunog ili djelimičnog fizičkog uništenja su deportacijom nametnuti takvi životni uslovi, zatim te osobe su pripadale jednoj nacionalnoj i vjerskoj grupi i životni uslovi su nametnuti smišljeno. Uslov postojanja namjere može se zadovoljiti tako što dokazujem namjeru da se uništi ciljana grupa na ograničenom geografskom području. Prema tome, prisilni odlazak uz konfiskaciju imovine svakako mogu biti okarakterisani kao djelo zločina protiv čovječnosti. Kad razmatramo objektivne elemente koji svrstavaju ovaj događaj u zločin protiv čovječnosti shodno Konvenciji, ovdje možemo iznijeti prave elemente tog čina: ubijalo se sa namjerom, zatim nanošenje težih tjelesnih i duševnih povreda što podrazumijeva: mučenje, nehumano i ponižavajuće postupanje, ispitivanja poveza-

na sa premlaćivanjem, prijetnje smrću i povrede koje narušavaju zdravlje ili nanose ozljede. Dalje, smišljeno nametanje Muslimanima Cazinske krajine životnih uslova, kao posljedice deportacije, a koje su imale za cilj podvrgavanje deportovane grupe režimu ishrane koja može biti dovoljna samo za puko preživljavanje, uskraćivanje bilo kakve medicinske usluge i bilo kakvih minimalnih higijenskih uslova, nedostatak odgovarajućeg smještaja, odjeće, zamorran rad, odnosno fizički napor. Na kraju, ko je za sve ovo odgovoran i može li se sa ove historijske distance utvrditi stepen odgovornosti svih sudionika tog zločina. Dalje se nameće i pitanje koliko je to bio udruženi zločinački poduhvat na liniji Država – Partija – Sud – Vlast. Ovdje smo definisali izvršioce ili suizvršioce zločinačkog čina protiv Muslimana Cazinske krajine, one koji na najvišem nivou osmisle plan i preduzmu najkrupnije korake da se isti ostvari. Izvršilac na nižoj razini je samo onaj koji vrši “ključnu ulogu kao koordinator”, a čije je učestvovanje izuzetno bitno i odvija se na nivou rukovođenja. Stoga, kad je u pitanju Cazinska buna ovdje se moraju otvoriti pitanja koja su historijska, vjerska i ideološka polazišta tadašnje vlasti i Partije i svih onih društvenih snaga u Jugoslaviji koji su tu vlast i tu Partiju podržavali. Ovdje treba ući u problem motivacije zločina počinjenog na prostoru Cazinske krajine prije svega proglašenjem ovog kraja “križarsko-ustaškim, mladomuslimanskim i četničko – ravnogorskim”. U sagledavanju problema motivacije potrebno je ovdje ukratko se osvrnuti na kadrovsku strukturu UDB-e. Ona je na području Cazina i Velike Kladuše bila stopostotno srpska, da bi tek nakon pobune ona nešto bila izmijenjena slanjem kadrova muslimanske nacionalnosti (dva lica). Kakva je ostala nacionalna struktura? Ministar unutrašnjih poslova – Srbin, četiri ključna čovjeka koja rukovode operacijom likvidacije “neprijateljske akcije” su srpske nacionalnosti. Iz ovih podataka se jasno vidi da su cjelokupnom akcijom likvidacije Cazinske bune dominirala lica srpske nacionalnosti: Carević, Kapor, Medić, Dodik, Mudrinić, Jotić Šakota, Danilović, itd, dok su od Muslimana značajnu ulogu imali Hakija Pozderac, Hajro Kapetanović i Šukrija Bijedić. Tek nakon otpočinjanja opsežne akcije organa unutrašnjih poslova na neutralizaciji pobune za udbaše se postavljaju Muslimani. Nije li ovo guranje Muslimana na Muslimana, jer će nakon drastičnih mjera: likvidacije, torture, čišćenje terena, drastičnih montiranih suđenja, konfiskacije, deportovanja itd, revolt stanovništva biti usmjeren na “nove” lokalne predstavnike vlasti – Muslimane.

Buna u očima neposrednih svjedoka

Kad se danas razgovara o Cazinskoj buni narod u mjestima Liskovac (gdje je živjela porodica Ale Čovića), Crnaja, Tržačka Raštela... nerado govori o tim događajima i sumnjičavo gleda na sve stvari oko sebe, čak i na današnju situaciju i vrijeme u kojem žive. Život ih je natjerao da u kontaktima sa svakom nepoznatom osobom budu krajnje oprezni. Stari Mehmed Hadžić iz Šturlića kaže da se sjeća naroda i parola koje su uzvikivali, a najčešće su bile: *Dolje otkup, Dolje komunizam, Živjela kraljevska vojska, Živjelo bratstvo Muslimana i Srba* i slično. Cazinska buna i danas ima mnogo svjedoka koji nerado o njoj govore, pa se možemo poslužiti i nekim dokumentima koji govore o golgoti naroda Cazinske krajine. U jednom intervjuu prof. Ismet Kasumagić koji je robijao tih godina u Zenici zbog pripadanja mladomuslimanskom pokretu, sjećajući se tih događaja kaže: *"To je bilo vrijeme kad se javila Cazinska buna, pa je u zeničku robijašnicu bilo dovedeno 400 učesnika ove bune. Dojadio im je otkup kojim su morali podmirivati potrebe državnih magazina poljoprivrednim proizvodima, pri čemu je potražnja bila veća od mogućnosti seljaka"*.¹⁸ Narod Cazinske krajine ni danas se u potpunosti ne otvara kad je riječ o Cazinskoj buni 1950. Iz iskustva su znali da se vremena i sistemi mijenjaju, pa su naučili da sa podozrenjem gledaju svako vrijeme i sistem. To je dimenzija koju su poprimili živeći stoljećima na ovom trusnom tlu na kom se nikad ne zna šta donosi sutra.

Dvadesetak godina trajala je "hipoteka prošlosti" za Cazinsku bunu. Poslije 1950-tih sa ovog područja počinju prvi odlasci van zavičaja u potrazi za poslom i boljim životom u Sloveniju, Hrvatsku, a poslije šezdesetih u pre-kookeanske zemlje i u zemlje zapadne Europe. Danas mnogi učesnici bune ukazuju na nemilosrdnost tadašnje Partije i države i odnos prema stanovnicima Bosanske krajine, osobito prema Bošnjacima. Pokrenute su mnoge inicijative da se buna sagleda iz svoje prave perspektive, one koja je jedino iskrena i istinita, a da se egzekutori bune pravično kazne. Tako su mnoge institucije pokrenule inicijative o formiranju Udruženja koje će se baviti istraživanjem montiranih procesa među koje spada i Cazinska buna, zaštitom i rehabilitacijom žrtava dosadašnjih sistema. Tako je u listu *Oslobođenje* od 7. 4. 2006. objavljena vijest da je Narodna bošnjačka stranka (NBS) na jednoj konferenciji

¹⁸ www.bosnjaci.net.

za štampu ukazala na potrebu formiranja udruženja građana za borbu protiv *“montiranih procesa i političke torture, kao i za satisfakciju žrtava, a koje bi trebalo da oforme svi nevinno osuđeni u tim procesima što bi označilo i njihovu rehabilitaciju. Smatramo to njihovom građanskom odgovornošću, jer montirani procesi nisu imali za cilj samo okriviti njih kao pojedince, već imputirati historijske krivice Bošnjacima, poput islamskog fundamentalizma i islamskog terorizma”*, navodi NBS u saopćenju za javnost. Naime, u posljednjoj deceniji se sve češće ukazuje na historijsku činjenicu da bošnjačke žrtve komunističkog terora nikad nisu oštećene, niti su dobile pravu rehabilitaciju, jer se postkomunistička vlast nikad nije udostojila ni raspravljati o lustraciji, već su neokomunisti nastavili praksu montiranih procesa i progona.

Zaključna razmatranja

Bosanska krajina je specifičan geopolitički prostor zahvalan za sve vrste i oblike istraživanja. Na ovom prostoru i danas postoje mnogi lokaliteti o kojima se pričaju priče i legende, postoje mnoga neistražena područja i prostori. Ako je nekada ovaj dio Bosne i Hercegovine i istraživan, ta istraživanja su rezultat vremena i sistema u kom su istraživači živjeli i radili. Tako u jednom vremenu imamo naglašenu partijsku i političku dimenziju kao rezultat istraživanja, u jednom uticaj orijentalne kulture, u drugom zapadnoevropske. Osim toga, istraživanja se razlikuju i po tome koje su nacije istraživači i šta su htjeli staviti u prvi plan. Uz sve to, narod na ovom prostoru je još uvijek nepovjerljiv i zatvoren, pa je teško doći do prave informacije. Do njih se dolazi jedino putem dostupnih arhiva, a one su tendenciozne i mogu istraživanja usmjeriti u sasvim pogrešnom pravcu.

Sve je to rezultiralo situacijom da o Bosanskoj krajini i događajima u njenoj historiji, daljim i bližim, još uvijek nemamo pouzdanih podataka i istraživačkih rezultata. To je, sa jedne strane, dobro, jer se ovaj prostor nudi kao otvorena knjiga, a sa druge loše, zbog toga što se istraživač može voditi pogrešnim i tendencioznim tezama, mišljenjima i predrasudama koje postoje i u ovom kraju i u ovom narodu.

Cazinska buna nije samo događaj od 6. maja 1950. već je u svom uzročno-posljedičnom kontekstu jedna pojava događaja mnogo dužeg trajanja. Za njegovu analizu bitni su mnogobrojni aspekti, prijeratni, ratni i poslijerat-

ni neposredno pred njegovo izbijanje. Dakle, ona je utemeljena u tim, ali i u događajima koji su se desili poslije nje. Ona je historijska pojava – događaj relativno dugog vremenskog trajanja, s jednim konkretnim momentom – Đurđevdanom - kao samo vremenski središnjom kulminacionom tačkom. To je i zbivanje mnogo širih teritorijalnih dimenzija od onih u kojima sebi predstavljamo Cazinsku krajinu kao jedno ograničeno područje. Karakter ovog događaja možemo dvostrano sagledavati. To je bila objektivno i seljačka buna (sa stanovišta seljaštva) i neprijateljska akcija (sa stanovišta države). Na dizanje bune uticalo je više faktora među kojima su najvažniji bili: antikomunistička nastrojenost seljaka, religioznost, marginaliziranje seljaštva od strane države i Partije, suprotnost između privatnog vlasništva na zemlju i njegovog poništavanja od strane države, kadrovska komponenta državnog sistema i njegovo funkcioniranje. Pripreme i sam čin izvođenja bune bili su prema svim tadašnjim postojećim zakonskim normama nedozvoljiv i kažnjiv čin. U takvoj situaciji svaka bi se država branila. Ona je sve svoje postupke nastojala pravdati svaljujući krivicu na druge i pravdajući sebe. Najčešće je spominjan strani uticaj a koji se nikada nije uspjelo dokazati. Tu se mogu pratiti dvije legitimne istine, kako je već rečeno, i to ako se prizna legitimitet narodu – seljaštvu koje je ustalo protiv takve države i ako se prizna legitimitet državi, ona ne dozvoljava da joj se na takav način dovodi u pitanje egzistencija. Mjera progona porodica sa Cazinskog i Kladaškog na Srbački srez bila je jedinstvena u poslijeratnom razvoju Jugoslavije. Radi usporedbe ona se može komparirati sa sličnom mjerom u SSSR - internacija u Sibir. Odluka o tome je imala tri dimenzije:

1. nije imala pravnog uporišta u jugoslavenskim zakonima;
2. najveću odgovornost za tu odluku snosio je vrh KPJ;
3. Jugoslavija je ovim najdirektnije kršila ljudska prava iako se obavezala na njihovu zaštitu još 1945. godine.

Cazinska buna je u datim okolnostima bila samoubilački čin ustanika osuđen na neuspjeh i kao takav proizveo tragične posljedice za hiljade drugih ljudi. Ona je bila najveći i najjasniji primjer nemirenja seljaštva sa okovima teške eksploatacije koju mu je namijenila i provodila Jugoslavija, makar i socijalistički opredijeljena. Jugoslavija je bila glavni krivac i uzrocima i posljedica Cazinske bune. Taj ustanak je dao dignitet seljaku kao suvremenom po-

litičkom subjektu. Težio je održanju ljudskog dostojanstva seljaka. Najvažnije u svemu ovome je jedno pitanje koje je Vera Kržišnik-Bukić gotovo temeljito istražila, kritički opservirala, dala javnosti na upotrebu i tako događaj i sve u vezi s njim detabuizirala. Radi se o jednoj mjeri koju je država/Partija poduzela prema pobunjenom stanovništvu. Riječ je o mjeri odmazde, a to je raseljavanje cjelokupnog stanovništva sa jednog područja na potpuno drugu destinaciju i konfiskovanju njihove imovine, odnosno, progon cjelokupnog stanovništva jednog dijela Cazinske krajine zahvaćenog pobunom, na područje Srpcra. To je mjera kolektivnog kažnjavanja koja ni prije ni poslije nije primijenjena i zabilježena u bivšoj Jugoslaviji, a bila je identična staljinističkim metodama u SSSR-u prema “neposlušnim” ili “nepoćudnim narodima”. Ta mjera je poduzeta u vrijeme kada je u tadašnjoj Jugoslaviji uvedeno radničko samoupravljanje radi “daljne demokratizacije društvenog života”, ali i u vrijeme kada je tadašnja Jugoslavija bila potpisnik Povelje o osnivanju OUN, čime je postala njen ravnopravan član i obveznik u provođenju određenih međunarodno priznatih normi ponašanja u oblasti ljudskih prava. Mjeru kolektivnog progona naroda dijela Cazinske krajine, Kržišnikova dovodi u usku vezu s moguće izvršenim genocidom, pozivajući se na Konvenciju o sprječavanju i kažnjavanju zločina genocida (a zločinom genocida se smatra, između ostalog, djelo počinjeno sa namjerom da se djelimično ili potpuno uništi neka nacionalno etnička, vjerska ili rasna grupa i to putem (...) teške povrede fizičkog ili duševnog integriteta članova grupe), koja je postala punovažeća 1950. godine, a koju je ratificirala i bivša Jugoslavija.¹⁹ Nedvojbeno, po našem sudu, ovaj dio studije Cazinska buna 1950. spada u red najvećih doprinosa demistificiranju, ali i demaskiranju, svega onoga šta se dešavalo u maju 1950. godine na područjima Cazina, Velike Kladuše i dijela Slunja, kao i onoga kako se ponašala država/Partija, SFRJ i SRBiH, uključujući i špekulacije njenih meritornih struktura i institucija sve do njenog raspada. Historija, ma kako bila značajna za kolektiv, uvijek je zbirka pojedinačnih priča. I obično je jedna važnija od druge,

¹⁹ “Odredbe pomenute Konvencije čak ni u ovom, 1950. godine po Jugoslaviju najtežem mogućem vidu njihove primjene na odnos države prema raseljenom stanovništvu Krajine, vlast u Jugoslaviji još ne okrivljuju, dakle, tim odredbama ne bi se mogao direktno odrediti baš genocidni odnos države. Ali da se je njen postupak raseljavanja tim odredbama približavao, pa i graničio s njima, prilično je izvjesno” Vera Kržišnik – Bukić, *n.d.*,358.”

ali samo sve zajedno i potpuno kompletirane mogu ponuditi cijelu sliku. I nedavna nam je prošlost to tako bolno potvrdila.

U mjesecu maju je Vijeće Evrope izglasalo Deklaraciju o tom da treba izraziti iskrenu sućut i izvršiti adekvatnu nadoknadu svim žrtvama komunističkog režima u zemljama u kojima je vladao komunizam. Tu deklaraciju je u junu ove godine prihvatio i Hrvatski sabor. Deklaracija još nije bila na dnevnom redu instanci u Bosni i Hercegovini, a kad bude, ukazaće se na konkretne primjere genocida koje je komunistička vlast vršila u BiH, osobito nad Bošnjacima. U kontekstu te analize neće se zaobići ni situacija u Cazinskoj krajini i događaji vezani za Cazinsku bunu, te genocid koji je izvršen nad narodom ovog kraja, te tortura komunističke vlasti u vidu strijeljanja pobunjenika, raseljavanja cazinskog naroda u druge dijelove Bosne i Hercegovine i bivše Jugoslavije. Tom prilikom bi trebalo imenovati krivce tih događaja i izvršiti pravičnu materijalnu nadoknadu žrtvama komunističkog terora.

SUMMARY

CAZIN UPRISING OF 1950: THE SECRET DOSSIER "CAZIN'S ASSAULT" IN LIGHT OF EXISTING UN CHARTERS AND CONVENTIONS (1945, 1946, 1947)

Based on the available literature and new archival sources, the author gives a detailed overview of this event in relation to the UN human rights laws and conventions that Yugoslavia had signed prior to putting down the rebellion. In addition, the author connects these events to the social-political situation of Bosnia and Herzegovina at the end of the twentieth and beginning of the twenty-first century.

Vera Katz

SIROMAŠTVO KAO ODREDNICA PRIVREDNOG RAZVOJA U BOSNI I HERCEGOVINI (1945-1950)

U današnjoj Bosni i Hercegovini nameću se brojne povijesne teme koje bi historičari mogli istraživati pod općim naslovom revizije prošlosti na prostorima bivše Jugoslavije. Nakon posljednjeg rata, kroz prizmu bosanskohercegovačke historiografije koju samo manjina historičara naziva tako, prelamaju se različiti razvojni pravci iz susjednih historiografija, odnosno srpske i hrvatske. Kada se njima pribroji i bošnjački novi val u historiografiji tada se stvarno teško snaći u knjigama o prošlosti. Kako se sve dijeli na bošnjačko, hrvatsko i srpsko prema teritorijalnoj podjeli većinskog naroda na određenom prostoru, a uz to se najčešće Bosna i Hercegovina imenuje samo kao Bosna, a Hercegovina kao da uopće ne postoji, tako se i historiografija u Bosni i Hercegovini boji nacionalnim i regionalnim bojama. Stoga umjesto jednim državnim imenom nazvane historiografije postoje najmanje tri dominirajuće i uz njih pokušaji istinskih istraživača da opišu i objasne događaje iz prošlosti u kojima su ti narodi zajednički sudjelovali, mada su ih različito doživljavali s obzirom na različite političke interese u određenom vremenu. Današnja bosanskohercegovačka stvarnost nudi skoro svaki dan mogućnost rasprave za koju se argumenti traže u bližoj ili daljoj prošlosti. Osobito to dolazi do izražaja prigodom praznika koji su naslijeđeni iz socijalističkog razdoblja, ali i ovih novih, stečenih u ratu. Svakako, tumačenja tih praznika su različita, a da bi se opravdala ili osporila njihova valjanost poseže se u povijest u interpretaciji aktualnih političara koji imaju svoje historičare-savjetnike. Najuočljiviji su primjeri sjećanja na velike bitke iz Drugog svjetskog rata kada se istog datuma ne mogu susresti još živi učesnici, a o tumačenjima prošlih događaja da i ne govorimo. "Zajednička borba bratskih naroda nošena idejom slobode" pukla je i tu po nacionalnim

šavovima. Jedino veliki vjerski blagdani ne izazivaju različita tumačenja, odnosno kao da su u javnom mnijenju jedini koje svi uvažavaju i čestitaju. Da li iskreno, ostaje pitanje, ali je jasno da o tome nema rasprave jer smo tu potpuno razdvojeni u posebne vjerske zajednice. Mit o zajedničkim proslavama vjerskih blagdana i čestitanju je donekle samo želja za dokazivanjem koliko smo bili i tu u zajedništvu, pa i dalje “ne znamo” otkuda toliko neprijateljstvo koje je dovelo do rata?

Kada se spominju imena pojedinih istaknutih ličnosti iz bliže ili dalje prošlosti, nove generacije uglavnom ne znaju o kome je riječ, u kojem vremenu su živjeli, što su radili i koliko su bili utjecajni u nekim povijesnim događajima. Mada su ti za koje ih pitate uvršteni u udžbenike povijesti, učenici ih nisu memorirali, ali su ti isti učenici upućeni u napise njihovih nasljednika koji pokušavaju dati drugačiju sliku o njima ili njihovim političkim sljedbenicima u kasnijim događajima. Da li tu nedostaje znanje ili se postavlja pitanje kakvo je to znanje generacija koje su danas u pedesetim i šezdesetim godinama života, a na satima historije su naučili toliko podataka i tumačenja koja su tijekom svoga života smatrali kao jedinom istinom, jer druga nije bila moguća. Da li su se ispravno naučile sve te lekcije? Da li se danas može drugačije razmišljati? Vjerojatno se većina ne snalazi ili se već priklonila novim interpretacijama, a možda neki još donekle i vjeruju onim starim, davno usvojenim tumačenjima? Sigurno bismo znali nešto više o poimanju prošlosti među građanima da u Bosni i Hercegovini postoji neka znanstvena institucija za ispitivanje javnog mnijenja.

Da bismo sagledali svu kompleksnost problema bilo bi dobro neki poznati i često rabljeni događaj analizirati u udžbenicima iz socijalističkog perioda, zatim u današnjim, namijenjenim srpskoj, hrvatskoj i bošnjačkoj djeci, uz čiju pomoć bismo uočili pravce razvoja obrazovanja generacija za budućnost Bosne i Hercegovine. Interpretativne mogućnosti autora udžbenika, a osobito nastavnika u razredu su mnogostruke čime se nacionalni ciljevi ostvaruju na “najbolji način”. Jedino ostaje nada, ako su starije generacije učili bratstvu i jedinstvu, a oni ostvarili užasavajući rat, možda će nove generacije razdijeljene u nacionalne historiografije nakon određenog vremena povesti dijalog, njegovati razumijevanje i tolerantan odnos prema drugome ne smatrajući ga neprijateljem. Osim toga, pod utjecajem međunarodnih organizacija broj sati historije u nastavi se svakim novim nastavnim planom i programom smanjuje prema

već izrečenom komentaru da narodi na Balkanu boluju od “viška historije”. Mada mi je najzanimljivija tema udžbeničke literature na koju se preslikava historiografija, i to svaka ponaosob, ipak sam se odlučila za naslovljenu temu barem iz dva razloga. Prvi je veličanje razdoblja poslije Drugog svjetskog rata kao vremena entuzijazma, brzog ekonomskog oporavka, stanovitih poteškoća koje su se brzo savladavale, uspjeha dobrovoljnog rada kojim se moglo nadoknaditi sve, rada uz pjesmu, zatim nadahnuća za “bolju i svjetliju budućnost” i sličnog. Osim toga, neki još živi tadašnji omladinci sa istinskim ponosom govore o tom vremenu neobjektivno ga upoređujući sa današnjim. Drugi razlog za izbor ove teme je moje saznanje o neopisivoj količini bijede upravo u tom periodu koje je uglavnom historiografski usvojeno kao “teško”, ali koje su “trudbeničke mase lako savladavale”. Čitajući dnevne novine iz tog vremena stječe se utisak da je “narodna demokratija” nizala samo uspjehe općenito u razvoju, pogotovo privrednom, utječući tako na javno mnijenje na najbolji način vrlo efikasnim sredstvom. Međutim, uvidom u arhivsku građu dobiva se sasvim drugačija slika. Iz današnje perspektive ostaje neshvatljivo kako su ljudi posebno iz nekih socijalnih kategorija u određenim dijelovima Bosne i Hercegovine mogli uopće preživjeti to beskrajno siromaštvo, glad i bijedu. Naravno, cilj ovoga priloga nije pokazivati negativne strane jednog društva, ako su – a svakako jesu – postojale i brojne pozitivne. Kako se teme istraživanja suvremene povijesti u današnjoj bosanskohercegovačkoj historiografiji uglavnom odnose na područje političkih događaja, a u manjoj mjeri kulturnih i privrednih, naslovljena problematika čini se doista važnom.

U prvi trenutak svoju zaprepaštenost, a kasnije sustavniju spoznaju o toj problematici otkrila sam u arhivskoj građi o vremenu socijalizma smještenoj u fondovima Arhiva Bosne i Hercegovine u Sarajevu. Bez obzira na sve nedostatke koji prate ovu vrstu građe, brojni dokumenti obiluju sadržajima koji svjedoče o dubini siromaštva jednog društva poslije Drugog svjetskog rata. Nakon silovitog razaranja i stradanja dovoljno je pogledati popise ratne štete procijenjene u odnosu na podatke o krajnje nerazvijenom prijeratnom bosanskohercegovačkom društvu, bez obzira koliko su odgovarali stvarnom stanju. I pri većem odstupanju u preciznosti podataka, gubici su bili ogromni i u ljudskom i materijalnom pogledu. Isticanjem brojčanih pokazatelja uočljiva je ratna šteta, ali nedostaju deskriptivni uvidi u svakodnevnu borbu stanovništva u savladavanju siromaštva. Teme o krajnjoj bijedi i stvarnim na-

porima u pokretanju privrednog razvitka tijekom kasnih četrdesetih godina nisu bile u dovoljnoj mjeri zastupljene u dosadašnjoj bosanskohercegovačkoj historiografiji. Donekle su izuzetak radovi Budimira Miličića, Vere Kržišnik-Bukić, Husnije Kamberovića, Denisa Bećirovića, u kojima se ne konstatira samo “teško stanje” već se u analizama produbljuju društveno-ekonomski odnosi u smislu boljeg razumijevanja prošlosti. U najvećem broju ostalih radova o ovom periodu postojao je jedino narativ o “teškom stanju” kojeg nije pratio odgovarajući sadržaj, te se nije u potpunosti znalo što to doista znači. Nadalje, naglašeno “teško stanje” je prezentirano kao vrlo kratka pojava, dosta brzo savladana, a važnost je pridavana državno-partijskoj propagandističkoj pohvali postignutih rezultata kojima su se formalno stvorili preduvjeti za početak prvog petogodišnjeg plana u startu označenom kao uspješan način prevladavanja niskog stupnja ekonomskog razvoja. Međutim, nedostaju opisi svakodnevnog života i rada ljudi koji su podnijeli teret tog ubrzanog razvoja. Oslanjanje na fizičku snagu uposlenih i dobrovoljnog rada omladine prikazivano je kao revolucionarni zanos ljudi ogromnih nadljudskih mogućnosti koji mogu nadomjestiti nedostatak mehanizacije, hrane, obuće, odjeće, lijekova..., naglašavano je samo da ih je bilo potrebno tijekom procesa rada “klasno osvijestiti i usmjeriti”. Kada se odstrane nametnuti ideali i ideološka retorika i motivirajući slogani kao npr: “Pušten je u saobraćaj željeznički most”, “Sačuvali smo naše rudno blago”, “Veliki uspjesi naših rudara”, “Održava se prva voćarska konferencija” ili slične manifestacije u različitim mjestima, “Opet se puše dimnjaci bosanskog Čeljabinska”, “Ali, sada Zenička željezara radi za narod”, “Uredno snabdijevanje grada Sarajeva ugljem i drvima”, “Udarnički rad obnovio je zemlju”, “Redovno snabdijevanje građana namirnicama” i slično. Svakako, u dosadašnjoj bosanskohercegovačkoj historiografskoj literaturi usputno se spominjao “težak život radnih masa”, ali je uvijek akcenat bio na napretku, radnim uspjesima, brzom prevladavanju stanja uz male poteškoće, kao da su bili preslikani naslovi iz onovremenih dnevnih novina koji su imali usmjeravajući revolucionarni naboj. Na ovaj način čini se opravdanim provjeriti znanje o prošlosti koje proizilazi iz istraživačkog karaktera kritičke povijesne znanosti, preispitujući stanje literature u svjetlu raspoloživih arhivskih izvora prvog reda, jer struka zahtijeva da se historiografija i razvija u ritmu manjih i većih faktografskih i interpretativnih revizija dosadašnjih razumijevanja o prošlosti.

Istraživanjem arhivske građe može se dokumentima koji dominiraju pratiti naslovljena tema. Kada se istražuje određeno pitanje tada su svi problemi vrlo slični, ako ne i istovjetni za cijelo bosanskohercegovačko područje. Odlučiti se za elaboraciju nekog konkretnog pitanja nije jednostavno, jer se svakodnevnici život isprepliće u svim njegovim segmentima. Pričati o uređenom snabdijevanju stanovništva u vremenu “tačkica”, problemu opskrbe stanovništva ogrevom za zimu, stambenoj politici, vezanim cijenama, maksimiranju cijena poljoprivrednih proizvoda, nedostatku robe svih vrsta, problemu nabavke cipela, prelasku radne snage u izvanagrarne djelatnosti itd., teme su kojim se oslikava oskudna svakodnevica i neodvojive su jedna od druge jer čine cjelinu življenja. Kako su nabrojana pitanja bila gurnuta na marginu istraživačkog interesa s obzirom na prioritete “velikih” tema iz domena političkog i partijskog života, tako je konačno došlo vrijeme interesiranja i za njih, čime se jasnije objašnjavaju i te “velike” teme, mada ni ove do sada zapostavljene nije jednostavno istraživati. Prema naslovu i sadržaju su vrlo jednostavne, ali njihova prezentacija zahtijeva mnogo više napora od onih koji pobrojavaju zakone, kongrese, financijske bilanse, administrativno-teritorijelne izmjene i slično.

U dosadašnjoj prevladavajućoj historiografskoj literaturi na osobit način su se hvalili postignuti rezultati u rudarstvu, proizvodnji željeza i razvoju teške industrije. Ponekad su čak u izvještajima bili zamijenjeni ostvareni rezultati sa planiranom proizvodnjom koja je bila daleko od stvarnih mogućnosti. Sukladno proklamiranim ciljevima “industrijalizacije i elektrifikacije” kao odrednica privrednog prosperiteta “nova narodna vlast” protežirala je uzdizanje radnika kao nove snage u izgradnji socijalizma. Takvom politikom posebno je raslo opterećenje poljoprivrednog stanovništva, kako materijalno tako i psihološki, a seljak koji je iznio svu težinu rata morao je nastaviti borbu za golu egzistenciju jer je bilo potrebno hranom podmiriti i vojsku i grad, a što mu ostane svoju brojnu obitelj, zatim uskladiti svoje svjetonazore i materijalne mogućnosti prema novouvedenom procesu kolektivizacije, obvezatnom otkupu, maksimiranju cijena, promjenama u proizvodnji poljoprivrednih kultura i sličnom. U partijskim dokumentima seljaštvu je priznata zasluga kao najvažnijoj borbenoj snazi tijekom rata, ali u miru orijentacija je bila što više radne snage sa sela privući u rudarska, šumska i industrijska preduzeća. Taj proces deagrarizacije kretao se dosta sporo jer ponuđeni uvjeti života i rada u rudarskom, industrijskim i drugim preduzećima nisu bili nimalo primamljivi

za buduću “radničku klasu” koja je trebala iznijeti obnovu, izgradnju i petogodšnji plan. Za uspješno izvršavanje zadataka u vezi sa regrutiranjem radne snage, 1946. godine osnovano je novo resorno ministarstvo – Ministarstvo rada, na osnovu čije dokumentacije se može napraviti uvid u stanje tadašnjih radnih uvjeta. Pod nadležnošću ovog ministarstva bila su sva najvažnija preduzeća “republikanskog značaja” u Bosni i Hercegovini određena sukladno karakteristikama donesenim prema odluci Privrednog Saveta FNRJ.¹ Iz pregleda dokumentacije koja se odnosi na spomenuta preduzeća ocrtavaju se glavne karakteristike bosanskohercegovačke privrede, u kojoj je s obzirom na prirodne resurse glavna orijentacija bila na ubrzanom razvoju rudarstva i drvne industrije. To je s jedne strane značilo brže pomake ka pokretanju proizvodnje u periodu obnove, a sa druge, manja ulaganja i veću dobit. Osim toga, bila je velika potreba za drvetom u građevinarstvu, zatim u obnavljanju rudnika (jamska japija), ali i za popravku kuća i izgradnju baraka za smještaj rudarskih i šumskih radnika koji su bili prioriteti za Bosnu i Hercegovinu, osobito u preduzećima saveznog ranga. U rudnicima je bilo izuzetno neuvjetno raditi, jer je tehnička podrška radnicima bila vrlo oskudna, ali ni na šumskim radilištima i u pilanama uvjeti za život i rad nisu bili manje podnošljivi o čemu svjedoče zapisnici o pregledu preduzeća. Među gorućim pitanjima bio je stambeni, odnosno uopće smještajni prostor, kako radnika tako i njihovih obitelji. “Obiteljski stanovi izuzev stanova u koloniji kraj Bosne u građevnom pogledu uglavnom zadovoljavaju, ali su bez osnovnih higijenskih potreba. U prvom redu nedovoljan ih je broj, obzirom na broj lica koji u njima stanuju, tako da su stanovi posve prenatrpani, a s druge strane postavlja se pitanje vodovoda i kanalizacije, koji uopšte u čitavom mjestu nema, tako da vrlo često naročito ljeti uslijed nezdrave vode i nehigijenskih nužnika dolaze do raznih zaraznih bolesti (oboljenja), trbušni tifus i dizenterija. Stanovi u koloniji kraj Bosne uopšte ne zadovoljavaju ni u jednom pogledu i potrebno ih je srušiti. Kao jedan vrlo važan problem u tome pogledu postavlja se pitanje izgradnje obiteljskih stanova.”² Stambeni uvjeti u

¹ *Arhiv Bosne i Hercegovine (ABiH)*, fond: *Ministarstvo rada Narodne Republike Bosne i Hercegovine* (fond: *MRA NR BiH*), kutija (kut.) 7/1946, dokument (dok.) 1028/46, Novi adresar industrijskih preduzeća na teritoriji Bosne i Hercegovine od 13. 8. 1946. godine.

² *ABiH*, fond: *MRA NR BiH*, kut.10/1946, dok. 2/46., Zapisnik sastavljen u Zavidovićima prilikom pregleda Šumsko-industrijskog preduzeća “Krivaja”- Zavidovići od 28. 12. 1946.

zajedničkim radničkim barakama bili su još nesnosniji, a u zapisniku je zabilježeno da “Broj zajedničkih spavaona za radnike iznosi 23, a ukupan broj radnika koji u njima spavaju iznosi oko 700. Nedostatak ovih zajedničkih spavaona je taj, što su prenatrpane. (...) osim toga te spavaone nemaju u blizini ni nužnika ni umivaonika. Što se tiče zajedničkih spavaona postoje dvije nove i nekoliko starih baraka u kojima je smješteno oko 400 radnika, koji imaju svaki svoj krevet, a veći dio njih i sa čaršafima. To su oni radnici koji se hrane u zajedničkoj kuhinji organizovanoj od strane preduzeća. (...) ostali radnici njih oko 300 stanuje u zajedničkim spavaonama na krevetima, ali bez slamarica i bez pokrivača, nego je svaki pojedinac donio sebi od kuće razne prostirke i pokrivače, a negdje nema čak ni toga, nego se spava na golim daskama. Dok je u onim prvim spavaonama čistoća zadovoljavajuća, dotle ove u higijenskom pogledu uopšte ne zadovoljavaju. Prenatrpane su i nečiste, ostaci od jela i prljavo posuđe nalaze se svuda po sobama. U jednom dijelu tih baraka nema uopšte kreveta, nego radnici spavaju na pločama. Svima ovim radnicima stavljeno je do znanja putem sindikalne organizacije u preduzeću i Uprave preduzeća, da u koliko i oni stupe u zajedničku radničku kuhinju, daće Uprava preduzeća i za njih sve nabaviti krevete, slamarice, čaršave i ćebad. Ovo je prema izjavi predstavnika preduzeća i predstavnika sindikalne podružnice u preduzeću učinjeno radi toga, što jedna grupa radnika tvrdoglavo odbija da stupi u zajedničku radničku kuhinju, nego svaki za sebe kuha i sprema jelo, navodeći da to rade radi toga, da bi što više zarade donijeli kući (...).³ Ovaj izvod iz obimnog dokumenta govori o radničkoj bijedi, zatim nastojanju vlasti da se osiguraju bolji uvjeti smještaja, ali isto tako i o ucjenjivačkim metodama kojima su radnici bili izloženi. Osim što su ti radnici nenaspavani išli na posao, morali su i sami kuhati na štetu svog vlastitog sna da bi svojim članovima obitelji kod kuće osigurali malo više hrane kao dijela zarade kojeg su dobivali u namirnicama. Osim u hrani oskudijevali su i u vodi, i za kupanje i za piće. Radnički povjerenici su inicirali osnivanje higijensko-tehničkih komisija, ali nestašica potrebnog materijala za izgradnju vodovoda i kanalizacije onemogućavala im je neke veće uspjehe u radu. “Pošto u samom mjestu ne postoji uopšte vodovod, to je ovdje zdrava pijaća voda u pitanju. Postoji izvan kruga pilane bunar odakle se voda za piće don-

³ Isto.

osi. U tu svrhu postoje određena lica koja taj posao obavljaju. Posuda za vodu nema u dovoljnom broju, a osim toga su neke zahrđale i nečiste. Na tim posudama nema poklopca, tako da u njih pada prašina i razni sitni otpaci, koji se stvaraju prilikom rada. (...) U preduzeću ne postoje umivaonici, gdje bi se radnici umivali i prali ruke prije jela i poslije završenog rada. Naročito se osjećaju nedostaci umivaonika u zajedničkim spavaonama i u trpezariji zajedničke kuhinje, pred kojom ima samo jedna pumpa za vodu, koja ne može praktički doći u obzir za ovu svrhu. (...) U preduzeću postoji dovoljan broj ormarića za prvu pomoć, samo isti nisu u dovoljnoj mjeri snabdjeveni sa svim potrebnim sredstvima za pružanje prve pomoći. Isto tako ne postoji ni potreban broj lica, koja bi bila osposobljena za pružanje prve pomoći. (...) U čitavom preduzeću u nijednoj radnoj prostoriji nema uopšte pljuvaonica. (...) Veliki broj radnika kao npr. na stovarištu balvana ili pružni radnici i.t.d. po prirodi posla moraju da rade na otvorenom terenu, a nemaju kišnih kabanica. Uprava preduzeća nabavila je izvestan broj kišnih kabanica, ali ih daje radnicima samo uz naplatu, a radnici opet neće da ih kupuju, tako da kabanice stoje u magazinu, a radnici na kišnom vremenu rade bez kabanica. (...) Većina radnih prostorija je nečista, podovi neoribani i blatni, a zidovi i prozori prljavi. Raznog potrebnog i nepotrebnog materijala, raznih otpadaka i alata nalazi se svuda razbacano, što samo otežava kretanje i smanjuje efekat rada, a ujedno daje ružnu sliku čitavoj prostoriji.⁴ Da bi se donekle saniralo takvo nepovoljno stanje uvedeni su higijeničari sa zadatkom educiranja radnika o najosnovnijim higijenskim navikama i ponašanju, ali nedostatak sapuna, vode, kupatila, obuće, odjeće, hrane, stanova nisu omogućili realiziranje planiranih akcija. Bilo je preduzeća u kojima su uvjeti rada bili nepovoljniji nego u drvnoj industriji, kao npr. u Majdanu i tvornici gipsa u Donjem Vakufu, gdje nedostaju prozori na radionici, nema zaštite na pogonskom kaišu, nedostaje lokomobila, radnici koji rade na drobilici nemaju maske, nema ventilatora, sve je puno sitne prašine, radnici koji rade oko kohera, mlina i na pakovanju gipsa nemaju ni pola litre mlijeka dnevno.⁵ Isti i slični problemi bili su prisutni i u preduzećima za preradu kože, kao npr. "Braće Franjić" u

⁴ *Isto.*

⁵ *ABiH*, fond: *MRA NR BiH*, kut.10/1946, Izvještaj inspekcije za Majdan i tvornicu gipsa u Donjem Vakufu od 5. 11. 1946.

Bugojnu, gdje radnici u krečnom odjeljenju nemaju rukavice, nemaju ventilator, mada je zapara nesnošljiva, a ventilator umjesto za pročišćenje zraka služi za sušenje kože, sprave za gašenje požara postoje, ali se ne zna rukovati sa njima, uz to radnici ostavljaju hranu na prozorima radionice gdje i jedu kada imaju pauzu, vodu za piće drže u istoj prostoriji gdje i kemikalije za preradu kože, a uz sve to nemaju nužnik, praonicu i blagovonicu, itd.⁶ Radni uvjeti i u svim ostalim preduzećima bili su isti ili slični prema detaljnim inspekcijским zapisnicima. Nadalje, za pokretanje proizvodnje nedostajale su sve vrste repromaterijala, a uvezanost svega neophodnog za normalno funkcioniranje nekog preduzeća na najbolji način je ilustrirano izvodom iz sljedećeg dokumenta: ” (...) Na konferenciji u Direkciji državnih rudarskih preduzeća iskazane su potrebe za proizvodnju rudarskih produkata u sljedećem materijalu: benzinu, karbitu, ulju, jamskom drvetu, japiji, balvanima, cementu, stočnoj hrani, kremenju za lampe, dinamo žici, sumporu i solnoj kiselini, koksu i ostalim materijalima. Za svaku od ovih potrebnih sirovina postojale su velike prepreke u nabavci. Na primjer: Ing. Šuštarčić izjavljuje da na terenu ima dovoljna količina isječenog drveta i to u Varešu i Nemili, ali je potrebno da se isto izvuče. Taj bi rad mogao obaviti samo pomoću konja s tim, da se ima na raspolaganju bar 6 pari. Napominje, da je velika oskudica u konjima i da je to veliki problem koji koči izvlačenje već isječenog drveta. Ujedno izjavljuje, da bi se i taj problem mogao eventualno povoljno riješiti, ako bi se pribavila dovoljna količina zobi za ishranu konja, ali ju je teško nabaviti. Stoga se zaključuje, da se što hitnije pribavi dovoljna količina zobi koja će se staviti na raspolaganje ing. Šušterčiću, a on će se pobrinuti da na samom terenu, iz okolnih sela iznajmi potrebne konje.(...)”⁷ Kada se uzme samo ovaj primjer o sirovinama u jamskoj japiji koja je neophodna za osiguranje rudarskih jama, i to sirovina koje su već postojale u blizini, uz posebno ogromno nezadovoljstvo seljaka kojima su uzimani konji, kao za njih neprocjenjivu vrijednost i zob koja je bila važna stočna hrana u vrlo ograničenim količinama, može se naznačiti problem pokretanja proizvodnje i nezadovoljstva stanovništva koje

⁶ *ABiH*, fond: *MRA NR BiH*, kut. 10/1946., Izvještaj za preduzeće “Tvornica koža–Braća Franjić” u Bugojnu od 28. 10. 1946.

⁷ *ABiH*, fond: *Ministarstvo komunalnih poslova NR BiH (MKP NR BiH)*, kut. 3/1947, dok. Povjerljivi spisi: 22-1/47., Analiza stanja u rudnicima od 8. 7. 1947.

se javno nije ni smjelo odrediti prema takvoj vrsti izuzimanja privatnog vlasništva. Ovo je dio priče o domaćoj sirovini (japiji), domaćim konjima i zobi, a ostali dio priče je repromaterijal koji se morao uvoziti kao npr. kremen za lampu, dinamno žice, feromangan i drugo. Kada se na primjer ta jamska japija uz velike napore dostavi do rudnika bili su neophodni ekseri i žica, a da bi ih proizvela željezara u Zenici bili su joj potrebni sumporna i solna kiselina, kojih nije bilo jer nije bilo kemijske industrije, a da se o koksu i ne govori, jer na primjer” (...) za visoku peć u Varešu je potrebno dnevno 20 vagona koksa samo za mjesec dana pa se visoka peć neće paliti pošto se koks neće moći za dulje vrijeme nabaviti, ali će se voditi stalna briga o mogućnostima dobave koksa.”⁸ Problemi su se javili i sa već eksploatiranim ugljem koji nije mogao biti transportiran, jer nije bilo mostova, željezničkih pruga, utovarnih stanica, kamiona, benzina i sličnog. Netransportirane zalihe su kočile daljnju proizvodnju, a pritisak na zaposlene radnike je bio u smislu daljnjih udarničkih akcija u premašivanju normi proizvodnje. Raskorak između političkih i tržišnih zahtjeva jedino se može analizirati na konkretnim primjerima. U općoj nestašici energetskih sirovina planski su se distribuirale količine iz svakog rudnika, pa tako npr. “Rudnik Breza sve krupne vrste uglja da dostavi državnim željeznicama, 1 vagon orašastog dnevno željezari Vareš, 1 vagon bolnicama (1 dan civilna 2 dan vojna), a svu ostalu količinu orašastog ugljena elektrani u Sarajevo. Za stanovništvo su ostajale nedovoljne količine što je uvjetovalo vrlo oskudno i neredovno snabdijevanje. Stroga raspodjela proizvodnje i distribucije i za njih potrebnih sirovina, vršena je isključivo preko Državno nabavno-prodajnog ureda i to sve nabavke i liferacije iz državnih rudarskih preduzeća.”⁹ Osim organiziranja proizvodnje bilo je potrebno uspostaviti i naviku redovitog dolaženja na posao. U tom smislu su u rudnicima uglavnom postupali na isti način: “Novčanih kazni nema. Za prestupe i prekršaje primjenjivati će se kazne u vidu smanjivanja sledovanja hrane i životnih potrebština, odnosno u težim slučajevima kao i nakon trećeg opetovanja krivice odnosno kazne, krivac će se predati na postupak NO odboru, odnosno komandi mjesta. Svi prometi imaju ustrojiti kn-

⁸ *Isto.*

⁹ *Isto.*

jigu kazni, koja se redovno podnosi upravi preduzeća.”¹⁰ Nadležnim upravama se zatim šalju povratne informacije kao npr.“(...) pošaljite nam neke čizme ili obuću za radnu snagu, jer ako padne snijeg oni neće moći doći na posao jer su bosni. Ako budu dolazili porazboljevat će se što će se odraziti na proizvodnju. Kada se razbole bolesnim rudarima teško je bilo pomoći jer nije bilo ljekara, samo po jedan u Varešu i Kaknju za ukupno stanovništvo, a pred početak rata u rudnicima smo imali 21 ljekara (...).”¹¹ Mada je Zenica bila prioritet u potrebama jer je imala status preduzeća saveznog ranga i značaja, brojni izvještaji resornom ministarstvu su imali sljedeći sadržaj: “Ovom prilikom molimo da nam se kod iduće dodjele namirnica po mogućnosti nastoji dodijeliti i šećer makar za radnike i namještenike ako već nije moguće i za njihove obitelji, ali svakako treba da nam se dodijeli šećer za bolesnike u bolnicama rudnika i željezare kojih ima prosječno dnevno oko 60, te za porodilje, kojima bi se šećer izdavao po receptima ljekara”.¹² Analize stanja u spavaonicama, o minimalnom i neredovnom snabdijevanju hranom, vodom za piće, o kuhinjama, posuđu, pokrivačima, stambenim i higijenskim uvjetima ... bile su skoro zanemarene za ovo razdoblje u dosadašnjoj historiografiji nazvan obnovom i izgradnjom koje je uglavnom ružičasto naslikano, a izuzeci su članci i knjige Vere Kržišnik-Bukić o prilikama na selu i Husnije Kamberovića o procesu deagrarizacije.

Ulaskom u razdoblje prvog petogodišnjeg plana oskudica i siromaštvo su se nastavili nesmanjenim intenzitetom. Međutim, to je bilo vrijeme novog zamaha političkih govora najviših partijskih rukovodilaca i zakonske regulative kojima se hrabrilo stanovništvo da nastavi udarnički raditi do ostvarivanja nekog obećanog blagostanja. Ustavom je legaliziran tip općenarodne imovine, što je značilo planski način privređivanja pod kontrolom države: “U cilju zaštite životnih interesa naroda, podizanja narodnog blagostanja i pravilnog iskorišćavanja svih privrednih mogućnosti i snaga, država daje pravac privrednom životu i razvitku putem opšteg privrednog plana, oslanjajući se na državni i zadružni privredni sektor a ostvarujući opštu kontrolu nad privatnim sektorom privrede. U ostvarivanju opšteg privrednog plana i privredne

¹⁰ *Isto.*

¹¹ *Isto.*

¹² *Isto.*

kontrole, država se oslanja na saradnju sindikalnih organizacija radnika i nameštenika i drugih organizacija radnog naroda.¹³ Također, država je deklarativno nudila solidarnost socijalističke države na sljedeći način: "Država naročito zaštićuje i pomaže siromašnog i srednjeg seljaka svojom opštom privrednom politikom, jevtinim kreditom i poreskim sistemom."¹⁴ Ukupna zaštita radno aktivnog stanovništva definirana je na sljedeći način: "Privrednim i drugim merama država pomaže radni narod da se udružuje i organizuje u cilju odbrane od privredne eksploatacije."¹⁵ Da je opredjeljenje za plansku privredu već postavljeno do 1947. godine govori se u samom *Uvodu Zakona o petogodišnjem planu*: "U skladu sa osnovnim načelima saveznog Ustava i Ustava narodnih republika, koja čine suštinu novog poretka narodne države kao demokratije novog tipa, izgradio se državni privredni sektor, po svojoj suštini socijalistički, i ovladao odlučujućim granama narodne privrede. Likvidacijom eksploatatorske svojine u industrijskoj proizvodnji i finansiskom sistemu dati su uslovi za ostranjenje slepog delovanja ekonomskih zakona i, uz radni polet trudbenika, stvoreni su uslovi za sistematski prelaz na plansku privredu."¹⁶ Opće siromaštvo i nestašica se sa jedne strane ublažavalo govorima o ogromnom napretku samo za dvije poslijeratne godine, a sa druge, obećanjima da će bolja budućnost doći vrlo brzo već sa prvim godinama ostvarenja rezultata petogodišnjeg plana uz podršku naroda. Pod narodom se podrazumijevalo ukupno stanovništvo, a da bi se dobila potpora svih društvenih struktura, nanovo se u novom odjeljku *Zakona* pozivalo na blisku prošlost: "Istinski demokratski karakter oslobodilačkog rata ujedinio je u borbi sve radne slojeve – radničku klasu, radno seljaštvo, radne srednje slojeve i radnu inteligenciju, sve patriote naše zemlje u čvrsti savez trudbenika. Taj savez politički oličen u Narodnom frontu, predstavlja osnovnu društvenu snagu koja je nosila dosadašnju izgradnju nove države i obnovu narodne privrede, i koja i dalje ostaje ona masovna snaga koja je nosilac borbe za ostvarenje Petogodišnjeg

¹³ *Ustav Federativne Narodne Republike Jugoslavije*, Službeni list FNRJ, Beograd, 1949, 14.

¹⁴ *Isto*.

¹⁵ *Isto*, 16.

¹⁶ *Zakon o petogodišnjem planu razvitka narodne privrede FNRJ 1947-1951. i Zakoni o petogodišnjim planovima razvitka narodne privrede narodnih republika*, Savezna planska komisija, Beograd, 1947, 64.

plana.¹⁷ Posebno je bilo naglašeno distanciranje od onih koji su komentirali predloženi plan kao nerealan. Oni su svrstani u “narodne neprijatelje” jer je plan usko povezan sa patriotizmom. Uz sve društvene slojeve dodavao se naziv “radni” čime se htio poistovijetiti “radni narod” sa socijalizmom, uz stalno i neizbježno pozivanje na tekovine narodnooslobodilačke borbe. Obavezno su se naznačile zasluge “narodne države” koja je stvorila uvjete da bi se mogao izraziti “(...) radni polet i duh takmičenja i novatorstva, koji sve više zahvata radničku klasu i sav radni narod i uslove koje je narodna država stvorila i dalje ih razvija za ekonomsko, socijalno i kulturno podizanje radnih masa, predstavljaju jemstvo da će radni narod, oslobođen kapitalističke eksploatacije s najvećim poletom i požrtvovanjem primiti na sebe veliki i ogromni zadatak sprovođenja Petogodišnjeg plana u oblasti industrijske izgradnje.”¹⁸ Svi zadaci petogodišnjeg plana bili su glavna tema najviših partijskih, a ujedno i državnih funkcionera toga vremena što se trebalo pretočiti hijerarhijskom nomenklaturom do osnovnih partijskih i drugih pratećih organizacija. Dato je obećanje: “(...) Silno će porasti blagostanje naroda. Već pri kraju pete godine ostvarenog plana opći narodni dohodak silno će se povećati. U odnosu na 1939. godinu izgledat će po prilici ovako: opći narodni dohodak 1939. godine: 132 milijarde, 1951: 235 milijardi ili 193%. Dalje vrijednost ukupne materijalne proizvodnje bila je 1939. godine 203 milijarde, 1951: biće 366,6 milijardi ili 180%.”¹⁹ Uporedo sa obećanjima išle su i prijetnje: “(...) oni elementi u našoj zemlji, koji su protiv industrijalizacije naše zemlje u sušini su protiv blagostanja naroda. Oni su protiv seljaka, protiv radnika, protiv naroda uopće pa ma kako oni maskirali svoju borbu protiv industrijalizacije. Dalje, razni reakcionarni elementi pokušat će da ometaju na razne načine ostvarenje plana. Ti elementi neće da priznaju da je u ovom kratkom periodu poslije rata nova Jugoslavija pokazala ogromnu životnu snagu. Svakome je poznato da je Jugoslavija najviše postradala, pa ipak može li itko danas osporiti da smo mi kroz ovaj period postigli takve rezultate u obnovi, kakvih nije postigla nijedna zemlja u Evropi koja je bila okupirana ili napadana od fašističkih sila. To nam

¹⁷ *Isto.*

¹⁸ *Isto*, 65.

¹⁹ *Petogodišnji plan*, Beograd 1947, Govor Josipa Broza Tita o Petogodišnjem planu u narodnoj skupštini 26. 4. 1947, 15.

priznaju i naši protivnici u inostranstvu. (...)”²⁰ Na jednoj strani su bili partijski i državni politički govori intonirani u svjetlu obećanja “radnom narodu” i prijetnji “narodnim neprijateljima”, a na drugoj siromašno stanovništvo dodatno opterećeno novim radnim obavezama, sudbonosnim izjašnjavanjem po pitanju IB-a, pojačanim pritiskom kolektivizacije na selu i nerealnim određivanjem obaveznog otkupa, prijetnjom od napada Sovjetskog saveza, povećanim izdvajanjima za vojsku itd. U tako turbulentnom vanjskopolitičkom okruženju i unutarpolitičkoj pojačanoj represiji desila se sušna i gladna godina kojom su započete pedesete, stoga je potrebno istražiti i opisati “*kako je preživio narod*” i koliko su bila udaljena obećanja od stvarnog života koji je bio na ivici osobne fizičke i političke egzistencije. Takvu vrstu istraživanja jedino je moguće napraviti na osnovu arhivske građe, a ne crno-bijelim slikanjem socijalističkog razdoblja.

Detaljnu analizu poslovanja važnijih preduzeća za naznačeni period moguće je napraviti na osnovi sačuvane arhivske građe u već spomenutom, ali i u drugim arhivima. Moguće je uočiti postupni privredni razvoj bosanskohercegovačkog društva koje je ka boljim uvjetima života i rada bilo usporavano ulaganjima u ključne objekte uz kapitalne investicije posebno nabrojane u Petogodišnjem planu. Za bosanskohercegovačku privredu to su bili objekti vojnog, teškoindustrijskog, rudarskog, šumskog i energetskog potencijala uz ogromna planirana sredstva, koja se nisu mogla realizirati zbog političko-ekonomske situacije nastale nakon 1948. godine. Bosanskohercegovačku privredu je posebno opteretila politika ulaganja u kapacitete bazične industrije, koji su tražili velika sredstva, a saveznom distribucijom nacionalnog dohotka ostajalo joj je malo prostora za prerađivačke djelatnosti. Osobito su izostajala ulaganja u društveni standard što je i stvarno mjerilo razvijenosti jednog društva. Osim toga, i kada su ulaganja u društveni standard bila znatno uvećavana u nominalnoj vrijednosti, to nije moglo zadovoljiti potrebe izuzetno siromašnog i zaostalog bosanskohercegovačkog društva. Dugo je vremena bilo potrebno da se osiguraju najosnovniji uvjeti za život.

Analiziranjem ekonomskog razvoja svih razvojnih faza jugoslavenskog / bosanskohercegovačkog društva, osobito u šezdesetim i sedamdesetim godi-

²⁰ Isto, 11.

nama, kada je dostignut znatan stupanj tehničke modernizacije, moguće je shvatiti razvitak, ali i kolaps jugoslavenske socijalističke ekonomije u osamdesetim godinama, jer nije mogla probiti jednopartijski politički okvir. Nije bila uspostavljena slobodna tržišna ekonomija, jer bi se time ugrozili interesi stare, ratne, političke elite koja je ostala vrlo utjecajna sve do potpunog razlaza međufederalnih interesa.

Ako u rječniku pogledamo osnovno značenje riječi *revizija*, onda ovaj prilog nema namjeru omalovažavati socijalistički period kao neko tmurno, nehumano, totalitarno društvo, niti ga glorificirati kao “zlatno doba mira i blagostanja”, već samo ponovo pregledati za historičara bitnu arhivsku građu i na osnovi metodologije struke kojom se bavimo, pojasniti historijski period završen ratom u devedesetim, koji još nije jasno imenovan, neki ga nazivaju bosanskim ratom, drugi velikosrpskom agresijom, zatim građanskim ratom, domovinskim ratom itd. Ako bismo određena do sada zanemarena povijesna pitanja istraživali u različitim sredinama bivše jugoslavenske zajednice prema znanstvenoj metodologiji i usklađenim metodama, došli bismo do značajnih rezultata, koji bi uz kompariranje doveli do boljeg razumijevanja prošlosti, ali i kraja 20. stoljeća, kao i rata u Bosni i Hercegovini. Vjerojatno bismo dobili znanstveno utemeljene odgovore na pitanja u vezi sa uzrocima raspada Jugoslavije i nestanka višenacionalne Bosne i Hercegovine kao jedinstvene državno-političke zajednice.

SUMMARY

POVERTY AS THE SETTING FOR ECONOMIC DEVELOPMENT IN BOSNIA AND HERZEGOVINA (1945-1950)

Most of the archival materials relating to the era of socialist development of Bosnia and Herzegovina are held at the Archive of Bosnia and Herzegovina. With access to these historical sources it is possible to understand the deep poverty and misery of Bosnian-Herzegovinian society after the Second World War. By consulting these sources, the author aims to complete the historical picture on this period, which is missing from the previous research in the Bosnian historiography.

BILJEŠKE O AUTORIMA PRILOGA

- **Agičić, Damir**, Filozofski fakultet, Zagreb
- **Barić, Nikica**, Hrvatski institut za povijest, Zagreb
- **Bethke, Carl**, Osteuropa-institut Freie Universität, Berlin
- **Brkljača, Seka**, Institut za istoriju, Sarajevo
- **Bronza, Boro**, Filozofski fakultet, Banja Luka
- **Čakarjanevski, Gorgi**, Institutot za nacionalna istorija, Skopje
- **Dobrivojević, Ivana**, Institut za savremenu istoriju, Beograd
- **Forto, Fedžad**, Federalna novinska agencija, Sarajevo
- **Gabrič, Aleš**, Inštitut za novejšo zgodovino, Ljubljana
- **Godeša, Bojan**, Inštitut za novejšo zgodovino, Ljubljana
- **Goldstein, Ivo**, Filozofski fakultet, Zagreb
- **Greble-Balić, Emily**, Stanford University, Somerville
- **Hutinec, Goran**, Filozofski fakultet, Zagreb
- **Juzbašić, Dževad**, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo
- **Kamberović, Husnija**, Institut za istoriju, Sarajevo
- **Katz, Vera**, Institut za istoriju, Sarajevo
- **Kožar, Azem**, Filozofski fakultet, Tuzla
- **Midžić, Fikret**, Arhiv Unsko-sanskog kantona
- **Petrović, Vladimir**, Institut za noviju istoriju, Beograd;
Centralnoevropski Univerzitet, Budimpešta
- **Petrović-Todosijević Sanja**, Institut za noviju istoriju, Beograd
- **Šabotić, Izet**, Arhiv Tuzlanskog kantona

POSEBNA IZDANJA
KNJIGA 4

REVIZIJA PROŠLOSTI NA PROSTORIMA BIVŠE JUGOSLAVIJE

(ZBORNIK RADOVA)

Izdavač:

Institut za istoriju, Sarajevo
Alipašina 9, 71000 Sarajevo, Bosna i Hercegovina
www.iis.unsa.ba

Za izdavača:

Dr. Husnija Kamberović

Prijevod rezimea na engleski:

Emily Greble-Balić

Dizajn i tehničko uređenje:

Tarik Jesenković

Štampa:

DES, Sarajevo

Za štampariju:

Džemal Bašić

Sarajevo, 2007.

ISBN 978-9958-9642-9-9